

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

TURKISH STUDIES

International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic

TURKISH STUDIES

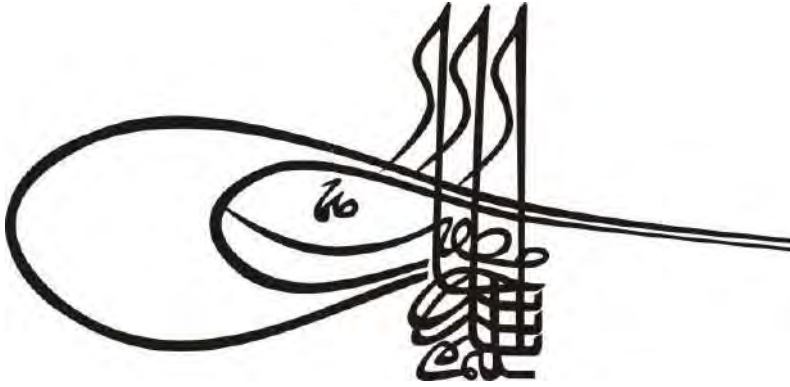
TARİH HISTORY

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of
Turkish or Turkic

ACADEMIC JOURNAL

TARİH HISTORY

Turkish Studies Dergisi, üç ayda bir yayınlanan uluslararası hakemli bir dergidir. *Turkish Studies Dergisi*'nde yayınlanan tüm yazıların, dil, bilim ve hukukî açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına, yayın hakları **www.turkishstudies.net**'e aittir. Yayıncının yazılı izni olmaksızın kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz, çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayınlayıp yayınlamamakta serbesttir. Dergiye gönderilen yazılar iade edilmez.

Dergide yer alan yazıların dijital baskı, grafik tasarım, DOI numaralarının alınması ve uluslararası indekslere tanıtılması gibi işlemler ASOS Eğitim Bilişim Danışmanlık şirketi tarafından ücret karşılığında yapılmaktadır. Dergide basım kararı alınan yazıların sahipleri yazılarının tasarım, yayın ve indeks masraflarını ASOS Eğitim Bilişim Danışmanlık şirketine öderler.

Turkish Studies; EBSCO, DOAJ, ICAAP, Scientific Commons, MLA, ASOS, AMIR (Access to Mideast and Islamic Resources), Journal Directory, DJS (Dayang Journal System), J-GATE, Indeks Copernicus, Indeks Islamicus, PhilPapers, Research Bible ve ULAKBİM indeksleri tarafından taranmaktadır.

ISSN: 1308-2140

Volume 12/19

Sahibi*Prof. Dr. Yavuz ÜNAL**Prof. Dr. Mehmet Dursun ERDEM***Yayınevi / Publishing House***ASOS Eğitim Bilişim Danışmanlık***Editör***Sibel ÜST***Alan Editörü***M. Dursun ERDEM***Editör Yardımcıları/Assistant Editors***Ramazan BÖLÜK**Mehmet Burak ÇAKIN***Yayın Kurulu/Editorial Board**

Prof. Dr. Ali AKAR	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Fatma S. KUTLAR OĞUZ	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Dursun ERDEM	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Orhan K. TAVUKÇU	Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
Prof. Dr. Ülkü ELİUZ	Karadeniz Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Yavuz ÜNAL	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Doç. Dr. Caner KERİMOĞLU	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. M. Vefa NALBANT	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Mitat DURMUŞ	Kafkas Üniversitesi
Doç. Dr. Tuncay BÜLBÜL	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Dursun Ali TÖKEL	Fatih Sultan Mehmet Vakıf Ü.

Danışma Kurulu/Board of Advisory

Prof. Dr. Ahmet BURAN	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. M. Fatih KÖKSAL	Amasya Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet AYDIN	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. Ramazan KORKMAZ	Maltepe Üniversitesi
Prof. Dr. Turgut KARABEY	Erzincan Üniversitesi

Genel Koordinatör/General Coordinator*Yavuz ÜNAL***Dış Temsilciler Koordinatörü/General Coordinator of Foreign Editors***Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN***Turkish Studies**

Dış Temsilciler/Representative of Foreign Country

USA	Robert DANKOFF
Germany	Marcel ERDAL
Greece	Fatih KEMİK
Japan	Yuu KURIBAYASHI
Norway-Swedish	Bernt BRENDEMÖEN
England	Fikret TURAN
Albania	Xhemile ABDÛ
Central Asia	Seadet SHİKHİYEVA
Kazakhstan	Gülnar KOKUBASOVA
Kyrgyzstan	Ulanbek ALİMOV
Azerbaijan	Vusale MUSALI
Uzbekistan	Cabbar İŞANKUL
Halab-Aleppo (Syria)	Ahmet DEMİRTAŞ
Poland	Öztürk EMİROĞLU

Hakemler/Referees

Prof. Dr. Ali BAŞ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Ali İhsan KARATAŞ	Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Asım YEDİYILDIZ	Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Ayşe ÇAYLAK TÜRKER	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Prof. Dr. Davut KILIÇ	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Ercan ALKAYA	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Erol ALTINSAPAN	Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Esra BURCU	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Fatma Sabiha KUTLAR OĞUZ	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Günsel RENDA	Koç Üniversitesi
Prof. Dr. Hakkı UYAR	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Haldun ÖZKAN	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Hasan Ali ŞAHİN	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. İlhan ERDEM	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. İrfan ALBAYRAK	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. İzzet SAK	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. L. Gürkan GÖKCEK	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet DEMİRYÜREK	Hitit Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet KÖÇER	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Mesut AYDIN	İnönü Üniversitesi
Prof. Dr. Muhittin ELİAÇIK	Kırıkkale Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa ORAL	Giresun Üniversitesi
Prof. Dr. Nuri YAVUZ	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Ulvi KESER	Atılım Üniversitesi
Prof. Dr. Yaşar ÖZÜÇETİN	Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Abdullah DUMAN	Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet KARAÇAVUŞ	Karadeniz Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Ali SATAN	Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. Bayram NAZİR	Gümüşhane Üniversitesi
Doç. Dr. Bekir BİÇER	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Bülent AKOT	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Doç. Dr. Cemal BALTACI	Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Dr. Cemal ÇETİN	Selçuk Üniversitesi

Turkish Studies

Doç. Dr. Cemil Cahit YEŞİLBURSA
Doç. Dr. Ercan HAYTOĞLU
Doç. Dr. Erdal ASLAN
Doç. Dr. Ferudun ÖZGÜMÜŞ
Doç. Dr. Filiz ÇOLAK
Doç. Dr. Gürsoy ŞAHİN
Doç. Dr. Halil İbrahim GÖK
Doç. Dr. Hülya TAŞ
Doç. Dr. Mehmet Ali HACIGÖKMEN
Doç. Dr. Mehmet DEMİRTAŞ
Doç. Dr. Melek ÖKSÜZ
Doç. Dr. Mustafa ALKAN
Doç. Dr. Mustafa HİZMETLİ
Doç. Dr. Necdet AYSAL
Doç. Dr. Nevzat TOPAL
Doç. Dr. Sedat BAYRAKAL
Doç. Dr. Selami ŞİMŞEK
Doç. Dr. Sezai BALCI
Doç. Dr. Soyalp TAMÇELİK
Doç. Dr. Süleyman ÖZBEK
Doç. Dr. Şaban ORTAK
Doç. Dr. Şerafettin Can ERDEM
Doç. Dr. Talip YILDIRIM
Doç. Dr. Tolga BAŞAK
Doç. Dr. Veli ÜNSAL
Doç. Dr. Yaşar BAŞ
Doç. Dr. Zübeyir TURAN

Yrd. Doç. Dr. Abdurrahim TUFANTOZ
Yrd. Doç. Dr. Adem ÇATAK
Yrd. Doç. Dr. Aslı KAHRAMAN ÇINAR
Yrd. Doç. Dr. Aslıhan NAKİBOĞLU
Yrd. Doç. Dr. Barış ÇİFTÇİ
Yrd. Doç. Dr. Erman ŞAN
Yrd. Doç. Dr. Hasan TAŞKIRAN
Yrd. Doç. Dr. İlhan GÖK
Yrd. Doç. Dr. İlker Mümin ÇAĞLAR
Yrd. Doç. Dr. Kürşat KOÇAK
Yrd. Doç. Dr. Leyla AKSU KILIÇ
Yrd. Doç. Dr. Mehmet Fatih GÖKÇEK
Yrd. Doç. Dr. Mehmet Salih ERPOLAT
Yrd. Doç. Dr. Mustafa KARATAŞ
Yrd. Doç. Dr. Selim Serkan ÜKTEN
Yrd. Doç. Dr. Sezai BALCI
Yrd. Doç. Dr. Yaşar BEDİRHAN

Dr. Arif SARI

Gazi Üniversitesi
Pamukkale Üniversitesi
Dokuz Eylül Üniversitesi
İstanbul Üniversitesi
Uşak Üniversitesi
Afyon Kocatepe Üniversitesi
Kırıkkale Üniversitesi
Uludağ Üniversitesi
Selçuk Üniversitesi
Bitlis Eren Üniversitesi
Karadeniz Teknik Üniversitesi
Gazi Üniversitesi
Bartın Üniversitesi
Ankara Üniversitesi
Ömer Halisdemir Üniversitesi
Uşak Üniversitesi
Gümüşhane Üniversitesi
Giresun Üniversitesi
Gazi Üniversitesi
Gazi Üniversitesi
Afyon Kocatepe Üniversitesi
Marmara Üniversitesi
Uşak Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Ahi Evran Üniversitesi
Bingöl Üniversitesi
Ömer Halisdemir Üniversitesi

Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Gümüşhane Üniversitesi
Bozok Üniversitesi
Ömer Halisdemir Üniversitesi
Nevşehir Hacıbektaş Veli Üniversitesi
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Ü.
Bitlis Eren Üniversitesi
Gümüşhane Üniversitesi
Celal Bayar Üniversitesi
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Uşak Üniversitesi
Gümüşhane Üniversitesi
Dicle Üniversitesi
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Aksaray Üniversitesi
Giresun Üniversitesi
Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi

Gazi Üniversitesi

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 12/19

BU SAYININ HAKEMLERİ

Prof. Dr. Ali BAŞ
Prof. Dr. Davut KILIÇ
Prof. Dr. Erol ALTINSAPAN
Prof. Dr. Günsel RENDA
Prof. Dr. Hakkı UYAR
Prof. Dr. İzzet SAK
Prof. Dr. Mehmet KÖÇER

Selçuk Üniversitesi
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Anadolu Üniversitesi
Koç Üniversitesi
Dokuz Eylül Üniversitesi
Selçuk Üniversitesi
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi

Doç. Dr. Erdal ASLAN
Doç. Dr. Gürsoy ŞAHİN

Dokuz Eylül Üniversitesi
Afyon Kocatepe Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Aşlı KAHRAMAN ÇINAR
Yrd. Doç. Dr. Hasan TAŞKIRAN
Yrd. Doç. Dr. Kürşat KOÇAK
Yrd. Doç. Dr. Leyla AKSU KILIÇ
Yrd. Doç. Dr. Mehmet Salih ERPOLAT
Yrd. Doç. Dr. Selim Serkan ÜKTEN
Yrd. Doç. Dr. Yaşar BEDİRHAN

Bozok Üniversitesi
Bitlis Eren Üniversitesi
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Uşak Üniversitesi
Dicle Üniversitesi
Aksaray Üniversitesi
Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

TÜRKİYE'NİN TURİZM POLİTİKASI (1923- 1960)
TURKEY TOURISM POLICY (1923- 1960)

Recep ARSLAN

1-16

HİTİT BELGELERİNDE GEÇEN AY TANRIÇASI NIKKAL VE HURRİCE
ATRİBÜLERİ
*THE MOON GODDESS NIKKAL AND HURRIAN ATTRIBUTES IN HITTITE
DOCUMENTS*

Nursel ASLANTÜRK

17-42

İLK ORTA ÇAĞLARDA KABÜL VADİSİNDE BULUNAN KABÜL TEĞİN-
ŞAHLERİ SÜLALESİ ÜZERİNE
*ON THE KABUL TEGUN-SHAHS IN EARLY MIDDLE AGES IN KABUL
VALLEY*

Feruza DJUMANİYAZOVA

43-60

ESKİ YAKINDOĞU'DAN OSMANLI'YA KAÇAK KÖLELİĞİN TARİHYAZIMI
VE ÜSKÜDAR'DA KAÇAK KÖLELER (1523-1529)
*HISTORIOGRAPHY OF FUGITIVE SLAVES FROM ANCIENT NEAR EAST
TO OTTOMAN EMPIRE AND FUGITIVE SLAVES IN ÜSKÜDAR*

Mehmet Salih ERKEK

61-90

TÜRK BARIŞI (PAX TURCICA): İSKİTLER, GÖKTÜRKLER VE HAZARLAR
*TURKISH PEACE (PAX TURCICA): SCYTHIANS, GOKTURKS AND
KHAZARS*

Engin EROĞLU

91-102

Turkish Studies

*International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 12/19*

ŞEBİKARAHİSAR'DA METRUK BİR MABET: TAŞ MESCİT
A FORSAKEN TEMPLE IN SEBİNKARAHİSAR: TAS MESCİT

Gazanfer İLTAR

Mehmet FATSA

103-126

TÜRKİYE'DEN KIBRIS'A YAPILAN EĞİTİM YARDIMI: KIBRIS'TA YENİ
TÜRK ALFABESİNİN ÖĞRETİMİ
*TRAINING ASSISTANCE FROM TURKEY TO CYPRUS: TEACHING THE
NEW TURKISH ALPHABET IN CYPRUS*

Fahri KILIÇ

127-142

NEOKLASİK BİR MİMAR NASIL OLUNUR? ARKEOLOJİK
ARAŞTIRMALAR, SEYAHATLER VE TUTKULAR: CHARLES ROBERT
COCKERELL (1788-1863)
*HOW CAN ONE BECOME A NEOCLASSICAL ARCHITECT?
ARCHAEOLOGICAL RESEARCH, TRAVEL, AND PASSION: CHARLES
ROBERT COCKERELL (1788-1863)*

Nurdan KÜÇÜKHASKÖYLÜ

143-164

TEBRİZLİ ŞEMSEDDİN VE MEVLANA
TABRİZ SEMSEDDİN AND MEVLANA

Mehibe ŞAHBAZ

165-178

KÖY ENSTİTÜLERİ TARİHİNDEN BİR KESİT: KIZILÇULLU KÖY
ENSTİTÜSÜ TARİHÇESİ
*A SCENE FROM THE HISTORY OF THE VILLAGE INSTITUTES: THE
HISTORY OF KIZILÇULLU VILLAGE INSTITUTE*

Melih TINAL

Hüseyin BOZDAĞ

179-202

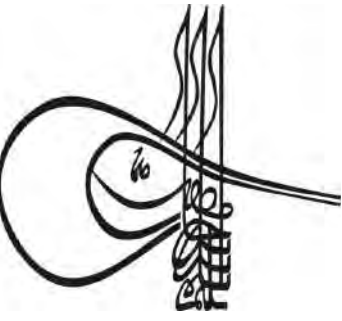
Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 12/19

19. YÜZYILDA KUZHEY KAFKASYA'NIN BAĞIMSIZLIK VE ÖZGÜRLÜK
MÜCADELESİ VE KABİLELER ARASINDA İLETİŞİMSİZLİK SORUNU
*THE INDEPENDENCE AND FREEDOM STRUGGLE OF THE NORTH
CAUCASUS IN THE 19TH CENTURY AND THE PROBLEM OF
INTERTRIBAL NONCOMMUNICATION*

M. Murat YEŞİL

203-232

Article Info/Makale Bilgisi

Referees/Hakemler: Prof. Dr. Mehmet KÖÇER –
Yrd. Doç. Dr. Selim Serkan ÜKTEN

This article was checked by iThenticate.

TÜRKİYE’NİN TURİZM POLİTİKASI (1923- 1960)*

Recep ARSLAN**

ÖZET

Bu makalede 1923- 1960 yılları arasında Türkiye’nin turizm politikasına yer verilmiştir. Bu politikanın ortaya konulması için öncelikle Osmanlı’nın son dönemindeki turizm hareketlerine değinilmiştir. Daha sonra cumhuriyetin ilanından sonraki gelişmeler aktarılmıştır. Bu dönemde iktidara gelmiş hükümetlerin programlarında yer alan turizm politikaları, yabancı uzmanların hazırladıkları turizm raporları ve bu raporlar rehberliğinde hazırlanan kanunlar aktarılmıştır. Gerçekten de Türkiye 1940 yıllarının sonlarından itibaren turizm alanında ciddi bir yapılanmaya gitmiştir. 24 Mart 1950 tarihinde Turizm Müesseslerini Teşvik Kanunu ve 1953 yılında da Turizm Endüstrisini Teşvik Kanunu çıkarılmıştır. Turizm yatırımlarının finanse edilmesi için 1955 yılında Turizm Bankası’nın kuruluşu gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde yabancı uzmanların rehberliğine başvurmuştur. 1962 yılında yabancı uzmanlar tarafından Turizm Geçiş Planı adını taşıyan bir turizm raporu hazırlanmış ve Türk hükümetine sunulmuştur. Bu rapor doğrultusunda 1963 yılında Turizm ve Tanıtma Bakanlığı tesis edilmiştir. Bu bakanlığın tesisi ile turizm işleri tek bir bakanlığın yetkisi altına girmiştir. Bu makale, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi ve Ankara Milli Kütüphane Arşivi kaynakları taranarak oluşturulmuştur. Bu makale ile turizm tarihi alanında çalışma yapacak diğer araştırmacılara arşiv belgelerine ulaşmada katkı sağlamak hedeflenmiştir. Çalışma, ülkemiz ekonomisinde önemli bir yeri olan turizmin diğer disiplinler tarafından irdelenmesine örnek teşkil etmeyi de hedeflemiştir.

Anahtar Kelimeler: Tarih, Turizm, Politikası, Türkiye.

* Bu çalışma Prof. Dr. Bayram AKÇA danışmanlığında hazırlanmakta olan “1950- 2000 Yılları Arasında Muğla’da Turizm” adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Arş. Gör. Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, El-mek: receparslan@karabuk.edu.tr

TURKEY TOURISM POLICY (1923- 1960)

ABSTACT

In this article Turkey's tourism policy included between 1923-1960. In order to put forward this policy, firstly the tourism movements mentioned last period of the Ottoman Empire. After this, the developments evaluated after the publication of the republic. In this period, the tourism politics meintoned that are included in the programs of governments that came to power. Also given tourism reports prepared by foreign experts and the laws guided by these reports. Indeed, since the late 1940's, Turkey has gone to a serious structure in the field of tourism. Law on Encouragement of Tourism Organizations issued On 24 March 1950 and the Tourism Industry Encouragement Law enacted In 1953. Tourism Bank established in 1955 to finance tourism investments. During this period also benefited from foreign experts. In 1962, a tourism report prepared by foreign experts with the name of Tourism Transition Plan and this plan presented to the Turkish government. In line with this report, the Ministry of Tourism and Promotion established in 1963. With the establishment of this ministry tourism works become under the authority of a single ministry. This article created by scanning the sources of the Prime Ministry Republican Archive and Ankara National Library Archive. With this article, it is aimed to contribute to reach archive documents of other researchers who will work in the field of tourism history. The study aimed to set an example for the analysis of tourism which has an important place in our countrys economy by all disciplinary branches.

STRUCTURED ABSTRACT

Tourism has become one of the most effective means of defining the world cultures. Mass travel has become more organized by the time governments have taken over. The goverments have made some arrangements after the first tourism movements. New institutions established with the transition from the Ottoman period to modern Turkey. One of these institutions was established to promote the Modern Republic of Turkey outside and inside. This institution is the General Directorate of Publishing and Intelligence. The main aim of this institution is to introduce the country politically. Therefore, he prepared publications praising the republican regime. The institution initially depends on the prime minister. It was attached to the Ministry of Interior in 1933. The institution attached to the prime minister in 1940 and its structure restructured. The area of activity of the new organization, consisting of publications, radios, and tourism directorates, has also been expanded.

In this period, Turkey's Turing and Automobile Institution stands out in the civil organization of tourism. Formation was established in 1923 with the name of Turkish Traveling Society and later it named as Turkish Turing and Automobile Authority. The formation aimed to organize great travels and to introduce cities such as Istanbul and Bursa together with their historical monuments. It is considered NATTA as

Turkey's first important travel agency. The open name of the agency is National Turkish Tourist Agency and this agency established in 1925. Pasrapid, also operating between 1927 and 1937, is one of the prominent agencies. This agency specializes in passport and visa processing. This agency also organized trips to Istanbul. Another tourist agency that stands out in this period is TUTTA (Turkish Travelling& Tourist Agency). This agency interested in ticket sales operations. There are many other organizations established in Istanbul these years and serving in different areas of tourism.

Until 1934, an official organization of tourism was not established in Turkey. In 1934, with the Law No. 2450 on the Organization and Duties of the Ministry of Economy and Trade, the tourism issue taken into the public hegemony. Until the year 1938, tourism works considered by the foreign trade department. In this period economic way of tourism has been missed. In 1940, tourism affairs were transferred to the General Directorate of Publications. In 1943, the Tourism Office established within the organization of the Press and Broadcast General Directorate established by Law No. 4475.

In the 1940's, tourism organized in the local administrations as well. Examples of these are: "*Istanbul Municipality Tourism Branch, Bursa Municipality Tourism Chief, İzmir Fair Culture Park and İzmir Municipality Tourism Directorate*". During this period, Turkish State Railways went on sale of discount tickets due to İzmir Fair. This convenience in transportation has been a milestone in the beginning of domestic tourism movements. A number of organizations have also been organized in the hospitality industry in these years. In 1933, Hotels and Hancılar Association established in Istanbul. The Turkish National Student Federation (TMTF) was established in 1940 for the introduction of groups of students from abroad to Turkey. Thus, Turkey has acquired an institution where youth tourism is organized. In the same year, youth and social tourism organizations started in the world. These organizations have accelerated the tourism of the world and Turkey.

Since the late 1940's, written materials have been prepared for the introduction of Turkey in foreign countries and have been sent to foreign states. In this years, regulations made in the area of legislation. The name of the organization changed with the law published in 1949. In addition to the other services, the tourism works also taken on the first plan. Since 1950, the interest of the world increased in Turkey. The work of introducing with a new working system has been continued by taking advantage of this. In this period, international tourism circles invited Prime Minister Adnan Menderes to the International Tour Operators Meeting to held in Athens. Turkish governments have recognized the importance of tourism since 1950. Thus, some arrangements in the field of tourism has done. In 1950, the Law on the Encouragement of Tourism Establishments, which is composed of 13 items, was accepted. In this period, the Republic of Turkey has also the benefited foreign experts.

In 1953, to develop tourism of Turkey the Tourism Encouragement Law No. 6086 was enacted. In 1963 the Ministry of Tourism and Promotion established. after this time Turkey's tourism policy has been mostly carried out with the introduction. After 1960's international

political agreements have been signed by Turkey in the field of tourism. Press representations opened in foreign countries and its aimed to promote the country through these representations. Turkey has emphasized the promotion policy that started in the 1950s. Turkey's tourism policy continued in a similar way until the early 1980's. After 1980's, new laws and regulations put into effect in the field of tourism. tourism infrastructure investments made. Turkish tourism entered a new phase after 1980.

Keywords: History, Tourism, Policy, Turkey.

Giriş:

İlkçağlarda tüccarların yaptıkları geziler veya Marco Polo'nun yaptığı dünya gezileri başlangıç alınsın, turizm dünya kültürlerinin birbirini tanımasında en etkin araçlardan biri olagelmıştır. Devrimler ile üretim biçimlerinin değişmesi, toplumlarda daha fazla hizmet ve mal bulma olanağı sunarken, insanların ve kültürlerin bir yerden bir başka yere taşınması da ilkçağlardan bu yana inanılmaz derecede hızlanmıştır. Önceleri bireysel yapılan geziler, üretim devrimlerinden sonra özellikle de taşıma araçlarının gelişmesi ile XIX. Yüzyıl'a doğru kitlesel bir yapı kazanmıştır. Seyahat endüstrisinde Thomas Cook, Cooperative Holiday Association, Natur Freunde ile başladığı kabul edilen kitle halinde seyahat, zamanla hükümetlerin devreye girmesi ile daha organize bir hal almıştır. Diğer taraftan ilk zamanlarda varlıklı insanların gerçekleştirdiği seyahatler toplumların üretim yapılarının, araçlarının ve ilişkilerinin gelişmesi ile düşük gelirli insanların da katılabildiği bir faaliyet haline gelmiştir (Köfteoğlu ve Karabulut, 1998: 10).

1840'lı yıllarda Cook'un başlattığı seyahat acenteciliği, seyahatin ve turizmin kurumsal anlamda ilk ciddi adımı olarak kabul edilmektedir. Cook'u izleyen kişi ve kurumlardan bu yana seyahat ve turizm, ülkelerin ödemeler dengesinden istihdamına, sosyal refahından toplumlararası uzlaşmanın sağlanmasına bütün iktisadi ve sosyal değişkenlere imzasını atmıştır. Seyahatin yaygınlaşması ile kurumsallaşma ve oluşan kurumların toplumsal zeminin yaratılması da gündeme gelmiştir. XIX. Yüzyıl başlarına doğru tüm dünyada organize olmaya başlayan seyahatler günümüzde dünyanın üçüncü büyük sektörü durumuna gelen seyahat endüstrisine dönüşmüştür. Bu süreçte seyahat endüstrisi, bir yandan turizm bakanlıkları diğer yandan da acente ve operatörlüklerin kurduğu birlik, dernek ve kurumlar ile ülkelerin genel politikaları içine girmeye başlamıştır (Köfteoğlu ve Karabulut, 1998: 10- 11).

Türkiye'de seyahat faaliyetlerinin başlangıcı ise Osmanlı Dönemi'ne kadar gitmektedir. Osmanlı İmparatorluğu tarih boyunca batılı gezginler için güçlü bir çekim merkezi olmuştur. XVI. Yüzyıl'a kadar uzanan eski seyahatnameler bu ilginin göstergesidir. Bu gezginler, doğu yolculuğuna dini, bilimsel ve kişisel nedenlerle çıkmıştır. O önemde doğu yolculuğunun en merak uyandıran kenti İstanbul'dur. İstanbul dışında Ege kıyıları ve Anadolu'daki antik kent kalıntıları da seyyahların ilgisini çekmiştir. Anadolu'nun değişik noktalarına at sırtında bavullar ile yapılan bu yolculuklar turizm hareketleri olarak değerlendirilemese de turizmin ilk emareleri olarak değerlendirilebilir (Akçura, 2012: 10).

Türkiye'ye toplu halde seyahat XIX. Yüzyılın ikinci yarısına tarihlenmektedir. 1863 yılında İstanbul'da "*Sergi-i Umum-i Osmani*" adını taşıyan bir sergi düzenlenmiş ve Avrupa'da büyük ilgi uyandırmıştır. Bu sergiyi izlemek üzere Avrupa'dan iş adamları ve gazeteciler İstanbul'a gelmiştir. Bu gruplar, toplu halde Osmanlı toraklarına gelen insanlardır. Bu sergiyi gezmek için 600'ü aşkın Avrupalı gelmiş ve 5 gün İstanbul'da konaklamıştır. Osmanlı toprağına yapılan bu tur ile yeni yapılacak olan organize turların da kapısı aralanmıştır. XIX. Yüzyıl'da demiryollarının

yaygınlaşması da seyahat hareketlerinin artmasına neden olmuştur. İstanbul'a gelen seyyah sayısında bir hayli artış olduğu, İstanbul gazetelerince de gözlemlenmiş ve yayınlarına yansımıştır. XIX. Yüzyıl kültürel etkileşim ağlarında yaygınlaşma yaşandığı bir yüzyıl olmuştur. Bu yüzyılda fuarcılığın yaygınlaşması da bu duruma örnek teşkil etmektedir. Osmanlı İmparatorluğu da bu fuarlara katılım sağlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu ilk olarak 1851 Londra Sergisi'ne katılmış, ardından 1855 Paris Evrensel Sergisi ve 1862'de Londra Evrensel Sergisi'ne iştirak etmiştir. Sultan Abdülaziz ise 1867 Paris Sergisi'ne giderek Avrupa'yı ilk ziyaret eden padişah unvanını kazanmıştır. Osmanlı, düzenlenmekte olan bu fuarlara ülkenin dört bir yanından toplanmış ürünleri göndermiştir. Gönderilen bu ürünler ile Osmanlı'nın ziraat ve zanaat alanında nasıl bir gelişme gösterdiği anlatılmak istenmiştir. Fuarlara ilk başlarda yöresel ürünler gönderilirken, ilerleyen dönemde Osmanlıyı tanıtan oryantalist yapılar ve daha sonra da ülkenin doğal ve folklor güzelliklerini tanıtan kitapçıklar gönderilmiştir (Akçura, 2012: 11- 18).

XIX. yüzyılda deniz ulaşım araçlarındaki gelişmeler de seyahat hareketlerinin hızlanmasına katkıda bulunmuştur. Osmanlı'da II. Mahmut Dönemi'nde Kırlangıç(Swift) adlı buharlı geminin alımı ile başlayan deniz taşımacılığı 1829 yılında Tersane-i Amire tarafından Kebir ve Sagir adlı gemilerin alımı ile gelişimi sürdürmüştür. Bu gemilerin faaliyete geçmesi Türkiye Denizcilik İşletmeleri Genel Müdürlüğü'nün de başlangıcı olmuştur. Osmanlı dönemindeki deniz taşımacılığındaki bu gelişme de Türkiye'de turizm hareketlerinin ilk başladığı dönem olarak kabul edilebilir (Köfteoğlu ve Karabulut, 1998: 10). Diğer taraftan XIX. Yüzyılın ilk yarısında buharlı gemilerin devreye girmesi ve demiryolu ağlarının örülmesi ile sıradan insanların da gezmelerine olanak sağlamıştır. Bu durumun en güzel örneği de 1888 yılında Şark Ekspresi'nin devreye girmesidir. Bu yeni ulaşım ağı İstanbul'a Avrupa'dan gidiş gelişleri kolaylaştırmış ve arttırmıştır. Bu dönemde İstanbul'a gelen yabancılar, selatin camileri mutlaka ziyaret etmiştir. Artan yabancı ziyareti neticesinde Osmanlı Devleti'nde yeni bir meslek erbabı oluşmuştur. Bu yeni meslek rehberliktir (Dursun, 2007: 67- 73). Rehberlik yapanlara dair yasal düzenlemelere de gidilmiştir. 1890 yılında *Seyyahine Tercümanlık Edenler Hakkında Tatbik Edilecek 190 Sayılı Nizamname*, bu dönemde Osmanlı topraklarında gelişmeye başlayan dış turizm hareketlerinin bir sonucu olarak yürürlüğe konmuştur (Kozak, N. 2014: 101).

Yasal adımı 29 Ekim 1890 yılındaki 190 sayılı nizamname ile atılan tercüman- rehberlik, 1914 yılından 1923 yılına kadar resmi olmayan amatör bazı grupların önderliğinde gelişmiştir. Cumhuriyet sonrası dönemde ise Türkiye Milli Gençlik Teşkilatı, Türkiye Milli Talebe Federasyonu gibi kurumlarca açılan kurslarla Türkiye nitelikli tercümanlar yetiştirmeyi başarmıştır (Köfteoğlu ve Karabulut, 1998: 11).

1: 1923- 1938 Yılları Arasında Türkiye'nin Turizm Politikası:

Osmanlı Dönemi'nden Modern Türkiye'ye geçişle birlikte yeni kurumlar oluşturulmuştur. Bu kurumlardan birisi de Modern Türkiye Cumhuriyeti'ni dışarıda ve içeride tanıtılması için tesis edilen *Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti Umumiyesi*'dir. Cumhuriyetin ilanından da önce, TBMM Hükümeti kurulur kurulmaz, 7 Haziran 1920 tarihinde 1920 tarihli ve 6 sayılı bir kanunla *Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti Umumiyesi* kurulmuştur. Bu kurumun başlıca amacı siyasi açıdan ülkenin tanıtılması olduğundan dolayı cumhuriyet rejimini öven yayınlar hazırlamıştır. Kurulduğunda İcra Riyaseti'ne bağlı olan kurum, daha sonra, 1933 yılında İçişleri Bakanlığı'na bağlanmıştır. Kurum 1940 yılında başbakanlığa bağlanmış ve yapısı yeniden düzenlenmiştir. Matbuat, radyodifizyon, ve turizm müdürlüklerinden oluşan yeni örgütün faaliyet alanı da genişletilmiştir (Soysal, 1976: 143-146).

Modern Türkiye'nin doğuşu ile beraber turizm alanında da birçok yenilik getirilmiştir. Cumhuriyetin ilanından II. Dünya Savaşı'nın ortaya çıkışına kadar birçok oluşum turizmi geliştirmek

ve Türk insanını seyahate sevk etmek için çalışmalarda bulunmuştur. Bu oluşumların başında Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu gelmektedir. 1923 yılında Türk Seyyahın Cemiyeti ismi ile kurulan ve daha sonra Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu adını alan bu cemiyet, büyük seyahatler tertip etmek ve İstanbul ve Bursa gibi şehirleri tarihi eserleri ile birlikte tanıtmayı hedeflemiştir. Bu kurum, turizmin adının dahi tam olarak telaffuz edilmediği bu dönemde broşürler, afişler ve değişik yayınlar ile Türkiye'yi tanıtmaya görevini üstlenmiştir (Akçura, 2012: 33).

Türkiye'de kurulan ilk dönem seyahat acentelerine de kısaca değinmek yerinde olacaktır. Türkiye'nin ilk önemli seyahat acentesi olarak kabul edilen NATTA (National Turkish Tourist Agency), 1925 yılında tesis edilmiştir. Bu acente Türkçe yazışmalarında Milli Türk Seyahat Acenteciliği unvanını kullanmıştır. İstanbul merkezli olan bu kuruluş, birçok yabancı seyahat acentesinin Türkiye temsilciliğini de üstlenmiştir. Bu kuruluş yurt içindeki faaliyetlerinin yanında, yurt dışı geziler de tertip etmiştir. NATTA'nın düzenlediği dış geziler arasında 1933 Şikako Sergisi, 1934 Budapeşte Sergisi, 1936 Berlin Olimpiyatları, 1937 Paris Fuarı ve 1939 New York Sergisi gezileri telaffuz edilebilir (Akçura, 2012: 34, 38).

NATTA ile aynı dönemde kurulmuş, fakat NATTA kadar etkin olamamış seyahat acenteleri de mevcuttur. Bu kuruluşlar arasında 1927- 1937 yılları arasında faaliyet gösteren Pasrapid, öne çıkar. Bu acente, pasaport ve vize işlemlerinde uzmanlaşmıştır. Bu acente pasaport ve vize işlemlerinin yanında İstanbul gezileri de düzenlemekten geri kalmamıştır. Yine 1927 yılında kurulan TUTTA (Turkish Travelling& Tourist Agency), daha çok bilet satış işlemleri ile uğraşmıştır. İstanbul'da bu yıllarda kurulan ve turizmin farklı alanlarında hizmet vermiş olan daha birçok kuruluş vardır (Akçura, 2012: 40). Bunlardan biri de Wagon Lits Şirketi'dir.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde Orient Ekspres ve işlettiği oteller ile öne çıkan Wagons Lits Şirketi, Cumhuriyet Dönemi'nde de Cook ile kurduğu ortaklık ile seyahat acenteciliği faaliyetini sürdürmüştür. Önceleri sadece yataklı vagon işletmeciliği yapan kuruluş zamanla tüm acentecilik faaliyetlerini gerçekleştirmeye başlamıştır. Bu şirket elli yıl Türk turizmin gelişmesine hizmet etmiştir. Bu kuruluşun en önemli özelliği, Türk turizmi için yeni kadroların yetiştirilmesini sağlamasıdır. Dönemin ilanlarında Vagon Li- Kook olarak yer alan kuruluş, o dönemde turizm ile ilgilenen çevrelerin hafızalarında yer etmiştir (Akçura, 2012: 43).

Cumhuriyetin ilanından itibaren turizm alanında devlet eliyle de birbirini takip eden yasal düzenlemeleri gidilmiştir. Hatta Cumhuriyetin ilanından önce teşekkül eden milli hükümet zamanında, 1920 senesinde İcra Reisliğine bağlı olarak *Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet Umumiyesi* kurulmuştur. Bu idare cumhuriyetin kuruluşundan önce ve sonra zaman zaman hariciye ve dahiliye vekaletleri teşkilatı içinde yer değiştirmiş, 1926 yılında adı Matbuat Umum Müdürlüğü'ne çevrilmiştir. 1954 yılına kadar yerli ve yabancı gazetelerin tetkiki, hükümet dairelerinin bu neşriyattan malumatlar edilmesi, gazetelere muhtelif hususlarda tebligatta bulunulması, devlet salnamesi ve ayın tarihi adı altında iç ve dış siyasete ait malumat neşri, Matbuat Kanunu'nun tatbikine nezaret gibi hususlarda meşgul olmuştur. Bu yapı arada lav edilmiş ve yeniden tesis edilmiştir (BCA, 030. 01. 00. 00. 104. 651. 4). Bu müdürlüğün bünyesinde 1930 yılında turizm işlerinden sorumlu bir şube tesis edilmiştir (Köfteoğlu ve Karabulut, 1998: 16).

1934 senesinde Dâhiliye Vekâleti'ne bağlı olarak yeniden teşkilatlandırılan Matbuat Umum Müdürlüğü'ne memleketin iç ve dış propagandasını yapmak, gazeteciliğin seviyesini yükseltici tedbirler almak, matbuat kanununun tatbikine nezaret etmek, radyo ve film gibi efkârı umumiye ile alakalı vasıtaları murakabe etmek vazifeleri verilmiştir. 1934 yılında Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü'nün teşkilat, vazife ve memurları hakkında kanun çıkarılmış ve başvekaletle bağlı olarak devam eden umum müdürlüğünün idari hizmetleri dışında Türkiye'yi içerde ve dışarıda tanıtıcı faaliyeti başlamıştır. İçerde basın temsilcilikleri, dışarıda basın ataşelikleri ve haberler büroları

kurulması, radyo istasyonları sayısının artırılması, tanıtıcı neşriyat, fotoğraf ve film işlerine ehemmiyet verilmesi bu tarihten sonra mümkün olmuştur. Matbuat Umum Müdürlüğü 1940 yılında Başvekâlete bağlanmış, fakat vazifelerinde büyük değişiklik olmamıştır, yalnız İktisat Vekâleti'ne bağlı olan turizm işlerinin idaresi Matbuat Umum Müdürlüğü'ne verilmiştir (BCA, 030. 01. 00. 00. 104. 651. 4.).

1934 yılına kadar memleketimizde turizme ait alâka görülmemiş ve resmî bir teşekkül kurulmamıştır. 1934 yılında *İktisat ve Ticaret Vekâleti Teşkilât ve Vazifeleri Hakkındaki 2450 Sayılı Kanun* 'la, turizm mevzuu amme himmetleri arasına alınarak bu vekâletin işgal mevzularına ithal edilmiş ise de 1938 yılına kadar sadece propaganda sahası telâkki edilen turizm, vekâletin dış ticaret dairesi tarafından tedvir edilmesine rağmen iktisadî cephesi gözden kaçırılmıştır (BCA, 030. 01. 00. 00. 104. 651. 4. 16).

2: 1939- 1949 Yılları Arasında Türkiye'nin Turizm Politikası:

Hemen hemen hiçbir iş yapılmadan, 1940 yılında turizm işleri Matbuat Umum Müdürlüğü'ne devredilmiştir. 1943 yılında 4475 sayılı Kanunla kurulan Basın-Yayın Umum Müdürlüğü teşkilâtı içinde Turizm Dairesi tesis edilmiş, bu dairenin vazifesi mücerret ve umumî mahiyette olarak şöylece açıklanmıştır: “İç ve dış turizm hareketlerinin millî menfaatlerimize uygun yolda gelişmesi ve yayılması için gereken araştırmaları yapmak. Resmî daire ve teşekküllerle hususî teşebbüsler ve turizm sanat ve meslekleri arasında gaye ve iş birliğini sağlayıcı tedbirleri incelemek. Turizm hareketlerinin ehemmiyetini anlatacak neşriyatı hazırlamak. Umum Müdürlüğünün milletlerarası turizm kurumlarıyla münasebetlerinde alt muameleleri yürütmek. Umum müdürlüğe ait diğer işlerden umumiyetle turizm ile ilgili olanlarla meşgul olmak.” (BCA, 030. 01. 00. 00. 104. 651. 4. 16).

1949 yılında yayınlanan kanunla yine Başvekalete bağlı olarak kalan teşkilatın adı *Basın-Yayın ve Turizm Umum Müdürlüğü* şekline çevrilerek, diğer hizmetlere ilaveten turizm işlerinin de birinci plana alınması yoluna gidilmiştir. *Basın- Yayın ve Turizm Umum Müdürlüğü*; tanıtma, turizm, radyo, haberler ve idari işler dairelerinden, büro müdürlüğünden ve dışarıdaki basın atâşelikleri ile haberler bürolarından mürekkep olarak teşkilatlanmıştır. 24 Mayıs 1949 tarih ve 5392 sayılı Teşkilat Kanunu ile *Basın- Yayın ve Turizm Umum Müdürlüğü* 'nün vazifesi basın- yayın ve saire vasıtalarla Türkiye'yi dışarıda tanıtmak, içeride Cumhuriyet esaslarını ve Türk demokrasisinin gelişmelerini yaymak, basın ve yayın mesleğinin ifasıyla ilgili işlere bakmak, iç ve dış turizmi geliştirecek tedbirleri almak şeklinde tespit edilmiştir. Önceleri Matbuat ve İstihbarat Müdürlüğü, sonraları Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi, Matbuat Umum Müdürlüğü isimleri altında idari vazife gören dairenin tahsisatı 1923'den 1939 yılına kadar sırasıyla Meclis, Dâhiliye Vekâleti, Hariciye Vekâleti, tekrar Dâhiliye Vekâleti bütçelerinde görülmüştür. 1940'dan sonra Başvekâlet bütçeleri arasına konulmuştur. 1923 yılından 1929 yılına kadar Umum Müdürlüğü'nün bütçesi 51 bin lira ile 460 bin lira arasında değişmiştir ve tedricen artmıştır. 1930 yılından lav edilen müdürlük, 1934 yılında tekrar ihdas edilmiştir. Müdürlüğün bütçesi 1934 yılından 1943 yılına kadar 95 bin lira ile 2 milyon 328 bin lira arasında değişmiştir ve tedricen artmıştır. Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü'nün bütçesi 1944 yılından 1957 yılına kadar 2 milyon lira ile 20 milyon 500 bin lira arasında değişmiş ve tedricen artmıştır. Teşkilatın Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü ve Matbuat Umum Müdürlüğü adı altında vazife gördüğü zamanlara ait faaliyeti tamamen idari maiyette olduğundan, 1943 yılından sonra Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü ve 1949'dan sonra Basın- Yayın ve Turizm Umum Müdürlüğü isimleri altındaki çalışmalarını yürütmüştür. Umum Müdürlüğü'ne bağlı dairelerin çalışmalarına kısaca değinmek yerinde olacaktır (BCA, 030. 01. 00. 00. 104. 651. 4.).

31 Temmuz 1943 tarihinde yürürlüğe giren 16 Temmuz 1943 tarih ve 4475 sayılı *Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Teşkilat, Vazife ve Memurları Hakkındaki Kanun* ile Umum

Müdürlüğü'nün bünyesinde kurulan Basın ve Dağıtım Dairesi Müdürlüğü'nce yayımlanan ve Türkiye'nin tanıtımı için 1943 yılında 3 bin adet basılan *"La Turquie Kemaliste"* adlı eser göze çarpmaktadır. İlerleyen yıllarda da benzer türde yayınlar hazırlanmıştır. Yine aynı kurum tarafından 1946 yılında hazırlanan ve 4 bin adet basılan *Turkey- Fotoğraflı Albüm*, Türkiye'yi tanıtmaya amacı gütmeye bakımdan önemlidir. 1947 yılında da *Turkey- Fotoğraflı Albüm* adını taşıyan eserden 4000 adet daha basılmıştır. 24 Mayıs 1949 tarihinde Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü'nün lav edilmesiyle Basın- Yayın ve Turizm Umum Müdürlüğü bünyesinde Tanıtma Dairesi tekrar faaliyete geçmiştir. 1949 yılında tanıtım amaçlı şu eserler parantez içinde verilen sayılarda basılmıştır: *"La Turquie Economique (5000), Aperçu Genarale De La Turquie par Les Graphiques (5000), Voyage De 2222 Kilometres En Anotolie (3000), Pictures From Turkey- Fotoğraflı Albüm (15000), La Peinture Turque (5000), İstanbul Depliyarı- İngilizce (20000), Duvar afişi (8 Çeşit- 100 bin)"*. Yukarıdaki eserlerin yanında ülkeyi tanıtmak amacıyla değişik konularda 15 sesli film de hazırlanmıştır (BCA, 030. 01. 00. 00. 104. 651. 4. 4-6.).

Ülkenin dış memleketlerde tanıtılması için sadece yazılı ve görsel malzemeler ile yetinilmemiş, 1940 yıllarından itibaren yabancı devletlerde basın ataşelikleri tesis edilmiştir. 1944 de Bern, 1945 de Londra, Washington ve Moskova Basın Ataşelikleri, 1946'da Kahire, Roma, Paris, 1947 de New-York basın ataşelikleri tesis edilmiştir. 1948 senesinde Moskova, Bern, Kahire, Roma ve Paris basın ataşelikleri lav olunmuştur. 1949'da New-York Haberler Bürosu Müdürlüğü tesis edilmiştir, 1955 de Bonn Basın Ataşeliği, 1956 da San Francisco Haberler Bürosu Müdürlüğü ile Bağdat Basın Ataşeliği açılmıştır. 1957 senesi bütçesi ile de Paris, Beyrut, Kahire, Kıbrıs haberler büroları, Karaşive Nev- Delhi basın ataşelikleri tesis edilmiştir (BCA, 030. 01. 00. 00. 104. 651. 4. 29.).

Bu dönemde ülkenin turizm alanında tanıtılmasının yanında turizm mevzuatı alanında bazı düzenlemeler yapılması için ön incelemelere de gidilmiştir. Bu konuda layihalar hazırlanmıştır. Örneğin; Turizm Müdürlüğü'nün Ticaret Vekâleti'ne bağlı olduğu 21 Mart 1940 tarihinde Başvekâlet makamına Ticaret Vekâlet'ince bir layiha gönderilmiştir. Bu raporda şöyle denmiştir: *"Ticaret Vekâleti teşkilât ve vazifesine dair 27 Mayıs 1939 tarihli ve 3614 sayılı kanunun onuncu maddesi ile Vekâletimize verilmiş olan salahiyyete tevfikân memleketimizde turizmin teşvik ve inkişafı hususunda alınması lâzım gelen kanunî tedbirler hakkında ecnebi memleketler turizm mevzuat ve teşkilâtı üzerinde yapılan esaslı tetkikler neticesinde hazırlanmış olan "Turizmi Teşvik Kanunu" lâyihası ile esbabı mucibesi ilişik olarak sunulmuştur. Lâyiha memleketimizin turistik kabiliyet ve imkânları ile kendine has şartlar bakımından takip edilecek turizm siyaseti icapları göz önünde tutularak tanzim edilmiş olup 76 maddeden mürekkep bulunmaktadır. Kanun lâyihasının ihtiva ettiği hükümler birçok memleketlerde müteaddit kanunların mevzuunu teşkil etmektedir. Ancak bu gibi memleketler turizm teşkilâtlarını 20- 30 sene önce kurmuş olduklarından teşkilât kanunları dışında lüzumlu olan diğer turizm mevzuatını peyderpey neşretmişler ve zaman zaman tadil eylemişlerdir. Bununla beraber turizm mevzuunun diğer memleketlere nazaran bizde pek geç ele alınmış olduğuna ve önümüzde yabancı memleketlerin zamanla ve tecrübe ile tekemmül etmiş mevzuatı da bulunduğuna göre turizmi teşvik ve bu millî davaya gerek doğrudan doğruya gerekse bilvasıta hadim olabilecek bütün faaliyetleri ahenkleştirecek ve planlaştıracak bir işbirliği temin etmek gayesiyle teklif edilen lâyhada teşvik tedbirleri ile aynı zamanda gerek teşkilâta, gerekse turizm endüstrisinin murakabe ve tanzimi salahiyyetlerine ait lüzumlu hükümlerin asgarisinin cem ve telfikî zarurî görülmüştür. Layihanın kanuniyet kesp etmesi tensip buyurulduğu takdirde alâkalı vekâletlerin mütâlâası alındıktan sonra Büyük Millet Meclisi'ne tevdiî hususuna yüksek delâletlerini derin saygılarımla rica ederim"* (BCA, 030. 01. 00. 00. 22. 127. 1-3.).

Bu rapor üzerine Matbuat Umum Müdürlüğü'nden de şöyle bir yazı Başvekâlete arz edilmiştir: *"3837 sayılı kanunla Umum Müdürlüğümüze bağlanan Turizm Müdürlüğü'nün Ticaret*

Vekâleti'ne bağlı bulunduğu zamanlarda turizm işleri hakkında mezkûr vekâletten yüksek makamınıza gönderilen kanun lâyhalarının yeniden tetkik ve tanzimiyle teklifleri yapılmak üzere Umum Müdürlüğümüze iadesine müsaade buyrulmasını saygılarımla arz ve rica ederim.” (BCA, 030. 10. 0. 0. 22. 127. 2.). Bu layihalardan anlaşılacağı üzerinde 1950 yılında kabul edilen 5647 Sayılı Turizm Müesseseleri Teşvik Kanunu'nun nüvesi 1940'lı yıllarda hazırlanan raporlar teşkil etmiştir.

1940'lı yıllarda merkezi turizm örgütlenmesinin yanında yerel idarelerde de turizm örgütlenmesine gidilmiştir. İstanbul Belediyesi Turizm Şubesi, Bursa Belediyesi Turizm Şefliği, İzmir Fuar Kültür Park ve İzmir Belediyesi Turizm Müdürlüğü bunlara örnek verilebilir. Bu dönemde düzenlenen İzmir Fuarı nedeniyle Devlet Demir Yolları indirimli bilet satışına gitmiş ve ulaşımda yaşanan bu kolaylık iç turizm hareketlerinin de başlamasına milat teşkil etmiştir. Bu yıllarda konaklama sektöründe de bir dizi örgütlenmeler meydana gelmiştir. İlk olarak 1933 yılında İstanbul'da Otelciler ve Hancılar Cemiyeti tesis edilmiştir. Türkiye'de turizm alanındaki olumlu gelişmeler II. Dünya Savaşı döneminde aksamış ve daha önceden turizm bütçesine ayrılmış kaynaklar savaş harcamalarına aktarılmıştır (Köfteoğlu ve Karabulut, 1998: 19- 20).

Yurt dışında Türkiye'ye yabancı öğrenci gruplarının getirilmesi için 1940 yıllarında Türkiye Milli Talebe Federasyonu(TMTF) tesis edilmiştir. Böylece, Türkiye gençlik turizminin yapılandığı bir kuruma kavuşmuştur. Aynı yıllarda dünyada da tesis edilmeye başlayan gençlik ve sosyal turizm örgütlenmeleri dünya ve Türkiye turizmine ivme kazandırmıştır. TMTF, Türkiye turizmi ve acenteciliği için bir eğitim okulu hüviyetine bürünmüştür. TMTF, turizm komisyonu ve turizm danışma kurullarında da görev almış bir kurumdur. TMTF'nin gençlik turizmine en büyük katkılarında biri de 1965 yılında İstanbul'da yapılan Uluslararası Öğrenci Turizm Konferansı'na ev sahipliği yapmış olmasıdır. Yine 1950'li yıllarda kurulan Türkiye Milli Gençlik Teşkilatı(TMGT), seyahat acenteciliği alanında yaşanan en ciddi deneyimlerden birini oluşturmuştur. Bu kuruluş, Türkiye'nin seyahat acentelerinin kaynaklığını yapan bir okul niteliğini taşımıştır (Köfteoğlu ve Karabulut, 1998: 21- 22). Türkiye'de sivil turizm örgütlenmesinin ilk kuruluşlarından biri de Türkiye Turizm Kurumu'dur. 1949 yılında Cihat Baban, Nedim Tör, Nadir Nadi ve Burhan Felek gibi aydınların önderliğinde Türkiye Turizm Kurumu tesis edilmiştir (Köfteoğlu ve Karabulut, 1998: 21).

1940'lı yılların sonunda Türkiye turizminde sivil örgütlenmeler faaliyetlerini sürdürürken, devlet de yasal ve idari düzenlemeleri yürütmüştür. Basın-Yayın Umum Müdürlüğü'nün 1949 yılında yeniden teşkilatlanması sonunda 5392 sayılı Kanunla kurulan Basın-Yayın ve Turizm Umum Müdürlüğü bünyesi İçinde *Turizm Dairesi* muhafaza edilmişse de bidayetten beri iktisadi gayesi bir tarafa bırakılarak propaganda mevzu telâkki edildiğinden bir broşür dahi neşredilmeden basit etütler yapılmıştır (BCA, 030. 01. 00. 00. 104. 651. 4.).

3: 1950- 1960 Yılları Arasında Türkiye'nin Turizm Politikası:

Dünya genelinde yaşanan gelişmeleri I. Dünya Savaşı sonunda yapılan anlaşmalar uzun bir dönem etkilemiştir. Uzun dönem savaşlarla boğuşmak durumunda kalan Türkiye, II. Dünya Savaşı'na katılmamış ve akılcı bir politika izlemiştir. Fakat yine de Türkiye 1940'lı yılların sonuna Sovyet Rusya tehdidi altında girmiş ve 1948 yılında Amerika'nın yaptığı Marshall yardımı ile belli bir rahatlama yaşamıştır. Yaşanan gelişmeler Türkiye'yi batıya yakınlaştırmıştır. Türkiye, 1949 yılında kurulan NATO'ya üye olmak için Kore Savaşı'na askeri destek sağlamış ve bu yapının içine dâhil olmak için çabalamış ve sonunda NATO'ya dâhil olmuştur (Armaoğlu, 2007: 448- 449).

Türkiye, dış siyasette büyük devletlerin politikasına göre bir yol izlemeye çalışırken, iç siyasette de yeni açılımlara girişmiştir. 14 Mayıs 1950 seçimleri siyasi tarihimizde önemli bir dönüm noktası olarak gösterilmektedir. Demokrat Parti bu seçimler sonunda %53 gibi ezici bir oy çokluğu ile iktidara gelmiştir (Yalçın ve Diğerleri, 2006: 551). 1950 yılında iktidara gelen Demokrat Parti'nin

iktidara geldikten sonra ortaya koyduğu hükümet programını incelediğinde, turizm başlığının yer almadığı görülmektedir (<https://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/HP19.htm>). 1951 yılında iktidara gelen XX. TBMM Hükümeti Programı'nda da turizme bir atıfta bulunulmamıştır (BCA, 30. 1. 0. 0. 54. 328. 5. 1- 8).

Türkiye'de turizm alanında kurumsallaşmanın tam olarak sağlanamadığı 1950- 1960 yılları arasında dünya turizmi %11 civarında bir büyüme sağlamıştır (Bulut, 2000: 73). Bu dönemde uluslararası turizm çevrelerinden Başbakan Adnan Menderes'e Atina'dan bir davet mektubu gönderilmiştir. 11 Mart 1950'de Atina'da kaleme alınan ve 15 Mart 1950'de Başbakanlık makamına ulaşan mektup, Başbakan Adnan Menderes'i Atina'da düzenlenecek olan Uluslararası Tur Operatörleri Toplantısı'na davet etmiştir. Mektupta ayrıca, Türkiye'nin toplantıda temsil edilmesinin, Türkiye'nin değişik çevrelerce daha iyi tanınmasına da olanak tanıyacağı fikri de aktarılmıştır (BCA, 030. 01. 00. 00. 17. 9. 8. 4. 1-2).

Tüm olumsuzluklara rağmen dönemin hükümetleri turizmin önemini, dışarıdan ve içeriden gelen raporlarla belli ölçüde kavramış ve turizm alanında bazı düzenlemelere gitmiştir. Nitekim 1950 yılı öncesinde yapılan turizm danışma toplantıları neticesinde 24 Mart 1950 tarihinde 13 maddeden müteşekkil olan *Turizm Müesseselerini Teşvik Kanunu* kabul edilmiş ve 30 Mart 1950 tarihinde Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu kanun Türkiye'de turizm alanında çıkarılan ilk kanun olarak tanımlanmaktadır. Bu kanunla ile hangi kurumların turizm işletmesi sayılabileceği, hangi işletmelerin devlet teşvikinden yararlanabileceği ve turizm işletmelerinin nasıl denetleneceği ortaya konmuştur. Bu kanunun 7, 8, 9, ve 10. maddelerinde turizm teşviki adı altında Türkiye Emlak Kredi Bankası Turizm Kredi Fonu'ndan hangi şartlarda kredi alınabileceği de tespit edilmiştir (Resmî Gazete, 30 Mart 1950: 18215- 18216). 24 Mart 1950 tarihinde çıkarılan *Turizm Müesseselerini Teşvik Kanunu* ile turizm konusunda esaslı bir adım atılmak istenilmiştir. Fakat bu kanunun yanında diğer tedbirlerin alınması ihmal edildiğinden çok geçmeden bir fayda sağlamayacağı anlaşılmıştır (BCA, 030. 01. 00. 00. 104. 651. 4.).

1950'li yıllarda turizm alanında tecrübesiz olan Türkiye Cumhuriyeti, yabancı uzmanlardan yararlanma yoluna da gitmiştir. Bu duruma 1950 yılında Amerika'dan getirilmiş olan bir uzman örnek verilebilir. Amerika Birleşik Devletleri uyruklu turizm uzmanı Barker'in en çok altı ay süre ile *Basın-Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğü* emrinde çalıştırılması Bakanlar Kurulu'na 6 Kasım 1950 tarihinde kararlaştırılmıştır (BCA, 030. 18. 01. 02. 124. 78. 11.).

Turizm ile ilgili yasal düzenlemeler yapılırken, diğer yandan da turizm ile bağlantılı kuruluşlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu kuruluşların yapısını tanımlayan düzenlemelerin yapılması zorunluluk halini almıştır. Örneğin; "*Türkiye Turizm Kurumu*"nun genel menfaatlere yarar derneklerden sayılması Bakanlar Kurulu'na 1 Nisan 1952'de kararlaştırılmıştır (BCA, 030. 18. 01. 02. 128. 27. 14.).

1950 yılı öncesinde yapılan tanıtma çalışmalarının da etkisi ile Mayıs 1950'den itibaren dünya umumi efkârının memleketimize olan alakasının birden arttığı görülmüştür. Bundan istifade ederek alakanın devamını temin maksadı ile yeni bir çalışma sistemi ile tanıtma işleri sürdürülmüştür. Neşriyat bahsinde yabancı memleketler halklarının yakinen ilgilenecekleri mevzular intihap edilmiştir. Hazırlık 1950 yılı sonuna kadar devam etmiş ve 1951 yılından itibaren kitap ve broşür çıkarılmıştır. Film ve fotoğraf servislerinin çalışmaları da aynı şekilde tanzim edilmiştir. Memleketimizde cereyan eden ve dünya umumi efkârının alakasına mucip olan aktüalite olaylar filmle tespit edilerek Amerika, Fransa ve İngiltere'ye gönderilmiştir. Amerika'da Televens Şirketi, filmleri televizyon programına almış ve dünya havadisleri jurnallerine ilave ederek sinemalarda göstermiştir. Fransa'da Societe Des Actualites Şirketi de Fransa ve Afrika'daki bağlı bulunduğu sinemalarda jurnallere almıştır. İngiltere'de Associated British Pathe Ltd. de aynı şekilde hareket

etmiştir. Bu memleketlerin dışında Finlandiya, İtalya, İsviçre, Almanya, Hindistan, Pakistan, Kıbrıs ve Yugoslavya'ya da filmlerimiz gönderilmiştir. Aktüaliteye ait filmlerle memleketimizde yapılmakta olan fabrikalar, barajlar, elektrik santralleri, silolar, yollar, limanlar ve sair işler de filme alınarak memleket sinemalarında gösterilmiş ve halk efkârının tenevvürüne çalışılmıştır. Film servisinin amaçlarının içine turistik yerler ve tarihi abideleri tanıtmak da girmiştir. Tanıtma Dairesi'nin fotoğraf servisi de faal çalışmıştır. 1951 yılında değişik konularda yayımlanan 51 bin fotoğraftan tanıtma amacı ile yayımlanan 3000 tanesi “Efes” Adlı esere aittir. 1952 yılında ise ülke kültür ve turizmini tanıtmaya yönelik şu eserler parantez içinde verilen sayılarda yayımlanmıştır: “*The Topkapı Saray Museum (10 bin), 50 Masterpieces (10 bin), Les Arts Decoratifs Turcs (5 bin), Hagia Sophia (10 bin), Karagöz (Fransızca- 10 bin), Ephesus Of Jerusalem (7 bin), Epheso O Gerusalemmo (7 bin), Efeso (İtalyanca- 7 bin) ve Turkish Desings 2. Baskı (5 bin)*”. 1953 yılında ise şu eserler parantez içinde verilen sayılarda yayımlanmıştır: “*The Ancient Cities Of Western Anotolia (10 bin), Le Ravine Dell Anotolia Occidentale (5 bin) ve Alaca Höyük (İngilizce-10 bin)*”. 1954 yılında turizm ve kültür alanında ülkeyi tanıtmaya yönelik basılmış eserler, parantez içinde verilmiş baskı sayıları ile aşağıda belirtilmiştir: “*Turkish Ceramics (1200), Modern Painting and Sculpture in Turkey (1410)*”. 1955 yılında ise şu eserler parantez içinde verilen sayılarda basılmıştır: “*Ankara Metropole de la Turuie Moderne (10 bin adet), The Topkapı Saray Museum 50 Masterpieces (10 bin adet 2. Baskı), Hagia Sophia (10 bin adet), The Ancient Cities Western Anotolia (5 bin adet) ve Turkish Ceramics (20 bin adet)*”. 1956 yılında ise şu eserler parantez içinde verilen sayılarda basılmıştır: “*Karagöz (İngilizce- 10 bin adet), Les Merveilles Cappadoce (10 bin adet), Turistik Türkiye Albümü (İngilizce, Fransızca, Almanca 15 bin adet)*”. Ayrıca 1951 yılında Strasburg'da Avrupa Konseyinin toplandığı binada ve Türkiye Milli Talebe Federasyonu eliyle Avrupa'nın muhtelif şehirlerinde 5 seri halinde; 1952 yılında Paris Basın Atışeliğimizce Paris'in meşhur mağazalarının vitrinlerinde, Shape Karargâhı'nda; 1953 yılında İzmir Fuarı'nda, Tarsus Vapuru Seyyar Sergisi'nde, 1954 yılında Tokyo'da Mitsukeshi Mağazası'nda açılan sergide, İzmir Fuarı'nda, Trieste Beynelmilel Fuarı'nda, Londra Kraliyet Yüksek Mimarlık Sergisi'nde, Beyoğlu Yeni Melek Sineması vitrinlerinde, Yeşilköy Terminal Salonu'nda, Kore Birliği'nde muhtelif pozda büyük boyda yurt fotoğrafları teşhir edilmiştir. 1955 yılında Melek Sineması vitrinlerinde, Yunan Havayolları vitrinlerinde, Pan America'nın Roma vitrinlerinde, İtalya'daki Turizm Sergisi'nde, Hindistan'daki fotoğraf sergisinde, Garacos'taki fotoğraf sergisinde, Madrid'de muhtelif acente ve büyük otellerin fotoğraf teşhirinde, DDY'nin İstanbul- Viyana hattında işleyen vagonlarında, Barselona Beynelmilel Fuarı'nda ve İstanbul Beynelmilel Askeri Tabipler Kongresi'nde yurt fotoğrafları sergilenmiştir. 20 Mayıs 1956'da Gülhane Parkı'nda, 1- 16 Eylül 1956'da Stockholm Beynelmilel Fuarı'nda, 1 Eylül 1956'da Starazburg Avrupa Fuarı'nda, 29 Eylül 1956'da Hamburg Yakın ve Ortadoğu Sergisi'nde ülkemizi tanıtan fotoğraflar sergilenmiştir. 1956 yılında ayrıca Bonn Basın Atışemiz tarafından tertiplenen sergide, Hint çocuk sağlığı münasebetiyle Hindistan'da, New York'da Pan American vitrinlerinde, Paris'te NATO İlkokulu'nda, Kahire'de İslam Eserleri Sergisi'nde, Washington'da Hitit Sergisi'nde, Ottawa'da televizyon yayınlarına, Washington Atışeliğimizin seyyar sergisinde, Viyana ve Stockholm fuarlarında ülkemizi turizm ve kültür alanında tanıtıcı resimleri sergilenmiştir (BCA, 030. 01. 00. 00. 104. 651. 4.7- 13)

Yabancı memleketlere sadece yazılı materyal ile değil görsel ve işitsel iletişim araçları ile ulaşılmaya çalışılmıştır. Mayıs 1950'den 1950 yılının sonuna kadar ülke kültür ve turizmini tanıtmaya amacıyla Amerika'ya 8 mevzuda 2725 metre film, İngiltere'ye 3 mevzuda 990 metre film, Fransa'ya 1 mevzuda 270 metre film olmak üzere 3985 metre film gönderilmiştir. 1951 yılında Amerika'ya 16 mevzuda 2860 metre film, İngiltere'ye 9 mevzuda 2820 metre film, Fransa'ya 5 mevzuda 1060 metre film, Afganistan'a 5 mevzuda 1375 metre film, Finlandiya'ya 3 mevzuda 1327 metre film, İtalya'ya 1 mevzuda 250 metre film, İsviçre'ye 1 mevzuda 360 metre film, Almanya'ya 1 mevzuda 300 metre film, Hindistan'a 3 mevzuda 178 metre film olmak üzere 10 bin 480 metre film gönderilmiştir.

Devam eden yıllardan 1957 yılına kadar muhtelif mevzularda filmlerin adı geçen ülkelere gönderilmiştir (BCA, 030. 01. 00. 00. 104. 651. 4. 14- 15).

Turizm alanında çıkarılan ve önemli olarak addedilen bir diğer kanun, 13 Mayıs 1953 tarihinde kabul edilen 6086 numaralı *Turizm Endüstrisini Teşvik Kanunu*'dur. Bu yasa 13 Mayıs 1953 tarihinde Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu kanun 6 bölüm ve 40 maddeden müteşekkildir. Bu kanun ile turizm alanında yatırım yapacak ticari teşekküller, yatırım alanında teşvik edilmiştir. Bu kanunun en göze batan maddesi turizm yatırımlarının 10 yıl süre ile vergi indiriminden yararlanmasını öngören maddesidir. Bu kanunun dördüncü bölümünde *Turizm Endüstrisini Teşvik Fonu* adı altında İller Bankası aracılığı ile bir kredi kaynağının sağlanmasına yönelik maddeler yer almıştır (Resmî Gazete, 22 Mayıs 1953: 6301 6303.). Mezkûr kanunla otel, lokanta gibi turistik tesislerin inşası, tevsii ve teçhizi için İller Bankası'nda *turizm fonu* tesis edildiği gibi diğer bazı imkânlar da sağlanmıştır. Böylece, 1950 yılından itibaren başlayan geniş iktisadî kalkınma faaliyetleri içinde turizm kuru bir propaganda mevzuu olmaktan kurtarılmış millî ekonomi üzerindeki müspet tesirleri göz önünde tutularak iktisadî sahada başlı başına bir endüstri şubesini teşkil ettiği kabul edilmiştir. Turizm Endüstrisini Teşvik Kanunu'na göre; hususî talimatnamesinde yazılı vasıfları haiz oteller, pansiyonlar, gazinolar, lokantalar, plâjlar, kamplar, eğlence yerleri, 1 spor ve avcılık tesisleri, kaplıcalar, istirahat ve tedavi müesseseleri, mümasil tesisler, turizm müessesesi sayılmış ve bu müesseselere vergi muafiyeti tanınmıştır. Turizm endüstrisinin kurulmasını teşvik ve gelişmesini sağlamak bakımından lüzumlu kredi ihtiyacını karşılamak üzere de elli milyon liralık bir kredi fonu tesis edilmiştir. Turizm Endüstrilerini Teşvik Kanunu'nun 33'üncü maddesi mucibince turistik müesseselerin belediyelerce murakabesi için hazırlanan "*Turistik Müesseselerin Murakabesi Hakkında Talimatname*" bütün belediyelere tamim edilmiştir. Turizm Endüstrisini Teşvik Kanunu'nun 34'üncü maddesi mucibince turizm büro ve seyahat acenteleri hakkında bir talimatname hazırlanmış ve 19 Eylül 1955 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Aynı kanunun 35'inci maddesi mucibince turistik yollar programı için esaslar hazırlanmış ve Karayolları Umum Müdürlüğü'nce maliyet hesapları yapılarak ortaya konmuştur. Devlet sektörüne dahil olan daire, müessese ve teşekküllerin turizm ve turizm endüstrisi sahasındaki faaliyetlerini tanzim etmek üzere Teşvik Kanunu'nun 36'ıncı maddesi gereğince Turizm İşbirliği Nizamnamesi hazırlanmış ve bu nizamname 17 Eylül 1955 tarihinde mer'iyete girmiştir. Yabancı sermayenin memleketimizde muhtelif iş sahalarına yatırımlar yapmasını teşvik eden "*Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu*" hükümleri içerisinde turizm sahasına da yer verilmiştir (BCA, 030. 01. 00. 00. 104. 651. 4.).

Türkiye'nin tanıtımı için sadece basılı eserlerden yararlanılmamış, tanıtım faaliyetleri radyo programları ile de desteklenmiştir. Tanıtma Dairesi bünyesinde değişik radyolar da ihdas edilmiştir. Bu radyolarda yapılan yabancı dil programlarında 1950'den itibaren haberler, Türk ve yabancı müziği, Türkiye'yi muhtelif bakımlardan tanıtıcı konuşmalar, röportajlar, posta kutuları, özel programlar, sohbetler, karşılıklı konuşmalar verilmiştir. Bütün bu değişiklikler Kısa Dalga Ankara Radyosu'na dünyanın muhtelif yerlerinde pek çok dinleyici kazandırmış ve bu da muhaberatın inkişafını sağlamıştır. Dinleyici ile radyo yoluyla yapılan kontakt muhaberat yolu ile de sağlamlaştırılmış ve kendilerine Türkiye'yi tanıtıcı matbu materyaller gönderilmiştir (BCA, 030. 01. 00. 00. 104. 651. 4.).

1950'li yıllarda turizm alanında bazı yasal düzenlemelere gidilirken, turizmin finans boyutu ile de yakından ilgilenilmiştir. Finans alanındaki girişimlere *Turizm Bankası Anonim Şirketi*'nin tesis edilmesi örnek gösterilebilir. Başvekâletin 5413 sayılı kararnamesi ile memleketimizde iç ve dış turizmi geliştirmek ve her çeşit banka muameleleriyle iştigal etmek ve merkezi Ankara'da olmak üzere elli yıl müddet ve 10 milyon Türk lirası sermaye ile kurulmasına başlanan "*Türkiye Turizm Bankası Anonim Şirketi*"nin, Maliye Vekâletinin muvafık mütalaasına dayanan İktisat ve Ticaret Vekâletinin 20 Haziran 1955 tarihli ve 11634/49799 sayılı yazısıyla gönderilen, esas

mukavelenamesi ve sermayesinin dörtte birinin yatırıldığını gösteren banka mektupları, İcra Vekilleri Heyeti'nce 23 Haziran 1955 tarihinde tetkik edilerek, mezkûr şirketin kurulmasına izin verilmesi, 865 sayılı kanunun 280 ve 2999 sayılı kanunun 3. maddelerine göre, kararlaştırılmıştır (BCA, 030. 18. 01. 02. 140. 60. 12).

Devlet, turizm alanında yeni kanunları yürürlüğe koymak ve tanıtım faaliyetlerinde bulunmakla kalmamış, 5682 sayılı Pasaport Kanunu'nun onuncu maddesinin hükümete verdiği salâhiyete dayanılarak 1957 yılına kadar 14 Devletle karşılıklı vize muafiyeti anlaşmaları akdedilmiştir. Lübnan, İrlanda ve Finlandiya ile vize muafiyetleri için temaslar yapılmıştır. Bir kısım memleketlerde aynı mevzuda bölge anlaşması yapılması ve birçok Avrupa memleketleri tarafından tatbik olunarak fayda görüldüğü üzere, Amerika Birleşik Devletleri'yle tek taraflı bir vize muafiyetine gidilmesi hususu, tahakkuk ettirilmiştir. Gümrüklerde turistlere gösterilecek kolaylık mevzuu üzerinde durulmuş ve bazı tedbirler de alınmıştır. Yine Avrupa İktisadî İşbirliği Turizm Komitesi'nin turistler ve turistik propaganda malzemesinin gümrüklerden geçişiyle alâkalı teklifleri, Gümrük ve İnhisarlar Vekâlet'ince umumiyetle müspet şekilde karşılanmış ve netice alâkalı makama bildirilmiştir. Devlet Hava Yolları Genel Müdürlüğü'ne alt biletlerin yabancı şirketler tarafından satılması ve sair kolaylıklar hususunda anlaşmalar yapılmıştır. Bundan başka, 4749 sayılı Kanun gereğince sivil havacılığın beynelmilel münasebetlerini kolaylaştırmak için, Umum Müdürlüğü'nün de dahil bulunduğu bir komite faaliyete geçmiştir. 1950 ve daha evvelki yıllarda turizm maksadı ile kayda değer bir neşriyat yapılmamış, 1950'li yıllardan itibaren aşağıda gösterilen miktarlarda turistik propaganda neşriyatı yapılmıştır: "1.948 yılında 16.515, 1949 yılında 19.451, 1950 yılında 28.625, 1951 yılında 31.377, 1952 yılında 38.837, 1953 yılında 70.055, 1954 yılında 71.331, 1955 yılında 79.369" (BCA, 030. 01. 00. 00. 104. 651. 4.).

1950 yılından itibaren yapılan düzenlemeler neticesinde turizm alanında bir bakanlık tesis edilmesinin zorunluluğu ortaya çıkarmıştır. 25 Kasım 1957 tarihinde iktidara gelen XXIII. TBMM (V. Menderes) Hükümeti Programı'nda; turizmin memleketimizin iktisadi kalkınması açısından gittikçe artan bir ehemmiyet arz eden sektör olduğu, ifade edilmiştir. Ülkemizi tanıtmak için, Basın-Yayın ve Turizm işlerini ayrı bir vekâlete tevdi etmek gerekmekte olduğu da açıklanmıştır (<https://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/HP23.htm>). 1957 yılında hükümet programına yansıyan bir turizm bakanlığı kurulması planı, ancak 1963 yılında gerçekleştirilmiştir.

Yukarıda izah edilen kanun, idari teşvik tedbirleri ve resmi turizm teşkilâtının çalışmaları neticesinde turizm endüstrisinin muhtelif branşlarında mühim terakkiler kaydedilmiştir. Kanun, güdülen gayeyi temin yolunda ciddi neticeler vermiştir. Bu kanun gereğince, 1960 yılına kadar, Türkiye'nin büyük turistik merkezlerinde, turistik şehir, kasaba ve mahallerde kurulan 94 müesseseye turizm müessesesi belgesi verilmiş, bunların dışındaki birçok oteller de bunlara istinaden tadil veya inşa olunmuştur. Yine Türkiye'de mevcut turistik kıymetler mahalleri tetkik edilmiştir. Birçok bölgelerin etütleri yapılmıştır. 1960 yılına kadar Ege Bölgesi'nin de turizm etüdü tamamlanmıştır. Bunlar dışında, memleket halkında müspet bir turizm zihniyetinin yaratılması ve turistik servetlerin korunması ve değerlendirilmesi maksadıyla Maarif Vekâleti ile yapılan iş birliği neticesinde okullar ders programları arasına turizm bilgisi ilâve edilmiş, öğretmen okulları seminer çalışmalarında da turizm mevzuu ela alınmıştır. Turizm fikrinin geniş halk kitlelerine yayılabilmesi için Ankara Radyosunda turizm mevzuunda *Haftanın Turizm Konuşmaları* adlı bir program yapılmıştır. Bu dönemde gazeteler yolu ile halk efkârı turizm sahasındaki çalışmalardan ve hamlelerden haberdar edilmiştir. Turizm terbiyesinin inkişafında mühim bir rol oynayan turizm derneklerinin sayısı artmıştır. Resmi daireler ve turizm cemiyetlerince muhtelif yerlerde çeşitli turizm kursları açılmıştır (BCA, 030. 01. 00. 00. 104. 651. 4.).

Bu arada hükümet ağırlığı yabancı uzmanlardan oluşan bir ekibe turizm alanında yapılacak reformlara dair bir rapor hazırlatmıştır. 1962 Yılı Turizm Geçiş Planı adını taşıyan bir rapor ilgilerce

hazırlanarak hükümete sunulmuştur. Raporda, 1957 Depremi sonrasında evleri zarar gören Marmarisliler için yapılmış olan 233 adet evin, turizme kazandırılması gerektiği vurgulanmış ve bu evlerin turizme nasıl kazandırılacağı açıklanmıştır (BCA, 030. 01. 00. 00. 92. 576. 1. 1- 12).

Bu raporun hazırlanmasından kısa süre sonra, 8 Ocak 1963 tarihinde Başbakan İsmet İnönü'ye Alman Lufthansa Anonim Şirketi Yönetim Kurulu'ndan Wolfgang A. Kittel imzalı bir mektup kaleme alınmıştır. Wolfgang, İsmet İnönü'ye bir önceki yılda yaptıkları konuşmayı anımsatarak, Türkiye'de turizmin gelişmesi konusundaki fikirlerini de ilettiğini beyan ettiğini, hatırlatmıştır. Daha önce İsmet İnönü tarafından araştırılması istenen Batı Anadolu'nun turizm potansiyelini değerlendirdiklerini dile getiren Wolfgang, kendisinin Amerika'da bulunması hasebiyle araştırmayı yapmakla görevlendirdiği iş arkadaşı Dr. Röhm'ün Başbakan İsmet İnönü tarafından kabul edilmesini minnettarlıkla karşıladığını, belirtmiştir. Wolfgang, Dr. Röhm'ün gerekli bilgilendirmeleri ilgili bakanlığa yapacağını ve Türkiye'nin hizmetine amade olacağını, belirtmiştir. Wolfgang, yazılan etüt çalışmasının Türkiye için çok önemli olan turizm meselesinin tetkikinde ilgi uyandıracağını temenni etmiş ve sözlerini tamamlamıştır (BCA, 030. 01. 00. 00. 7. 43. 3. 1.). Yapılan bu yazışmalardan anlaşıldığına göre, Turizm ve Tanıtma Bakanlığı'nın tesisinden önce yapılan ön çalışmalarda Alman uzmanlardan yararlanılmıştır.

Türkiye bir taraftan yabancı uzmanlardan faydalanırken, diğer taraftan kendi uzmanlarına yeni programlar hazırlatmıştır. 1960 yıllarında itibaren planlı ekonomi dönemine geçen Türkiye'de ilk kalkınma planı 1963 yılında devreye konmuştur. Bu planda Türkiye'de turizm teşkilatının yeniden daha modern bir şekilde yapılanması gerektiği, ifade edilmiştir (Kalkınma Planı, Birinci Beş Yıl 1963- 1967, (1963): 425- 428). Yabancı uzmanların hazırladığı raporla hükümet programları ve DPT I. Beş Yıllık Kalkınma Planı içerik bakımından örtüşmektedir. Bu planların bir diğeri ile bağlantılı hazırlandığı kuvvetle muhtemeldir.

Hazırlanan raporlar ve diğer ön çalışmaların neticesinde turizm mevzuunda yeni bir bakanlığın tesisi için tüm şartlar sağlanmıştır. 2 Temmuz 1963 tarihinde *Turizm ve Tanıtma Bakanlığı'nın* kuruluşuna dair 265 sayılı kanun TBMM tarafından kabul edilmiştir. Bu kanun 12 Temmuz 1963 tarihli ve 11452 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Bakanlığın kuruluşuna dair olan bu kanun, 40 maddeden müteşekkildir. Bakanlık, turizmle ilgili işleri yapmak, yaptırmak, düzenlemek, teşvik ve koordine etmek ve denetlemek, amacıyla kurulmuştur. Bakanlığın kuruluş amacında farklı yönlerde eğilim görülse de bakanlık daha çok tanıtım politikaları üzerine durmuştur. Bu durum bakanlık kanununda da göze çarpmaktadır. Bakanlığın kurulması ile illerde turizm ve tanıtma bölge müdürlükleri, il temsilcilikleri, turizm büroları tesis edilmiştir. Bakanlık kanununda il ve ilçe turizm komitelerinin belirli illerde vali başkanlığında, belediye başkanı, il idare şube müdürleri ve yörenin sivil topluluk kuruluşları temsilcileri ile en az 10 kişilik üye ile toplanması kararlaştırılmıştır. Bakanlığın o bölgedeki temsilcisi komitenin tabii üyesi sayılacağı belirtilmiştir. Turistik ilçelerde de bu esaslara uygun olarak en az 5 kişilik turizm komiteleri kurulması kararlaştırılmıştır. Bu komitelerin o yerin güzelleştirilmesi, turistik imkânlarının geliştirilmesi, halkta turizme yakınlık uyandırılması, iyi nitelikte turistik tesislerin kurulması, yılın belirli günlerinde festivaller düzenlenmesi, turistik hâtırâ sayılabilecek el ve ev sanatlarının teşviki gibi çalışmaları yapması öngörülmüştür (Resmî Gazete, 12 Temmuz 1963: 1- 4). Yine bu dönemden itibaren yabancı devletler ile turizm iş birliği anlaşmaları kaleme alınmaya başlamıştır (<http://teftis.kulturturizm.gov.tr>).

Sonuç:

Türkiye'de turizm hareketleri esas olarak 1950 yıllarından sonra başlasa da Anadolu coğrafyasına toplu olarak seyahat XIX. Yüzyılın sonlarında başlamıştır. Bu seyahatler nedeniyle tercümanlık diye yeni bir meslek doğmuş ve Osmanlı Devleti de bu konuda yasal düzenlemeye

gitmiştir. Böylece Osmanlı Devleti'nde turizmle ilgili ilk düzenleme 1890 yılında kabul edilmiştir. Diğer taraftan Osmanlı Devleti, XIX. Yüzyıl'da düzenlenmiş olan fuar ve sergilere katılarak dış dünyaya ülkeyi tanıtmayı hedeflemiştir. Modern Türkiye'nin doğuşu ile birlikte yeni devletin kendini dışarıda tanıtmayı ihtiyacı artmış ve bu doğrultuda kurumlar oluşturulmuştur. Bu kurumlar vasıtası ile değişik alanda neşriyatlar yapılmış ve dış devletlere gönderilmiştir. Bir yanda propaganda faaliyetleri devam ederken 1930 yıllarından itibaren turizm ofisi vasıtası ile yürütülen turizm işleri, 1940 yılından sonra turizm dairesi tarafından organize edilmiştir. 1940 yıllarında turizme dair esaslı raporlar hazırlanmış ve turizm örgütlenmesi yeniden düzenlenmiştir. 1950 yılından itibaren Türkiye Cumhuriyeti hükümetleri turizmin önemini kavramış ve bu doğrultuda kanunlar ve kararnameler çıkarmaya başlamıştır. Nitekim 1950 yılında Turizm Müesseselerini Teşvik Kanunu kabul edilmiştir. Bu kanun Türkiye'de turizm alanında kabul edilen ilk kanun olarak da kabul edilmektedir. Sonraki yıllarda ülke turizmi hakkında yerli ve yabancı uzmanlar tarafından raporlar hazırlanmış ve ülkenin turizm politikası bu raporlar rehberliğinde şekillendirilmiştir. 1950- 1962 yılları arasında hazırlanan raporlar, turizm işlerinin tek bir bakanlık tarafından yürütülmesi önermiştir. Böylece, 1963 yılında Turizm ve Tanıtma Bakanlığı tesis edilmiştir. 1963 yılında Turizm ve Tanıtma Bakanlığı'nın tesis edilmesinden sonra Türkiye'nin turizm politikası daha çok tanıtım ağırlıklı sürdürülmüştür. Bu dönemden itibaren ülkenin tanıtılmasının yanında turizm alanında uluslararası siyasi anlaşmalar imzalanmıştır. Yabancı ülkelerde basın temsilcilikleri açılmış ve bu temsilcilikler aracılığı ile ülkenin tanıtılması hedeflenmiştir. Yeni bakanlığın kurulması ile il ve ilçelerde turizm temsilcilikleri ve ofisleri oluşturulmuştur. İl ve ilçelerde bulunan turizm temsilciliklerine de festivaller düzenleyerek bölgelerini tanıtma görevleri verilmiştir. 1950'li yıllarda oluşmaya başlayan tanıtıma önem veren Türkiye'nin turizm politikası 1980'li yılların başlarına kadar benzer bir şekilde devam etmiştir. 1980'den sonra turizm alanında yeni kanunlar ve yönetmelikler yürürlüğe konmuş ve altyapı yatırımlarına önem verilmiştir. Bu yıllardan sonra Türk turizmi de yeni bir safhaya girmiştir.

KAYNAKÇA

1. Resmi Yayınlar:

- BCA, 30. 1. 0. 0. 54. 328. 5. 1- 8.
 BCA, 030. 01. 00. 00. 104. 651. 4. 1- 29.
 BCA, 030. 01. 00. 00. 17. 9. 8. 4. 1-2.
 BCA, 030. 18. 01. 02. 124. 78. 11.
 BCA, 030. 18. 01. 02. 128. 27. 14.
 BCA, 030. 18. 01. 02. 140. 60. 12.
 BCA, 030. 18. 01. 02. 161. 39. 11. 1.
 BCA, 030. 18. 01. 02. 160. 22. 5. 1- 2.
 BCA, 030. 18. 01. 02. 167. 53. 20. 1- 2.
 BCA, 030. 01. 00. 00. 92. 576. 1. 1- 12.
 BCA, 030. 01. 00. 00. 7. 43. 3. 1.
 BCA, 030. 01. 00. 00. 22. 127. 1- 3.
 BCA, 30. 1. 0. 0. 86. 539. 5. 15, 16.
 BCA, 030. 18. 01. 02. 261. 31. 13.

BCA, 030. 18. 01. 02. 269. 55. 2. 1.

Resmî Gazete, 30 Mart 1950: 18215- 18216.

Resmî Gazete, 22 Mayıs 1953: 6301- 6303.

Resmî Gazete, 12 Temmuz 1963: 1- 4.

Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı (1963). *Kalkınma Planı (Birinci 5 Yıl)1963- 1967*, Ankara: DPT Yayınları.

Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı (1972). *Kalkınma Planı (İkinci 5 Yıl)1968- 1972*, Ankara: DPT Yayınları.

2. Kitaplar ve Makaleler:

Akçura, G. (2012). *Türkiye Turizminde 150. Yıl*, İstanbul: Oti Yayınları.

Armaoğlu, F. (2007). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (Cilt 1- 2: 1914- 1995), (16. Baskı)*. İstanbul: Alkım Yayınevi.

Bulut, E. (2000). Türk Turizminin Dünyadaki yeri ve Dış Ödemeler Bilançosuna Etkisi, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (2. Cilt). Ankara: sayı: 3.

Çavdar, T. (2004). *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, (2. Cilt). Ankara: İmge Kitapevi Yayınları.

Dursun, H. (2007, Bahar). Osmanlı Devleti'nde Turizmin Gelişimine Dair Bazı Gözlemler, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sayı: 16, İstanbul: Kalite Basımevi Yayınları.

Karabulut ve Köfteoğlu, (1998). *25. Yılında Türsab*, İstanbul: Turpres Yayınları.

Kozak, N. (2014). *Genel Turizm: İlkeler- Kavramlar*, Ankara: Detay Yayınları.

Soysal, İ. (1976). *Tanıtma ve Türkiye'nin Tanıtılması*, Ankara: Kalite Basımevi.

Yalçın, D. ve Diğerleri, (2006). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, (1. cilt). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

3. Diğer Kaynaklar:

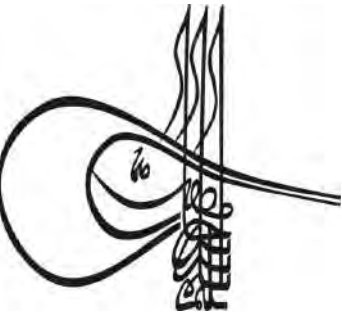
TBMM, (2017, 15 Haziran), 19. TBMM Hükümeti Programı, <https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP19.htm>

TBMM, (2017, 15 Haziran), 23. TBMM Hükümeti Programı, <https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP23.htm>

TBMM, (2017, 15 Haziran), 26. TBMM Hükümeti Programı, <https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP26.htm>

TBMM, (2017, 15 Haziran), 27. TBMM Hükümeti Programı, <https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP27.htm>

Turizm İşbirliği Anlaşmaları / Mutabakat Zabıtları/ Turizm Karma Komisyon Protokolleri, Türkiye Kültür ve Turizm Bakanlığı Teftiş Kurulu Başkanlığı, (2017, 15 Haziran), <http://teftis.kulturturizm.gov.tr/TR,14104/kultur-ve-turizm-anlasmalari-dizini.html>

This article was checked by iThenticate.

HİTİT BELGELERİNDE GEÇEN AY TANRIÇASI NIKKAL VE HURRİCE ATRİBÜLERİ

Nursel ASLANTÜRK*

ÖZET

Hitit tanrılar topluluğunda yer alan Tanrıça Nikkal Mezopotamya kökenlidir. Ay Tanrısı'nın eşi ve Güneş Tanrısı'nın annesi olan bu Tanrıça adını Sumer'in NIN. GAL "büyük kızkardeş"inden almıştır. Tanrıça Nikkal'ın en önemli kült merkezlerinden birisi Ugarit şehridir. Adı geçen Tanrıça'nın Hitit kült metinlerinden önemli bir Hurri tanrıçası olduğu anlaşılmaktadır. Tanrıça Nikkal'e muhtemelen Kraliçe Nikkalmati ve oğulları tarafından bir ritüel düzenlenmiştir. Tanrıça'nın adıyla ilk kez, Orta Hitit Dönemine ait çiviyazılı belgelerde karşılaşılmaktadır. Hitit imparatorluk dönemi belgelerinden olan II.Muḫatalli'nin büyük dua metninde KUB 6.45 (VAT 7512)+KBo 57.18 (1111/z+ 844/v)+KUB 30.14 (Bo 3282) (CTH 381) (Yeni Hitit) Tanrıça Nikkal'ın adı Manuz(z)i Dağının Teşup'undan sonra geçmektedir. Hitit devlet antlaşmalarında antlaşmaya tanıklık eden tanrı/çalar arasında adı geçmektedir. Büyük Hitit kralı IV. Tuḫaliya'nın Tarḫuntašša kralı Kurunta ile yaptığı ve literatüre Bronz Tablet olarak geçen antlaşmanın tanık listesinde ise; "Yemin Kraliçesi" ünvanıyla antlaşmaya tanıklık etmektedir. Ayrıca dönemin kraliçelerinin Nikkal içeren tefor adlar taşıması Tanrıça'nın popülerliğine kanıt olarak gösterilebilir. Tanrıça Nikkal'ın, Hitit çiviyazılı belgelerden şimdiye kadar tespit edilebilenen yedi tane atribüsü vardır. Bunlar; adı geçen Tanrıça için düzenlenen ve bir ritüel olan KUB 45.47 (Bo 2512+Bo 4186) (CTH 494) (Orta Hitit)'den öğrenilmektedir. Agaššari, Alḫil, ḫaḫarra, "köpek" anlamına gelen Irḫena, "tahıl" anlamına gelen Kade, "domuz yavrusu?" anlamına gelen Kuzinkarra ve Širinna; Tanrıça'nın atribüleridir. Söz konusu metinden Agaššari'nin, Kade'nin ve Širinna'nın bir ince ekmekle kutsanıldığı, Irḫena'ya ve Kuzinkarra'ya libasyonun LÚAZU "kahin" tarafından yapıldığı, öğrenilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hititler, Hurriler, Din, Tanrıça Nikkal/NIN.GAL, Agaššari (Agaššari), Alḫil (Alvil/Alwil), ḫaḫarra (havarra/ hawarra), Irḫena (Irvena/Irwena), Kade, Kuzinkarra, Širinna (Širinna), Atribü.

* Yrd. Doç. Dr., **Hititolog**, Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, El-mek: n.aslanturk3@gmail.com; n.aslanturk@karatekin.edu.tr. Bu makalemin verileri doktora tezinden üretilmiştir ve V. European Conference on Social and Behavioral Sciences, St Petersburg, Russia-September 11-14, 2014'te "Goddess Nikkal and her Attributes" başlığıyla sunulan ve özet metin olarak yayınlanan bildirimden esinlenerek çalışılmıştır.

THE MOON GODDESS NIKKAL AND HURRIAN ATTRIBUTES IN HITTITE DOCUMENTS

ABSTRACT

Goddess Nikkal in Hittite's gods community is of Mesopotamia origin. This goddess, the wife of Moon God and the mother of Sun God, got her name from Sumerian NIN.GAL's "older sister". One of the most important cult centers of Goddess Nikkal is the city of Ugarit. It is understood that the aforementioned goddess is an important Hurri goddess from the Hittite cult texts. It is possible that Queen Nikkalmati and her sons have held a ritual for Goddess Nikkal. The name of Nikkal was encountered at cuneiform scripts of Middle Hittite Era for the first time. The name of Goddess Nikkal is mentioned in the great prayer script of II.Muḫatalli, which is a document of Hittite empire era, KUB 6.45 (VAT 7512)+KBo 57.18 (1111/z+ 844/v)+KUB 30.14 (Bo 3282) (CTH 381) (New Hittite) after the Tešup of Manuz(z)i Mountain. She is mentioned among goddesses witnessing the treaty in Hittite state treaties. She witnesses the treaty as "Oath Queen" in witness list of treaty made between the Great Hittite King, IV.Tuthaliya and the King of Tarḫuntašša Kurunta and referred to as Bronze Tablet in the literature. The fact that the queens of that period have had teofor names containing Nikkal might be an evidence of the Goddess' popularity. Goddess Nikkal have seven attributes which were identified by the Hittite cuneiform documents until now. These are learnt from KUB 45.47 (Bo 2512+Bo 4186) (CTH 494) (Middle Hittite) which is arranged for aforementioned Goddess and is a ritual. The attributes of the Goddess are Agaššari, Alḫil, ḫaḫarra, Irḫena meaning "dog", Kade meaning "grain", Kuzinkarra meaning "piglet?" and Širinna. It is learned from the text in question that Agaššari, Kade and Širinna were sanctified by a thin bread, and a libation was applied to Irḫena and Kuzinkarra by ^{LÚ}AZU "a diviner".

STRUCTURED ABSTRACT

Mesopotamian Goddess Nikkal was an important Hurrian goddess. This Goddess that was the wife of the Moon God and the mother of the Sun God got her name from the Sumerian NIN.GAL "elder sister". The name of the Goddess is usually mentioned as "NIN.GAL" logogram in the Hittite cuneiform tablets. However, mentions with the syllabic system are also available. The cult of the Goddess was spread from Mesopotamia to Syria and Anatolia. The city of Ugarit is among the most important cult centers of the Goddess Nikkal.

The name of the Goddess is mentioned first in the text KUB 45.47 (Bo 2512+Bo 4186) (CTH 494) that was dated to the mid-Hittite period describing the ritual performed by the queen *Nikkalmati* and her sons especially for the Goddess NIN.GAL.

In the cult texts, Goddess Nikkal is considered among the important Hurrian goddesses. The name of this goddess comes after Goddess Išhara and God Umbu and before Goddess Allani and God IŠTAR in the *kaluti*- lists of Hebat. The name of Goddess Nikkal is mentioned in

the great prayer text of Muḫatalli II in KUB 6.45 (VAT 7512)+KBo 57.18 (1111/z+ 844/v)+KUB 30.14 (Bo 3282) (CTH 381) (Neo Hittite) after Tešup of Manuz(z)i mountain.

In addition, we encounter the name of this Goddess, although rarely, in the witness lists of the Hittite treaties among gods/goddesses that witness the agreement. Her name is mentioned in the witness list of the treaty signed by Tudḫaliya IV, one of the kings of the Hittite Empire, and Ulmi-Tešup, the king of Tarhuntaša and again in the witness list of the treaty that was signed between the aforementioned Hittite Empire king and Kurunta, a king of Tarhuntaša, and referred to as the Bronze Script in the literature as the “Queen of Oath”:

Bo 86/299

rev.III

93 ^DKu-li-it-ta-aš ^DXXX LUGAL MA-ME-TI ^DNIN.GAL MUNUS.LUGAL
MA-ME-TI

93 Kulitta, King of Oath Moon God, Queen of Oath NIN.GAL.

An evidence for the popularity of the goddess is the fact that the Queens during the Middle Hittite Period carried theophore names that contained *Nikkal*, such as *Nikkalmati* (NH 875) and *Ašmunikkal* (NH 174). In addition, a known princess from Ugarit, ^EḪli-^DNikkal (NH 227), a ritual scribe, ^ENikkaluzzi (^DNIN.GAL- uzzī) (NH 876), and yet another ritual scribe, ^mAšnunigalli (NH 175), also carried theophore names containing *Nikkal*.

Apart from the philological documents, Goddess Nikkal can only be seen in the archaeological documents in the rock sanctuary of Yazılıkaya. The relief no. 54 in the Yazılıkaya Temple belongs to this goddess.

Goddess Nikkal has seven attributes that could be discovered through the Hittite cuneiform tablets so far. These can be known through the KUB 45.47 (Bo 2512+Bo 4186) (CTH 494) (Mid-Hittite) script which is a ritual for the said Goddess. The attributes of the goddess which are Hurrian will be examined in more detail in the alphabetical order provided below:

2.1.Agaššari: Hurrian.

It is discovered that Agaššari, an attribute of Goddess Nikkal is sanctified with a thin bread in a ritual made for Moon Goddess Nikkal:

Furthermore in the same text mentioned before Maḫittena:

IV

17 ^DA-ga-aš-ša-ri ^D[]-il ^DMa-ḫi-it-ti-[na (x)]

Translation:

17 Her Agaššari, God/Goddess[-]il Maḫitte[na]

2.2. Alūil: Hurrian.

The name of **Alūil** an attribute of Goddess Nikkal is mentioned before Agaššarri in rev.III 6.row and ve rev.IV 16. row of the ritual for Goddess Nikkal. And here it is learned that Agaššarri sanctified through drinking:

rev.IV

16 ^DŠi-ri-in-na [ḫa-ṽa_a-ar-r]a ^DAl-ṽi-il [(x)]

17 ^DA-ga-aš-ša-ri...

(line 20) *e-ku-zi*

Translation:

16 Širinna [ḫaṽarr]a, Alūil[(x)]

17 for Agaššari ...

(line 20) drinks.

2.3.ḫaṽarra: Considered to be the attribute of Goddess Nikkal. The name was mentioned after Širinna and before Alūil which are both the attributes of the Goddess (examined in more detail below).

2.4.Irṽena: Hurrian.

Having the meaning “Dog”, Irṽena is another attribute of Goddess Nikkal. Through the ritual made for Moon Goddess Nikkal, it is learned that libation was made by ^{LÜ}AZU “oracle”:

rev.III

17 ...*nam-ma* ^{LÜ}AZU...

19 *na-at A-NA* ^DIr-ṽe-na ^DKu-ṽ-zi-in-kar-ra

20 ^DNIN.GAL-ṽe-na *da-a-i*

Translation:

17...Then the oracle...

19-20 And puts them for Goddess NIN.GAL’s dog and Kuzinkarra.

2.5. Kade: Hurrian.

Having the meaning “cereal” Kade is an attribute of Goddess Nikkal. From the related text it is discovered that Kade was sanctified by a thin bread:

rev.III

8’ [1 NINDA.SIG A-M]A ^DGa-te-e-na ^DMa-ḫi-it-te-e-na

9’ [^DNIN.GAL-ṽe]e-na *pár-ši-ia* KI.MIN

Translation: 8’-9’ Crumbles [a thin bread] for [Goddess NIN.GAL’s] Gate Maḫitte.

2.6. Kuzinkarra: Hurrian.

Another attribute of Goddess Nikkal, Kuzinkarra means “Piglet?”. It is discovered that libation was made to the said by the oracle through the rev.IV 22-24. rows of the same text:

rev.IV

22 EGIR[-an-ma] LÜAZ[U] IŠ-TU GAL PA-NI GİŠBANŠUR

23 ta-ga-an D[Ir-ue]e-na DKu-û-zi-in-kar-ra

24 DNIN.GAL-ue-na ši-pa-an-ti...

Translation:

22 After[wards] the oracl[e], is in front of the sacrifice table

23 Makes libation to the ground by the glass for Goddess NIN.GAL's [do]g
and kuzinkarra- (piglet) için

24 ...

2.7. Širinna: Hurrian.

It is discovered that Goddess Nikkal's attribute Širinna was sanctified by a thin bread from the ritual made for Moon Goddess Nikkal:

rev.III

4' [1 NINDA.SIG A-NA DŠi]-ri-in-na ha-uaa-ar-r[a (x)]

5' [pár-ši-ia] KI.MIN [(x)]

4' [For Ši]rinna haıarr[a (x)]

5' similarly [crumbles a thin bread.] [(x)]

In this study, I attempt to reveal the fact, by gathering and evaluating all Hittite cuneiform scripts for the first time, that Hurrian Goddess Nikkal and her attributes have had an important place on Hittite pantheon and they were sanctified according to this.

Keywords: Hittites, Hurrians, Religion, Moon Goddess Nikkal/NIN.GAL, Agaššari (Agassari), Alııl (Alvil/Alwil), haıarra (havarra/hawarra), Irıena (Irvena/Irwenen), Kade, Kuzinkarra, Širinna (Sirinna),Attribute.

Giriş

M.Ö. II. bin yıllarında Anadolu’da yaşamış olan Hititler’de din; kendi içindeki konularıyla ve özellikleriyle oluşturulmuştur. Hitit dini ve Hitit pantheonu; yani tanrılar topluluğu farklı etnik kökenlere ait pek çok tanrıyı içermektedir. Hitit dini de dolayısıyla bu kutsadığı tanrılar nedeniyle pek çok halkın ve toplumun dini inançlarını içinde barındırmaktadır.

Biz bu bilgilerin tümünü Hitit çiviyazılı tabletlerden¹ öğrenmekteyiz. Hitit dini hakkında bu tabletlerin yanı sıra bize en önemli ve en iyi bilgi veren diğer kaynaklar ise Boğazköy’ün 1.5km.kuzeydoğusunda yer alan Yazılıkaya Açık hava Tapınağı’ndaki Hurrice adlarıyla yazılmış *hiyeroglif-Luvice* lejantlarıyla tanrıların betimlemeleri ve bazı heykellerdir. Tüm bu verilerden elde edilen bilgiler doğrultusunda Hitit resmi pantheonunda Hurri tanrılarının çok önemli bir yere sahip oldukları ve buna göre kutsandıkları görülmektedir.

Bu çalışmam büyük Hurri tanrıçalarından bir tanesi olan Tanrıça Nikkal/NIN.GAL ve onun atribüleri üzerine olacaktır:

Tanrıça Nikkal:

Adının Geçtiği Çiviyazılı Metinler²:

Abs.	^D Ni-ig-gal	KBo 35.161 2; KUB 10.92 V 28; 29.8 I 22.
	^D Ni-ik-kal	KBo 20.113 I 16; 20.129 III 29; 23.67 III 16; 24.42 III 5; 24.60 öy. 12; 35.137 ay. 7; 35.246 ay. 15; KUB 20.93 I 6+54.77 öy. 3; 32.91 öy. 14; 54.77 öy. 3; 45.74 l.kol. 9.
Akk.	^D Ni-ik-kal-lu-n	KBo 35.139 öy. 5.
Hurr.		
Abs.	^D Ni-ik-kán	Bo 5841 2.
	^D Ni-ig-ga-lu	KBo 5.2 III 10 (ANA).
	^D Ni-ig-ga-lu(-ul)	FHG 20 III 5.
Gen.	^D Ni-ik-kal-l[u]-ú-e	KBo 20.129 II 8.
Dat.	^D Ni-ga-lu-u-pa	KBo 20.129 III 24.
[(-)]	^D Ni-ik-k[al(-)]	KBo 39.167 5.
Fr.	^D Ni-g[a ² -]	KUB 8.60 öy. 10.
	^D Ni[-]	KUB 10.92 II 27.
	^D [	KBo 24.60 öy. 5; 34.77 4 (ANA); 35.157 II 12; 39.162 r.kol.1.
	[^D Nikkal]	KUB 55.55 III 10; KBo 46.102 lk.kol. 20.

¹ Hitit çiviyazılı tabletler (Çorum:) Boğazköy’de, Ortaköy’de; (Tokat:) Maşathöyük’t; (Çorum:) Alacahöyük’t; (Sivas-Başören:) Kuşaklı’da ve (Yıldızeli:) Kayalıpınar’da; (Çankırı-Ankara arasındaki:) İnandıktepe’de; (Samsun:) Vezirköprü Oymağaç’t; (Çorum:) EskiYapar’da; (Çorum:) Kuşsaray Höyüğü’nde; (Kaman:) Büklühöyük’t; (Yozgat:) Uşaklı Höyük; (Mısır:) Tel el Amarna’da; (Kuzey Suriye:) Meskene’de ve Ras Şamra’da bulunmuştur.

² Laroche, 1946-1947: 124-125; GLH: 182-183; van Gessel, 1998: 333-334.

Tanrıça Nikkal/NIN.GAL Ay Tanrısı'nın eşi; Güneş Tanrısı'nın ise annesidir.³ Tanrıça, adını Sumer'in NIN.GAL⁴ "büyük kızkardeş"inden almıştır⁵. Hitit çivi yazılı metinlerde Tanrıça'nın adı genellikle "NIN.GAL"⁶ logogram olarak geçmektedir. Buna karşın hece sistemiyle de geçişleri mevcuttur⁷. Tanrıça'nın kültü Mezopotamya'dan Suriye ve Anadolu'ya yayılmıştır. Kuzey Suriye'de bulunan bugünkü adı Ras Şamra olan Ugarit şehri ise Tanrıça Nikkal'in en önemli kült merkezleri arasındadır.

Bu Tanrıça'nın adı muhtemelen Hitit kralı II. Tuthaliya'nın eşi kraliçe *Nikkalmati* ve onun oğulları tarafından özellikle Tanrıça NIN. GAL için kutlanılan bir ritüel olan KUB 45.47 (Bo 2512+Bo 4186) (CTH 494) ilk kez geçmektedir⁸. Söz konusu metnin Orta Hitit dönemine tarihlendirilmesi Tanrıça'nın adının ilk kez bu dönemde geçtiğini göstermektedir.

Hitit kült metinlerinde ise Tanrıça Nikkal önemli Hurri tanrıçaları arasında sayılmaktadır. Tanrıça'nın adı; "Tanrı Teşup'un ve de Tanrıça Hebat'ın *kaluti*- listelerinde" genellikle Tanrıça Işhara'dan ve Tanrı Umbu'dan sonra; Tanrıça Allani ve Tanrıça *IŠTAR*'dan ise önce geçmektedir. Bu da Tanrıça'nın, Tanrıça Allani ve Tanrıça *IŠTAR*'dan önce Tanrıça Işhara ve Tanrı Umbu'dan ise sonra kutsandığını göstermektedir. Metinlerin ilgili kısmından adı geçen tanrıçanın kutsanıldığı, Tanrıça için içildiği ve bir ince ekmeğin parçalanıldığı da öğrenilmektedir:

a. KBo 58.212 (138/w)(+)KUB 55.55 (Bo 1992) (Yeni Hitit) (CTH 704)⁹

ay.III

8' EGIR-an-da-ma ^D[(İş-ha-ra T)UŠ-aš e-ku-zi]

9' 1 NINDA.SIG *pár-ši-ī*[(a KI.MIN)]

10' EGIR-an-da-ma ^U[(-um-ūu ^DNi-ik-kal ^DAl-l)a-a-ni]

11' TUŠ-aš e-ku-zi 1NI[NDA.SIG *pár-ši-īa* KI.MIN]

12' EGIR-an-da-ma ^DIŠTAR ...

Tercüme:

8' Sonradan ise [(Işhara (için) ot)urur (vaziyette) içer.]

9' Bir ince ekmeği parçala[(r. Aynı şekilde.)]

³ Laroche, 1946-1947: 124; Gurney, 1977: 13, 18; Lambert, 1978: 129; GLH: 182; Wilhelm, 1989: 53; Haas, 1994: 308; Popko, 1995: 100; Imparati, 1998-2001: 356; Weippert, 1998-2001: 358; Taracha, 2009: 120, 127-128; Seeher, 2011: 78; Arkan 1998: 277.

⁴ Laroche, 1946-1947: 124-125; van Gessel, 1998a: 737-740.

⁵ Laroche, 1946-1947: 125; Imparati, 1979: 293; GLH: 182; Wilhelm, 1989: 53; Haas, 1994: 308, 375; Popko, 1995: 100; Imparati, 1998-2001: 356; Zgoll, 1998-2001: 352; Taracha, 2009: 120, 127-128.

⁶ "NIN.GAL" geçiş yerleri için bkz. van Gessel, 1998a: 737-740.

⁷ Bkz. "Adının Geçtiği Çivi yazılı Metinler" tablosuna.

⁸ Wegner, 2002: 178-188; Imparati, 1979: 300, dn.29; Haas, 1994: 111, dn.33, 205, dn.167, 347 dn.249, 376 dn.479; 620; Klinger, 1995: 96vd.; Haas, 1998: 144vd.; Klengel 1999: 113 dn.131; Cohen, 2002: 49-51; Freu, 2002: 67vd.; Strauß, 2006: 59; Sideltsev, 2010: 714.

⁹ Transkr. için krş. Wegner, 2002: 110-111; terc. tarafımdan çalışılmıştır. Wegner, 2002: 110: "ay.III² 4'-13', KBo 20.113+KBo 33.127+KBo 35.158+KBo 35.162 öy². 4'-11' ile, ay.III² 5'-16', KUB 20.93+KUB 54.77+KUB 27.4(+?)KUB 54.80(+?)KUB 32.66 öy.1 2'-12' ile, ay.III² 4'-15', KUB 32.91 (312/b+331/b+331/b+368/b)+KBo 27.116+KBo 33.84 öy². r.kol. 8'-18' ile duplikattır.

10' Sonradan ise U[(mbu-Nikkal, All)ani] (için)

11' oturur (vaziyette) içer. Bir in[ce ekmeği parçalar. Aynı şekilde.]

12' Sonradan ise *IŠTAR*...

b. KUB 27.8 (Bo 2760) (Yeni Hitit) (CTH 704)¹⁰

öy.[?]

7' [(EGIR)-ŠU-(ma ^D)Iš-ḫa-ra TU[(Š-aš e-ku-zi 1 NINDA.S)]IG *pár-ši-ia* K[I.MIN]

8' [(EGIR)-Š]U-ma Um-bu ^DNIN.GAL TUŠ-a[(š e-ku-zi)] 1 NINDA.SIG *pár-ši-ia* KI.MIN

9' EGIR-ŠU-ma ^DGAŠAN...

Tercüme:

7' [(Sonra)dan (ise)] Işhara (için) otur[(ur (vaziyette) içer. Bir ince ekme)]ği parçalar. Ay[nı şekilde.]

8' [(Sonra)d]an ise Umbu-NIN.GAL (için) oturu[(r (vaziyette) içer.)] Bir ince ekmeği parçalar. Aynı şekilde.

9' Sonradan ise Šauška...

c. KUB 32.91 (312/b+331/b+331/b+368/b)+KBo 27.116 (628/b)+KBo 33.84 (375/c) (Orta Hitit) (CTH 705)¹¹

öy.[?] r.kol.

12' ...EGIR-an-da-ma

13' ^DIš-ḫa-a-ra TUŠ-aš e-ku-zi 1 NINDA-SIG *pár-ši-ia* KI.MIN

14' [E]GIR-an-da-ma ^DÚ-um-uu ^DNi-ik-kal ^DAl-la-a-ni

15' [(TUŠ-aš)][⌈]e[⌋]-ku-zi 1 NINDA.SIG *pár-ši-ia*[⌈]KI.MIN[⌋]

¹⁰ Wegner, 2002: 134-136; Košak, hethiter.net/hetkonk (v.1.82). “CTH 704.2.A” olarak vermektedir. Wegner, 2002: 134: “öy.[?] 4'-10' KUB 32.91 öy.[?] r.kol. 8'-18' ile, öy.[?] 4'-11' KUB 20.93+KUB 54.77+KUB 27.4(+?)KUB 54.80(+?)KUB 32.66 öy.I 1'-12' ile duplikattır”.

¹¹ Transkr. için krş. Wegner, 2002: 143-145; terc. ise tarafımdan yapılmıştır. Wegner, 2002: 143: “öy.[?] r.kol. 8'-18' KUB 55.55 ay.III[?] 4"-15" ile, öy.[?] r.kol. 8'-18' KUB 27.8 öy.[?] 4'-10' ile, öy.[?] r.kol. 8'-18' KUB 20.93+KUB 54.77+KUB 27.4(+?)KUB 54.80(+?)KUB 32.66 öy.I 1'-10' ile, ay.[?] lk.kol. 1'-12' KBo 38.265+KBo 40.91+KBo 34.16+KBo 33.207+KBo 15.40+KBo 35.136+KBo 39.163 öy.II 6'-16' ile, ay.[?] lk.kol. 1'-12' KBo 20.113+KBo 33.127+KBo 35.158+KBo 35.162 öy.I 14'-23' ile, ay.[?] lk.kol. 5'-12' KBo 8.156+KUB 32.93 öy.I[?] 3'-8' ile duplikattır.”

16' [(EGIR-a)]n-da-ma ^DIŠTAR ...

Tercüme:

12' oturur (vaziyette) içer. Bir ince ekmeği parçalar. Aynı şekilde. Sonradan ise

13' Işhara (için) oturur (vaziyette) içer. Bir ince ekmeği parçalar. Aynı şekilde.

14' [S]onradan ise Umbu-Nikkal, Allani (için),

15' [(oturur (vaziyette))] [†]i[†]çer. Bir ince ekmeği parçalar. [†]Aynı şekilde. [†]

16' [(Sonrad)]an ise IŠTAR...

ay². lk.kol.

2' [(EGIR-an-d)]a-ma ^DI[(š-ḫa-a-ra) KI.MIN]

3' [(EGIR-an-d)]a-ma ^DÚ-u[(m-uu_u ^DNi-ik-ka)l KI.MIN]

4' [(EGIR-an-d)]a-ma ^DAl-l[(a-a-ni) KI.MIN]

5' [(EGIR-an-d)]a-ma ^DIŠTAR ...

Tercüme:

2' [(Sonrada)]n ise I[(ışhara) (için) aynı şekilde.]

3' [(Sonra)]dan ise U[(mbu-Nikka) (için) aynı şekilde.]

4' [(Sonrad)]an ise Al[(ani) (için) aynı şekilde.]

5' [(Sonrada)]n ise IŠTAR...

d. KUB 20.93 (Bo 1300)+KUB 54.77 (Bo 1711)+KUB 27.4 (Bo 7004)(+?)KUB 54.80 (Bo 1705)(+?)KUB 32.66 (45/b) (Yeni Hitit) (CTH 705)¹²

öy.I

5' EGIR-an-da-ma ^DIš-ḫa-a-r[(a TUŠ-aš)] [†]e[†]-ku-zi [KI.MIN]

6' EGIR-an-da-ma ^DÚ-um-ḫu_u ^DN[i-i]k-kal Al-l[a-a-ni]

7' TUŠ-aš e-ku-zi 1 NINDA.SIG pá-r-ši-ī[a] KI.MIN

8' [(EGIR-an-d)]a-ma ^DIŠTAR...

¹² Wegner, 2002: 140-141; terc. tarafımdan çalışılmıştır; ayrıca Hoffner, Cataloge of Hittite Texts'e göre CTH 704.4'tür. Koşak, hethiter.net/hetkonk (v.1.82) ise KUB 54.80 (Bo 1705)'e KUB 27.30 (Bo 5520) joindir. Wegner, 2002: 139-140: "öy.I 1'-12', KUB 27.8 öy². 4'-11' ile, öy.I 1'-10', KBo 39.166+KBo 24.68+KBo 35.163+KBo 35.163+KBo 41.107+KBo 41.107 ay.III 16'-25' ile, öy.I 5'-12', KUB 55.55 ay.III² 4"-17" ile, öy.I 6'-11', KBo 39.191+KBo 19.130 ay.III 4'-11' ile duplikattır".

Tercüme:

5' Sonradan ise Iṣḥar[(a (için) oturur (vaziyette)]¹³ iḥer.

6' Sonradan ise Umbu-N[i]kkal, All[ani]

7' (için) oturur (vaziyette) iḥer. Bir ince ekmeği parçala[r.] Aynı şekilde.

8' [(Sonra)]dan ise IṢṬAR...

e. KUB 45.66 (Bo 7985) (Yeni Hitit) (CTH 705)¹³

8' 1 NINDA.SIG KI.MIN ^DIṣ-ḥa-ra ^DAl-la-a-ni [(x)]

9' 1 NINDA.SIG KI.MIN ^DU-um-bu ^DNIN.GAL [(x)]

10' 1 NINDA.SIG KI.MIN ^DIṢṬAR-ka

Tercüme:

8' Bir ince ekmek aynı şekilde Iṣḥara Allani [(x)]

9' Bir ince ekmek aynı şekilde Umbu NIN.GAL [(x)]

10' Bir ince ekmek aynı şekilde Šauška...

f. KUB 32.93 (397/b)(+)KBo 8.156 (129/m) (Yeni Hitit) (CTH 704)¹⁴

öy.I²

x+1 [(EGIR-an-d)]a-[(ma ^DIṣ-ḥa-ra KI.MIN)]

2' [(EGIR-an)]-da-ma ^D[(Um-bu ^DNi-ik-kal ^DA-al-la-ni KI.MIN)]

3' [(EGIR-a)]n-da-ma ^DIṢṬA[(R...

¹³ Wegner, 2002: 132-133; terc. tarafımdan çalışılmıştır.

¹⁴ Wegner, 2002: 141-143 (Nr. 48); bkz. Haas, 1994, 406 dn.228; terc. ise tarafımdan çalışılmıştır. Wegner, 2002: 141: "öy.I² 1'-19' KBo 38.265+KBo 40.91+KBo 34.16+KBo 33.207+KBo 15.40+KBo 35.136+KBo 39.163 öy.II 7'-31' ile, öy.I² 1'-7' KBo 20.113+KBo 33.127+KBo 35.158+KBo 35.162 öy.I 15'-23'" ile duplikattır.

Tercüme:

x+1 [(Sonra)]dan [(ise Iṣḫara aynı şekilde.)]

2' [(Sonra)]dan ise [(Umbu-Nikkal, Allani aynı şekilde.)]

3' [(Sonra)]dan ise IṢṬA[(R...

g.KUB 45.74 (Bo 4893) (Yeni Hitit) (CTH 705)¹⁵ metinde ise

8' [EGIR-an-da-ma ^DIṣ-ḫ]a-ra KI.MIN

9' [EGIR-an-da-ma ^DÚ-um-bu] ^DNi-ik-kal KI.MIN

10' [EGIR-an-da-ma ^DAl-la]-a-ni KI.MIN

11' [EGIR-an-da-ma ^DIṢṬAR...

Tercüme:

8' [Sonradan ise Iṣḫ]ara (için) aynı şekilde.

9' [Sonradan ise Umbu] Nikkal (için) aynı şekilde.

10' [Sonradan ise Alla]ni (için) aynı şekilde.

11' [Sonradan ise IṢṬAR...

Tanrıça Nikkal ve eşi Umbu'nun adının geçtiği diğer Hitit çivi yazılı metinlerde ise adı geçenler için bir ince ekmeğin parçalandığı, üzerine ise kesilmiş karaciğerin ve kalbin konulduğu anlatılmaktadır:

¹⁵ Wegner, 2002: 136-137; terc. tarafımdan çalışılmıştır.

a.KBo 23.67 (1328/c)+ KUB 32.84 (45/a) +KUB 32.84 (213/a)+ KBo 23.67 (1371/c) (CTH 704) (Orta Hitit)¹⁶

öy.I

2' [EGIR-*a*]n-da-ma A-NA [(^DÚ-u)]m-ù[(u_{pu})] ^DNi-ik-[(ka)]l 1 NINDA.SIG]

3' [*pár-ši-i*]a še-ra-aš-ša-an ^{UZU}NÍG.GIG ^{UZU}ŠÀ ku-r[(a-a-an) d]a-a-i

Tercüme:

2' [Sonra]dan ise [(U)]mb[(u)] Nik[(ka)] için bir ince ekmek]

3' [parçal]ar. Onun üzerine kes[(ilmiş)] karaciğeri ve kalbi [ko]yar.

ay.III

16 EGIR-an-da-ma Ú-um-ùu_{pu} ^DNi-ik-kal

17 GUB-aš e-ku-zi 1 NINDA.SIG *pár-ši-ia* KI.MIN

Tercüme:

16 Sonradan ise Umbu Nikkal (için)

17 ayakta içer. Bir ince ekmeği parçalar. Aynı şekilde.

b.Bo 5841 (Yeni Hitit) (CTH 704)¹⁷

x+2 [EGIR-*a*(n-da-ma A-N)A ^DUm-ùu_u ^DNi-ik-ka[l] 1 NINDA.SIG *pár-ši-i(a)*]

3' [(še-ra-aš-ša-an)] ^{UZU}NÍG.GIG ^{UZU}ŠÀ ku-ra-a-an [d(a-a-i)]

Tercüme:

x+2 [Sonra(dan ise) Umbu Nikka[l] için bir ince ekmeği parçala(r).]

3' [(Üzerine)] kesilmiş karaciğeri ve kalbi [k(oyar.)]

¹⁶ Wegner, 2002: 74-78; terc. tarafımdan çalışılmıştır. Wegner, 2002: 74: “öy.I 2'-14', Bo 5841 2'-12' ile, öy.II 1'-17', KUB 34.102(+?)KUB 32.72(+?)KBo 14.138(+?)KBo 27.178(+?)KBo 35.124 öy.II 28'-46' ile, ay.III 13-24, KUB 34.102(+?)KUB 32.72(+?)KBo 14.138(+?)KBo 27.178(+?)KBo 35.124 ay.III 6'-21'” ile duplikattır.

¹⁷ Wegner, 2002: 78; terc. tarafımdan çalışılmıştır. Wegner, 2002: 78; Koşak, hethiter.net:/hetkonk (v.1.82): “2'-14' satırları arası KUB 32.84+KBo 33.167 öy.I 2'-16' ile duplikattır.”

c.KBo 40.91(1555/c)+KBo 34.16 (507/b)+ KBo 15.40 (489/c)+KBo 33.207 (1274/c)+ KBo 35.136 (1512/c)+ KBo 38.265 (1658/c)+KBo 39.163 (2489/c)¹⁸ (Orta Hitit) (CTH 704)¹⁹

öy.II (KBo 34.16+KBo 33.207+KBo 35.136+KBo 15.40)

7' EGIR-an-da-ma^[D][(İš-ḫa-a-ra KI.MIN)]

8' EGIR-an-da-ma^D[(Ú-um-uu^DNi-ik-ka)] KI.MIN]

9' EGIR-an-da-ma^DA[(l)]-l[(a-a-ni KI.MIN EGIR-an-da-ma^DIŠTAR^DNi-na-at-ta)]

Tercüme:

7' Sonradan ise [(İšḫara (için) aynı şekilde)]

8' Sonradan ise [(Umbu-Nikka)l (için) aynı şekilde.]

9' Sonradan ise A[(l)]l[(ani (için) aynı şekilde, sonradan ise IŠTAR, Ninatta)]

İçerik Açısından Fazla Bilgi Vermeyen Metinler:

a.KBo 35.137 (1556/c+292/f)+KBo 35.143 (1637/c) (Yeni Hitit) (CTH 705)²⁰

ay.

7' [^DUm-b]u^DNi-ik-kal ši-pa-an-da-an-zi [(x)]

8' []x [(x)]

Tercüme:

7' [Umb]u Nikkal (için) kurban sunarlar. [(x)]

8' []x [(x)]

b.KUB 25.50 (Bo 5594) (Yeni Hitit) (CTH 705)²¹

öy.II

19'^[1]NINDA.SIG^DUTU^DNi-i[k-kal

20' [1 NINDA.S]IG^DNa-bar-b[i

¹⁸ Wegner, 2002: 116; Groddek-Kloekhorst, 2006: 158; Koşak, 1999: 24 ve dn.1.

¹⁹ Transkr. için öy.II x+1-31: Wegner, 2002: 118; 26'-31': Groddek-Kloekhorst, 2006: 158; ayrıca bu metin Hoffner CTH 'ye göre 705 altında gösterilmektedir. Wegner, 2002: 116-117: "öy.II 1'-9', KBo 35.157 öy.II 5-14 ile, öy.II 1'-15', KBo 20.113+KBo 33.127+KBo 35.158+KBo 35.162 öy.I 9'-23'ile, öy.II 6'-16', KUB 32.91 ay.lk.kol 1'-12' ile, öy.II 7'-31', KBo 8.156+KUB 32.93 öy.I² 1'-19' ile duplikattır" çalışılmıştır.

²⁰ Haas, 1998a: 154, 200; Wegner, 2002: 255-256; bkz. Haas, 1994: 665 dn.203; Groddek-Kloekhorst, 2006: 160-161, 169. Terc. ise tarafımdan çalışılmıştır.

²¹ Wegner, 2002: 176-177.

Tercüme:

19' Bir ince ekmek, Güneş Tanrısı (ve) Nikkal (için)

20' [Bir ince ekme]k Nabarb[i (için)]

c.KBo 35.139 (1916/c) (Orta Hitit) (CTH 705)²²

öy.

5 ^D]Ni-ik-kal-lu-na-aš-ši-ša-an

6 ŠA] ^Éši-na-ap-ši an-da ka-an-ga-ta-a-an-zi²³

Tercüme:

5]ve de Nikkal'i, ona

6] odada sebze çorbası içirirler.

Hitit İmparatorluk dönemi krallarından II.Muḫatalli'nin büyük dua metninde de KUB 6.45 (VAT 7512)+KBo 57.18 (1111/z+ 844/v)+KUB 30.14 (Bo 3282) (CTH 381) (Yeni Hitit)²⁴ Tanrıça Nikkal'in adı Manuz(z)i Dağının Teşup'undan sonra geçmektedir:

63 [^DH]é-bat ^{GIŠ}ši-na-ap-ši ^{DU} ^{HUR.SAG}Ma-nu-zi-ia ^DNIN.GAL

Tercüme:

63 Tanrıça Hepat'ın şinapşi'si, Manuzi'a Dağı'nın FırtınaTanrısı, NIN.GAL

Ayrıca Hitit devlet antlaşmalarının tanık listelerinde antlaşmaya tanıklık eden tanrılar/tanrıçalar arasında nadiren de olsa bu Tanrıça'nın adıyla karşılaşmaktayız. Hitit İmparatorluk dönemi krallarından IV.Tuthaliya ile Tarhuntašša kralı Ulmi-Teşup arasında yapılan antlaşmanın tanık listesinde²⁵ ve yine adı geçen Büyük Hitit kralının Tarhuntašša kralı Kurunta ile yaptığı ve literatüre Bronz Tablet olarak geçen antlaşmanın tanık listesinde ise; “Yemin Kraliçesi” ünvanıyla antlaşmaya tanıklık eden tanrıçalar arasında adı geçmektedir:

²² Wegner, 2002: 328-329; Groddek-Kloekhorst, 2006: 163-164; terc. ise tarafımdan çalışılmıştır.

²³ *kangatanzi*: Prs.Pl.3. *gangadāi/gangatai*:- HW: 98: “sebze çorbası içirmek, doyurmak(?)”; ayrıca HW: 98, HW 3.Erg.: 18, HHw: 112, MHH: 307-308, HED (k): 53-55: “gangati bitkisiyle tedavi etmek, yakı sarmak, yatıştırmak, sakinleştirmek, barıştırmak, kefareet etmek, kefalet vermek”.

²⁴ Haas, 1994: 580; Singer, 1996: 12, 34; Singer, 2002: 88.

²⁵ Hout, 1995: 40, 41; Beckman, 1996: 106; Garstang-Gurney 1959: 68-69; Neu 1974: 84; Gurney 1983: 98; Mascheroni, 1984: 162; Beal 1988: 286; Hoffner, 1989: 199-203; Hout, 1989: 100-114; Starke 1990: 185, 196-197, 230, 316-317, 480; Beal, 1992: 385, 386; Gurney 1993: 13-28; Haas 1994: 216 dn.198; 295 dn.14; 366 dn.377; 449 dn.5; Yoshida, 1996: 42; Trémouille, 1997: 39 dn.122; Alp, 1998: 54-60; Klengel 1999: 205, 239, 276; Martino 1999: 291-300; Singer 1999: 649; Martino-Imparati, 2001: 348 (KBo IV 1+ olarak yazılmış); Schwemer, 2001: 461 dn.3803, 486 dn.3969, 495 dn.4059; Heinhold-Krahmer, 2001-2002: 90-104; Beal, 2002b: 66 dn.76; Cohen, 2002: 143-144; Gurney, 2002: 339-344; Karasu, 2002: 199; Melchert, 2003: 223; Patri, 2007: 128, 144; Melchert, 2007: 508.

Bo 86/299**ay.III**²⁶93 ^DKu-li-it-ta-aš ^DXXX LUGAL MA-ME-TI ^DNIN.GAL MUNUS.LUGAL MA-ME-TI**Tercüme:**

93 Kulitta, Yemin Kralı Ay Tanrısı, Yemin Kraliçesi NIN.GAL.

Tüm bu verilerin dışında Tanrıça'nın popülerliğine ise Orta Hitit Dönemi'ndeki kraliçelerin *Nikkal* içeren teofor öğeler taşıması kanıt olarak gösterilebilir: *Nikkalmati* (NH 875) ve *Ašmunikkal* (NH 174) gibi. Bunların yanı sıra Ugarit'ten bilinen bir prenses ^Ehli-^DNikkal (NH 227), bir ritüel katibesi ^ENikkaluzzi (^DNIN.GAL-uzzi) (NH 876) ve yine bir ritüel katibi ^MAšnunigalli (NH 175) *Nikkal* içeren teofor adlar taşırlardı.

Şimdiye kadar yukarıda incelediğimiz filolojik belgelerin dışında arkeolojik belgelerde ise yalnızca Yazılıkaya Açık hava Tapınağı'nda Tanrıça Nikkal'i görmekteyiz. Tapınaktaki 54 numaralı kabartma bu tanrıçaya aittir²⁷. Alışılmış betimlememe tarzında kadın figürüdür. Baş ve vücudu profilden işlenmiştir. Saçları uzun ve örgülü olup omuzlarından aşağıya inmekte, başında ise mazgal dişi gibi çıkıntılarının yer aldığı yüksek başlık vardır. Tanrıça; uzun, pileli ve kemerli etek; üstüne ise bluz ve pelerin giymiştir. Önü açık pelerinin bir kenarı sağ kolundan ayakucuna kadar uzanır. Sağ elini yumruk şeklinde öne uzatmış; sol eli ise açık ve çene hizasına kaldırmıştır. Ayağında ise ucu yukarı kıvrık ayakkabı vardır.

2.Atribüleri:

Tanrıça Nikkal'in, Hitit çiviyazılı belgelerden şimdiye kadar tespit edilebilen yedi tane atribüsü vardır. Bunlar; adı geçen Tanrıça için düzenlenen ritüel olan, yukarıda detaylı bir şekilde ele alınan, KUB 45.47 (Bo 2512+Bo 4186) (CTH 494) (Orta Hitit) metinden öğrenilmektedir. Tanrıçanın atribüleri aşağıda alfabetik sırayla detaylı bir şekilde incelenecektir:

2.1.Agašari: Hurrice.Adının Geçtiği Çiviyazılı Metinler²⁸:

Hurr.		
Abs.	^D A-ga-aš-ša-ri	KUB 45.47 IV 17.
	A-ga-aš-ša-r[i]	KUB 45.47 III 6.

Tanrıça Nikkal'in atribüsüdür²⁹. Anlamı bilinmemektedir. Adı geçen ritüelde bir ince ekmekle kutsanıldığı öğrenilmektedir:

KUB 45.47 (Bo 2512+Bo 4186) (CTH 494) (Orta Hitit) **III**³⁰6 [1 NINDA.SIG A-NA] ^DAl-ıi-il a-ga-aš-ša-r[i]]7 [^DNIN.GAL-ı]e-na pâr-ši-ia KL.MIN []²⁶ Transkr. için bkz. Otten, 1988: 23; terc. için bkz. Otten, 1988: 25.²⁷ Bkz. Levha 1 ve 2. Bittel ve diğerleri, 1975: 148; Gurney, 1977: 23, 24; Masson, 1981: 44; Güterbock, 1982: 44; Darga, 1992: 163; Haas, 1994: 638-639; Popko, 1995: 115; Braun-Holzinger, 1998-2001: 359; Ünal, 2003: 88; Taracha, 2009: 95, 119; Seeher, 2011: 78.²⁸ GLH: 37; van Gessel, 1998: 7.²⁹ GLH: 37.³⁰ Transkr. için bkz. van Gessel, 1998: 7; Wegner, 2002: 183; terc. için bkz. Wegner, 2002: 184.

Tercüme:

6 [Bir ince ekmeği Tanrıça NIN.GAL'in] Alııl agaššar[i(si) için]
 7 parçalar. Aynı şekilde[].

Ayrıca, aynı metinde adı; Maḥittena'dan önce geçmektedir:

IV³¹

17 ^DA-ga-aš-ša-ri ^D[]-il ^DMa-ḥi-it-ti-[na (x)]

Tercüme:

17 Agaššari'si, Tanrı/Tanrıça [-]il Maḥitte[na]

2.2. Alııl: Hurrice.

Adının Geçtiği Çiviyazılı Metinler³²:

Hurr.		
Abs.?	^D Al-ıı-il	KUB 45.47 III 6; IV 16.

Tanrıça Nikkal'in atribüsü³³ olan **Alııl**, ritüelin ay.III 6.satırında ve ay.IV 16.satırında Agaššari'den önce geçmektedir³⁴. Ve burada Agaššari'nin içmek eylemi ile kutsanıldığı öğrenilmektedir:

ay.IV³⁵

16 ^DŠi-ri-in-na [ḥa-ıa-ar-r]a ^DAl-ıı-il [(x)]

17 ^DA-ga-aš-ša-ri...

(str. 20) *e-ku-zi*

Tercüme:

16 Širinna [ḥaıarr]a, Alııl[(x)]

17 Agaššari için...

³¹ Wegner, 2002: 186-187.

³² GLH: 45; van Gessel, 1998: 25-26.

³³ GLH: 45.

³⁴ Haas, 1994: 376; van Gessel, 1998: 26, 405; Wegner, 2002: 183, 184, 186, 187.

³⁵ Wegner, 2002: 186-187.

2.3.ḥaḡarra:Adının Geçtiği Çiviyazılı Metinler³⁶:

Hurr.		
Pl.	ḥa-ḡa-ar-ra	KUB 45.47 III 4; IV 16.

Tanrıça Nikkal'ın atribüsü olduğu düşünülmektedir³⁷. Adı; Tanrıça'nın atribüleri olan (aşağıda detaylı bir şekilde incelenilen) Širinna'dan sonra, Alḫil'den ise önce geçmektedir.

2.4.Irḡena: Hurrice.Adının Geçtiği Çiviyazılı Metinler³⁸:

Hurr.		
Pl.Abs.	^D Ir-ḡe-na	KUB 45.47 III 19.
	^D [	KUB 45.47 IV 23.

“Köpek”³⁹ anlamına gelen Irḡena; Tanrıça Nikkal'ın bir diğer atribüsüdür⁴⁰. Ay Tanrıçası Nikkal için yapılan ritüelde adı geçene, ^{LÚ}AZU “kahin” tarafından libasyon yapıldığı öğrenilmektedir:

ay.III⁴¹17 ...nam-ma ^{LÚ}AZU...19 na-at A-NA ^DIr-ḡe-na ^DKu-ú-zi-in-kar-ra20 ^DNIN.GAL-ḡe-na da-a-i**Tercüme:**

17...Sonra kahin...

19-20 Ve onları Tanrıça NIN.GAL'in köpek ve Kuzinkarra(sı) için koyar.

2.5. Kade: Hurrice.Adının Geçtiği Çiviyazılı Metinler⁴²:

Hurr.		
Pl.Abs.	^D Ga-te-e-na	KUB 45.47 III 8.

“tahıl”⁴³ anlamına gelen Kade de Tanrıça Nikkal'ın atribüsüdür⁴⁴. Kade'nin bir ince ekmekle kutsanıldığı ilgili metinden öğrenilmektedir:

³⁶ GLH: 99; Wegner, 2002: 186-187.³⁷ GLH: 99.³⁸ GLH: 125; van Gessel, 1998: 196.³⁹ van Gessel, 1998: 196; Haas, 1994: 376; Neu, 1996: 167.⁴⁰ GLH: 125.⁴¹ van Gessel, 1998a: 738; Wegner, 2002: 184, 185, 187.⁴² GLH: 133; van Gessel, 1998: 238.⁴³ Laroche, 1948: 117 dn.24; HW: 322; GLH: 133.⁴⁴ GLH: 133.

ay.III⁴⁵

8' [1 NINDA.SIG A-N]A ^DGa-te-e-na ^DMa-ḫi-it-te-e-na

9' [^DNIN.GAL-ṽe]_e-na *pár-ši-ia* KI.MIN

Tercüme:

8'-9' [Bir ince ekmeği] [Tanrıça NIN.GAL 'i]n Gate Maḫitte(si) için aynı şekilde parçalar.

2.6. Kuzinkarra: Hurrice.

Adının Geçtiği Çiviyazılı Metinler⁴⁶:

Hurr.		
Pl.Abs.	^D Ku-ú-zi-in-kar-ra	KUB 45.47 III 19.
Fr.	-i]n-kar-ra	KUB 45.47 IV 23.

Tanrıça Nikkal'ın bir diğer atribüsü⁴⁷ olan Kuzinkarra ise “Domuz yavrusu?”⁴⁸ anlamına gelmektedir. Adı geçene, libasyonun kahin tarafından yapıldığı yine aynı metnin ay.IV 22-24.satırlarından öğrenilmektedir:

ay.IV⁴⁹

22 EGIR[-an-ma] ^{LÚ}AZ[U] IŠ-TU GAL PA-NI ^{GIŠ}BANŠUR

23 ta-ga-an ^D[Ir-ṽe]_e-na ^DKu-ú-zi-in-kar-ra

24 ^DNIN.GAL-ṽe-na *ši-pa-an-ti...*

Tercüme:

22 Sonra[dan ise] kahi[n], kurban masasının önünde

23 yere Tanrıça NIN.GAL'in [köp]ek ve *kuzinkarra-* (domuz yavrusu) için

24 kadehle libasyon yapar...

⁴⁵ Wegner, 2002: 184, 185; Bawanypeck-Görke (ed.), hethiter.net/: CTH 494 (2005sqq.); **bkz.** Imparati, 1979: 300 dn.29; Haas, 1994: 111 dn.33; 205 dn.167; 347 dn.249; 376 dn.479, 482; 670 dn. 222; Klinger, 1995: 96; Haas, 1998, 144vd.; Klengel, 1999: 113 dn.131; Cohen, 2002: 50; Freu, 2002: 67; Strauß, 2006: 59; Sideltsev, 2010: 714.

⁴⁶ van Gessel, 1998: 278.

⁴⁷ GLH: 158.

⁴⁸ Wegner, 2002: 184, 185, 186, 187.

⁴⁹ Bawanypeck-Görke (ed.), hethiter.net/: CTH 494 (2005sqq.); Transkr. için krş. Wegner, 2002: 186; **bkz.** Imparati, 1979: 300 dn.29; Haas, 1994: 111 dn.33; 205 dn.167; 347 dn.249; 376 dn.479, 482; 670 dn. 222; Klinger, 1995: 96; Haas, 1998: 144vd.; Klengel, 1999: 113 dn.131; Cohen, 2002: 50; Freu, 2002: 67; Strauß, 2006: 59; Sideltsev, 2010: 714.

2.7. Širinna: Hurrice.

Adının Geçtiği Çiviyazılı Metinler⁵⁰:

Hurr.		
Pl.Abs.	^D Ši-ri-in-na	KUB 45.47 III 4, IV 16.

Širinna'nın da bir ince ekmele kutsanıldığı yine aynı ritüelden⁵¹ öğrenilmektedir:

ay.III⁵²

4' [1 NINDA.SIG A-NA ^DŠi-ri-in-na ḥa-ḡa-a-ar-r[a (x)]

5' [pár-ši-ja] KI.MIN [(x)]

Tercüme:

4' [Bir ince ekmeği Ši]rinna ḥaḡarr[a için (x)]

5' aynı şekilde [parçalar.] [(x)]

SONUÇ VE GENEL DEĞERLENDİRME:

Bu çalışmamla Hitit pantheonunda Hurri Tanrıçası Nikkal ve onun atribülerinin önemli bir yere sahip oldukları ve buna göre kutsandıkları ilk kez tarafımdan Hitit çiviyazılı metinlerin tümünün bir araya getirilip incelenmesiyle ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu bilgiler doğrultusunda:

- Ay Tanrısı'nın eşi ve Güneş Tanrısı'nın annesi olan Tanrıça Nikkal'in adını Sumer'in NIN.GAL "büyük kızkardeş"inden aldığı;
- Hitit çiviyazılı metinlerde Tanrıça'nın adının genellikle "NIN.GAL" logogram olarak geçtiği; ancak hece sistemiyle de geçişlerin mevcut olduğu,
- Tanrıça'nın kültünün Mezopotamya'dan, Suriye ve Anadolu'ya yayıldığı,
- Ugarit'in Tanrıça Nikkal'in en önemli kült merkezleri arasında olduğu,
- Kraliçe *Nikkalmati* ve oğulları tarafından özellikle Tanrıça NIN.GAL için kutlanan bir ritüelin olduğu,
- Tanrıça'nın adının, Tanrı Teşup'un ve Tanrıça Hebat'ın *kaluti*- listelerinde geçmesi önemli Hurri tanrıcaları arasında olduğu

⁵⁰ GLH: 227; van Gessel, 1998: 404-405.

⁵¹ Imparati, 1979: 175; Wegner, 2002: 183, 186.

⁵² Bawanyepeck-Görke (ed.), hethiter.net/: CTH 494 (2005sq.); Transkr. için krş. Wegner, 2002: 183, 184; **bkz.** Imparati, 1979: 300 dn.29; Haas, 1994: 111 dn.33; 205 dn.167; 347 dn.249; 376 dn.479, 482; 670 dn. 222; Klinger, 1995: 96; Haas, 1998, 144vd.; Klengel, 1999: 113 dn.131; Cohen, 2002: 50; Freu, 2002: 67; Strauß, 2006: 59; Sideltsev, 2010: 714.

● II. Muqatalli'nin büyük dua metninde de (KUB 6.45 (VAT 7512)+KBo 57.18 (1111/z+844/v)+KUB 30.14 öy.I): “(63)^{DU} ^{HUR.SAG}*Ma-nu-zi-ia* ^DNIN.GAL: Manuz(z)i Dağının Teşup'u, Tanrıça NIN.GAL tanımıyla kutsandığı;

● Tanrıça, Ulmi-Teşup Antlaşması'nın tanık listesinde antlaşmaya tanıklık ederken; Bronz Tablet'te ise (Bo 86/299 ay.III): “(93)... ^DNIN.GAL MUNUS.LUGAL *MA-ME-TI: Yemin Kraliçesi* NIN.GAL” ünvanıyla antlaşmaya tanıklık eden tanrıçalar arasında adının geçtiği;

● Orta Hitit Dönemindeki kraliçelerin *Nikkal* içeren, teofor adlar taşıdıkları: “*Nikkalmati* (NH 875) ve *Ašmunikkal* (NH 174)”

● Kraliçelerin *Nikkal* içeren, teofor adlar taşımaları Tanrıça'nın popülerliğine kanıt olduğu,

● Agaššari'nin Tanrıça NIN.GAL için yapılan ritüelde bir ince ekmele kutsandığı (KUB 45.47 III): “(6) [1 NINDA.SIG A-NA] ^DAl-ūi-il a-ga-aš-ša-r[i]] (7) [^DNIN.GAL-ū]e-na *pár-ši-ia*: [Bir ince ekmeği Tanrıça NIN.GAL'in] Alūil agaššar[i için] parçalar.”

● Alūil'in; Tanrıça NIN.GAL için yapılan ritüelde içmek eylemiyle kutsandığı (KUB 45.47 ay.IV): “(16)... ^DAl-ūi-il [(x)] (str. 20) *e-ku-zi*: ...Alūil[(x)] içer.

● Tanrıça Nikkal'in atribüsü olan haqarra'nın adının Širinna'dan sonra Alūil'den ise önce geçtiği,

● Tanrıça Nikkal'in atribüsü olan ve “tahıl” anlamına gelen Kade'ye bir ince ekmeğin parçalanıldığı (KUB 45.47 ay.III): “(8') [1 NINDA.SIG A-N]A ^DGa-te-e-na ^DMa-ḫi-it-te-e-na (9') [^DNIN.GAL-ū]e-na *pár-ši-ia* KI.MIN: [Bir ince ekmeği] [Tanrıça NIN.GAL'i]n Gate Maḫitte için aynı şekilde parçalar.”

● “Tanrıça Nikkal'in “Domuz yavrusu?” anlamına gelen atribüsü Kuzinkarra'ya ve bir başka atribüsü olan “Köpek” anlamına gelen Irūena'ya libasyonun kahin tarafından yapıldığı (KUB 45.47 ay.IV): “(22)... ^{LÚ}AZ[U]... (23)... ^D[Ir-ū]e-na ^DKu-ū-zi-in-kar-ra (24)... ^DNIN.GAL-ūe-na *ši-pa-an-ti*...: ...*kahi*[n...Tanrıça NIN.GAL'in [köp]ek ve kuzinkarra- (domuz yavrusu) için libasyon yapar...”

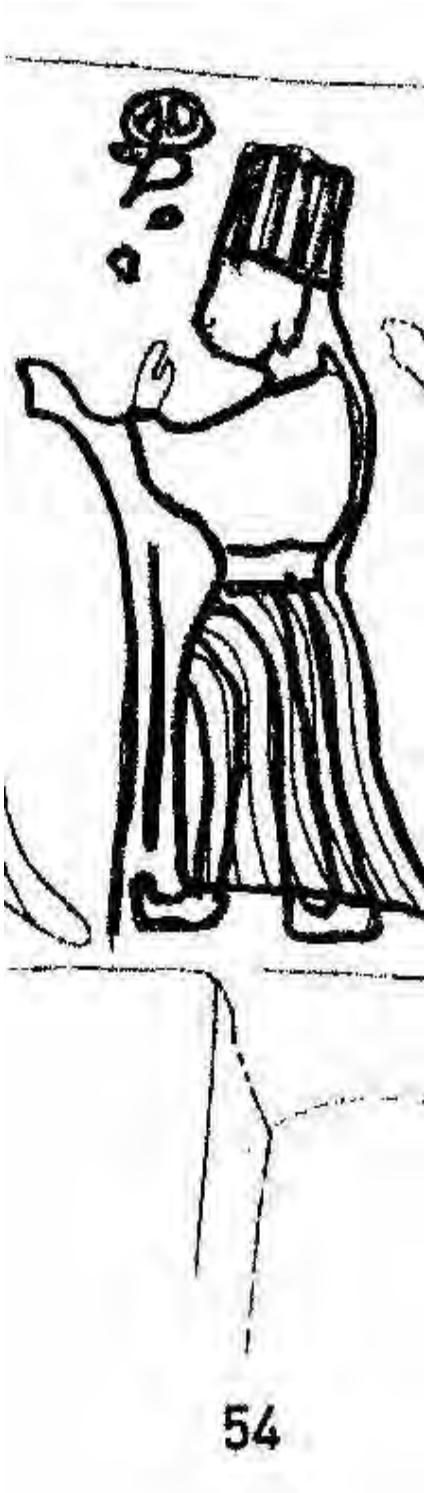
● Širinna'nın; Tanrıça Nikkal'in atribüsü olduğu adı geçen Tanrıça için yapılan ritüelde (KUB 45.47)

ay.III): “(4') [1 NINDA.SIG A-NA ^DŠi]-ri-in-na ḫa-ūa-a-r[r[a (x)] (5') [*pár-ši-ia*]: [Bir ince ekmeği Ši]rinna haqarr[a için (x)] [parçalar.]”

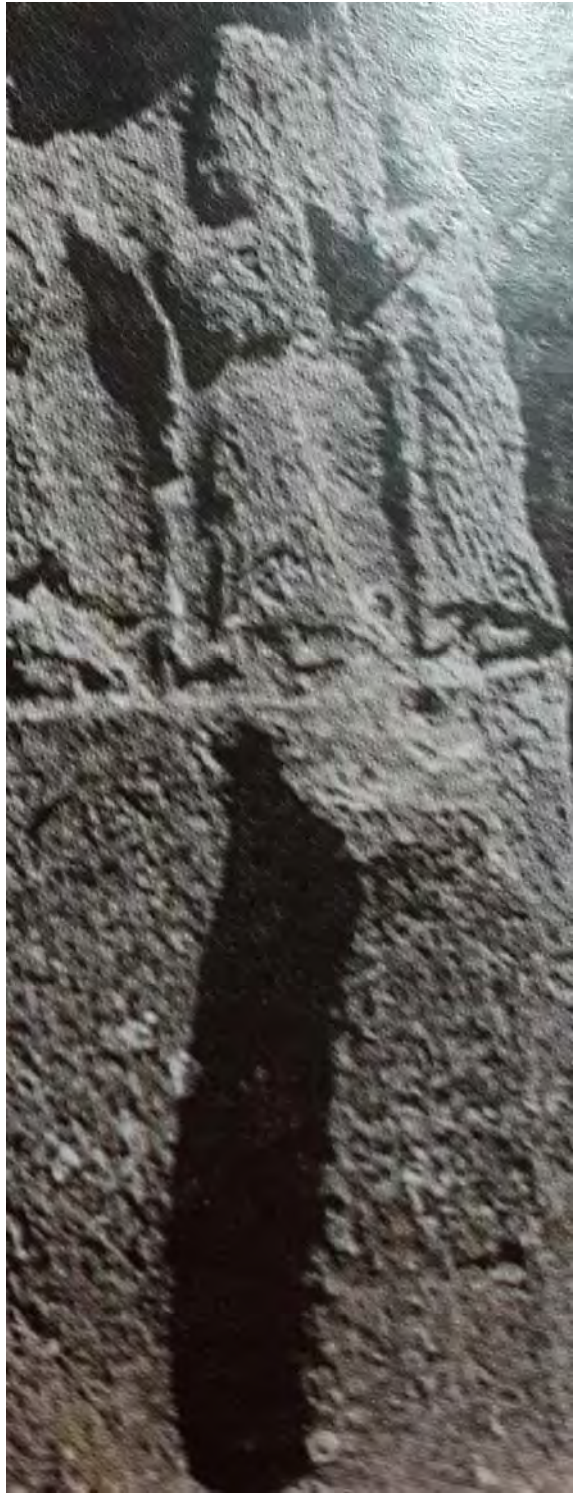
tanımlarıyla belirtilmektedir.

● Nikkal'in atribülerinin ortak özelliği ise yalnızca tek bir metinde “KUB 45.47 (Bo 2512+Bo 4186) (CTH 494) (Orta Hitit)” geçiyor olmasıdır.

● Tanrıça NIN.GAL'in adının ilk kez Orta Hitit döneminde geçmesiyle, Hurri tanrılarının, Orta Hitit Dönemi ile birlikte Hitit kültürünü etkisi altına aldığı sonucuna varılmaktadır.

LEVHA 1: Seeher, 2011: 70

LEVHA 2: Seeher, 2006: 150.

KAYNAKÇA

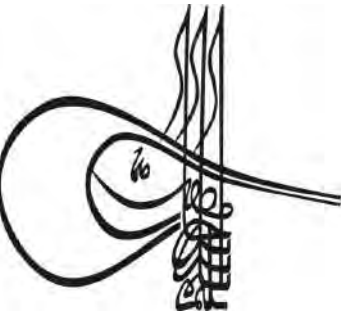
- CHD The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University of the Chicago, Chicago 1980vd.
- ChS Corpus der hurritischen Sprachdenkmäler, Rome.
- CTH Laroche, E., Catalogue des textes hittites, Paris 1971 ve ekleri.
- CTH Hoffner, H.A., Catalog of Hittites Texts, 1988.
- DBH Dresdner Beiträge zur Hethitologie.
- GLH Laroche, E., Glossaire de la Langue Hourrite, Paris (RHA XXXIV-XXXV) – Paris 1976-1977, pub.1978-1979.
- HbOr Handbuch der Orieantalistic Handbook of Orieantal Studies, Köln, 1999.
- HED Puhvel J., Hittite Etymological Dictionary, Berlin, 1984vd.
- HEG Tischler, J., Hethitisches Etymologisches Glossar. Mit Beiträgen von G.Neumann. Teil I (a-k). Innsbruck 1983 (=Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft, Band 20).
- HHw Tischler, J., Hethitisches Handwörterbuch. Mit dem Wortschatz der Nachbarsprachen. IBS 102 – Innsbruck 2001.
- HW Friedrich, J., Hethitisches Wörterbuch, Kurzgefasste Kritische Sammlung der Deutungen Hethitischer Wörter, Heidelberg 1952.
- HW 1., 2., 3. , Erg., Friedrich, J., Hethitisches Wörterbuch, Kurzgefasste Kritische Sammlung der Deutungen Hethitischer Wörter, I. Ergänzungsheft, Heidelberg 1957, 1961, 1966.
- MHH
- Alp, Sedat (1998). “Zur Datierung des Ulmi-Tešup-Vertrags”. *AoF* 25: 54-60.
- Arıkan, Y. (1998) “Hitit Dini Üzerine Bir İnceleme”. *AÜ DTCF Dergisi* 38: 271-285.
- Bawanypeck-Görke, (ed.), hethiter.net/: CTH 494 (2005sqq.).
- Beal, R.H., (1988). “The ^{GIŠ}TUKUL-Institution in Second Millennium” *Ḫatti. AoF* 15: 269-305.
- Beal, R.H., (1992). *The Organisation of the Hittite Military*. THeth 20.
- Beal, R.H., (2002). “The Hurrian Dynasty and the Double Names of Hittites Kings”. *Gs Imperati*: 55-70.

- Beckman, Gary (1996). *Hittite Diplomatic Texts*. Atlanta- Giorgia.
- Beckman, G., (2003-2005). “Opfer”. *RIA 10*: 106-111.
- Beckman, G., (2005). *How Religion Was Done, A Companion to the Ancient Near East*. Oxford: 343-353.
- Bittel, K., ve diğer., (1975). Bittel, K.,-Boessneck, J.,-Damm, B.,-Güterbock, H.G.,-Hauptmann, H.,- Naumann, R.,- Schirmer, W., *Das Hethitische Felsheiligtum Yazılıkaya*. Mann Verlag Berlin.
- Braun, E.A.,-Holzinger, (1998-2001). “Ningal”. *RIA 9*: 359.
- Carruba, O., (1966). *Das Beschwörungsritual für die Göttin Wisurijanra*. StBoT 2.
- Cohen, Y., (2002). *Taboos and Prohibitions in Hittite Society*. THeth 24.
- Darga, M., (1992). *Hitit Sanatı*. İstanbul.
- Freu, J., (2002). “Deux Princes-Prêtres de Kizzuwatna, Kantuzzili et Telepinu”. *Hethitica 15*: 65-80.
- Garstang,J.,-Gurney, O.R. (1959). *The Geography of the Hittite Empire*. London 1959.
- van Gessel, B.H.L., (1998). *Onomasticon of the Hittite Pantheon*. Part I. Leiden-Newyork-Köln.
- van Gessel, B.H.L., (1998a). *Onomasticon of the Hittite Pantheon*. Part II.Leiden-Newyork-Köln.
- Goedegebuure P.,M., (2008). “Hattian Origins of Hittite Religious Concepts: The Syntax of ‘to Drink (to) a Deity’ (Again) and Other Phrases”. *JANER 8*: 67-73. [Appendix to Soysal O. 2008a]
- Gurney, O.R., (1977). *Some Aspects of Hittite Religion*. London.
- Gurney, O.R., (1983). “The Hittite Title tuhkanti-“. *AnSt 33*: 97-101.
- Gurney, O.R., (1993). “The Treaty with Ulmi-Tešup”. *AnSt 43*: 13-28.
- Gurney, O.R., (2002). “The Autorship of the Ulmi-Tešup Treaty”. *Gs Imperati*: 339-344.
- Güterbock, H.G., (1982). *Les Hiéroglyphes de Yazılıkaya, A Propos d'un Travail Récent*. Paris.
- Güterbock, H.G., (1998). “To Drink a God”, 24ème *RAI*: 121-129.
- Haas, Volkert (1994). *Geschichte der Hethitischen Religion*. HbOr I/15.
- Haas, Volkert (1998). *Die hurritischen Ritualtermini in hethitischem Kontext*. ChS I/9.
- Heinhold-Krahmer S., (2001-2001). “Anmerkungen StBoT 38”. *AfO 48/49*: 90-104.

- Hoffner, H.A., (1989). “The UlmiTešup Treaty (KBo 4.10 = CTH 106) with a New Join”. *Fs T.Özgiç*:199-203.
- Hout, Th.P.J., van den, (1989). “A chronology of the Tarhuntassa-Treaties”. *JCS* 41: 100-114.
- Hout, Th.P.J. van den, (1995). *Der UlmiTešup-Vertrag. Eine prosopographische Untersuchung*, StBoT 38.
- Imparati, F., (1979). “Il Culto della dea NIN.GAL Presso Gli Itti”, *Fs Meriggi*: 293-324.
- Imparati, F., (1998-2001). “Ningal”. *RIA* 9: 356-357.
- Kammenhuber, A., (1971). “Heth. ḫaššuš 2-e ekuzi “Der König trinkt zwei”, *SMEA* 14: 143-159.
- Karasu, C., (2002). “The Great Sea According to the Hittite Texts.” *Fs Popko*: 197-203.
- Klengel, H., (1999). *Geschichte des Hethitischen Reiches*, HbOr I/34.
- Klinger, J., (1995). “Das Corpus der Mašat-Briefe und seine Beziehungen zu den Texten aus Ḫattuša”. *ZA* 85: 74-85.
- Košak, S., hethiter.net/hetkonk (v.1.82)
- Lambert, W.G., (1978). “The Mesopotamian Background of the Hurrian Pantheon”. *RHA* 36: 129-134.
- Laroche, E., (1946-1947). *Recherches sur les noms des dieux hittites*, (RHA VII/46) Paris.
- Laroche, E., (1948). “Teššub, Ḫepat et leur cour” *JCS* 2: 113-136.
- Martino, S.de, (1999). “Ura and the boundaries of Tarhuntašša” *AoF* 26: 291-300.
- Martino, S. de-Imparati F., (2001). “Observations on Hittite International Treaties”. *Akten des 4.Internationalen Kongresses für Hethitologie*: 347-363.
- Mascheroni, L.M., (1984). “Scribi hurriti a Boğazköy: una verifica prosopografica”. *SMEA* 24: 151-173.
- Masson, E., (1981). *Le panthéon de Yazılıkaya*, Paris.
- Melchert, H.,C., (2003). *The Luwians*, HdOr I/68, Leiden-Boston 2003.
- Melchert, H.,C., (2007). “The Borders of Tarhuntassa Revisited”. *Fs Dinçol-Dinçol*: 507-513.
- Neu, E., (1974). *Der Anitta-Text*. StBoT 18.
- Neu, E., (1996). *Das Hurritische Epos des Freilassung, Untersuchungen zu einem hurritisch-hethitischen Textensemble aus Ḫattuša*, StBoT 32.

- Otten, H., (1988). *Die Bronzetafel aus Boğazköy, Ein Staatsvertrag Tuthaliyas IV*, StBoT Beiheft 1.
- Patri, S., (2007). *L'alignement syntaxique dans les langues indo-européennes d'Anatolie*, StBoT 49.
- Puhvel, J., (1957). "On an alleged eucharistic expression in Hittite rituals". *MIO* 5: 31-33.
- Popko, M., (1995). *Religions of Asia Minor*, Warsaw.
- Schwemer, D., (2001). *Die Wettergottgestalten Mesopotamiens und Nordsyriens im Zeitalter der Keilschriftkulturen*, Wiesbaden.
- Seheer, Jurgén (2006). *Hattuša Rehberi. Hitit Başkentinde Bir Gün*. İstanbul.
- Seeher, Jurgén (2011). *Taşa Yontulu Tanrılar, Hitit Kaya Tapınağı Yazılıkaya*, İstanbul.
- Sideltsev, A.V., (2010). "Syntax of Lists in Middle Hittite". *Acts of the 7th. International Congress of Hittology*: 709-723.
- Singer, Itamar (1996). *Muwatali's Prayer to the Assembly of Gods through the Storm-God of Lightning (CTH 381)*. Atlanta, Georgia.
- Singer, Itamar (1999). "The Head of the MUBARRÛ-men on Hittite" Seals, *ArOr* 67: 649-653.
- Singer, Itamar (2002). *Hittite Prayers*, Atlanta.
- Soysal Oğuz (2007). "Tanrı içmek" Hitit Kült Teriminin Hatti Dili Işığında Yeni Bir Yorumlama Denemesi". *Fs. Dinçol-Dinçol*: 731-737.
- Soysal, Oğuz (2008). "Philological Contributions to Hattian-Hittite Religion (I)". *JANER* 8/1: 45-66.
- Starke, F., (1990). *Untersuchung zur Stammbuilding des keilschrift-luwischen Nomens*, StBoT 31.
- Strauß, R., (2006). *Reinigungsrituale aus Kizzuwatna Ein Beitrag zur Erforschung hethitischer Ritualtradition und Kulturgeschichte*, New York.
- Taracha, P., (2009). *Religions of Second Millenium Anatolia*, DBH 27.
- Trémouille, M.C., (1997). *^dHebat, une Divinité syro-Anatolienne*, Eothen 7.
- Ünal, Ahmet (1999). *Hititler-Etiler ve Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul.
- Ünal, Ahmet (2003). *Hititler Devrinde Anadolu II*, İstanbul.
- Wegner, Ilse (2002). *Hurritische Opferlisten aus hethitischen Festbeschreibungen, Teil II: Texte für Teššub, Hebat und Weitere Gottheiten*, ChS I/3-2.
- Weippert, M., (1998-2001). "^DNIN.GAL/Nikkal". *RIA* 9: 357-359.

- Wilhelm, Gernot (1989). *The Hurrians*, Warminster-England.
- Yoshida, D., (1996). *Untersuchungen zu den Sonnengottheiten bei den Hethitern*, THeth 22.
- Zgoll, A., (1998-2001). “Ningal”. *RIA* 9: 352-356.

Article Info/Makale Bilgisi

Referees/Hakemler: Prof. Dr. Mehmet KÖÇER – Yrd. Doç. Dr. Yaşar BEDİRHAN

This article was checked by iThenticate.

İLK ORTA ÇAĞLARDA KABÜL VADİSİNDE BULUNAN KABÜL TEĞİN-ŞAHLERİ SÜLALESİ ÜZERİNE

Feruza DJUMANİYAZOVA*

ÖZET

İlk orta çağlarda Kabül vadisinde Kabül Tegin-Şahleri sülalesinin oluşması işbu bölgede mahalli hint ve iranlı topluluklarla beraber türk topluluklarının faal olmaya başladığını gösteriyor. Büyük ihtimalle bu durum bizim düşünçemize göre işbu bölgede Batı Türk kağanlığı'nın siyasal faaliyetiyle bağlantılı olabilir. Kabül Tegin-Şahleri'nin etnik menşei hakkında kesin bir sonuca varmak zor. Çünkü çin kaynaklarında Batı Türk kağanı Tun Yabgu-Kağan(618-630)'ın Ki-pin / Kapisa'yi (Kabül'ün kuzeyi) işgal ettiği hakkında bilgi yer almış. İlk orta çağlarda Kabül vadisinde Kabül Tegin-Şahleri sülalesinin oluşması senesi 660 yıllar değil, belki biraz erken 630/640 yıllar olabilir. Çünkü çinli rahip Hsüan-tsang 629-645 yıllarda işbu bölgeye ayak basarken, Kabül vadi'sinde yönetici Köktürklerden olduğuna şahit olmuştur. Kabül'ün ilk türk yöneticisi Barhatekin hakkında XIX yüzyıl sonundan itibaren işbu probleme araştırmalarda yer verilmesine rağmen, şimdiye kadar onun kim olduğu, ne zaman yaşadığı, yönetim senesi ve v.s hakkında kesin bir çözüm yok. İşbu adın kökünü türk dillerinde "uzun tüylü köpek" manasını veren *baraq/haraq* kelimesiyle bağlamak mümkün. Şununla beraber, Biruni'nin 'Hindistan' eserinde yer alan Kabül'daki türk sülalesinin oluşumu hakkındaki Barhatekin efsanesinin esasi Köktürk Aşina hanedanının ortaya çıkması hakkındaki rivayetle çok benzer olduğuna baksak Kabül Tegin-Şahleri sülalesinin menşei Köktürk Aşinalarla bağlantılı olması mümkün denilen sonuca geliyoruz.

Beruni'nin işbu malumatları Kuzey Hindistan'da Erken Orta Çağlarda yönetimde bulunan Türk asıllı hanedanı iki dala taksim ederek incelemeye esas verir. İşbu hanedanın iki ayrı dalı: Doğu dalı – hakimiyet merkezi Kabül ve Gandhara/Kapisa olan Kabül-Şahlar, Batı dalı ise Zabülistan ve ar-Ruh hac (Arahosia)'deki Rutbiller (Elteberler)dir.

Sülalenin adı Çin kaynaklarında T'ê-chin (**Tegin**) veya T'ê-chin Shai (**Tegin-Şah**), Arap dilli kaynaklarda Kabul-Şâh veya Kabulan-Şâh, bazen şâh, şâhi ya da Türk-Şâhi olarak geçer. İşbu sülale yöneticileri Kapisa,

* Doktora Öğrencisi. Taşkent Devlet Şarkşınaslık Enstitüsü, El-mek: jumaniyazova84@gmail.com

Gandhara, Peşaver, Udhabāndapur, Udyana (Swat) ve Lampaka (Lamgan) bölgelerini idare ediyorlardı.

Anahtar Kelimeler: Kabül vadisi, Zabulistan, Toharistan, Kabül Tegin-Şahleri, Toharistan Yabguları.

ON THE KABUL TEGUN-SHAHS IN EARLY MIDDLE AGES IN KABUL VALLEY

ABSTRACT

The formation of the Kabül Tegin-Shahs in the valley of Kabul in the early Middle Ages shows the increased activity of the Turkic ethnic groups in the region together with the local Indian and Iranian peoples. In our opinion, most likely, this position must have been due to the political activities of the Western Turkic Kaganate. Because, the Chinese chronicles also contain information that Gibin (Kapisa) was annexed to the Western Turkic Kaganate by Tung yabgu-hagan (618-630). The reign of the Türk Shahi dynasty was established in the valley of Kabul, most probably not in the 660s, but a little earlier in the 630s-640s. Because, Hsüan-tsang, who visited these areas during his journey, carried out in 629-645, witnessed that the ruler in the valley of Kabul was a man of the Turks. Despite the fact that to the personality of Barhatekin, the first Turkic ruler of the Kabul valley, the attention was paid in the research works on this topic as early as the late nineteenth century, the scholars have not yet come to final conclusions about this person: who he was, when he lived, the years of his reign, etc. This name can be associated with the word *baraq/haraq*, which in ancient and modern Turkic languages has the meaning “a shaggy dog”. In addition, taking into account a very close resemblance to the legend of Barhatekin which Biruni renders in his book “India” in connection with the origin of the Turkic dynasty of Kabul, with the legend of the origin of the Ashina dynasty, it can be concluded that the origin of the Turkic dynasty of Kabul should be linked with the Ashina Turks. However, the information given by Biruni in his book “India”, is also the basis for the study of the Turkic dynasty that ruled in historic North India, divided into two branches. This dynasty can be divided into two branches: the eastern branch – Kabulshah’s – with the political center in Kabul and Gandhara/Kapisa and the western branch - Rutbili of Zabulistan and Ar-Ruhhadja (Arachosia).

The name of this Turkic dynasty is mentioned in Chinese sources in the form of *Tegin* (Chin. T’e-chin) and *Tegin Shah* (Chin. T’e-chin Shai) and in Arab sources as *Kabulshah’s*, *Kabulanshahi*, *Shah*, *Shokhi* or *Türk Shahi*. Domains of this dynasty with the center in Kabul included such areas as Kapisa, Gandhara, Peshawar, Udhabandapur, Udyana (Swat) and Lampaka (Lamgan).

STRUCTURED ABSTRACT

The coming to power of the Kabül Tegin-shahs in the first half of the 7th century in the valley of Kabul and strengthening of activity at this time of the Turkic ethnic groups in the socio-economic and political life of the region is likely to be associated with political activities of the Turkic Kaganate. Because the information about the conquest of these territories by Turks is also reflected in the Chinese chronicles. As noted in the chronicle of "Tang Shu", the Western Turkic ruler Tun yabgu-kagan (618-630) during his reign subdued to the Kaganate Bosi (Fars/Iran) and Gibin / Kapisa (north of Kabul). Hsüan-tsang, carried out in 629 -645 his journey to India through Central Asia, in the 630s, moving from Tokharistan through the valley of Kabul toward the land of India, was a witness to the fact that the power of Tuk'ue (Ashina Turks) only began to spread in the area. It means that when the pilgrim returned from India (640s), among the areas of the region he visited the domain of Fulishisitanna, while mentioning that its ruler was a man of the Turks. According to Biruni, the first Turkic ruler of the Kabul valley is Barhatekin. Despite the fact that to the personality of Barhatekin, the attention was paid in the research works on this topic as early as the late nineteenth century, the scholars have not yet come to final conclusions about this person: who he was, when he lived, the years of his reign, etc. This name can be associated with the word baraq/haraq, which in ancient and modern Turkic languages has the meaning "a shaggy dog".

Kabül Tegin-shahs dynasty can be divided into two branches: the eastern branch – Kabulshah's – with the political center in Kabul and Gandhara/Kapisa and the western branch - Rutbil of Zabulistan and Ar-Ruhhadja (Arachosia). If we compare the share of information about these branches available in the historical sources, it is considered that there is much more information on the western branch of the dynasty. Because thanks to the recording in the Arabian sources the main battles that took place in Seistan between Arab commanders and Rutbil of Zabul, more information on the history of this branch reached us. The history of Kabulshah's can be restored mainly due to the information given by Biruni in his book "India". A Kabül Tegin-shahs that ruled in Zabul since 680s, was the Rutbil dynasty. According to the information of Hsüan-tsang in neighboring to Kabulistan lands (Ghazni, Bamyān, Kapisa and Gandhara) local dynasties ruled at that time. The appearance of the Kabül Tegin-shahs dynasty in Kabul valley most likely was due to the political activities of Tokharistan Yabgus in the region. Because in the sources there are some indications that the Kabul valley was subordinate to the Tokharistan Yabgus. In particular, the Chinese historical encyclopedia Tse Fu-Yuan-gui ("Primal turtle of Imperial Library") among the vassal lands being under the authority of the Tokharistan Yabgus, contains mentioning of Si-yu (Zabulistan) and Gi-bin (Kapisa-Gandhara). Ruling of the Turkic dynasty as a branch of the Kabül Tegin-shahs state appeared also in Zabulistan (environs of Ghazni). In the 680-s or a little earlier, one of the Kabulshah's princes, defeated in the struggle for the throne, fled south to Zabulistan and established his own independent governance there. The sources contain an indication that the rulers of Zabul descended from Kabul Tegin-shahs. In particular, the Chinese pilgrim of Korean origin Hoi Chao provides information about the

governor of Zabul that he was a nephew of the Turkic ruler of Kabul – Khorasan Teginshah. In particular, the rulers of Zabulistan mentioned in Arab sources under the name of Rutbil, on the coins with the legend in Brahmi as hitivra, and in Chinese chronicles under the term selifa, which are identified by the researchers with the ancient title of Elteber. According to Arab sources, the Turks and Kabulshah's (the title of the Turkic rulers of Kabul) were the main force, which had shown strong resistance to the Arab conquerors in the valley of Kabul. In particular, one of the Arab authors Khalifa ibn Hayyat (d. 860) in his "History" reported that in 46/666 AH the Turks and Kabulshah won the victory over the Arabs in the Kabul valley and were even able to drive them out of Kabul. In general, at the beginning of the 7th century in the valley of Kabul and adjacent areas there was specific ethno-political environment in which the leading role belonged to the Turks. Clarity is made by some of the information from written in Bactrian documents dating back to the first half of the 7th - beginning of the 8th century which were found in northern Afghanistan. In particular, these documents in connection with the term "Turk", which was used both as an ethnonym, and as the name of a state, there are expressions $\tau\omicron\rho\kappa\omicron$, $\tau\omicron\rho\omicron\sigma\alpha\nu\zeta\omicron$, $\sigma\eta\rho\omicron\tau\omicron\rho\kappa\omicron$. In addition, the Bactrian documents contain such variants of the term Turk as $\tau\omicron\rho\kappa\omicron$ (693-747), $\tau\omicron\rho\omicron\sigma\alpha\nu\zeta\omicron$ <* $\tau\omicron\rho\kappa\omicron$ + - $\sigma\alpha\nu\zeta\omicron$ (700), $\delta\omicron\rho\kappa\omicron$ (714), as well as over 10 titles related to Turks.

Coins minted with tegin title make up the most part of the pre-Islamic coins found in the Kabul valley. The presence of the Pahlavi legend $\text{tkyn bg hwtyp hwr's'n MLK'}$ - "Tegin, the respected lord, the king of Khorasan" on some of these coins permits us to say, that they considered themselves the rulers of Khorasan. The presence of the Brahmi legend $\text{ŚRI HITIVIRA KHARALĀVA PĀRAMEŚVARA ŚRI VAHI TIGINA DEVAKĀRI TAM}$ - "minted [this coins] for majesty [king] of Hitivira / Eltābār, Haralaja, the most great lord, his majesty, great Shahi Tegin", shows the Indian influence in them. It is quite acceptable that the presence of pictures of wolf/dog head on the Kabūl Tegin-shahs' coins of another type with the Baktry legend opī tayıvo þauo - "Great Lord Tegin" may be relevant to the legend about the origin of the Türks. According to the Chinese chronicle Tan-shu, in 719-739 years the lands of Kapisa-Gandhara were governed by a ruler Wu-san T'e-chin Shai, whose name is restored by researchers as the Iranian *Horasan Tegin Šahī. They admit that it corresponds with the Pahlavi title $\text{tkyn' hwl's'n MLK'}$ abd the Bactrian title $\text{tayıvo uwpoavo þauo}$ - "Tekin Shah / King of Khorasan", present in the legend of the coins. These coins have the Iranian (Sasanid, Bactrian) and Indian influence and the Türkic influence as well, especially in iconography. For example, picture of the ruler without a beard, with the roundish face, almond-shaped eyes and so on. Multilanguage legends of the coins of the Kabūl Tegin-shahs dynasty show us that local population consisted of different nations of the Bactrian, Pahlavi, Indian and Türkic origin. Besides, they show us how the Türks came to symbiosis with the local population. The fact that there are different types of coins with the Tegin title can be explained, if we assume that the Türkic dynasty of Tegin-shahs ruled up to IX AD and had several branches.

As is known, the last of major successes of the Arabs in the east was their subjugation of such semi-independent areas as Kabul and Kandahar, and their annexation to the Caliphate. For long time the Kabul-shahs were the main political power in the region, which represented a great impediment hindering the Arabian armies in their conquest of the region. The Caliphate started actions to conquer the Pamir- Hindu Kush region since the middle of the 7th century and in the middle of the 8th century Tocharistan, Badakhshan and Southern Khurasan had been subdued already, but Kabulistan remained independent still. The Caliphate only attained great success in the beginning of the 9th century, in the period when Kabul-shah's independence had been eliminated for a while. As far as it concerns those events, of special interest is a fragment from the writing of Abu-l-Walid Muhammad al-Azraki "Chronicles of the city of Mecca" which represents an explanatory inscription to the throne of the Kabul-shah, preserved in the treasury of Ka'bah (Caaba, Kaaba,). The inscription contains interesting data concerning the events of 812-817 that took place in the region. In particular, it reads about subjugation of the Kabul-shah to the Arabs and his adoption of Islam, about doubling of taxes levied from Kabul and Kandahar provinces, about military actions of the Arabs against Tibet and the Turkis in Semirechie, etc. The discussed fragment allows us to say that during that period the Arabs conducted their military actions in two directions - Tibetan and Ferghana-Shash ones. Despite the accomplishments of the Arabs, the power of Kabul-shahs in the region had remained even later. Although the data of the written sources also allow us to speak about the passing of power from hand of Turkic Kabul-shahs to hand of the Indian Brahmins in 843, nevertheless, political independence of Kabul continued. Only in 870, after Yakub ibn Lays, the Seistan emir, conquered Kabul, its political independence ceased to exist and the local dynasty of the shahs of Kabul disappeared from the historical arena.

Keywords: Kabul valley, Zabulistan, Tokharistan, Kabül Tegin-Shahs, Yabgu of Tokharistan.

Miladi VII. – VIII. yüzyılda Kabül vadisinde siyasî ve etnik süreçlerin yine de aktif olmaya başladığı görülür ki, bu durum Amuderya'nın yukarı havzası ve Kabül vadisinde Köktürk Kağanlığıyla ilişkin Türk asıllı sülalelerin siyasî arenaya çıkması ve bölge yönetiminde önderliği üstlenmesi ile bağlantılı idi.

Bilindiği gibi, Kabül vadisi Kabül ırmağı havzası ve Hindiküş dağı eteklerini içeren, daha çok Doğu İran dilli toplulukları barındıran bölge olarak Kuzey-Doğu Afganistan ve Pakistan (Tarihi Kuzey Hindistan) hudutlarını kapsamaktaydı. Burası eski tarihlerde hep Hindistan subkontinentine dahil edilen veya araştırmacılarca Kuzey Hindistan diye adlandırılan bir tarihî-kültürel ve coğrafi bölge olarak insanlık tarihinde ayrı bir yer tutmuştur.

VII. – VIII. yüzyıllarda işbu hudutta Kabül Tegin-Şahları (630/640-843) sülalesi bulunmuştur. Çeşitli dillerdeki yazılı kaynaklar: Çin, Baktri, Hint, Arap, Fars ve s.) ve nümismatik malzemeler de işbu sülalenin Türk asıllı olduğunu destekler. Ancak, onların tam olarak hangi Türk topluluklarına, Köktürlere mi ya da diğerlerine mensup bulundukları konusunda fikir birliğine varılamamıştır. Özellikle, İranlı ve Hint toplulukları kadar Türk toplulukları tarihinde de burasının ayrı bir yeri vardır. Nitekim, buralarda hüküm süren Kuşan (m.ö. 2 -m.s. 3 yy.), Hiyonit (4.-5. yy.),

Eftalit (Ak-Hun; 5.-6. yy.) devletleri döneminde Eski Türk kültür aksanı az çok hissedilmeye başlamış, Köktürk Kağanlığı (552-744) döneminde ise bu durum daha netlik kazanmıştır.

Bu bölgelerin büyük bir kısmı 6. yüzyılın sonu – 7. yüzyılın başlarına doğru Köktürk Kağanlığı'nın eli altına geçmiş, 640'lı yıllarda ise Kabül merkezli Köktürk asıllı Kabül Tegin-Şahleri sülalesi oluşarak ta 843 yılına kadar Kuzey Hindistan yönetiminde bulunduğu bilinir. Başta Çin kaynakları olmak üzere çeşitli dillerdeki kaynaklarda işbu sülalenin Budda inancını benimsediği ve onun koruculuğunu üstlendiği kaydedilir.

Özellikle, 6. yüzyılın sonu–7. yüzyılın başlarına doğru Hindikuş hem de ona komşu ve yakın hudutlarda, yani, Kabül vadisi, Zabulistan, Gazne, Gandhara, Keşmir gibi tarihi-kültürel bölgelerde yüz gösteren siyasî ve etnik süreçlerde Türklerin faal olmaya başladığı görülür[Esin, 1972a]. İşbu süreç, adı geçen bölgelerde kendi hakimiyetini yaymış bir Türk asıllı hanedan olan Kabül Tegin-Şahleri (640-843) döneminde yine de hız kazanmıştır.

Evvela konuya geçmeden önce Türk toplulukları tarihinin başlıca meselelerinden biri – Keşmir, Gandhara, Kabül, Kandeher ve s. gibi başlıca tarihi bölgelerden oluşan Kuzey Hindistan ve ona yakın bölgelerde Türk tarihinin ne kadar eskiye gittiği ve ne gibi bir siyasi hem de kültürel iz bıraktığı sorunudur. Oysa, bazı istisnalar hariç¹, sadece Dünya tarihçiliğinde değil, Türk dünyasında bu konuya eğilen ve mevcut problemlere ışık getiren çalışmalar çok az sayıdadır.

İlkin, şunu vurgulamak gerekir ki, araştırmaların çoğunluğunda Amuderya nehrinden ta Sind'e kadar uzanan geniş topraklarda yüz gösteren siyasi, etnik ve kültürel süreçlerde Türk dilli toplulukların rolü meselesi yeterince değerlendirilmemediğinin ötesi, buralarda İslamdan önceki dönemlerde Türk varlığına göz yumulmuş bir durum göze çarpmaktadır. Özellikle, bu durum Keşmir bölgesi ve Kabül vadisindeki etnik süreçler için daha da özgünlük taşır.

Bilindiği gibi, Kabül vadisi topraklarındaki mevcut düz araziler ve dağlı vahalar ahalisinin esas çoğunluğu şehir ve köylerde yaşamış olup, onların yaşam tarzında çiftçilik, zanaat ve ticaret başlıca yer tutmuştur. Nitekim, Erken Orta Çağlarda adı geçen topraklarda yerli Hint, İranlı topluluklarla beraber Türk dilli etnosların varlığını tespit eden bilgiler bulunmakta olup, Türklerin burada varlıklarını sadece onların burada istila hareketleri yapan veya yönetici kesim olarak geçici bir askeri sınıf sıfatıyla tanıtmak da doğru değildir. Doğru, bazı kaynaklarda Türkler buraların yöneticileri ve askeri taifesi olarak geçmesine rağmen, aşağıda görüleceği gibi bu dönemde Huttal (Toharistan) ve Zabulistan'la ilişkili bilgilerde buralarda Toharlar, Kapiseliler, Eftalitler ve Türkler yaşamakta olduğuna dair deliller kaynaklarda geçmektedir[Ekrem, 2003]. Genel olarak bakıldığında Toharistan ve Kabülistan topraklarındaki ahalinin bir kısmı Türklerden oluştuğu buraların sadece Köktürk Kağanlığı eli altında bulunması ve onunla ilişkili olarak buralarda Türk asıllı hanedanların yönetimiyle ilişkili olmayıp, belki de milattan önceki Orta Asyalı pek çok toplulukların güney ve batıya hareketiyle, özellikle, milat başlarından ta miladi ilk binyıllığın ortalarına kadar süren Hun, Hiyonit, Eftalit (bu son ikisi bazen Ak Hun olarak geçer) ilerlemeleriyle açıklanır. Bu dönemde, özellikle, Toharistan'da Türk dilli etnosların miktarı artar, ki bazen 6.-8. yüzyıllar arkeologlarca "Toharistan-Türk devri" olarak adlandırılır[Литвинский, Соловьев, 1985].

Kabül vadisindeki etnik süreçlerde Eski Türkler (özellikle, Köktürkler)'in faal katılımı daha çok onların buralarda siyasi yönden üstünlüğü ve onun doğurduğu göçler ile sıkı sıkıya bağlıydı. Bilhassa, Köktürkler 580'li yıllarda Toharistan, Kabülistan ve Horasan'ın büyük bir kısmındaki bir

¹ Bu konuda Türkiye'de bazı araştırmalar bulunmaktadır. Örneğin, E. Esin, E. Konukçu, S. Göhce, M. Tezcan ve s. gibi bilim adamlarının bir kaç makaleden oluşan yayınları dikkate şayandır. Avrupa'da da konuya dolaylı veya dolaysız olarak dokunulan bir kaç yayınları bulunur: R. Göbl, J. Harmatta, B.A. Litvinskiy, S. G. Klyashorniy ve s. Özbekistan'da ise G. Babayar'ın konuyla ilişkili ayırım yayınları vardır. Konuyu biraz daha derin araştıran Afganistanlı (A. Rahman), Pakistanlı (A. Dani) ve Hindistanlı tarihçilerin çalışmaları da dikkati çekicidir.

çok vaha devletçiklerini el atlına almıştı. Ama, adı geçen bölgelerin Kağanlık terkibine alınmasına dair bilgiler kaynaklarda az veya dağınık halde kaydedildiği ve fazla incelenmediği için bu konuda sabit bir görüş yoktur.

Nitekim, Çin yıllıklarında Köktürk Kağanlığı'nın ilk askeri hareketleri beyan edilirken, *Tu-jüe* (Köktürk)ler buralarda egemen olan *İ-ta* (Eftalit)ler devletine galip geldiğine kısaca dokunulur ve mağlup devlete bağlı bölgelerin Kağanlık eli altına geçtiği kaydedilir [Бичурин Н.Я, 1950-1953]. Orhun yazıtlarında ise Kağanlığın kuruluş yıllarının ilk dönemlerinde (6. yüzyılın son çeyreği) Köktürklerin güney-batıdaki toprakları Temir-Kapığ'a (Amuderya'ya) kadar ulaştığı dile getirilir[Tekin, 2003].

Aynı tarihlerde olup biten olaylar hakkındaki bu tür bilgileri Arapça kaynaklar da doldurmaktadır. Bu cümleden, Macaristanlı İranist J. Harmatta 569-570 yıllarında Köktürk Kağanlığı ve Sasanlılar İran'ı ortasında yüz gösteren anlaşmazlıklar hakkında yazarken, 575-580 yılları arasında Kabül ve Gandhara çevrelerinde Türk ordularının da hareket ettiğini vurgulayarak, buna delil olarak Arap şairi el-^cAşa (vefatı 622 yılı) tarafından 575-580 yılları arasında yazılan şiirde görülen '*Turkun wa Kābulu*' (Türkler ve Kabül [halkı]) tabirini örnek gösterir [Harmatta, Litvinsky, 1996]². Eğer yukarıda sunduğumuz delillere dayanırsak, bu durumu Köktürk Kağanlığı'nın Kabül ve ona bitişik bölgeleri kendine katmak için yaptığı askeri hareketleriyle bağlantılıdır, diye sayılabilir.

Kabül yöneticileri ve Türklerin beraberce yazılı kaynaklarda görülmesine Pehlevi (Orta Fars) dilli edebiyatlarda da denk gelinir. Örneğin, Sasanlılar İran'ının ilk hükümdarları faaliyetini anlatan yarı masalsı "Karnameg-i Ardaşir-i Papagân" ("Ardaşir Papak oğlunun faaliyeti hakkında kitap") nam eserde şu gibi bilgi geçmektedir:

"O Rum ve Hindistan'dan vergi ve haraç talep etti ve İranşehr'i daha güzel ve daha ünlü yaptı. Ve Rum kayseri Şehriyar, Kabül ve Hindistan padişahi Tegin, Türk kağanı ve diğer ülkelerin hükümdarları onun sarayına lütfü selamlar ile geldiler" [*Книга деяний Ардашира сына Папака*, 187, c. 62-63, 83.].

Tibetçe kaynaklarda da konuya dolaylı veya dolaysız olarak bazı ilişkili bilgiler bulunmakta olup, onlar arasında birer etnografik (etnik ve coğrafi) terim olarak geçen *Drugu-Yul*, yani "Türkler ülkesi / Türkistan" adı altında Batı Köktürk Kağanlığı'nın merkez toprakları – Yedisu ile beraber Toharistan ve Kabülistan'ın da anlaşıldığı ilgi çekicidir. Tarihi Kuzey Hindistan'ın bir kısmı olan Kabül vadisi ve ona kuzey-batıdan komşu olan Toharistan'ın bu dönemde Tibetlilerce "Türkler ülkesi" olarak tanıtılması herhalde buralarda Batı Köktürklerle bağlantılı iki hanedan – biri Toharistan Yabguları (620-750) ve ikincisi Kabülistan Tegin-Şahleri (640-843) yönetiminde bulunması, her iki hanedan aracılığıyla bu toprakların Batı Köktürk Kağanlığı'na bağlı bulunması ve buralara ahalisinin belirgin bir kısmını Türk toplulukları oluşturduğu başlıca amili yatmaktadır [Uray, 1979].

Konunun diğer bir meselesi de edebiyatlarda Kabül ve çevrelerini yaklaşık 2 asırdan fazla yöneten hanedanın, yani, "Kabül-Şah", "Kabülan-Şah", "Türk-Şahi", "Tegin-Şah", "Kabülistan Tegin-Şahleri" ve s. adlarla yürütülmekte olan ve yönetim tarihi 640-843 yılları arasına ihtiva eden yönetici hanedanın menşei meselesidir. Pek çok dillerdeki biri diğerinden bağımsız yazılı kaynaklar işbu hanedanı Türk asıllı göstermelerine rağmen, yerli (Hint veya İranlı?), Eftalit (Ak Hun, diğer bir adıyla İran asıllı Hun) ve s. aidiyetlere dayandıran ve Türk yönünü rededen çalışmalar bulunmaktadır. İkinci bir grup araştırmacılar ise işbu sülalenin *Tegin* unvanına sahip olmalarını

² 368. el-^cAşa (vefatı 622) kalemine mensup olan işbu şiir 7. yüzyılın başında en-Nebiğa ez-Zübyeni tarafından hazırlanmış divanında yer almıştır.

Köktürk esasına değil, Eftalit temeline oturtmaya çalışmaktadırlar. Doğru, son Kabül Tegin-Şahlerin'den önce de burada *Tegin* unvanına sahip Eftalit asıllı bir yönetici bulunmuştu. Ancak, adı geçen hanedanı onun soyu saymak aşağıda görüleceği gibi tartışılmalıdır.

Güncel olduğundan dolayı Kabül Tegin-Şahleri hanedanı üzerinde mevcut bilgileri ve tartışmaların şöylece toparlayabiliriz:

- Çin, Baktri, Hint, Arap, Fars dillerindeki yazılı kaynaklar ve nümismatik malzemeler işbu sülalenin Türk asıllı olduğunu destekler. Ancak, onların tam olarak hangi Türk topluluklarına, Köktürlere mi ya da diğerlerine mensup bulundukları konusunda fikir birliğine varılamamıştır. Örneğin, Japon bilginlerinden Sh. Kuwayama [Kuwayama, 1999] işbu sülalenin kurucu boyunu Köktürklerle (ama Batı Türkler olduğunu raddeder), M. İnaba [Inaba, 2005] ise Halaç Türkleriyle bağlamaktadırlar. Bazı araştırmacılar ise Kabül Tegin-Şahlerini Karluk Türkleriyle ilişkilendirmiştir [Шониёзов, 2001]. Kuzey Hindistan tarihine, özellikle, bölgedeki Türk varlığı üzerine çalışmalar sürdüren M. Tezcan işbu sülaleyi genel olarak *Türk-şahi* olarak adlandırmaktadır [Tezcan, 2006].

Bunlar hariç, yukarıda dediğimiz gibi Kabül Tegin-Şahlerinin Türklerle ilişkili olmadığı hakkında görüşler bulunmaktadır. Örneğin, Pakistanlı bilim adamı A. Dani [Dani, 1995] onları Kuşanlar yoluyla yerel İranlı topluluklara bağlamış ve böylece el-Biruni'nin Türk asıllı Barhatekin sülalesi hakkında sunduğu bilgileri yanlış saymıştır.

Diğer bir araştırmacılar ise Kabül Tegin-Şahlerinin Eftalit asıllı olduğunu ileri sürmüşler [Давыдов, 2001], üstelik, onlardan bazıları Eftalitler menşeinin karanlık olduğunu vurgulamışlardır. İşbu sülalenin menşei üzerinde olduğu kadar tam olarak onların hangi tarihlerde yönetim kurduğu ve son bulduğu konusunda da biri diğerini tutmayan görüşler ortaya atılmıştır. Çoğunluk araştırmacılar işbu sülalenin oluşumunu 660'lı yıllardan son tarihlere [Dani, Litvinskiy, Zamir Safi, 1996; Harmatta, Litvinsky, 1996; Kuwayama, 1999; Rehman, 1988], bazıları ise hatta 8. yüzyılın başlarına [Ecsedy, Sundermann, 1996] dayandırmaktadırlar.

Kabül Tegin-Şahleriyle ilişkili diğer bir mesele ise birer siyasî güç olarak mezkur sülalenin hangi topraklarda hüküm sürdüğüdür. Gerçi çoğunluk araştırmacılar işbu sülalenin Kabül vadisi, Zabulistan ve Gandhara (Peşavar/Pakistan) topraklarında yönetimde bulunduğunu vurgularlar. Aslında yazılı kaynaklara bakıldığında Keşmir ve civarlarının (Hunza, Gilgit, Çitral) da Kabül Tegin-Şahlerine bir süre bağlı kaldığını ve sonradan buralarda da Türk asıllı sülalelerin oluştuğunu kanıtlamaktadır.

Kabül Tegin-Şahleri tarihi en çok Çin kaynakları (*T'ang Shu*, Hsüen Tsang (629-645), Huei Chao (726), Wu-Kung (751-790)) bilgileri aracılığıyla öğrenile gelmiştir. Konuyu ilk araştıran J. Marquart, E. Chavannes gibi ünlü bilim adamları esas olarak işbu Çin kaynaklarına ve Müslüman (Arap, Fars) tarihî eserlerine dayanmışlardır [Marquart, 1901; Chavannes, 1903]. Özellikle, Çin yıllıklarında *Wu-san Te-chin Shai* şeklinde geçerek, Horasan Tegin-Şah şeklinde yeniden kurulan bu sülale yıllıklarında hep *Tu-jüe* (Köktürk) asıllı gösterilmiştir. Üstelik, sikkelerde Baktri yazısıyla *uorsano takino pao*, Pehlevi yazısıyla *hwls'n tkyn MLK*' şekillerinde geçer ve Çince'deki gibi *Horasan Tegin-Şah* olarak kurulmaktadır [Harmatta, Litvinsky, 1996].

Son yıllarda Kuzey Afganistan'dan bulunan Baktrî yazılı onlarca dokümanların İngiltereli ünlü İranist N. Sims-Williams tarafından çözümlenmiş ve onların büyük bir kısmı Kabül bölgesine ait olduğu belirtilmiştir [Sims-Williams, 2000]. Özellikle, Baktrîce dokümanlarda *Elteber*, *Tudun*, *Tarhan* gibi Köktürk Kağanlığına özgü Türkçe unvanların görülmesi onların Kabül Tegin-Şahleri tarihi açısından araştırılmasını gerektirmektedir. Ayrıca, daha 1960'lı yıllarda Kabül ve civarlarından bulunan Baktrîce, Pehlevîce ve Eski Hintçe yazılı sikkelerde *Tegin*, *Elteber*, *Tudun*, *Tarhan* gibi Eski Türkçe unvanların R. Göbl [Göbl, 1967] tarafından belirtilmesi ilgi çekicidir. Ancak, Göbl bu

sikkeleri Türkler’le ilişkilendirmeye fazla eğilim göstermediğini de belirtmeliyiz. Bunun aksine E. Esin, S.G. Klyashtorniy, J. Harmatta Kabül sikkelerini Köktürklerle bağladığı görülmektedir [Esin, 1972b; G. Kljashtorniy, 2006; Harmatta, Litvinsky, 1996; Бобоëпов, 2010.]. Sims-Williams’in bulguları ise bu konunun bir daha incelenmesini güncelleştirmektedir [Sims-Williams, 2011].

Kabül Tegin-Şahleri tarihini aydınlatacak bilgiler Eski Hint dilli kaynaklarda da yer almıştır, ancak, onlar şimdiye kadar ilim alemine yeterince ulaştırılamamıştır. Örneğin, erken orta çağlarda toplanmaya başlayıp XIII. yüzyılda bir eser haline sokulan Keşmir bölgesi tarihine ait “Rajatarangini” (XII yy.) eseri Hint dilinde yazılmış bölgeye ait tek tarihî eser olup, eserde Türk yönetimi üzerine de bilgiler bulunmaktadır [*Kings of Kashmira*, 1879]. Bundan başka *Ganeśa yazıtları* diye bilinen ve son yıllarda çözümlenmeye başlayan Sanskrit (Eski Hint)çe yazılı epigrafik buluntular da adı geçen sülaleye ilgili bilgileri barındırmaktadır [Kuwayama, 1999].

Birçok Müslüman (Arap, Fars) kaynaklarında *Kabülşahî*, *Kabülanşahî*, *Türkşahî*, *Teginşahî* ve s. adlarla anılan sülale genel olarak Türk asıllı gösterilmiştir. Adı geçen kaynaklarda işbu sülalenin 650’li yıllardan başlayarak Arap istilasına karşı güç oluşturduğu bilinmektedir. Bu bilgiler de Kabül bölgesinde *Tu-jüe* asıllı yöneticiler hakkındaki Çince bilgiyi kanıtlamakla beraber, işbu sülale başlangıcının 650’li yıllardan önce başladığını göstermektedir.

Bunlar hariç Pehlevi dilli dini ve coğrafi eserlerde de Kabül Tegin-Şahlerine ait kısa, ancak, değerli bilgiler bulunmaktadır [*Книга деяний Ардашира сына Папака*, 1987].

Kabül vadisi’nin Köktürkler’in eline geçmesine dair bilgiler en çok Çin yıllıklarında yer almaktadır. Örneğin, “Tang-shu” yıllığında kaydedildiğine göre, Batı Köktürk yöneticisi Tun Yabgu-Kağan (618-630) döneminde *Po-ssu* (Fars / İran) ve *Ki-pin / Kapisa* (Kabül’ün kuzeyi) [Малаякин, 1989] bölgesi Köktürkler tarafından işgal edilmiştir [Chavannes, 2007; Ekrem E, 2003]. 627/629-645 yıllarında Orta Asya üzerinden Hindistan’a giden Çinli rahip Hsüan-tsang 630’lu yıllarda Toharistan’dan Kabül vasıtasıyla Hint topraklarına ayak basarken, burada *Tu-jüe* (Aşina Türkleri / Köktürkler) hakimiyetinin yayılmakta olduğuna şahit olmuştur. 640’lu yıllarda rahip Hindistan’dan dönerken Kabül vadisin’daki vaha devletçikleri arasında sadece *Fu-li-shih-sa-t’ang-na* (Kabülistan)’ın yöneticisi *Tu-jüe* (Köktürk)ler’den olduğunu şu tarzda dile getirmektedir:

“*Fu-li-shih-sa-t’ang-na* memleketinin çevresi doğu batı yönü olarak iki bin Li genişliğindedir. Kuzey güney yönü ise bin küsur Li genişliğindedir. Başkentinin adı Hu-pi-na’dır 護苾那 [Ekrem, 2003]³ Çevresi yirmi küsur Li dir. Toprak mahsulleri ve gelenekleri Jaguda memleketiyle aynıdır, dili ise farklıdır. Havası soğuk iklimi ise serttir. İnsanların karakteri kaba ve saldırgandır. Hükümdarı Köktürk soyundandır. Triratna’ya çok inanırlar, Budist kural ve ahlakını biraz öğrenmişlerdir”[Ekrem, 2003, s. 180-181].

İşbu kayıtlara ve diğer bölgelerdeki siyasi duruma dair Hsüan-tsang’ın notlarından belli olduğu gibi ta o sıralarda yakın ve komşu bölgelerden Gazne, Bamiyan, Kapisa ve Gandhara gibi birer vaha devletçikleri arasında sadece Kabülistan’da Köktürk asıllı yönetim bulunmakta, diğerlerinde ise yerel hanedanlar hüküm sürmekte idi.

Durum böyle olmakla beraber “Tang-shu” yıllığında ve mezkur Çin rahibinin kayıtlarında Kabül ve onun çevresinin Köktürk Kağanlığı eli altına geçmesine dair sunulan bilgiler arasında çelişki ortaya çıkmaz mı?” anlamında bir soru oluşur. Çünkü, buraların Kağanlığa katılması “Tang-

³ Bu şehrin adını St. Martin, Hupian veya Opian şeklinde çevirirken, Cunningham ise Kophene olarak tercüme etmiştir ve Kabil olduğunu ortaya koymuştur. Julien bu şehri Gazne’nin 40 mil kuzeyinde bulunan Vardaks veya Wardaks olduğunu tespit etmektedir. Hupian bugünkü Charikar (K. 35°2’, D. 69°1’) adlı bölgenin biraz kuzeyindedir ve Pamguan dağının kuzeydoğu geçidinin girişindedir. Chou Lien-k’uan bu görüşlerin Hsüan-tsang’ın bahsettiği mesafe ile uymadığını ortaya koyarak bu şehrin Kabil nehrinin yukarısında bulunan Kastam Khel olduğunu iddia etmektedir.

shu” yıllığında Tun Yabgu-Kağan (618-630) faaliyetiyle ilişkilendirilirse, Hsüan-tsang kayıtları ise 640’lı yıllarda tüm bölge değil, sadece Kabülistan civarında Köktürk hakimiyeti yayıldığından haberdar eder. Bizce, “Tang-shu” yıllığındaki bilgiler daha sonradan toplandığı için anakronizme yol konulmuştur. Yani, Tun Yabgu-Kağan’ın nesilleri, daha doğrusu Toharistan Yabguları (620-750) tarafından Kuzey Hindistan’da gerçekleştirilen istila hareketleri onun işi gibi gösterilmiş olabilir.

Halbuki, mezkur huduttaki Ki-pin / Kapisa, Gazne ve diğerleri yönetiminde bulunan yerel hanedanlar üzerinden Tun Yabgu-Kağan kendi nüfuzunu (hegemonluğunu) yaymış olmasına rağmen, işbu devletçikler daha Kağanlı’ğın birer vasallarına dönüşmemiş, aksine, belli bir süre kendi yerel yönetimini korumuş gibi görünmektedir. Nitekim, Hsüan-tsang “*Fu-li-shih-sa-t’ang-na memleketinin ... Hükümdarı Köktürk soyundandır*” şeklinde sunduğu kayıt adı geçen rahibin Kuzey Hindistan topraklarına ayak bastığı tarih – 630’lu yılların ilk senelerine değil, 645 senesine denk gelir. Bilhassa, mezkur rahip Kuzey Hindistan topraklarına yetiştiği tarih – 630 yılında Tun Yabgu-Kağan vefat bulmuştu. Demek, Köktürk Kağanlığı’nın Kabülistan ve çevresini Kağanlığa ilhak hareketlerini 640’lı yıllarda başlamıştır ve bu hareketin başında Tun Yabgu-Kağan’ın Toharistan’daki nesilleri – *Yabgular* hanedani bulunmuştur dememizde esas vardır. Aynı bu tarihlerde Batı Köktürk Kağanlığı’nın merkez hudutları olan Yedisu’da taht kavgaları başlamış, Batı Köktürk yöneticilerinin kendileri ise Kuzey Hindistan ve Horasan’daki toprakları ele geçirme hareketinde doğrudan doğruya önderlik yapmaya imkan bulamadığı bir durum ortadaydı.

Buna benzer durum Gandhara’da da göze çarpar. Özellikle, bazı araştırmacıların vurguladıklarına göre, Batı Köktürk Kağanlığı tarafından yapılan ilhak hareketleri sırasında, yani, 625 yılında buranın *Xingil* hanedanine mensup II. Narendra Tun Yabgu-Kağan’ın üstünlüğünü itiraf ettiği için kendi tahtını koruyabilmiştir [Harmatta, Litvinsky, 1996]. Araştırmacıların bu görüşü daha çok delillere mühtaç olduğunu vurgulayarak şunu belirtmek isteriz ki, Hsüan-tsang Hindistan’ın iç bölgelerinden dönerken Gandhara’da yerel hanedanin mevcut olduğuna şahit olmuştur. Böylece, bu sıralarda Kabülistan istisna, buraya komşu devletçiklerde, özellikle, Kapisa ve Gandhara’da Batı Köktürk Kağanlığı üstünlüğünü kabul eden yerel hanedanlar yönetimi kısa bir süre devam etmiştir.

Gerçi, bu durum uzun sürmese de çoğunluk araştırmacılar arasında Kabül vadisin’daki siyasi durum, yönetici kesimin menşei, nerelerde yerel hanedanlar, nerelerde Köktürk asıllı hanedanlar hüküm sürdüğü konusunda biri diğerini rededen görüşleri bildirmişlerdir [Gibb, 1930]. Özellikle, birçok araştırmacının 640-843 tarihleri arasında Kabül merkez olarak hemen hemen tüm Kabül vadisi’nı yöneten hanedan – Kabül Tegin-Şahleri’nin etnik menşei üzerine yaptığı görüşlerin çelişkili olduğunu söyleyebiliriz. Keza, bazı araştırmacılar işbu hanedanı Kuşanlar’a, bir kısım araştırmacılar Eftalitler’e, diğerleri ise yerel topluluklara ve s. bağladığı göze çarpmaktadır [Dani, 1995; Давыдов, 2001].

Kısacası, Eftalitler döneminde *Tegin* unvanlı bir prens tarafından yönetilen Kuzey Hindistan’da 640’lı yıllara gelince, merkez olarak Kabül’de kendi hanedanını kuran Köktürk asıllı bir prenslik oluşmuş ve onun yöneticileri de *Tegin* veya bir Türk-Fars unvanlarının karışması olan *Tegin-Şah* unvanını taşımışlardır. Adı geçen hanedan temsilcileri işbu unvanı Eftalitler’den doğrudan doğru almış veya tersi olduğu gelecekte heledilmesi gereken bir meseledir.

Dönemin Çince, Pehlevice, Arapça, Hintçe ve Baktrice kaynaklarında *Tegin-Şah*, *Türk-Şahi*, *Kabül-Şahi*, *Horasan Tegin-Şahi* ve diğer adlarla maruf olan işbu hanedan bölgede ta 843 yılına kadar, yani, hanedane yerel Hintliler son verinceye kadar yaklaşık 200 sene zarfında siyasi üstünlük sağlamıştır. Böylece, Kuzey Hindistan’daki Köktürk varlığını adı geçen hanedan faaliyetiyle ilişkilendirebiliriz.

Kabül Tegin-Şahleri hanedanı mensupları Kabulistan ve çevrelerinde bir çok mimari inşaatlar, özellikle, Buddist tapınaklar yaptırmışlardır. Nitekim, onların yapımı üzerine Çin

kaynaklarında yer alan veriler bu konuda bilgi vermekle kalmayıp, mezkur hanedan tarihinin bazı karanlık noktalarını da aydınlatacak mahiyettedir. Bilhassa, Kabul vadisinin güney-doğusunda bulunan Gandhara'nın merkezi Kapisa'da bulunan Tegin-Şahlerin bir kolu yönetmiş olup, onlardan kalma epey sanat eserleri bugüne dek ulaşmıştır.

Çinli seyyah Huei-ch'ao 727 yılında buradan geçtiğinde Gandhara'daki Köktürk hükümdarının babası ve onun ordusu Kapisa'lı olduğuna tanık olduğunu kaydeder [Бернштам, 1952; Esin 1978]. Başka bir Çinli rahip Wu-k'ung 753 yılında burada bulunduğu sıralarda buranın Buddist Köktürk hükümdarı tarafından inşa edilen *T'e-ch'in Şa* (Tegin-Şah) tapınağı ve Köktürk asıllı prenses *Ko-ho-tun* (Hatun) tarafından inşa edilen Hatun tapınağını görmüştür [Бернштам, 1952; Ekrem, 2003].

Tegin-Şah hanedanının kültürel faaliyetiyle ilişkili bugünün Pakistanı'nın kuzey-batısından ve Kunduz (Kuzey Afganistan)dan bulunan Toharistan Yabğuları (630-750) dönemine ait olup, J. Haskin tarafından “çekik gözlüler” (Mongoloid) adı verilen heykeller grubu [Esin, 1978] da Eski Türkler, daha doğrusu Köktürklerle bağlantılı kültürel yadigarlıklardır. İlginç tarafı Kabul Tegin-Şahleri tarafından yaptırılan mimari abideler ve heykellerin bir kısmı geçen yüzyılda yeniden keşif edilmiştir. Örneğin, Kabul şehri yanında 6.-8. yüzyıllardan kalma Top-dara stupası, gene Kabul etrafında aynı yüzyıllara ait Musai stupası ve Şevaki'deki minaraya benzeyen Buddist abidesi (Minar el-Çakari) bunun örnekleridir [Esin, 1978]. Kabul kuzeyinde 689 senesinden sonra inşa edilen Fundukistan Buddist manastırında Orta Asya tarzında boyalı toprak ve duvar resimi bulunmuş, heykelin Eski Türk kıyafetindeki bir ileri gelen ve Hintli kıyafetinde bir hatun tasviri yan yana oturduğu anlaşılmıştır [Esin, 1978].

Son yıllarda Kuzey-Doğu Afganistan ve yakın çevrelerinden bulunan 7.-8. yüzyıllara ait Baktrî dilli belgeler ve Baktrî-Pehlevî-Hint dilli sikkelerde *Kağan, Tegin, Elteber, Tudun, Tarhan* gibi Eski Türkçe unvanların bir kısmı görülmekte ve onlar Toharistan'ın Kabul vadisine yakın bölgelerinin Köktürk asıllı yöneticileriyle ilgili bilgilerle beraber kaydedilmektedir [Sims-Williams, 2011].

Yeri gelmişken bir konu üzerine kısaca durmak isteriz. Ünlü nümismat R. Göbl buraların *Tegin, Elteber, Tudun, Tarhan* gibi Türkçe unvanlı sikkelerini Köktürkler'le ilişkisini inkar ederek, onları bölgenin yerli hükümdarları, daha çok onun anlattığına göre “İranlı Hunlar / İran asıllı Hunlar” ile bağlamıştır [Göbl, 1967]. Adı geçen araştırmacı sikkelerde Türkçe unvanların görülmesini burada hanedan değişikliğinden dolayı değil, “zamanın modası” olarak, yani Köktürk Kağanlığı hakimiyetini tanıyan yerli hanedanların bir taklit eseri olarak kullanmaya başlamasından ortaya çıktığını ileri sürmüştür bağlamıştır [Göbl, 1967]. Ancak, onun bu gibi görüşleri kabul görülmemiş, zamanında bir çok bilginlerce tenkit edildiği gibi, son yıllarda da elıştırilmektedir [Esin, 1973; Babayar, 2007].

İslam öncesi Kabul bölgesi ve ona bitişik bölgelerde bulunan sikkelerin büyük bir kısmını *Tegin* unvanıyla bastırılan sikkeler oluşturmaktadır. Bu unvanla darbolunan sikkelerin bir kısmında Pehlevî yazısında *tkyn bg hwtyp hwr's'n MLK'* – “Tegin, Heybetli Lord, Horasan Hükümdarı” ibareleri görülmesi [Harmatta, Litvinsky, 1996] onların kendilerini Horasan bölgesinin de hükümdarı olarak gördüklerinden ileri gelebilir. Gene, başka bir tip sikkelerde Brahmi (Hind) yazısında *ŚRI HITIVIRA KHARALĀVA PĀRAMEŚVARA ŚRI VAHI TIGINA DEVAKĀRI TAM* – “Hitivira/İlteber – Büyüklüğü, Haralaca, En büyük Lord, Şahi Tegin – Büyüklüğü, Haşmetmeabı için [bu sikke] basıldı” ibarelerinin bulunması [Harmatta, Litvinsky, 1996] onların Hint kültüründen etkilendiği göstermektedir. Büyük ihtimalle, Tegin-Şahler'e ait Baktri yazısında *σρι ταγινο παβο* – “Büyük Hükümdar Tegin” ibareleri yer alan başka bir tip sikkelerin [Göbl, 1967] bazı çeşitlerinde

kontmarkta köpek/kurt başının görülmesi ise Köktürklerin kurttan türeme menşesiyle bağlantılı olabilir [Esin, 1972a].

Çin yıllığı “T’ang-shu”da 719-739 yıllarında Kapisa – Gandhara bölgesinde *Wu-san T’e-chin Shai* hüküm sürdüğü kaydediliyor. Araştırmacılar onun isminin aslı İranî **Horasan Tegin Şahî* olduğunu ve işbu tabirin Pehlevi yazılı sikkelerde *tkyn’ hwl’s’n MLK’*, Baktri yazılı sikkelerde ise *taivno vwpσavo javo* – “Horasan Şahı Tegin” şekillerinde görülen ibarelere denk geldiği ve “Horasan Şahı/hükümdarı Tegin” olduğunu vurgulamışlardır [Harmatta, Litvinsky, 1996]. Mezkur sikkelerde İran (Baktri, Pehlevi) ve Hint kültürlerine özgü ananelerin ağırlıklı olmasıyla beraber, ikonografisinde Türk karakteri de sezilmektedir. Örneğin, yuvarlak yüzlü, badem gözlü, sakalsız hükümdar büstü, kurt başı tasviri ve s.

Tegin-Şahler sülalesi sikkelerinin çok dilli; Baktri, Pehlevi ve Hint dilli olması buraların yerlilerin mühtelif etnik topluluklardan oluştuğunu göstermekle beraber, Türklerin onlarla nasıl kaynaştığına da örnek teşkil etmektedir [Babayar, 2007]. Bu unvanla darbolunan sikkelerin pekçok çeşitleri bulunması ise Köktürk asıllı Tegin-Şahler hanedanının ta 9. yüzyılın ortalarına kadar hüküm sürmesi ve birçok kollara bölünmesiyle açıklanabilir.

Tegin-Şahler çevresine ait 7.-8. yüzyıllarda darbolunan sikkeler arasında ön yüzünde taklidi hükümdar başı tasviri (Sasanlı hükümdarı Hüsrev II.) ve etrafında Brahmi (Hint) ve Baktri yazılı cümleler, arka tarafında ise Baktri yazısında *sri bago adēbo bagdaiggo kagano soi bagi* cümleleri yer alan sikkeler dikkati çekmektedir [Göbl, 1967; Babayar, 2007]. Önemlisi, bu sikkelerde *Kağan* unvanının görülmesi çok ilginçtir. Şimdilik onların hangi hükümdar tarafından bastırıldığını belirlemek zor olsa da, Brahmi ve baktri yazılarının bulunması onların Kabul bölgesi veya buraya yakın bölgelerde darbolunduğunu kanıtlamaktadır. Bilindiği gibi bu bölgelerin Türk asıllı hükümdarları *Kağan* unvanıyla hükmetmemiştir. Belki de bu tip sikkeler buraların yöneticileri tarafından Köktürk Kağanları adına bastırılmış olabilir. Ya da Kağanlar kısa bir dönem buralarda bulunduğu zamanlarda onlar tarafından darbolunduğu pek mühtemeldir.

Kabul bölgesi sikkeleri arasında ön yüzünde bir-birine bakan iki Senmurv kuşu ve onların altınsa Baktri tazısında *panogolo bago xoadēo* - “Pangul, Lord ve mutlak Hükümdar” cümleleri ve ters tarafında ise biçimli damga ve onun etrafında gene Baktri yazısında *tadono tarxano bagdaiggo varobido* – “Tüm mutluluğa sahip hükümdar Tudun Tarhan” cümleleri yer alan sikkeler bulunmaktadır [Babayar, 2007]. Bu sikkelerde Köktürlere özgü *Tudun-Tarhan* unvanının görülmesi de ilginçtir. Başka bir önemli tarafı, işbu Türkçe unvanların Köktürkleri yansıtan yazılı kaynaklarda görüldüğü gibi çifte unvan olarak sikkelerde yer almasıdır.

Tegin-Şah sikkeleri grubuna dahil sikkeler arasında ön tarafında sağa bakmış Sasanlı prensi Hüsrev I (531-579) tasvirine taklit hükümdar başı tasviri, ters tarafında ise sikke eyleminde Baktri yazısında *φρομο κησαρο βαγο χοαδηο* – “Fromo Kesaro, Heybetli Hükümdar” cümleleri bulunan sikkeler ayrıca yer tutmaktadır [Göbl, 1967; Harmatta, Litvinski 1996]. Bu tip sikkeler J. Harmatta’ya göre, 739-746 tarihleri arası Gandhara hükümdarı olarak hüküm süren ve Udyana (Swat) ve Kapisa’yı kendi yönetimine katan, Tegin-Şahlar soyundan Fromo Kesaro tarafından darbolunmuştur. O Çin kaynaklarında geçen *Fu-lin chi-so* ile birleştirilmekte ve adının menşesi “Roma/Bizans Kayseri” tabiri (deyimin)den kaynaklandığı vurgulanmaktadır [Harmatta, Litvinski 1996; Esin, 1978].

Kabul Tegin-Şahleri’ne ait sikkeler geçen yüzyılın başlarından ta 70’lı yıllarına kadar Batılı bilginlerce epey incelenmiş, özellikle, Fransız-Afgan ortak arkeoloji kazıları sonucunda elde edilen buluntuların büyük bir kısmı Kabul’deki tarih müzelerine teslim edilmiş, bir kısımda Avrupa’daki çeşitli müze ve kolleksiyonlarda barındırılmaya başlamıştır. Örneğin, Fransa’da (Cabinet de la Medalle), İngiltere (British Museum), Avusturya’da (Tübingen), Rusya’da (Hermitage) tarihi Kuzey

Hindistan bölgesinin İslam öncesi sikkeleri arasında Kabul Tegin-Şahleri'ne ait pek çok sikkeler yer almaktadır. Bunlar hariç, Pakistan ve Hindistan'daki tarihi müzeler ve koleksiyoncularda bu tür epey sikkelerin bulunduğu söylenmektedir. Kabul müzesinde bulundurulmuş sikkeler koleksiyonunun ise yaklaşık 40 sene süren iç kargaşalıklar ve savaşlar yüzünden şimdilik kaderi fazla belli değildir.

Kabul Tegin-Şahleriyle dolaylı ve dolaysız olarak bağlantılı olan bir çok büyük ve küçük çaptaki yazılı eşyalar bulunmuştur. Onları türlerine göre şu tarzda sınıflandırabiliriz: 1) belgeler, 2) anıtlar, 3) mühürler.

Geçen yüzyılın son çeyreğine doğru Kuzey Afganistan ve civarlarında onlarca Baktri dilli yazılı belgeler bulunmuş, bugünlerde ise onların sayısı 150'yi geçmiştir. Esas çoğunluğu Köktürk asıllı Toharistan Yabguluğu ve ona bağlı küçük vaha devletçiklerine ait olduğu anlaşılan mezkur belgelerin bir kısmı Kabul bölgesiyle de ilişkili olduğu anlaşılmıştır [Sims-Williams, 2011; Боѳоѳов, 2007]. Kabul şehrinde 30 km kuzeyde bulunan eski iskan yeri Tepe İskender'de Eski Hint Brahmi yazılı plakaların Tegin-Şah hanedanına ait olduğunu söyleyebiliriz [Kuwayama, 1999]. Adı geçen hanedana ait epigrafik buluntuların bir kısmını da çeşitli seramik ve metall yapımlı mühürler oluşturur. Mühürlerde genelde hükümdar başı tasviri yer almakla beraber hükümdarı çevreleyen Baktri veya Eski Hint yazılı cümlelerin bulunduğu görülmektedir [Kurbanov, 2010].

Şimdiki Afganistan'ın merkez toprakları, daha doğrusu, güney-batı istikametinde yaslanan ve Gazne, Kandehar gibi eski tarihi şehirleri içererek, çok kadim tarihlerin Yunanca Arahosia, Arap kaynaklarında Ar-Ruhac adlarıyla maruf olan Zabul veya Zabulistan bölgesinde 7. yüzyılın sonu – 8. yüzyılın başlarında Türk asıllı hanedanın yönetiminde bulunduğu ve Kabül'ün Tegin-Şahleri'ne soyca bağlı olduğunu pek çok yazılı kaynaklar teyit etmektedir. Çince ve Arapça kaynaklardan hem de nümismatik malzemelerden yola çıkarak işbu hanedan yöneticilerinin Köktürkçe *Elteber* unvanına sahip olduklarını öğreniyoruz. Buna dayanarak adı geçen hanedanı Zabulistan Elteberleri sülalesi diye adlandırmayı makbul buluyoruz.

Buna rağmen bazı edebiyatlarada işbu hanedanın menşei ve taşıdıkları unvanın asıl şekli konusunda farklı görüşleri ortaya atmışlar ve bu hala devam etmektedir.

Mezkur meseleye durmadan önce Zabulistan Elteberlerinin yönetime başlamaları hangi tarihe denk geldiği ve işbu hanedanın oluşumu ne gibi bir süreçlerin eseri olduğu soruna dokunmak istiyoruz. Yukarıda da belirttiğimiz gibi işbu hanedan Kabülistan Tegin-Şahleri'nin bir dalı olduğunu gösteren deliller bulunmaktadır. Nitekim, Arapça kaynaklarda 680 yılında Kabül tahtı için sürtüşmeler sürdüğü bir sırada şehzadelerden birinin Kabül'den güneyde bulunan Zabul'a kaçtığı kaydedilir [Inaba, 2005]. Bu bilgi ve diğerlerinden yola çıkılırsa, Kabülistan Tegin-Şahlerin'den olan işbu şehzadenin sonuçta bağımsız bir yönetim kurması sağlanmıştır. Başlangıçta Kabül'e bağlı olan Zabulistan hanedanı zaman geçtikçe müstakil bir prenslik makamına ulaştığı, hatta, *Tegin* unvanı alma davasında olduğunu ve bunu başardığını kanıtlayan bilgiler görülür. Demek, 7. yüzyılın son çeyreğinde Zabulistan'da Köktürk asıllı bir hanedan kurulmuştur dememiz için kaynaklar kafi gelmektedir. En zirveye ulaştığı sıralarda işbu hanedan eli altında Seistan, Ar-Ruhaj (Arahosia), Ed-Davar ve Bust vilayetleri barınmıştır.

Kabül vadisi coğrafi yönden ne kadar bağımsız bir ülke olmasına rağmen siyasal ve kültürel yönden hep komşu bölgelerle irtibatlı olmuştur. Özellikle, Kabül ve Zabulistan'ın adı geçen Türk asıllı hanedanları Toharistan Yabguları ile sıkı sıkıya bağlı bulunduklarını gösteren deliller vardır. Bilhassa, bir Çin ansiklopedisi olan *Ce-fu Yüan-kui* ("İmparator kütüphanesinin başlangıç kaplumbağası") nam eserinde Toharistan'ın Türk yabgusu eli altındaki küçük prenslikler arasında *Si-yü* (Zabulistan)'ın adı geçer [Harmatta, Litvinsky, 1996; Chavannes, 2007]. Bununla beraber, 719 yılında Çin sarayına giden Toharistan Yabgusu'nun biraderi *Aşina Te-le Pu-lo* (Tegin Buğra)'nın

imparatora arz mektubunda da *Si-yü* (Zabulistan) hükümdarı iki yüz bin süvari ve askerlere önderlik yaptığı ve onun cetlerine ait olduğu söylenmiştir [Chavannes, 2007].

Zabulistan'ın Türk asıllı yöneticileri Arapça ve Farsça kaynaklarda *Rutbil* veya *Znbil* biçimlerinde olarak geçer. Burada işbu terim üzerine kısaca durmak istiyoruz. Çoğunluk araştırmacılar adı geçen terimi dönemin siyasi durumundan yola çıkarak *Rtbil* veya *Znbil* teriminin nokta değişimine ya da diğer özelliklerine dayanarak Kağanlığa özgü Eski Türkçe *Eltäbär* unvanının değişime uğramış bir versiyonu sayarlar [Bombaci, 1966; Rehman, 1988].

Araştırmacılar arasında işbu sülale ile ilişkili gene bazı sorunlar vardır. *Xing Tang-shu* ("Yeni Tang hanedanı Tarihi") eserinde görüldüğü gibi Xian-tsin saltanatı döneminde (656-660) [Zabulistan] adı He-to-lo-çi olarak değiştirilir [Ekrem, 2003]. Yaklaşık iki yüzyıldır işbu terim üzerine araştırmacılarca pek çok görüşler bildirilmiş olsa da hala kesin bir karara varılmamıştır. Örneğin, 20. yüzyılın başlarında konuya eğilen E. Chavannes He-to-lo-çi terimini Müslüman kaynaklarındaki Ar-Ruhac ile denkleştirmişse, L. Petech onu bir Türk boyu adı olan Halaç etnonimiyle birleştirir [Chavannes, 1903; Petech, 1964]. Son yıllarda Japon bilgini Y. Yoshida adı geçen kelimeyi Nizek-Şah sikkelerinde yer alan Hintçe "kharalāča" sözü ile bağlamayı ve onu Türk boy adı Halaç'ın Hintleşmiş versiyonu olarak nitelendirir [Inaba, 2005]. Bu görüş sonradan gene bir Japon bilgini M. Inaba tarafından geliştirilmiş ve bir kaç delil ortaya atılmış ise de, ancak, hala tam bir destek bulamamıştır.

Bu konu üzerinde duran J. Harmatta ve B.A. Litvinskiy He-to-lo-çi terimini Ar-Ruhac ile birleştirilmesine karşı çıkarlar ve ilk terimin 656 ve 660 yılları arasında Tang sarayı ile bağlantılı kayıtlarda görüldüğünü, Arap kaynaklarındaki Ar-Ruhac'a ise 10. yüzyıldan önceki dönemlerde rastlanılmadığını öne sürerler. Böylece, onlar Ko-ta-lo-chih adının Türklerin hükümdar sülalesinin adı olarak nitelendirdikleri *Qaryılacî biçimini makbul bulurlar [Harmatta, Litvinsky, 1996]. Ancak, onların bu görüşünü destekleyecek herhangi bir delil bulunmuyor. Özellikle, onların yeniden kurdukları *Qaryılacî adına kaynaklarda denk gelinmiyor.

İşbu bilgilerden de görüleceği gibi az araştırılmış olması ve kaynakların yetersizliği yüzünden bu dönem Zabulistan tarihinin pek çok yönleri karanlık kalmaktadır. Bu durum nümismatik malzemeler için de geçerlidir. Mesela, R. Göbl'ün incelediği Hindikuş dağının güney bölgelerinden bulunan *nučky MLK'*=Nizek-Şah sikkelerinde pek kıymetli bilgilere rastlanılmaktadır. Onlardan birinde şu gibi Brahmi (Eski Hint) yazılı cümle bulunmaktadır:

Śrī hitivira kharalāva pārameśvara śrī vahi tigina devakāriṭam

İşbu tabirlerdeki ikinci kelime *hitivira* H. Humbach'a göre, Türkçe unvan *Elteber* (iltäbär)in Orta Hintçe şeklidir. Eğer Eski İran dilleri ve yazıları uzmanı N. Sims-Williams'in Kağanlık dönemi Baktri dilli belgelerde bulunduğu *υλιτοβηρο* (hilitber) kelimesini *iltäbär* biçiminde okuduğuna bakılırsa Humbach'ın bu görüşünün büyük bir ihtimal olduğu ağırlık kazanır.

Xin Tang-shu geçen bilgilere göre, *Si-yü* (Zabulistan) hükümdarına *xie-li-fa* unvanı verilmişti. İşbu unvanı Mori Baktrice belgelerdeki *υλιτοβηρο* ve Brahmi yazılı sikkelerdeki *hitivira* ile birleştirmekte ve onları Eski Türkçe *Elteber* unvanının diğer dillerdeki biçimi olarak bakmaktadır. Adı geçen araştırmacıya göre, işbu unvan sahibi Ho-to-lo-çi Elteberi ile aynı şahıstır.

Bununla beraber, *Ce-fu Yuan-gui* eserinin 971 bölümünde Zabulistan'dan da Kai Yuan çağının 9. ayında (720 yılı) Çin sarayına gönderilir. İşbu eserin diğer bir bölümünde 964. bölümde ise Tang imparatoru Gi-bin'e elçi gönderdiği ve imparator Gi-bin prensine *Karadaçi Tegin* unvanını sunduğu ve Zabulistan hükümdarını *Karadaçi Tegin* olarak tayin ettiği hakkında kayıtlar görülür [Kuwayama, 1999].

Tang-shu yıllığının Zabul bölümünde *Tu-jüe* (Köktürkler), Kapiseliler ve Toharlar Zabulistan'ın merkezinde beraberce yaşamaktadırlar diye geçer [Chavannes, 2007]. 710'lu yıllarda Gi-bin Zabulistan ile mühkem ilişkide olup, o kendi topraklarını Araplar'dan korumak için askeri yardım almaktaydı. 710 yılından sonra ise Zabulistan hükümdarı Gi-bin'den bağımsız yönetimi elde etmiş gibi gözüküyor. Çünkü, Çinli rahip Huei-Chao'ya göre, 726 yıllarına doğru Gi-bin ve Zabulistan'ın hükümdarı ve ordularının tümü *Tu-jüe* (Köktürk)ler'den müteşekkildi. Zabulistan yöneticisi Gi-bin hükümdarının yeğeniydi hem de her iki prensliğin yöneticilerinin babaları kardeşlerdi.

Kaynaklardaki tam olmayan bilgilere dayanarak şu gibi görüşe varılabilir: Gi-bin'in yöneticisi kendi yeğenini ancak 710 yılından sonra Zabulistan prensi olarak tayin etmiş, onlar arasındaki anlaşmazlık ise 726 yılında boy göstermiştir. "Tongdian" eserindeki bilgiler ise Kai-Yüan çağının on ikinci yılı onuncu ayında (724 yılında) Zabulistan'dan Çin sarayına elçiler gönderildiği vakit burayı *Tegin* unvanlı hükümdar yönettiğine delalet eder [Chavannes, 2007].

Kabül vadisin'daki her iki Türk asıllı yönetici hanedanlar arasındaki Çin yıllıklarında geçen bilgileri diğer dillerdeki kaynaklar da tespit etmektedir. Örneğin, et-Taberi'ye göre, ağabeyi olan Kabül-Şah ile aralarında nifak yüz gösterince, kardeşi Rutbil Zabulistan'a kaçmış ve bu olay Halife Muaviye döneminde (661- 680) olup bitmiştir [Kuwayama, 1999]. Görülüyor ki, onun verdikleri bilgileri Hüei-Chao'nun kaydettiği bilgiler de doğrulamaktadır. Diğer bir Arap tarihçisi Belazuri de aynı o yıllarda Rutbil Zabulistan, Ar-Ruhac ve Bust üzerinden hüküm sürdüğünü yazmaktadır.

Böylece, işbu bilgilerden şu gibi kısaca bir sonuca ulaşılabilir: Rutbil Kabül-Şah'ten kaçır ve yaklaşık 680 ve 683 yılları arasında bir ara Arap kumandanı Selim Bin Ziyad eline geçtikten sonra 683 yılından sonra o Kandehar topraklarında bağımsız bir yönetim kurmayı başarır.

Belazuri'nin kayıtlarına göre, Zabulistan hükümdarı Rutbil Seistan valisi Abu el-Efra tarafından 686/687 yılında öldürülür. Yakubi'ye göre ise onu Abdüllah İbn Umeye öldürür. 693/694 yılında Rutbil Abdüllah Bin Umeye'ye karşı savaşmıştı. Rutbil yedi veya sekiz yıl sonra öldürülmüştü. Demek, adı geçen Arap tarihçilerinin kaydettiği Rutbil aslında işbu unvanı taşıyan ve farklı yıllarda hüküm süren ayrı ayrı hükümdarlardı.

Birinci Rutbil 686/687 ve 693/694 yılları arasında yönetimde bulunmuşsa, işbu senelerden sonra bir diğeri hükümdarlık yapmıştır. Yukarıdaki bilgilere dayanarak şu gibi sonuca ulaşılabilir. 7. yüzyılın son çeyreğinde Kabül-Şah ve Birinci Rutbil kardeşlerdi, İkinci Rutbil ise Kabül-Şah'ın amcası idi. Yani, 726 yılına doğru Kabül-Şah Zabulistan hükümdarının amcasıydı. İkinci Rutbil Birinci Rutbil vefatından sonra 690'lı yıllarda tahta çıkmıştı. Maalasef, 720 yıllarına kadar Zabulistan tahtına tam olarak gelip giden yöneticilere dair tatmin edici kesin bilgiler bulunmamaktadır. Sadece, 720 yılında Tang imparatoru Zabul prensi Karadaçi Eltebere (elçi?) gönderdiğine ait bilgiler bulunur. Büyük ihtimalle, Karadaçi Elteber İkinci Rutbil ile aynı şahıs olabilir..

Ce-fu Yuan-kui eserinde sunulan bilgilere göre ise Kai-Yüan çağının 26. yılı 10. ayında imparator Huan-Zong *Shi-yu* (isimli) (Zabul) hükümdarının oğlunu babasının ölümünden sonra buranın yeni yöneticisi olarak tasdik eder. İşbu fermanla Zabulistan'ın yeni prensi *Rumofuda* olarak dile getirilmiş olup, araştırmacılar onu *djawul-fradar>djawul-frataraka şeklinde asıl halinde yeniden kurulum. Y. Yoshida işbu tabir altında "Zabul naibi" anlamı saklanır diye yazmaktadır [Kuwayama, 1999]. Demek, burada biz iki Zabul prensi ismine denk geliyoruz: 720 yılında imparatorun fermanına göre adanan Shi-k`u-erh (büyük ihtimalle II. Rutbil) ve 738 yılındaki Shiyu. İlginç tarafı, her iki ad da yerel aslı Zabul (<\*dhayul/dhawul) adına eşit olan isimlerdir. Böylece, adı geçen ve Shi-k`u-erh shiyu ve II. Rutbil aynı şahisler olmalıdır.

Böylece, kısaca dokunduğumuz yazılı kaynaklar bilgilerine ve araştırmacıların görüşlerine dayanarak, Erken Orta Çağlarda Kabul vadisi ahalisi Hint ve İranlı topluluklarla beraber belirgin bir şekilde Türk topluluklarından oluştuğu ve onların burada daha çok yönetici ve askeri güç olarak kendini hissettirdiği, yönetici hanedanlar kurarak yaklaşık 2 asır boyunca bölge halkları arasında yüz gösteren siyasi, etnik ve kültürel hayatta önemli bir rol oynadıklarını bir daha tespit etmiş bulunuyoruz.

Özellikle, 640-843 yılları arasında Kabul Tegin-Şahleri adıyla maruf olan hanedan Kabul merkezli bir yönetim kurarak, ayrı bir prenslik sıfatıyla Gandhara, Keşmir, Zabulistan ve s.leri el altında bulundurmıştır. Zabulistan Elteberleri diye adlandırabileceğimiz ikinci bir hanedan ise Kabul Tegin-Şahleri'nin bir kolu olarak Zabul, Kandehar, Gazne, Bust ve s. topraklarda yönetimde bulunmuştur.

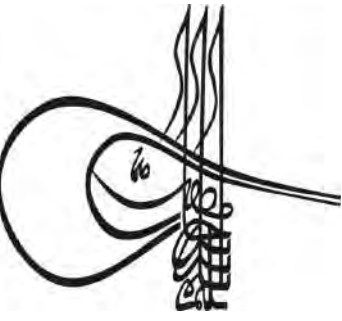
Her iki hanedan menşece Batı Köktürk Kağanlığı'na bağlanmaktadır. Büyük ihtimalle bu bağlantı Aşina asıllı Toharistan Yabguları (620-750) aracılığıyladır. Yani, menşei Batı Köktürk hükümdarı Tun Yabgu-Kağan'a ulaşan Toharistan Yabgularının Kuzey Hindistan'da sürdürdüğü istila hareketleri sonucunda Kabul'de bir hanedanlar kurulmuş ve onlar Köktürk hanedanından geldikleri için *Tegin* ("şehzade") unvanını miras almışlardır. Bu hanedanın Köktürk asıllı olduklarını yazılı kaynaklar, nümismatik malzemeler ve taşıdıkları Kağanlığa özgü unvanlar (*Tegin*, *Elteber*, *Hatun*, *Tarhan* ve s.) da ispat etmektedir.

KAYNAKÇA

- Babayar, G.B. (2007). Köktürk Kağanlığı sikkeleri Katalogu - The Catalogue of coins of Turkic Qaghanate. – Ankara: TİKA. – 244 p.
- Bombaci, A. (1970). "On the ancient Turkic title *Eltäbär*"//Proceedings of the IXth Meeting of the Permanent International Altaistic Conference, Ravello 26-30 september. – Napoli. – P. 1-67.
- Chavannes, E. (1903). Documents sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux//Сборник трудов Орхонской экспедиции, Вып. 6. – Санкт-Петербург. – 378 p.
- Chavannes, E. (2007). Çin yıllıklarına göre Batı Türkleri/Çevri M.Koç. – İstanbul: Selenge. – 495 s.
- Dani, A. (1995). Peshawar: Historic city of the frontier. – Lahor.
- Dani, A., Litvinskiy B.A and Zamir S. M. H., (1996). Eastern Kushans, Kidarites in Gandhara and Kashmir and Later Hephthalites//History of Civilizations of Central Asia, Vol. III. – Paris. – P. 163-184.
- Ekrem, E. (2003). Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre Türkistan. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış doktora tezi) – Ankara, 2003. – 318 s.
- Ecsedy, I, Sundermann, W. (1996). The Rise of the Turk Power. History of Humanity. Scientific and Cultural Development. Vol.III, From the Seventh Century BC to the Seventh Century AD. Ed. by Joachim Hermann, Erik Zürcher. – Paris. – P. 477-481.
- Esin, E. (1972a). Tös and Moncuk. Notes on Turkish flag-pole finials. Central Asiatic Journal. Vol. XI. – Wiesbaden. – S. 14-37.
- Esin, E. (1972b). Butan-I Halaç (M.VIII.-X yüzyıllarda Halaç kültürünün sanat eserlerinde akisleri)//Türkiyat Mecmuası. Cild XVII. – İstanbul. – S. 25-67.

- Esin, E. (1973). "KÜN-AY" (Ay-Yıldız motifinin Proto-Türk devirden Hakanlılara kadar ikonografisi)//VII. Türk Tarih Kongresi. Kongreye sunulan bildiriler. I. Cilt. – Ankara. – S. 313-359.
- Esin, E. (1978). İslâmiyetten önceki Türk Kültür târihi ve İslâma Giriş. – İstanbul.
- Frye, R.N., Sayılı, A., (1945). The Turks in Khurasan and Transoxania at the time of the Arab conquest//The Moslem World. Vol. XXXV. – Hartford. – 308-315.
- Gibb, H.A.R., (1930). Orta Asya'da Arap fütuhâtı. Çevri M. Hakkı. – İstanbul. – 83 s.
- Göbl, R. (1967). Dokumente zur Geschichte der Iranischen Hunnen in Baktrien und Indien. Band I. – Wiesbaden. – 276 s.
- Harmatta, J., Litvinskiy, B., (1996). Tokharistan and Gandhāra under Western Türk Rule (650-750)// History of Civilizations of Central Asia. Part III. – Paris. – P. 367-402.
- Inaba, M, (2005). The Identity of the Turkish Rulers to the South of Hindukush from the 7th to the 9th Centuries A.D. // Zinbun. Annals of the Institute for Research in Humanities. No. 38. – Kioto. – P. 1-19.
- Klyashtorny, S.G. (2006). Al-Bīrūnī's version of an Old Turkic genealogical legend. On the semantics of Turkic *baraq*//Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии. – Санкт-Петербург. – S. 449-454.
- Kurbanov, A. (2010). The Hephthalites: Archaeological and Historical analysis. PhD thesis submitted to the Department of History and Cultural Studies of the Free University. Illustrations. – Berlin.
- Kuwayama Sh. (1999). Historical notes on Kapisi and Kabul in sixth-eighth centuries // Zinbun. Annals of the Institute for Research in Humanities. No.34. Part 1. – Kioto. – P. 25-77.
- Marquart, J. (1901). Eranshahr nach der Geographic des Ps. Moses Xorenaci. – Berlin. – 378 s.
- Petech, L. (1964). Notes su Kapisi e Zabul // Rivista degli Studi Orientali. Vol. 39(4), – Roma. – P. 287-294.
- Rehman, A. (1988). The Last Two Dynasties of the Śāhis. – New Delhi.
- Sims-Williams, N. (2000). Bactrian Documents from Northern Afghanistan, I: Legal and Economic Documents. – Oxford. – 254 p.
- Sims-Williams, N. (2011). Turks and other peoples in the Bactrian documents // Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290 Yılı (720-2010) – From Ötüken to İstanbul, 1290 Years of Turkish (720-2010). 3-5 Aralık, İstanbul / 3th – 5th December 2010. – İstanbul. – S. 15-26.
- Kings of Kashmira: being a translation of the Sanskrita work Rajatarangini of Kahlana Pandita. by Jogesh Chundeer Dutt, Vol. 1, – Calcutta. 1879. – 303 p.
- Tekin, T. (2003). Orhon yazıtları. Kül tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk. – İstanbul: Sanat kitapevi. – 152 s.
- Tezcan, M. (2006). Kuşanlar, Akhunlar ve Eftalitler // Tarihte Türk - Hint İlişkileri Sempozyumu (Bildiriler). – Ankara. – S. 9-57.
- Uray, G. (1979). The old Tibetan sources of the History of Central Asia up to 751 A.D.: Survey // Prolegomena. The sources of history of Pre-Islamic Central Asia / Edited by J. Harmatta. – Budapest. – P. 275-304.

- Бернштам, А. (1952). Тюрки и Средняя Азия в описании Хой Чао (726) // Вестник Древней истории. № 1. – Москва. – С. 187-195.
- Бобоёров, Ғ. (2010). Бақтрий хужжатларида Турк хоқонлиги тарихига доир янги маълумотлар // Ўзбекистон тарихининг долзарб масалалари Ёш олимлар нигоҳида: асосий йўналишлари ва ёндашувлар, Республика Ёш олимларининг анъанавий иккинчи илмий конференцияси материаллари тўплами. – Тошкент. – Б. 30-34.
- Бонгард-Левин, Г. М., ИЛЬИН, Г. Ф., (1985). Индия в древности. – Москва.
- Давыдов, А. Д. (2001). Топонимика Афганистана как исторический источник // Восток (Oriens). №2. – Москва. – С. 5-21.
- Книга деяний Ардашира сына Папака. Транскрипция текста, перевод со среднеперсидского, введение, комментарий и глоссарий О. М. Чунаковой. – Москва. 1987.
- Комар, А. (2009). Наследие тюркских каганатов в Восточной Европе // Мәдени мұра - Культурное наследие. № 1. – Астана. – С. 100-102.
- Литвинский, Б. А., Соловьев, В. С. (1985). Средневековая культура Тохаристана (в свете раскопок в Вахшской долине). – Москва. – 263 с.
- Маявкин, А. (1989). Танские хроники о государствах Центральной Азии: Тексты и исследования. – Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние. – 432 с.
- Шониёзов, К. (2001). Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ. – 462 б.

Article Info/Makale Bilgisi

Referees/Hakemler: Prof. Dr. İzzet SAK – Doç. Dr. Gürsoy ŞAHİN
– Yrd. Doç. Dr. Leyla AKSU KILIÇ – Yrd. Doç. Dr. Mehmet Salih
ERPOLAT

This article was checked by iThenticate.

ESKİ YAKINDOĞU'DAN OSMANLI'YA KAÇAK KÖLELİĞİN TARİHYAZIMI VE ÜSKÜDAR'DA KAÇAK KÖLELER (1523- 1529)

Mehmet Salih ERKEK*

ÖZET

İnsanlık tarihinin en eski ve eski olduğu kadar en acı ve kötü uygulamalarından birisi köleliktir. Kişiyi hürriyetinden yoksun bırakma ve emeğinin sömürülmesi olarak tanımlanabilecek olan kölelik ne kadar eskiyse kölelerin hürriyetlerine kavuşma arzusu başta olmak üzere diğer farklı sebeplerle efendilerinden kaçma girişiminde bulunmaları da o kadar eskidir. Bu çalışma esas itibarıyla iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde kısaca Eski Yakındoğu olarak adlandırabileceğimiz coğrafyada kurulmuş olan bazı devletlerde kaçak kölelik ile ilgili kayıtlar incelenmiştir. Kölenin efendisinden kaçması bir suç olarak kabul edildiği için daha çok hukuk metinlerinde karşımıza çıkan bu kavramın neleri kapsadığı, kaçak kölelerin bulunması, sahiplerine teslim edilmesi, barındırılması, köle sahibinin köleyi bulana bir ücret ödemesi, kaçak köleliğin engellenmesinde alınacak önlemler, devletin bu konudaki fonksiyonları ve yaptırımları değerlendirilmiştir. İkinci bölümde ise Osmanlı hukukunda kaçak kölelerin durumuna değinilerek, en azından coğrafi ve kültürel olarak kendisinden önce yaşamış olan devletlerin geleneklerini sürdüren Osmanlı Devleti'nde Üsküdar Kadılığının sınırları içerisine giren bölgede yakalanan kaçak köleler üzerinde durulmuştur. Belgelerden edindiğimiz bilgiler ışığında Üsküdar'da yakalanıp mahkeme tarafından kayda geçirilen kölelerin milliyetleri, kim veya kimler tarafından yakalandıkları, fiziki özellikleri, üzerlerindeki kıyafetleri ve taşıdıkları eşyaları, kime teslim edildikleri ve kendilerine ne kadar nafaka bağlandığı, sahiplerinin kim olduğu, nereden kaçtıkları ve eğer müddet-i örfiyeleri dolup satıldılarsa kime, ne kadara satıldıkları hakkında yorumlar yapılmıştır. Ayrıca belgelerin bize çok sınırlı bilgi verdiği konularda boşluklar doldurulmaya çalışılmıştır. Görülen o ki kaçak kölelerin kaydedilmesi ve uygulanan prosedür ile ilgili eski dönemlerde başlayan gelenek devletten devlete geçmiş ve Osmanlı Döneminde bu uygulama sürdürülmüştür.

* Yrd. Doç. Dr. Uşak Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, El-mek: salih.erkek@usak.edu.tr

Anahtar Kelimeler: Kaçak Köle, Eski Yakındoğu, Osmanlı, Üsküdar, Hukuk

HISTORIOGRAPHY OF FUGITIVE SLAVES FROM ANCIENT NEAR EAST TO OTTOMAN EMPIRE AND FUGITIVE SLAVES IN ÜSKÜDAR

ABSTRACT

Slavery is one of the oldest and beside being old the crulest and the worst practice of the history of humankind. Slavery, which can be described as divesting one's freedom and the exploitation of the labour force is old as flight attempts of slaves from their masters due to especially the desire of freedom with many other reasons. This study consists of two main sections. In the first section entries on fugitive slaves in some states of the region that is called Ancient Near East are investigated. Extent of the term, detection of fugitive slaves, their deliverence to their masters, their accommodation, the payment to the tracker of fugitive slaves, measurements to prevent running away, enforcements and practices of the states on the subject are evaluated according to records in legal documents as a result of states attitude against running away was a crime. In the second section the case of fugitive slaves in Ottoman law is mentioned. As maintaining a tradation of former states at least in a geographical and a cultural sense, fugitive slaves in Ottoman Empire, specificaly in the jurisdiction of the Kadı of Üsküdar, is analyzed. Subjects like the nationalities of the fugitive slaves that is captured and legally recorded in Uskudar, their captors, appearances, their clothes and the items they carry, who they had delivered to, how much alimant they got paid, their owners, where they had escaped from, and if they had served their period by custom and sold, how much fee they had sold for is evaluated according to the documents. Furthermore, some blank points on the subject which the documents lack to enlight are tried to disclosed. Apparently, recording the fugitive slaves and practices against them began with ancient periods and went through state to state and finally had past to Ottoman Empire.

STRUCTURED ABSTRACT

Slavery as one of the oldest practices of humankind's history may have seen in almost every region and society at different forms. Escape attempts of slaves is also as old as the slavery. Slavery as we are informed of especially from law documents and, religious, literal and, political texts is entreated by various disciplines and lots of extensive studies had done about it. Escape attempts of slaves had treated as a crime as a consequence of the assumption that slaves are properties of their owners and enforcements against these attempts provided by laws. Documents have give information about not just figutive slaves but also people who find or hide or, take advantage on them.

It is bright-lined in Ancient Mesopotamia that fugitive slavery is extremely forbidden and if this situation is encountered the responsibilities of the capturer or the owner of the fugitive slave is very clear. Firstly as accepting the slave as the work force of his/her owner, to prevent any economical harm to owner and any physical abuse to slave it is predicted that the owner of the slave has to pay a forfeit to the people who find the fugitive slaves. This practice had begun in Mesopotamia and continued through Anatolia, Egypt, Ancient Greek and Rome. Enforcements about fugitive slaves were milder in Sumerians, however Babylonians had strict attitude against the topic and had been punishing the people who kidnap or harbour the slaves by death sentence. It is seen that punishments against fugitive slaves and to people who try to own them beside their owners, and rewarding who found the fugitive slaves is humane like Sumerians as an effect of Mesopotamian law to Hittitian law. It was important for Hittitians where the capturer had found the fugitive slave because the reward which is supposed to be given was dependent on this. It wouldn't be wrong to say that fugitive slavery was a common phenomenon in Ancient Egypt and Greek, but it was Rome that the fugitive slavery is most commonly seen. As the ground of modern law system, we see large amount of records about fugitive slaves in Roman law, and a complex system can be seen on capturing and punishing the fugitive slaves. Important duties were obligated to both citizens and Roman state officers. Apparently a group called "slave hunters" had played an important role on capturing the fugitive slaves.

Because of the region that the Ottoman Empire is built and expanded we see that tradations of Ancient Near East is maintained in Ottomans to some level thus slavery was common in Ottoman Empire because of its important military, economical and social functions. However, with the effect of Islam, practices about slaves had changed on some levels compared to former examples. For instance, it is understood that some rights had given to slaves according to Islamic principle about virtue of emancipating slaves and the necessity to treat them with good manners. It is seen that slaves had faced to kindness in Ottoman society -but some exceptions- according to records of foreign travelers and Ottoman law/literacy texts. In that case what could be the reason that we see fugitive slave cases this frequently in the court records that follows these cases? One of the leading problem of our study will be the question of "Why would slaves run away in Ottoman Society?". Sureley, apart from this, slaves had attempted to run away as a consequence of hostile treatment, being forced to convert their religion, being exposed to physical and sexual abuse and being sold to someone else. We can't know how many of the fugitive slaves could make it to their homeland or to any safe place they can live in peace, but we can see that capture rates were respectably high.

Records of 228 fugitive slaves cases in Court Record No.5 of Uskudar in between 1523-1529 is examined and the data of these records have evaluated. Most important result of this evaluation is that Ottomans had maintained the former tradations on histographing the fugitive slavery. This continium from capturer of the fugitive slave, their rewards, clothes of fugitive slaves and to their appearances was the basis of this histography. Procedure about captured fugitive slaves in Ottoman was in

this order: When a fugitive slave was captured by government officers called 'yavacı' or by common folk, that slave brought to 'kadı' to determine the daily alimony for slave or the payment that will be given to capturer of the slave as 'müjde' fee. In the "Kadı" court records detailed physical appearances, clothes and, items carried by the slaves were recorded. Then, the person who will receive the slave and the daily alimony that will be paid for the slave were determined. Then when the owner of the slave had arrived to take the slave back, his name were be written to the bottom of the record with the information of where he came from or if the period of tradation is completed then it is recorded that whom the slave is sold and for how much price.

Yet, information on some topics can't be enlightened by records. For example, questions like "why the slave had escaped?", "How they had escaped?", "How a fugitive slave was used to detect?", "What were the punishments/enforcements about fugitive slaves?" are stils can't be answered. For his reason, in this study these question are tried to be answered by some inferences. This study also includes important data for following studies on slavery and fugitive slaves. It is understood from similar studies that in the begining of XVI. Century, slaves in Ottoman Empire were mostly provided from Russia. After Russian the rate order goes from Croatia to Bosnia. These slaves were almost look alike thus differentiation of free/slave person according to appearance and clothes wasn't that possible. Again, it is understood that clothes of the slaves wasn't different according to their nationality.

Another result of our study is that there were a developed network in Uskudar for delivering the slaves and taking them to court and keeping them in custody. There were a state formation that begins with "emin" through his men and they were very efficent on handling the chores about fugitive slaves. It is seen capturers and owners of the slaves were from various social classes, which tells us that owning a slave in Ottoman society wasn't peculiar to a specific social class. Lots of people from both city and rural regions may had had slaves.

Keywords: Fugitive Slaves, Ancient Near East, Ottoman Empire, Üsküdar, Law

Her köle potansiyel olarak bir kaçaktır.*

Giriş

İnsanların dünyaya eşit olarak gelmelerine vurulmuş olan ilk darbe kuşkusuz ki köleliktir. Kısaca çeşitli nedenlerle eşitler arasında bir eşitsizlik yaratarak kişi veya kişileri hürriyetlerinden yoksun bırakma ve emeklerinin sömürülmesi şeklinde tanımlanabilecek olan kölelik antik dönemlerden modern dönemlere kadar devam etmiş ve bazı görüşlere göre hâlâ da devam etmektedir. (Scarpa, 2008:1-3) Tarih boyunca kölelik olgusunun hemen hemen bütün toplumlarda çeşitli şekillerde var olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte kölelik ne kadar eski bir kavramsa, kölelerin çeşitli nedenlerle sahiplerinin/efendilerinin ellerinden kaçmaları da onun kadar eskidir. Elbette ki bireylerin kendi istekleri neticesinde gerçekleşmeyen (bazı örnekler istisna olmak üzere) bu durumdan kurtulmak için girişimlerde bulunmaları gayet doğaldır. Bu durum sosyal, siyasi, iktisadi,

* Heinz Bellen, *Studien zur Sklavenflucht im römischen Kaiserreich*, Wiesbaden: Steiner 1971.

dini ve psikolojik bir takım sonuçları beraberinde getirmekte ve çok farklı alanlarda çalışanların bu konu üzerine eğilmelerine neden olmaktadır. Kölelik çok farklı açılardan ele alınmış ve çalışılmış olmasına rağmen “kaçak kölelik” (Lat. Fugitivus servus) üzerine yapılan çalışmalar daha sınırlı kalmıştır. Bu çalışmaların da birçoğu geç dönemlerin Amerika kıtasını konu edinmektedir.*

Tarihi süreçte kaçak kölelerin izlerini sürebileceğimiz kaynaklar oldukça sınırlıdır. Edebi ve dini metinler, gündelik yaşama ait kaynaklar, günlükler ve hatıralar bize bu konuda bilgiler aktarsa da kölelerin kaçma olgusu yasalara göre suç olarak kabul edildiği için daha çok hukuki metinlerde bu konuya yer verildiği görülmektedir. Köleliğin oldukça yaygın olduğu Mezopotamya bölgesinde kaybolan köleler ve onları yakalayanlar hakkında ayrıntılı bilgilere ulaşmak mümkündür. Biz burada kaybolan veya bulunan kölelerden bahsedildiğinde bunların içerisinde kaçkın olanların da yer aldığını varsayacağız. Sümer dönemine ait Ur-Nammu Kanununun 17. Maddesinde kaçak köleler ile ilgili şöyle bir kayıt bulunmaktadır. “Eğer bir köle veya köle kadın şehrin sınırlarının dışına çıkarsa ve bir adam onu sahibine geri getirirse kölenin sahibi ona (X) şeşel gümüş tartacaktır.”(Roth, 1997:19) Daha sonraki örneklerde de görüleceği gibi kadim kanunlardan itibaren kölenin, sahibi için bir işgücü olarak kabul edilmesi nedeniyle efendisinin zarar görmemesi ve kaçan köleye el konulmaması için köleyi bulan kişiye/kişilere kölenin sahibi tarafından ödeme yapılması uygun bulunmuştur. Görüldüğü gibi kanunda kaçan kölenin ne gibi bir muameleye tabi tutulacağı hakkında bir bilgi verilmemektedir. Anlaşılan o ki kanun daha çok kaçak kölenin davranışı ile değil onu bulanların nasıl davranması gerektiğiyle ilgilenmektedir. Lipit-İstar Kanunu ise kaçak köleyi barındıranların durumuyla ilgili bilgiye rastlanmaktadır. Kanunun 12. ve 13. Maddeleri kaçak köleler ve onu barındıranlarla ilgilidir. Madde 12'ye göre “Eğer bir adamın kadın veya erkek kölesi şehir içine kaçarsa ve kölenin bir adamın evinde kaldığı doğrulanırsa o adam köleye karşı köle verecektir” denilmektedir, 13. Madde de ise adamın kölesi olmaması durumunda kölenin sahibine 15 şeşel gümüş tartması istenmiştir. (Yiğit, 1999:63) Eşnunna Kanununa göre ise kaçak kölelerin şehir kapısından dışarıya çıkmaları yasaklanmıştır. “Eşnunna'lı bağlı, zincirli ve (köle) tıraşlı bir kadın köle veya erkek köle Eşnunna kapısından efendisi olmaksızın (izni olmadan) çıkmayacaktır.” (Tosun&Yalvaç, 2002:84) Kölelerin şehir dışına çıkmalarını/kaçmalarını kesin bir şekilde yasaklayan kanunda daha sonra kaçak köleyi barındıranlar ve teslim etmeyenler hakkındaki hükümlere geçilmektedir. Kanunun 50. maddesinde “Eğer bir vali, nehir sevkiyatını idare eden bir kimse veya herhangi bir diğer memur, saraya veya muşkenum'a ait bir kayıp erkek köleyi, bir kayıp öküzü, bir kayıp eşeği yakalar ve Eşnunna'ya götürmezse fakat onu evinde alırsa bir ayın yalnız yedi gününü geçirse dahi, saray ondan hırsızlık malı dava edecektir” denilmektedir. (Tosun&Yalvaç, 2002:84) Kanun maddesinde kölelerin öküz ve eşekle birlikte zikredilmesi Sümerlerde kölelerin durumunu göstermesi açısından önemlidir. Bir diğer nokta ise üst düzey devlet görevlilerinin ve memurlarının da bu türden bir davranışa girişmelerinin hırsızlık sayılacağı ve cezasız

* Kaçak kölelik üzerine yapılmış olan bazı çalışmalar için bkz; Stephen Llewelyn, “P. Harris I 62 and The Pursuit of Fugitive Slaves”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bd 118 (1997), pp. 245-250. P.E. Lovejoy, “Fugitive Slaves: Resistance to Slavery in the Sokoto Caliphate”, in Gary Y. Okihiro, ed., *In Resistance: Studies in African, Caribbean, and Afro-American History*, pp. 71-95. David Waldstreicher, “Reading the Runaways: Self-Fashioning, Print Culture, and Confidence in Slavery in the Eighteenth-Century Mid-Atlantic”, *The William and Mary Quarterly*, Vol. 56, No. 2, *African and American Atlantic Worlds* (Apr., 1999), pp. 243-272, Lathan Windley, ed., “Runaway Slave Advertisements: A Documentary History from the 1730s to 1790”, 4 vols. (Westport, Conn., 1983). Lathan Windley, “A Profile of Runaway Slaves in Virginia and South Carolina from 1730 through 1787”, (New York 1995). Heinz Bellen, *Studien zur Sklavenflucht im römischen Kaiserreich*, Wiesbaden: Steiner 1971. Benjamin Drew, “*The Refugee: Or the Narratives of Fugitive Slaves in Canada*”, Boston 1856. Jason H. Silverman, “*Unwelcome Guests: Canada West's Response to American Fugitive Slaves, 1800-1865*”. Millwood, NY, New York and London. Ekrem Tak, “1513-1520 Tarihli Üsküdar Kadı Siciline Göre Kaçkın Köleler”, *Üsküdar Sempozyumu Bildiriler II*, Cilt: 1, İstanbul 2005. Yvonne J. Seng, “Fugitives and Factotums: Slaves in Early Sixteenth-Century Istanbul”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 39, No. 2 (1996), pp.136-169, Anthony J. Sebok, “*Judging the Fugitive Slave Acts*”, *The Yale Law Journal*, Vol. 100, No. 6 (April 1991), pp. 1835-1854.

kalmayacağını belirtmesidir. Nehir sevkiyatını idare edenlerin yasada özellikle belirtilmeleri dikkate değer bir noktadır. Zira kaçak veya hırsızlık malı kölelerin nehir veya deniz yoluyla kaç(ırıl)maları çok sık rastlanan bir durum olmalı ki, bu türden görevi icra edenlerin böyle bir davranışa mütemayil olmalarından dolayı onlar da men edilmişlerdir.

Sümer kanunlarında kölelerin kaçmasını engellemek ve kaçan köleleri cezalandırmak için yapılması gerekenler ile ilgili belgelere de rastlanmaktadır. Yeni-Sümer dönemine ait bu belgelerden birinde kaçan bir kölenin yakalanması şöyle kayda geçirilmiştir: “A, B’nin kölesidir. A kaçtı. Onlar onu yakaladı. O göründü ve dedi: ‘kralın yemini! İkinci defa kaçarsam helak olayım! X, Y ve Z yargıçlardı. Nippur’un oğulları’(Westbrook, 1995:1670-1671) Elbette yapılan yemin kölelerin kaçmasını zaman zaman engelliyordu ama kaçan kölelere uygulanacak cezalar ile ilgili yine Sümer-Akad belgelerinden birinde şöyle bir kayda rastlanmaktaydı: “O efendisinin evinden kaçtı. Onlar onu geri getirdiler. Onun ayaklarını topal hale getirdi, onu zincire vurdu, havan tokmağı ile onu dövdü ve onun yüzüne ‘kaçak, ele geçirildi’ ibaresini kazıdı. Westbrook, 1995:1671) Ana-İttisu tabletlerinde ise kaçak kölenin cezasının sahibi tarafından kulağının kesilmesi şeklinde olduğu belirtilmektedir. Bazen de sahibi köleyi zincire vurur, ayağına ağırlık bağlar veya kaçak olduğunu belirten ifadelerle onu damgalardı. (Bozkurt, 1981:76)

Sümerlerde başlayan bu geleneğin Babil döneminde de devam ettiği görülmektedir. Ancak Babil kanunları kaçak/kayıp kölelerin saklanması konusunda Sümer kanunlarına göre biraz daha sert bir tavır takınmaktadır. Mezopotamya Kanunlarının eriştiği en üst seviye olarak görülebilecek olan Hamurabi Kanunları köleleri şehir dışına çıkaranlar, saklayanlar ve kaçak köleleri sahibine teslim edenler hakkında sırasıyla bilgiler vermektedir. Kanunun 15. Maddesi Eşnunna Kanunun aksine kölenin şehirden dışarı çıkarılması durumunda nasıl bir ceza verileceğini şöyle ifade etmektedir: “Eğer bir adam sarayın erkek kölesini veya sarayın kadın kölesini ya da ikinci sınıftan bir kişinin erkek kölesini veya ikinci sınıftan bir kişinin kadın kölesini saray kapısından dışarı çıkarırsa/kaçırırsa öldürülecek.” (Aydın, 2017:36) Burada kanun maddesi sanki hırsızlık malı köleleri kapsıyormuş gibi görünse de “saray kapısından çıkarmak” ifadesi ile kaçak kölelere yardım edenleri de kapsıyor olabilir. Neticede çoğu zaman köleler kaçmak istediklerinde biri veya birilerinden yardım alabilmekteydiler. Kanunun 16. Maddesi kaybolan köleyi barındırmakla ilgilidir. Buna göre; “Eğer bir adam sarayın veya ikinci sınıftan bir kişinin kaçak kölesini evinde barındırırsa ve çağrıya rağmen teslim etmezse o evin sahibi öldürülecek”tir. (Roth, 1997:84) 17. madde ise Ur-Nammu Kanunun ilgili maddesiyle benzerlik göstermektedir. “Eğer bir adam kaçak bir erkek veya kadın köleyi açık alanda/kırda yakalarsa ve onu sahibine getirirse kölenin sahibi ona 2 shekel gümüşü verecektir.” (Roth, 1997:84) Kanun maddesinde kölenin yakalandığı yerin açık alan/kır olarak belirtilmesi kölenin kaçtığıнын kesin olarak anlaşılması için konulmuştur denilebilir. Bir sonraki maddede ise kaçak kölenin sahibinin ismini söylememesi durumunda saraya götürülerek durumunun araştırılacağı ve sahibine geri verileceği hükmü yer almaktadır. Eğer köle o kişinin evinde yakalanırsa o kişi öldürülecektir. (Roth, 1997:85) Lipit-İstar Kanunu bu konuda köleye köle vermek prensibini getirirken Hamurabi Kanunu o kişinin öldürülmesine hükmetmektedir. Kölenin onu yakalayan kişinin elinden kaçması durumunda ise köleyi yakalayan kölenin sahibine Tanrı adına yemin edecek ve serbest kalacaktır. (Roth, 1997:85)

İbrani toplumunda kölelik oldukça yaygın olmasına rağmen diğer örnekleriyle karşılaştırıldığında kölelere oldukça insancıl davranıldığı görülmektedir. (Bozkurt, 1981:82) Hz. Musa’nın köleliği azaltmak adına koyduğu kanunlar genel olarak kölelere bakışı yumuşatmıştır. Kölelere gösterilen bu müsamahanın belirli oranda kaçak kölelere de gösterildiği görülmektedir. Örneğin İbranilerde kayıp bir hayvan sahibine teslim edildiği halde kaçak bir köle sahibine geri verilmiyordu. (Carmichael, 2008:190) Yabancı bir ülkeden kaçan bir köle sınırları aşarak İbrani

topraklarına girerse artık statüsü değişir ve bir köle olarak kabul edilmez yabancı uyruklu bir kimse olarak yaşamını sürdürürdü.(Tsai, 2014:64)

Kanunlarıyla ünlü devletlerden birisi olan Hititlerde köleler ve köleliğe ait çok sayıda yasa maddesi göze çarpmaktadır. Hitit Yasaları sayesinde köle olma şekillerinden, kölelerin işledikleri suçlar ve bunlara verilen cezalara, kölelere karşı işlenen suçlardan, köle evliliklerine kadar kölelerle ilgili birçok konuda bilgi sahibi olunmaktadır. Bu yasa maddelerinden bazıları da kaçak kölelerle ilgili olanlardır. Mezopotamya hukukundan etkilendiği bilinen Hitit Yasalarının Mezopotamya kanunlarıyla karşılaştırıldığında daha insancıl hükümler içerdiği söylenebilir. Hitit Kanunlarının 19. ila 24. maddeleri kaçak kölelerin durumunu belirtmektedir. 24. madde kaçak kölenin bir başkasının hanesinde yakalanması durumunda uygulanacak yaptırım ile alakalıdır. “Eğer bir erkek ya da kadın köle kaçarsa, kölenin sahibi onu kimin hanesinde bulursa o kişi kölenin bir aylık ücreti olan 12 şeqel versin, kadın köle için ise 6 şeqel ödesin” (Roth, 1997:220) Hititler bir kölenin nerede bulunduğu ile yakından ilgileniyorlar ve köle sahibinin ödediği miktarı buna göre belirliyorlardı: “Eğer bir köle kaçarsa ve biri onu geri getirirse eğer yakınlarda <onu> yakalarsa, o zaman ona bir ayakkabı versin. Eğer nehrin bu tarafında <onu yakalarsa> 2 şeqel gümüş versin, eğer nehrin ötesinde <onu yakalarsa> o zaman ona 3 şeqel gümüş versin.” (İmparati, 1992:47) Kölenin kaçtığı haneden yakalandığı yerin uzaklığına göre köle sahibinin köleyi getirene ödeyeceği miktarın artmasının sebebi muhtemelen köleyi bulan kişinin onu sahibine teslim edinceye kadar köleye yaptığı harcamaların artmasından kaynaklıdır. Burada dikkat çeken husus yasanın köle sahibinin köleyi getirene ayakkabı vermesini emretmesidir. Bunun metaforik bir anlamı var yoksa ayakkabı o dönem için daha farklı bir değer mi içeriyor bunu bilebilmek zor. Yasa maddeleri Hitit sınırları içerisinde yakalanan kaçak köleler için bu hükmü verirken düşman ve düşman olmayan komşu ülkelerde yakalananlar için ise şöyle bir hüküm getiriyordu: “Eğer bir köle kaçarsa ve o Luwiya ülkesine giderse, kim onu geri getirirse, o zaman o ona 6 şeqel gümüş versin. Eğer bir köle kaçarsa ve o düşman bir ülkeye giderse kim onu geri getirirse o zaman o kendisi için onu alabilir de.” (İmparati, 1992:49)

Kölelerin toplumsal ve iktisadi hayatın önemli bir parçası olduğu Mısır'da da kaçak kölelere ait az da olsa bilgi bulunmaktadır. Antik dönem Mısır'ında kaçak kölelerin varlığı ile ilgili resmi makamların belgeleri bize bazı işaretler vermektedir. Bu belgelerden birinden farklı nomların strategoilerinin kaçaklar ve onlara ilişkin özelliklerin bildirilmesi konusunda faal olduğu anlaşılmaktadır. (Llewelyn, 1997:246) Yine benzer bir resmi belgede Küçük Oasis'in strategos'u, bir mevkidaşına kendi bölgesindeki köle sahibinin kaçak dört kölesi ile ilgili kamu uyarısı göndermesiyle ilgilidir. (Llewelyn, 1997:246) Anlaşıldığı kadarıyla Mısır'da da kölelerin efendilerinden kaçma nedenlerinden birisi kötü muamele görmeleriydi. Buna örnek oluşturabilecek bir olayda şu şekilde kayda geçmiştir: “İki adam ahırların yetkilisi Neferhotep onların dövülmesini emredince kaçtılar. Onlar kaçtığından beri toprağı süren kimse yok. Bunu lorduma haber vermek üzere gönderiyorum.” Bir başka gün ise dayak korkusundan veya özgürlük arzusundan iki işçi Ramesses'in evinden kaçtılar. Okçuların kaptanı onları yakaladı ve kaleye geri getirdi. Sonra başlarından geçen bir olaydan sonra onları terk etti ve bu dosyayı kapattı. Ama bütün köleler onlar kadar şanslı değillerdi. Neferhotep'in mezarında yoklama yaptığı ve sahibi olduğu kölelerin listesi bulunmaktaydı. Bu çizimde bir köle elleri bağlanıp ve iple çekilirken, iki köle ise cezalı ve başlarındaki onları dövmek üzere resmedilmişti. Bu çizime kaçanların yeniden yakalanması denilebilirdi.” (Montet, 1981:62-63)

Antik Mısır'da kölesi kaçan bir kişinin yapması gerekenler herhangi başka bir değerli eşyasını kaybettiğinde yapması gerekenlerle aynıydı. M.Ö. 146 yılına dayandırılan bir Mısır papirüsünde, kaçan bir kölenin başına sahibi tarafından koyulan ödül ile ilgili şöyle bir bilgi yer almaktaydı: “İskenderiye'de Hermon isimindeki bir çocuk kaçmıştır. Yaşı on beş civarındadır. Bir

pelerin giymekte ve kemer takmaktadır. Onu geri getirecek kişiye 2 (sonradan düzeltilmiş haliyle 3) talent verilecektir. Her hangi bir mabette olduğu bilgisini getirene 1 (sonradan düzeltilmiş haliyle 2) talent, eğer güvenilir ve mahkeme kararını kabul edebilecek bir adamın yanıdaysa 3 (sonradan düzeltilmiş haliyle 5) talent, isteyen herhangi bir kişi bilgi vermek için devlet görevlilerine başvurabilir. Onunla beraber kaçan Bion isminde bir kişi daha vardır. Onu getirecek kişiye de yukarıdaki şekilde aynı meblağ ödenecektir. Onunla ilgili de devlet görevlilerine bilgi verilebilir.” (Wiedemann, 2005:184-185) Bu belgede kaçak kölenin adı, yaşı ve kıyafetleri ile ilgili bilgi verilmesi halka açık bir çağrı anlamı taşıyordu. Bu şekilde halkın görebileceği yerlere asılan ve kaçak kölenin bilgilerinin yazılı olduğu kayıtlar Yunan ve Roma dünyasında da sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.

Antik Mısır’da kölelerin kaçmak istediklerinde önlerinde iki yol bulunmaktaydı. Bunlardan birisi çölü aşarak yabancı bir ülkeye gitmekti ki bu oldukça tehlikeliydi. Çünkü çöldeki eşkıyaları atlatarak çölü aşmak zordu ve çöl aşılsa bile devletler arasındaki antlaşmalarda değiş tokuş hakkı yalnızca özgürlere, tüccarlara ve asillere veriliyordu. Bu nedenle kölelerin önündeki en sağlıklı kurtuluş yolu tapınaklar olmalıydı. Herodot, Mısır’da gördüğü Herakles Tapınağının bu işlevi yerine getirdiğini şu şekilde ifade etmektedir: “Sahilde şimdi olduğu gibi eskiden de bir Herakles Tapınağı vardı. Bir köle sahibinden kaçmak ve kendisini bu tanrıya adamak isterse, derisine bir takım kutsal dövmeler yaptırır, o zaman kimse ona dokunmazdı.” (Herodotos, 2007:169) Ancak Antik Mısır’da kaçak kölelerin çoğu zaman güvenli bir liman olarak sığındıkları tapınakların tüm kaçak kölelere kucak açmadığı bilinmektedir. Sadece belirli bir zaman aralığı için ve iki köle ile sınırlandırılan bu barınma hakkı rahiplerin inisiyatifine bırakılmıştı. (Westermann, 1955:40)

Doğu toplumlarında sıklıkla görülen kölelik elbette sadece bu toplumlara özgü bir gelenek değildi. Batı dünyasında da en az doğu toplumlarında olduğu kadar ve hatta daha yaygın bir şekilde kölelere rastlanmaktaydı. Eski Yunan’da kölelik sosyal ve iktisadi hayatın vazgeçilmez bir parçasıydı. Başta Platon ve Aristo olmak üzere Yunan düşünürleri köleliğin varlığı ve devamlılığı konusunda görüş bildirmişlerdir. Atina’da halk vatandaşlar, yabancılar ve köleler olmak üzere üçe ayrılmakta ve hemen her hür vatandaşın bir kölesi bulunmaktaydı. Peloponnes Savaşlarından önce Atina’da 75.000 köle vardı. Bunların 25.000’i tarım, ev, toprak ve asayiş işlerinde, 50.000’i madenlerde, değirmenlerde, gemi yapma, yükleme ve boşaltmada kullanılıyordu. (Bozkurt, 1981:88-89) Şehir devletleri arasında kaçak köleleri iade antlaşması vardı. (Bozkurt, 1981:89) Antik Yunan’da yurttaşların kendi adlarına yahut bir arkadaş ya da akrabaları hesabına kaçak köleleri yakalama izni vardır.(The Cambridge World History of Slavery I, 2011:171) Peki, kaçan kölelere Eski Yunan’da nasıl davranılıyordu? Geri alınan ve sahibine teslim edilen kaçak kölelere sert davranılırdı ve bazen ateşle dağlanırlardı. Ancak bu uygulama oryantal ve Grek öncesi dönemde yapılan bir uygulamaydı. Grek döneminde bu tür üzerinde işaretler ve damgalar bulunan kölelerin satışı zor olduğundan bu uygulamalardan uzak durulmuştur. (Westermann, 1955:23) Her şeyden önce kaçak köleleri koruma altına alma hakkı bulunan tapınaklar* dışında kaçak kölelerin barındırılması suçtu. Bu şekilde davranan kişiler, köleyi sahibine iade eder ve ek olarak da köle sahibine ve devlete belirli bir cezai bir ücret öderdi. (Westermann, 1955:39) Kaçak köleyi barındıran kişinin cezaya çarptırılma uygulamasının benzer şekilde Mezopotamya’da da uygulandığını ifade etmiştik.

* Her ne kadar Eski Yunan’da tapınaklar kaçak köleleri koruma altına alıyorsa da durum sanıldığı kadar basit değildi. Westermann bu sorunu şu şekilde ifade etmektedir: “Eski Yunan’da tapınaklar suçluları ve sivil itaatsizlikte bulunanları bile kabul ederken kaçak kölelerin durumu karmaşıktı. Bu karmaşanın sebebi köleliğin ikili doğasından kaynaklanıyordu. Köleler mal veya eşya sayıldığı için bir yandan sahibinin hakkının korunması için sivil hukuku ilgilendiriyor diğer taraftan tanrı ile ilgili olduğu için herkesi kucaklaması gerekiyordu.” Westermann, p. 40. O halde böyle bir durumda tapınaklar nasıl bir eğilim sergiliyordu? Bu konuda net bir ifade kullanmak oldukça zor olmakla birlikte muhtemelen şartlara göre kabul veya red yolunu seçebiliyorlardı.

Helenistik dönemde kaçak kölelerin tasvirlerinin yapılmaya başlandığı ve bu şekilde kaçan kölelerin sahiplerinin daha kolay bir şekilde bulunmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu tasvirler kaçan kölenin kolayca tanınması ve sahibine getirildiğinde köle sahibinden belirli bir ücret alınması için yapılyordu. Köleyi getirenlere böyle bir ücretin ödenmesi köle kaçışlarını engelleyeceği gibi insanların kaçak kölelere el koymasını ve sahiplenmesini de engellemeye yöneliktir denilebilir. Kölelerin tamı tamına tarifleri hem kölenin yakalandığı anda hem de teslim edildiği anda kontrol edilirdi. Köle sahipleri böyle durumlarda kaçak kölenin geri getirildiğinde verilecek ödölü kendisi belirler ve otoriteye haber verir ve devlet kaçak köleyle ilgili kamu alanlarında duyurularda bulunurdu. (Westermann, 1955:39)

Kaçak kölelerin tasvirinin yapılması o denli yaygın idi ki, edebî üretimde de erken dönemlerden itibaren bunun örneklerini müşahade etmek mümkündür. Kaçak kölelerin tasviri edebî bir araç olarak Helenistik şairler Moschus ve Meleager'e dek götürülebilir. Latin edebiyatında ise Apulius'un Psyche ve Cupid hikâyesinde böyle bir tasvir karşımıza çıkmaktadır. Kaçak köleler ya da kölelerin kaçması hayalî edebiyatta sık rastlanır bir unsurdur. (Bradley, 1994:120) Helenistik dönemde kaçak bir kölenin tasviri şu şekilde yapılmıştı: “burnunun sol tarafında bir siğil, ağzının sol köşesinde bir yara, sağ bileğinde yabancı iki harfle yapılmış bir dövme var ve üzerinde üç altın mina parası, on inci, banyo malzemeleri ile metal yüzüklü bir fener bulunmaktaydı.” (Westermann, 1955:39) Böyle açıkça tasvir edilmiş ve yakalanması durumunda cezaya çarptırılacağını bilen kaçak köleler geceleri kaçmak ve yolculuk yapmak zorunda kalıyorlardı. Yakalanmamak ve dikkat çekmemek için özgür insanlar gibi davranıyorlardı. Kaçma zamanı yaklaştığında yanlarına – yukarıdaki örnekte olduğu gibi- işlerine yarayabilecek eşyaları alıyorlardı. İaşeleri tükendiğinde ise yenilerini bulmak için hırsızlık yapıp yakalanma riskini göze alıyorlardı. (Bradley, 1994:127)

Köleliği kurumsallaştıran ve kölelik denilince akla ilk gelen devletlerden birisi hiç şüphesiz ki Roma İmparatorluğudur. Hem kurulduğu hem de yönetimi altındaki topraklarda sistemli bir şekilde köleliği geliştiren Roma İmparatorluğu bu haliyle büyük bir köle imparatorluğu görüntüsündeydi. Gelişmiş bir hukuk sistemine sahip olmasının yanı sıra yazılı geleneğin güçlü olması dolayısıyla Roma'da kölelik ve bilhassa kaçak kölelik hakkında daha fazla bilgiye sahip olunmaktadır. Kaçak köleler ile ilgili kayıtların bu denli çok olması elbette kölelerin içinde bulundukları koşullardan memnuniyetsizliklerinin bir göstergesidir. Kölelerin efendilerinden kaçmaları için en uygun zaman savaş ve kargaşa dönemleriydi. Bu ortamda köleler düşman ordularına katılmak suretiyle efendilerinden kurtulmayı denerlerdi. Yabancı bir ülkeye kaçmayı başarabilen köleleri bulmak çok zordu. Bazı kaynaklar, İtalya'dan Yunanistan'a ve hatta Anadolu'ya kaçmayı başarabilen bazı kölelerden söz ederler. (Malay, 2010:185-186) Roma'da kaçak kölelerin barındırılması, sahibine teslim edilmesi ve devletin bu konuda aldığı tedbirler kanunlarda açıkça belirtilmiştir. Bu konuda Digest (II. 4) “De fugitivis” – fugitivi – başlığı altında Latin dünyasında kaçak kölelere ilişkin genel uygulamalara ışık tutmaktadır. (The Cambridge World History of Slavery I, 2011:367)

Roma yasalarında bir kölenin kaçışı mülkiyete karşı işlenmiş bir suç olarak kabul edilmekte ve böyle köleleri alıkoyan kimseler suç işlemiş sayılmaktaydılar: Yasalar, “kaçak bir köleyi barındıran herhangi bir kişiyi hırsız, dolayısıyla cezai anlamda sorumlu kabul ederdi. Yine kaçak kölelerin özel mülklerde korunması ve ormanlık alanlara geçişlerine izin verilmesi de suç kabul edilirdi. Kaçak köleler yirmi gün içerisinde sahiplerine iade yahut resmi görevlilere teslim edilmeliydi ve ayrıca mülkünün aranmasına izin vermeyen ya da arazisinde kaçak köle bulup da onları açığa çıkarmayan kişi de cezalandırılırdı; kaçak bir köleyi yakalayan bir kişi de onu alenen yerel yetkililere teslim etmekle mükellefti”. (The Cambridge World History of Slavery I, 2011:368) Eşnunna Kanununda kaçak kölenin hırsızlık malı olarak kabul edilmesinde kıstas olarak belirlenen azami evde barındırılması süresi yedi gün iken kanun maddesinden anlaşılacağı gibi bu süre Roma'da

yirmi gün olarak belirlenmiştir. Roma dünyasında kaçak köleler ile ilgili değerli ve derli toplu bilgi veren kaynaklardan birisi Ünlü Roma hukukçusu Ulpian'dır. Ulpian, kitabında kaçak köleler ile ilgili şu bilgileri ve vermiş ve kaçak kölelerin yakalanma ve teslim edilme prosedürünü şu şekilde ifade etmiştir:

“1- Kaçak köleyi saklayan herhangi birisi hırsızlıktan suçludur.

2- Senatonun kararınca taşra arazisinde (yurtluk) kaçak köleliğe izin verilmesi veya arazi yöneticilerince ya da toprak sahiplerinin adamlarınca bu kölelerin barındırılması kesinlikle yasaktır ve para cezası vardır. Ancak bu kişiler 20 gün içinde kaçak kölenin sahibine haber verir ya da devlet görevlilerinden önce kaçak köleyi sahibine getirirse önceki davranışları affedilir.

3- Herhangi bir şekilde kaçak bir köleyi yakalayan bir kişinin kaçak köleyi bildirme yükümlülüğü vardır.

7- Devlet görevlilerinin kölenin tekrar kaçmasını engellemek için çok dikkatli bir şekilde muhafaza etmeleri gerekirdi. Bu muhafaza yöntemlerinden birisi gerekirse köleyi zincirlemektir.

8- Bu koruma işlemi, köleler Vigilere (Roma polisi) ya da il valisine teslim edilene kadar devam eder.

9- İsimleri ayırt edici fiziksel özellikleri ve sahibi olabilecek olan kişilerin isimleri devlet görevlilerine bildirilmelidir ki kaçak köleler daha rahat tanınıp daha rahat müdahale edilebilsin. Bu tanımlar ve isimler meydanlara ya da binalara yazılıp asılan duyurular için de geçerlidir.” (Wiedemann, 2005:183)

Köle sahipleri bir kölenin kaçışını mülk kaybı olarak gördüklerinden, kölenin hemen yakalanması ve hak ettiği cezayı alması için her türlü olanaktan yararlanırlardı. Onlar için önemli olan, kaçak bir kölenin diğer kölelere kötü örnek olmamasıdır. Bu nedenle, kölesi kaçan efendiler bazı arkadaşlarından, derneklerden veya devletten yardım isterlerdi. (Malay, 2010:187) Bu sebeple Roma'da kaçak kölelerin yakalanması için devlet görevlilerinin de aktif bir rol oynadıkları görülmektedir. Örneğin Marcus Aurelius, memurların kaçakların aranması ve cezalandırılması konusunda mülk sahiplerine yardım etmesini öngören bir yasa çıkartmıştır. Kaçak kölelerin aranma işi askerî yahut sivil görevlilerce yürütülebilirdi ve yerel magistratların bu kaçak arayıcıları ile işbirliği yapması zarurî idi. (The Cambridge World History of Slavery I, 2011:368)

Yine Roma'da praetor, kaçaklar için conquistor olmak üzere bir servus publicus sağlamak durumundaydı; eyaletlerde ise, gerekli olması durumunda vali bir apparitor sağlardı. Ancak her iki durumda da resmî müdahale ancak kaçığın üçüncü bir kişinin mülkünde saklanması ve teslim edilmemesi durumunda geçerli olurdu. (Llewelyn, 1997:245) Kaçan kölelerin bulunması ve teslimi konusunda yetkilerden yarım istenmesine ait bir örnek olarak Q. Aurelius Symmachus'un yazdığı bir mektup gösterilebilir. Symmachus mektubunda dostu olan bir yetkiliye hitaben şöyle bir ricada bulunuyordu: “Size iki nedenle yazıyorum: Birincisi, saygılarımı sunarak bağımlılığımı tazelemek; diğeri de, eski dostluğumuza dayanarak bir ricamı iletmek. Evimdeki kölelerden birkaçı ortadan kayboldular ve şimdi sizin yetki alanınıza giren yörede saklanıyorlar. Sizden, bir adamımla gönderdiğim kanıtları incelemenizi ve bu adamları bana geri göndermenizi rica ediyorum. Çünkü hem arkadaşlığımızın bir gereği, hem de bu aşağılık kölelerin kaçmalarının engellenmesi açısından yüksek karakterinize güvenim tamdır.”(Malay, 2010:188)

Kaçak kölelerin yakalanması için uygulanan yöntemlere bakıldığında Roma'daki örneklerin Yakınoğu'daki örneklerle benzerlik taşıdığı görülmektedir. Efendiler çoğu zaman kaçak kölelerini kendilerine getirenlere ödül vaat ediyorlardı. Bu durum beraberinde efendilerinin kölelerine koydukları ödülleri alarak yaşayan bir grubu doğurdu. Köle avcıları yani fugitiviiler. (Malay,

2010:187) Tabii ki hem fugitivariilerin hem de devlet görevlilerinin kaçak köleleri tanıyabilmek için ve onları yakalayabilmek için kölelerin fiziksel veya ayırt edici özelliklerini bilmeleri gerekiyordu. Bu durum da artık magistratların kölelerle ilgili isimleri, yara izi gibi ayırt edici özellikleri ve sahiplerinin isimleri gibi daha fazla bilgi edinmeleri zorunluluğunu doğurdu. Bu tür bilgiler kaçakların aranmasında onlara yardımcı oluyordu. (Llewelyn, 1997:245) Kamuya açık yerlere asılan kaçak köleleri tasvir eden, teslimlerinde verilecek ödülleri içeren yazılar veya tellallar sayesinde efendiler kölelerine daha kolay erişebiliyorlardı. Yunan ve Hellenistik dönem edebiyatlarında olduğu gibi Roma Edebiyatında da kaçak köle tasvirlerine rastlanmaktadır. Kaçak bir köle olan Giton adındaki bir çocuğun tasvirinin yapıldığı duyuruyu Petronius, Satyricon adlı eserinde şu şekilde aktarmaktadır: “Biri polis olmak üzere, yanında birkaç kişi bulunan bir şehir tellalı binaya girdi ve şu duyuruyu okudu: -Geçenlerde, hamamlara yakın bir yerde, 16 yaşlarında, kıvrıkcık saçlı, yumuşak tenli, yakışıklı, Giton adındaki bir erkek köle çocuk kaybolmuştur. Onu yakalayana, ya da yakalanmasına katkı sağlayacak bilgiyi getirene 1000 sestertius tutarında ödül verilecektir!” (Petronius, 2003:91)

Roma'da köle sahipleri ilginç bir şekilde kaçak kölelerin yerlerinin belirlenmesinde ve kaçmalarının engellenmesinde büyüye başvurabiliyorlardı. Kaçan bir kölenin nerede veya kimin yanında olduğunu öğrenmek için kehanet veya yıldız falı gibi yöntemler sıklıkla kullanılıyor, (Malay, 2010:187) kaçmalarını engellemek için alınan önlemler yetersiz geldiğinde ise kölelerine büyü yaptırabiliyorlardı. (Wiedemann, 2005:11)

Roma dünyasında kaçak kölelerin yakalanması durumunda onlara ne gibi cezalar verildiği veya ne gibi uygulamalar yapıldığı hakkında da kaynaklarda bilgiler mevcuttur. Öncelikle bir kaçak köleyi herhangi bir kişi yakalayıp magistrata teslim edebilirdi. Magistrata, sahibi ortaya çıkana dek köleyi korumakla mükellefti. Eğer sahibi ortaya çıkmazsa köle ya Roma'daki ‘praefectus vigilum’ ya da eyalet yöneticisine gönderilirdi. (Llewelyn, 1997:245) Kaçak bir köleyi yakalayan veya teslim alan bir bürokrat, köle, efendisine geri verilinceye kadar onu hapsedme veya ağır bir işte çalıştırma yetkisine sahipti. (Malay, 2010:190)

Kaçmayı başarabilmiş ancak bir şekilde yakalanmış olan köleyi ise resmi görevlilerin eline düştüğünde veya efendisine dönüşünde hiç de iyi şeyler beklemiyordu. Roma hukukuna göre kaçak köleler sahipleri ya da devlet görevlilerince cezalandırılırlardı. Eğer bir kölenin kaçma alışkanlığı varsa onu bu alışkanlıktan vazgeçirmek için yapılan en genel uygulama alına damga vurulmasıydı. Böylece herkes anında onun bir kaçak olduğunu anlardı. Kaçak bir köle yakalanırsa önce kafası ve kolları kazınır, sonra da ateşte kızdırılmış damgayla alına Latince “fugitivus” (kaçak) sözcüğünün ilk harfi olan ‘F’ harfi basılırdı. (Petronius, 2003:97)

Roma'da kaçak köle sorunun büyümesi üzerine kölenin kaçak olduğunu belirtmek için damgalamanın dışında uygulanan bir diğer yöntem kölenin boynuna takılan metal tasmalardır. Bu tasmlar Roma dünyasında o kadar yaygın olarak kullanılmaya başlamıştı ki, takılan tasmayı kölenin çıkarmasına imkân kalmıyor ve kölenin kaçak olduğu hemen anlaşılıyordu. Özellikle Geç Cumhuriyet döneminde köle sahipleri kölenin kaçma riskini azaltmak için üzerlerinde kölenin adının, adresinin ve efendisinin isminin yazılı olduğu için metal bir tasma takıyorlardı. (Westermann, 1955:77) Inscriptiones Latinae Selectaedan (ILS) öğrendiğimize göre bu tasmalardan bazılarının şu ifadeler yer almaktaydı: Benim adım Januarius. Macarius'un arazisinde ve beşinci bölgede yaşayan, senato yazmanı Dexter'in kölesiyim!” (ILS, 8726). “Ben kaçak bir köleyim; Beni yakala! Beni, Efendim Zoninus'a geri götürürsen bir altın Solidus kazanacaksın” (ILS, 8731). “Roma'da tasmların işlevi o kadar evrenseldi ki güney Gal'deki bir örnekte Latince “Tene me quia fugio” (Ben bir kaçağım beni tutuklayın) ifadesi büyük harflerle T.M.Q.F. şeklinde kısaltılmış halde bulunmaktadır. (Wiedemann, 2005:186-187)

İslam öncesi Arap coğrafyasında da oldukça yaygın bir kölelik geleneği bulunmaktaydı. İslamiyet'in gelişiyle birlikte kölelik konusunda önemli değışiklik beklentisi vardı ancak böyle güçlü bir gelenek ile karşı karşıya kalan İslamiyet sadece köleliğin kapsamını daraltmış ve kölelerin azat edilmesini teşvik etmiştir. İslam hukukunda kaçak köleler ile ilgili uygulamalar daha önceki devletlerdeki uygulamalara benzerdir. İslam hukukunda kaçan bir köleyi yakalayan kimse onu sahibine götürüp teslim edebileceği gibi, eğer isterse sahibi gelip onu alıncaya kadar yanında tutabilir, isterse de kadıya götürüp teslim edebilirdi. Kölenin abd-ı âbık olduğu şahitlerce doğrulanmadığı müddetçe kadı onu kabul etmez, âbık olduğu anlaşılırsa onu ta'zir eder veya ikinci kez kaçmasını engellemek için tevkif ederdi. Âbıkı yakalayan kimse onu sahibine vereceği için tuttuğunu ifade ederek kadının iznini alarak altı aya kadar saklardı. Eğer bu süre içinde sahibi çıkmayacak olursa onu başkasına satabilirdi. Eğer köleyi kadıya teslim eder ise köleye harcamış olduğu kadar nafakası Beytü'l Mâl'dan ödenirdi. (Bilmen, 1976:58-59)

Osmanlı'da Kaçak Köle Kavramı ve Hukuki/Dini Metinlere Yansıması

Bu bölümde köleliğin çeşitli şekillerinin yaygın olduğu Osmanlı Devleti'nde kaçak kölelik konusuna değinilecektir. Her şeyden önce kaçak köleliğin Osmanlı Devletinde Eski Yakındoğu'daki izleri taşıyıp taşımadığı, benzer birtakım uygulamaların olup olmadığı incelenecektir. Elbette ki İslam devleti hüviyetinde olması ve İslam hukukunu uygulaması kaçak köleliğe bakışta önemli değışiklikler getirir de büyük oranda kaçak kölelerin tespiti, kayıtlarının tutulması, efendilerine teslim edilmesi ve efendi tarafından köleyi bulanlara ödenmesi gerek ücretler konusunda Osmanlıların kadim geleneğini devam ettirdikleri söylenebilir. Osmanlı belgelerinde geçtiği şekliyle âbık; efendisinden kaçan köleler için kullanılan şer'i bir tabirdir. (Pakalın, 1993:6) Osmanlı belgelerinde ve kanun metinlerinde sıklıkla karşımıza çıkan bu ifade Arapça'da "kaçmak" anlamına gelen ebk kökünden türetilmiş bir sıfat olup abd-i âbık (kaçak köle) terkinde kullanılmıştır. Şener bu terimin, "Haklı bir sebebe dayanmadan efendisinden kaçan köle hakkında kullanılan" fıkhi bir terim olduğunu belirtmiştir. (Şener, 1988:306) Yine bir başka kaynağa göre âbık; "efendisinden bir korkusu ve zor işlere sevk edilme düşüncesi olmadan sırf arzusuna uyup kaçan köledir." (El-Mavsili, 2013:311) Bu tanımlardan da anlaşılacağı üzere âbık tabiri geçerli bir nedeni olmadan kaçan köleler için kullanılmaktadır.

Osmanlı Kanunnâmelerinde kaçak köleyle ilgili olan maddelere baktığımız zaman daha çok köleleri yakalayan ya da teslim alanlara ilişkin ifadelerin olduğu görülmektedir. Mehmet Arif tarafından neşredilen ve Fatih Sultan Mehmed dönemine ait olduğu düşünülen Kanunnâme-i Al-i Osman'da kaçak kölelerle ilgili olan madde şu şekildedir: "Ve serbest tımarlarda müsellemler ve yörükân-ı hüdevendigârdan gayrî reayâ tuttukları yâve ve abd-ı âbık ve carîye müjdesi sâhib-i tımarındır müddet-i örfiyeleri tamam olduktan sonra pazarlarda kadı marifetiyle bey'-i men yezid olunub satılan kulun ve cariyenin ve devvabın bahaları ashâbı zahîr olunca bir emin yerde emaneten kabz olunmak kanun-ı kadımdır. Müddet-i örfiye dahi kulda ve cariyede üç aydır ve devvabda bir aydır." (Mehmed Arif, 1330:18-19) Daha çok müddet-i örfiye vurgu yapan bu maddenin açıklamasında Mehmed Arif Bey şöyle demektedir: "Sahibinden firar eden köle yahud cariyeye diğeri bir mahalde tutuldukda maddede beyan olunan müddet-i örfiyesince muhafaza olunur; bu müddet-i örfiyede sahibi gelir ise müjdesini ve gerek köle ve gerek cariyenin hıfz olunduğu zamana aid olarak kadının takdir eylediği nafakasını verir ve köle ve yahud cariyesini alır idi. Köle ve cariyenin kaçtığı mahallin tutulduğu yere uzaklığı bir günlük ise otuz, iki günlük ise atmış; üç günlük veya daha ziyade ise yüz akçe ahz olunur idi ki 'köle ve cariyeye müjdesi tabir olunan budur. Kaçtığı mahal üç günden ne kadar ziyade olursa olsun yüz akçeden ziyade alınmaz idi." (Mehmed Arif, 1330:19) Görüleceği üzere Osmanlı kanunnamesinde kölenin kaç günlük yoldan yani mesafeden kaçtığı dolayısıyla onu yakalayanın köleyi nerede yakaladığı önem arz etmektedir. Zira köleyi yakalayana verilecek olan

muştuluk ve nafaka miktarı bu mesafeye göre belirlenmektedir. Benzer bir durumun Hitit kanunlarında yer aldığını daha önceki bölümde belirtmiştik.

Akgündüz'ün belirttiğine göre Osmanlı Kanunnâmeleri konuyla ilgili sadece şer'î hükümleri tedvin etmiştir. Bunlardan birisinde; "... abd-ı âbık tutulsa, yâveci olan abd-ı âbıkı tutub âbıkın mevlâsı gelicek bir günlük yoldan kaçmış ise 60 akçe (13 dirhem) ve üç günlük yoldan kaçmış ise dahi ziyade kaçmış ise yüz akçe (40 dirhem) muştuluk verir ve kulun kadı takdir eylediği nafakasını verir... cu'l, kulun kaçtığı yerden tutulduğu yere değin her deve konağına otuzar akçe müjde verilir... müddet-i örfiye kul ve câriyede tamam üç aydır, atda 40 gündür, koyunda 20 gündür, sığırda ve sâir davarda tamam bir aydır... Tamam olucak kadı ma'rifeti ile yâvacılar bazara koyub mezâda satub akçasın hıfzedeler... Sâhibi zuhûr edicek yâvacıdan akçasın alalar." (Akgündüz, 1990:183) Vilayet Kanunnâmelerinde de hemen hemen hiçbir şekilde değişikliğe uğramayan kaçak kölelerle ilgili hükümler bir gelenek şeklinde Fatih döneminden I. Ahmed dönemine aynı şekilde devam etmiştir.

Kanunnâmelerden de anlaşılacağı üzere kadıya kaçak kölelerin yakalanması ve sahiplerine teslim edilmesi konusunda büyük bir görev düşmektedir. Bu nedenle Osmanlı coğrafyasının çeşitli bölgelerine ait şer'îye sicillerinde kaçak kölelerle ilgili birçok hükme rastlanmaktadır. Şer'îye sicillerinde kaçak kölelerin sahiplerine teslim edilmesi veya müddet-i örfiyeleri dolduysa satılmaları ile ilgili kayıtların tutulması standart bir şekilde yapılmaktaydı. Bu kayıtlar incelendiğinde kayıtlar tutulurken hemen hemen tamamında şu sıra takip edilmekteydi: kaçak köleyi yakalayan kişi ya da kişilerin adları, köleyi yakaladıkları yer, kölenin fiziki özellikleri, üzerinde bulunan kıyafet ve yanında taşıdığı eşyaları, milliyeti, yakalandığı/teslim edildiği tarih, kime teslim edildiği, takdir edilen nafaka miktarı ve tarih. Belgelerin kaydı tutulurken bir hükümden diğer hükme geçiş aralıklarından anlaşıldığı kadarıyla kâtipler kölenin sahibinin bulunması durumunda veya müddet-i örfiye dolduğunda yeni satışın yapıldığını belirtmek için belgenin alt tarafını boş bırakıyorlar ve daha sonra bu kısmı dolduruyorlardı. Belgenin tarihten sonraki alt kısmında ise önce şuhûdü'l-hâlin ismi kaydedilerek kölenin nereden kaçtığı ve kime ait olduğu belirtilip kime teslim edildiği ve teslim tarihi yazılıyordu. Eğer müddet-i örfiyesi doldu ise kime ne kadar ücrete satıldığı ve masrafları (müjde, nafaka, ca'l, dellaliye, resm-i sicil, beray-ı kisve gibi) kaydediliyordu. Bu şekilde hem kölenin sahibinin bulunduğu hem de müddet-i örfiyesinin dolup satıldığı hüccetlere dair iki örneği şu şekilde verebiliriz:

"Sebeb-i tahrir-i sicil budur ki

Karye-i İstavros'dan Yeniçeri Alagöz b. Abdullah meclis-i şer' de asferü'l-levn, eftehü'l-hacibeyn, ganemü'l-ayneyn, tavîlü'l-kâme başına siyah şapka ve eğinine köhne kendir ve ayağına çarık ve kebe aba çakşır giyer abd-ı abıkı tutup İstavros cabisi Ali b. Abdullah'a teslim olunup, nafakası ve hıfzı için yevmi ikişer akçe takdir olunup sebt-i sicil olundu. Tahriren fi yevmi'l-erba'a min Muharrem fi 11 sene 931.

Şuhûdü'l-hal: Mehmed b. Süleyman, Hacı b. Abdullah, Bali b. Aslıhan ve gayruhüm.

Mezkûr [u] mevsûf abd-ı âbıkın sahibi kazâ-i İznikmid'den karye-i Çayır'dan Muslihiddin b. Abdullah nam kimesne imiş. İtimad olunduğu ecilden sebt-i sicil olundu. Tahriren fi 24 Muharremü'l-haram sene 931.

Şuhûdü'l-hal: Ahmed b. Siyami, Mehmed b. Süleyman, Kulağuz b. Aslıhan, Süleyman b. Yusuf." (Üsküdar Şer'îye Sicili 5, 47b-1. Bundan sonra ÜŞS 5)

"Vech-i tahrir-i sicil budur ki

Karye-i Ağvıran'dan Musa nam bir asferü'l-levn, eftehu'l-hacibeyn, ganemü'l ayneyn, kâimu'l-enf, Rûsiyyu'l-asl* kösecü'l-lihye, evsatü'l-kâme başına ak külah ve eğinine kır aba ve köhne gök kaftan ve ayağına çarık giyer Rûsiyyu'l-asl abd-ı âbıkın gurre-i Ramazânın dördüncü gününde yevmü'l-erba'ada tutup Çavuş Hayreddin âdemisi Mahmud'a teslim olunup nafakası ve hıfzı için yevmî iki akçe takdir olundu. Tahrîren fî evasıtı Ramazânî'l-mübârek sene ihdâ ve selâsîne ve tis'a mi'e.

Şuhudu'l-hal: Mehmed b. Süleyman, İvaz b. Musa, Memi b. İskender, Süleyman b. Yusuf ve gayruhüm.

Mezkûr mevsûf abd-ı âbıkın müddet-i örfiyyesi tamam olup miraren mezad olunup bin yüz elli akçeye bey' olunup iki yüz akçe nafaka yüz elli müjdegânesine ve doksan ca'lına ve on dört akçe iki sicillata cem'an üç yüz elli dört akçe harç olup baki yedi yüz doksan altı akçe Çavuş Hayreddin'e emanet konulup sebt-i sicil olundu. Tahrîren fî 18 Zilhicce sene 931." (ÜŞS 5, 53b-5)

Kaçak köleler ile ilgili bilgi sahibi olabileceğimiz bir diğer kaynak çeşidi ise fetva kitaplarıdır. Özellikle çalışmamızın kapsadığı dönemi yakından ilgilendirmesi dolayısıyla Şeyhülislâm Ebussuud Efendi'nin fetvalarına bakmakta yarar görmekteyiz. Kaçak kölelerle ilgili ilk mesele kölenin dâr-ül harbde yakalanmasıyla ilgilidir ve şu şekilde ifade edilmiştir: "MES'ELE: Zeydin kulu Amr ibâk edip dâr-ül-harbe lâhik olduktan sonra, Bekr Amrî dâr-ül-harbden çıkarıp esir eylese, mülkünden ibâk idüğün isbat edicek Amrî Bekrden almağa kadir olur mu? ELCEVAP: Olur. ELCEVAP: Dar-ül-harbe kaçıp vardıysa bilâ-şey' keferi dar-ül İslâmdan tutup dar-ül-harbe iletiler ise semenin verir alır.

Devamında sorular kölelerin sahiplerine iadeleri ve müddet-i örfiyeleri ile ilgidir: SU'AL: Zeyd Amrın ibâk eden iki nefer esirini ta'amlandırıp libaslandırdığın ikrar etmekle, Amr Zeyde esirlerin kıymetlerin tazmine kadir olur mu? CEVAP: Olur.

SU'AL: Bir kaçkın kulu, Zeyd "benimdir" deyu da'vâ edip nişanların beyan eyledikte kâdî, evâbık hâzır değil iken vermeğe kadir olur mu? CEVAP: Olmaz, ma'rûf ve mütevâtir değil ise.

MES'ELE: Zeydin ibâk eden kulu Amrî, yave zabiti tutup, müddet-i 'urfiyesi tamam olduktan sonra Beşre bey' eylese, Zeydi mezbur Beşrin elinden almağa şer'an kadir olur mu? ELCEVAP: Sipahi ise olur.

MES'ELE: Zeydin ibâk eden kulunu, âbıklar emini tekmi'l-i müddetten sonra Amra satıp akçasın alıp, ba'dehu Zeyd gelip taleb edicek, hâkim Amrdan Zeyde kulunu hükm eylese hükmü nafız olur mu? ELCEVAP: Olur, sipahi ise, ya tekmi'l-i müddette ve ta'rifte şüphe var ise, yahud gabn-i fahiş ile bey' olundu ise.

SU'AL: Zeydin cariyesi Hind ibâk edip, yâveci müddet-i 'urfiyesi tamam olduktan sonra Amra bey' edip, Zeyd Amrda cariyesin buldukta şer'le sabit edip almağa kadir olur mu? CEVAP: Zeyd sipahi ise olur. Sipahi olmayıp, yâveci müddet tamam olunca her mecma'da nida ettirip, sahibin bulmak için tamam sa'y edip, bulmak mümkün olmamağın bey' olunduğu şer'le sabit olucak alamaz, akçasın alır. (Düzdağ, 1972:130-131)

Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin hazırladığı fetva kitaplarında ise kaçak kölenin yakalanması durumunda yakalayan ve sahibine düşen görevler hakkında şu hükümler yer almaktadır:

* Özellikle çalışmamızın dayandığı 5 Numaralı Üsküdar Şer'ıye Sicilinde kayıtlar her zaman yukarıda belirttiğimiz sırada tutulmamış, bazen bazı bilgilere yer verilmemiştir. Ancak genel olarak bakıldığında bu sıralamaya riayet edildiği anlaşılmaktadır. Buradaki örnek aslında bu sıralamaya riayet edildiğini göstermesi açısından önemlidir. Dikkat edilirse kaçan kölenin Rus olduğu bilgisine iki kez yer verilmiştir. Muhtemelen kâtip hüccette geçen ilk Rus ifadesini yazarken bunu hatayla yazdı ve kaçak kölenin milliyetini yazacağı asıl sırada bu bilgiyi bir kez daha tekrarladı.

“Zeyd’in abd-ı âbıkı Amr’ı zabıt-i evâbık olmayan Bekir ahzettikde işhâd mümkün iken işhâd etmeyip ba’dehu Amr Bekir’in yedinden ibâk edib gaib olsa Zeyd Amr’ı Bekir’e tazmine kâdir olur mu? El-cevab: Olur. Görüldüğü üzere fetvadan kaçak köleyi yakalayanın onu sahibine teslim etmeden kaybetmesi durumunda suçlu konuma düşeceği anlaşılmaktadır. Yine devlet görevlilerinden birisinin kaçak köleyi yakalaması durumunda onu sahibinden izinsiz istihdam etmesine izin verilmekte, köleyi sahibine teslim edene ise “gümüşten kırk dirhem-i şer’î alır eğer âbıkın kıymeti kırk dirhemden ezyed ise ve illâ âbıkın kıymetinden bir dirhem nâkıs alır” denilmektedir. (Şeyhülislam Feyzullah Efendi, 2009:138) Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi’nin fetvalarında ise kaçak kölenin yakalayan tarafından istihdamı hakkında şu hüküm yer almaktadır: “Zabıt-ı âvabık olan zeyd abd-ı âbık olan Amr’ı ahz ettikde mevlası üzerine deyn olmak üzere hâkime Amr için yevmi şu kadar akçe takdir ve bir müddet Amr’ı kendi hidmetinde istihdam üzere iken mevlası Bekir zuhur edib ba’de’l isbat ve’l-hükm Amr’ı alsa Zeyd vech-i muharrer üzere nafaka takdir ettirmiş idim deyu nafaka baha namına Bekirden nesne almağa kâdir olur mu? el-cevab olmaz.” (Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi, 1269:201)

Üsküdar’da Kaçak Köleler (1523-1529)

Osmanlı Devletinde kölelerin askeri, sosyal ve iktisadi anlamda önemli bir rol oynadığı muhakkaktır. Osmanlı ordusunda köleler erken tarihlerden itibaren asker kaynağı olarak kullanılmışlardır. Ancak bizim burada üzerinde duracağımız konu biraz daha olayın sosyal boyutu olacaktır. Osmanlı’da gerçekten kölelik yaygın mıydı? Bu sorunun net bir cevabını verebilmek oldukça zordur. Ancak arşiv belgeleri ve özellikle kadı sicillerindeki kayıtlara bakıldığında köleliğin oldukça yaygın olduğunu söylemek mümkündür. Kölelerin çeşitli şekillerde kadı mahkemesine yollarının düştüğü bir gerçektir. Bu belgelerin çeşitlerine bakıldığında en çok karşımıza çıkanlar, köle azadı, ayıplı köle satış akdinin sonlandırılması, hürlik iddiası, kölelerin tarafı oldukları suçlar, kölelerin yer aldığı vakıflar ve terekelerde yer alan mallar arasında sayılan kölelerdir. Terekelere dayalı olarak yapılan demografik tahminlerde özellikle klasik dönemde köle sayısının kayda değer bir düzeyde olduğu ortaya koyulmuştur. (Şen, 2007:17) Köleliğin yaygın olduğu bir toplumda çeşitli nedenlerle köle olan ve farklı alanlarda çalıştırılan kölelerin kaçma eğilimi göstermeleri de gayet doğaldır. Anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı’da kaçak köleler (kaçkın, âbık) yaygın bir fenomendi. (Zilfi, 2010:149) Bu çalışma da Üsküdar’a ait 5 Numaralı Şer’iye Sicilinde kaçak köleler ile ilgili tutulmuş olan kayıtlar incelenecektir. Kanuni Sultan Süleyman’ın iktidarda bulunduğu döneme ait olan bu defter çok farklı cinsten kayıtları barındırmaktadır. Bu kayıtlar içerisinde 228’i kaçak kölelerle ilgilidir. Bu 228 kaçak kölenin sadece iki tanesi cariye idi. Elbette bu durum anlaşılabilir nedenlerden kaynaklanıyordu. Kadınların yalnız başlarına seyahat etmelerinin kabul edilmezliğinden dolayıydı. Genelde kadınlar, ister köle isterse hür olsunlar, erkek bir refakatçi tarafından eşlik edilmeden seyahat etmezlerdi ve bu yüzden kadın bir kaçak oldukça göze çarpardı. (Seng, 1996:158; Zilfi, 2010:149) Üsküdar’a ait yakın tarihlerdeki sicillerde kaçak köleler ile ilgili kayıt sayısı hemen hemen aynıdır. 1 numaralı sicilde 207, 2 numaralı sicilde 37, 6 numaralı sicilde 145, (Seng, 1996:153) 9 numaralı sicilde 10, 14 numaralı sicilde 2, 17 numaralı sicilde 42, 56 numaralı sicilde 27 adet kaçak köle kaydı bulunmaktadır. Bu rakamlardan da anlaşılabileceği gibi köleler sahiplerinden kaçma girişimine sıklıkla başvuruyorlardı. Bu rakamlara yakalanmadan bir şekilde kaçmayı başaramış olanlar da eklendiğinde sayının bir hayli fazla olduğu ileri sürülebilir. Özel olarak Üsküdar’da bu derecede fazla sayıda kaçak köle yakalanmasının sebebi elbette İstanbul’un Anadolu yakasından Avrupa Yakasına geçiş için en uygun yer olmasından kaynaklanıyordu. Daha açık bir ifadeyle sahiplerinin ellerinden kaçan köleler Üsküdar ve civarında toplanıyorlar ve kayıkçılar ile anlaşarak karşıya geçmek istiyorlardı. Çünkü başta Galata Limanı olmak üzere onları memleketlerine götürecek ve hürriyetlerine kavuşturacak olan gemiler buradan hareket ediyorlardı. Yine kölelerin en sık yakalandıkları iki yer olan İstavros (Beylerbeyi) ve Çengelköy rıhtımları nispeten daha sakin yerler oldukları için güvenli geçiş isteyenler için varış yeri olmaları o kadar muhtemeldi ve kaçaklar

bu köylere giden yollar boyunca sığınacak yer ve barınak aradıkları için sıklıkla bir araya toplanmışlardır. (Seng, 1996:153) Ayrıca Üsküdar'ın İstanbul'un birçok bölgesi gibi kozmopolit bir yapıya sahip olması, bölgede hatırı sayılır bir gayrimüslim nüfusun barınması kaçak kölelerin daha kolay kamufle olmasına sebep oluyordu denilebilir.

Peki, Osmanlı'da köleler sahiplerinden neden kaçarlardı? Belgeler bize bu konuda neredeyse hiç bilgi vermiyor. Osmanlı döneminde bir kölenin sahibinden kaçması hiç de kolay bir şey değildir. Çünkü Anadolu'da pek çok vilayette kaçan kölelerin ve kaybolan hayvanların yakalanmasından sorumlu özel devlet görevlileri bulunmaktaydı. Bu iş için ödenen ücret fazla olduğu için ilgili görevliler kuşkulandıkları kişileri kimliklerini saptamak için gözaltına alma hakkına sahipti. (Faroqhi, 2012:102-103) Sadece devlet görevlileri değil bazen köle sahipleri ve adamları da kaçak kölelerin peşine düşüyordu. (Osmanlıda Bir Köle, 2010:188)* Nihai hedeflerine varıncaya kadar kat edecekleri yolu yakalanmadan ve dikkat çekmeden aşmak çok kolay gözüküyordu. Muhtemelen güzergâh olarak تنها yerleri seçmek durumunda kalıyorlardı ki, bu da hayatlarını tehlikeye sokacak çeşitli zorluklarla (eşkiya, yırtıcı hayvanlar, iklim koşulları vb) karşı karşıya kalmalarına neden oluyordu. Kılık kıyafetlerinden, hâl ve hareketlerinden, belki de dil bilmemelerinden dolayı yakalanma riskleri çok yükseliyordu. Ayrıca efendilerinin evinden yanlarına yiyecek ve içecek bir şeyler alsalar da yol boyunca yeni ihtiyaçları doğabildiği için o yerleşim yerlerine uğramaları gerekebilirdi. Herhangi bir yerleşim merkezinden geçerlerken bu yabancıları görenler onların köle olduğunu anlayıp yakalamasalar bile bu işi profesyonelce yapanların ellerinden kurtulmaları kolay olmuyordu. Ayrıca Osmanlı toplumunda çok sık görülmesi de kölelerin çeşitli uzuvlarının damgalanması da onların yakalanma risklerini arttırıcı faktörlerden birisiydi. Tüm bu zorlukları ve bir kölenin kaçması için en uygun anın ve yolun ne olduğunu Georgieviz şu şekilde ifade etmektedir: “Anadolu, Bosna ve Rumeli Eyaletlerinde çalışan esirler arasında Avrupa'ya kendi memleketlerine dönmek için kaçmayı tasarlayanlar olmakla beraber Georgieviz bunlardan Anadolu'daki esirlerin, boğazın aşılması güç olduğundan pek azının bunu göze aldığını yazar. Anadolu'dan kaçanlar boğazı aşmak için keresteleri getirerek sal yaparlar fakat çoğunlukla dalgalar arasında kaybolurlar veya Anadolu sahillerine geri dönerlerdi. Avrupa topraklarındaki eyaletlerde olanlarsa ekinlerin boy atığı zamanlarda kaçarlardı. Böylelikle ekinler arasında saklanabilirler ve yiyecek de bulabilirlerdi. Geceleri yol alırlar gündüzleri gizlenirlerdi.” (Üçel-Aybet, 2010:340)

Sorumuza geri dönecek olursak köleler yakalanma, hapsedilme, cezalandırılma ve sahiplerine geri verilme risklerini göze alarak neden kaçarlardı? Bu soruya verilebilecek en basit ve kolay cevap “hürriyetlerini elde etmek için” olacaktır. Gerçekten de kişinin hürriyetlerinden yoksun olarak yaşaması kabul edilebilir bir şey değildir. Bu nedenle her köle potansiyel bir kaçıktır ve fırsatını yakaladığında** kaçma girişiminde bulunmaktadır. Evet, kölelerin kaçma nedeni hürriyete erişmek ya da Amerikalı Doktor Samuel A. Cartwright'ın 1856 yılında “kölelerin sahibinden engellenemeyen kaçma eğilimi” olarak tanımladığı “drapetomania” (Favazza, 2007:602) hastalığına tutuldular ise yaşam şartlarının nasıl olduğunun çok da önemi kalmıyor.

Bu iki itici gücün yanında örneğin kötü muamele görmek, ağır işlerde çalıştırılmak, başkasına satılmak, din değiştirmeye zorlanmak gibi hayatı çekilmez hale getiren nedenlerle kaçmak

* 1583 yılında Akdeniz'de Osmanlılara esir düşen Alman Heberer'in anıları Osmanlı'da köle olmanın ne demek olduğunu anlatan önemli eserlerden birisidir. Heberer, uzun süre Osmanlı kadırgalarında kürek çekmiş ve her an kölelikten kurtulmak için fırsat kollamış ve sonunda bunu başarmıştır. Anılarını kaleme alırken kendisi gibi birçok köle hakkında bilgiler vermiştir. Kitapta kaçak kölelerin kaçma teşebbüsleri ve sahipleri tarafından nasıl cezalandırıldıkları ile birçok anekdot anlatılmaktadır.

** Seng, 6 Numaralı Üsküdar Şer'iye Siciline dayanarak yaptığı çalışmada kendi çalıştığı dönem olan 1521- 1524 yılları arasında kaçak köle sayısının fazla olmasını Sultan Süleyman saltanatının ilk birkaç ayı esnasında hükümet değişimiyle, bölgede veba olmasıyla ve Rodos askeri eylemi için birliklerin Üsküdar'da toplanmasıyla açıklamakta ve kölelerin bu karmaşık durumu fırsat bilerek firar ettiklerini ileri sürmektedir. (Seng, 1996:154)

köleler için ne derece de mantıklıydı. Şartlar ne kadar kötü olursa olsun kaçma sonucunda yakalandıklarında eski yaşamlarından daha zorlu koşulların onları bekleyeceği muhakkaktı. Çünkü kanunnâmeler ve şer'îye sicillerinden öğrendiğimiz kadarıyla kaçak köleler emirlere teslim edildiklerinde hapsediliyorlar ve zincire vuruluyorlardı. Sahiplerinin onlara ne türden cezalar verdikleri konusunda bir bilgimiz yok ancak çok da iyi davranmaları beklenen bir sonuç değildir. Toledano, yapmış olduğu çalışmada kölelerin kaçma durumunu sahiplerine gözdağı vermek, yaşam koşullarını iyileştirmek başka bir ihtimalle de, bir kıskırtma, anlık bir öfke veya yorgunluk gibi nedenlerle geçici olarak kaçanlar ve bir daha dönmek üzere kaçanlar olarak ikiye ayırmıştır. XIX. Yüzyıl Ortadoğu'sunda daha çok konsolosluk belgelerine dayanarak Osmanlı köleliği üzerine yapmış olduğu çalışmada Toledano kölelerin kalıcı bir şekilde sahiplerinden kaçmalarının sebeplerini yine daha çok konsoloslara başvuran kölelerin neden kaçtıklarını ifade eden söylemlerine dayanarak şu başlıklar altında toplamaktadır: (Toledano, 2010:73-94) Kötü muameleyi sona erdirmek için gitmek, zorunlu düşüktan kaçınmak için gitmek, sürekli istismarı durdurmak için gitmek, yeniden satıştan kaçmak için gitmek, aileyi kurtarmak için gitmek, hür olmak için kölelik bağlarını koparmak (Toledano, 2010:73-94) Çalışmamızın kapsadığı XVI. yüzyıl için bu sebeplerin ne derecede geçerli olduğunu tam olarak tespit edebilmek mümkün olmasa da belgelerde bazı kölelerin bir gemi içerisinde yani Osmanlı topraklarından kaçarken yakalanmaları (Tak, 2005:22) (hürriyetine kavuşmak ve yeniden satılacağına dair korku) Toledano'nun bahsettiği nedenlerden ikisinin XVI. yüzyılda da görüldüğünün kanıtıdır. Üsküdar'ın 5 numaralı sicilindeki kaçak köle ilgili hüccetler içerisinde kölelerin kaçma nedenini itiraf ettiği tek hüccet budur. Üsküdar'da Ali b. Kulağuz'un elinde bulunan Hasan adlı Rus köle, efendisinin Bursa'da olduğunu ve kendisini buraya oğluyla gönderip sattırmak istediğini, bunu öğrenince kaçıp eski efendisinin evinin yanına gizlendiğini ve yatarken kendisini bulduklarını ifade etmiştir. (ÜŞS 5, 88b-1)

Osmanlı toplumunda kölelerin nasıl muamele gördükleri ve haklarının ne olduğu konusunun kölelerin kaçmalarında haklı gerekçeler olup olmadığı ile yakından ilgisi vardır. Bu konuda birçok kaynakta farklı bilgiler olmakla birlikte genel olarak Osmanlı toplumunda elbette istisnaları olsa da, kölelere çok kötü muamelelerde bulunulmadığı –en azından çağdaş devletlerdeki örnekleriyle karşılaştırıldığında- anlaşılmaktadır. Çoğu zaman haneden birisi gibi görülen köleler belirli oranda serbestiyet sahibi idiler. Tereke kayıtlarının birçoğunda gördüğümüz üzere onlara mirastan belirli oranda hak verilmiş ve kurulan vakıflar aracılığıyla kölelere ve cariyelere gelir, mesken ve tasarruf hakkı tanınmıştır. (Yüksel, 1992:489) Bunun yanı sıra köle azat etmenin İslam'da önemli bir vazife olması dolayısıyla Müslüman olmuş olan kölelerin azat edildiklerine dair yine sicillerde birçok belgeye rastlanılmaktadır. Efendinin köle ile belirli bir hizmet süresi dâhilinde anlaşması ve bu süre sonunda kölenin azat edilmesi usulü olan mukatebe usulü de sık karşılaşılan bir yöntemdir. Kısacası Osmanlı'da pek çok köle için kölelik, yaşamlarının ancak belirli bir bölümü anlamına geliyordu; bir kölenin çocuğunun bütün yaşamı boyunca köle kaldığı çok görülen bir şey olmasa gerektir. (Faroqi, 2012:104) Toledano benzer şekilde Osmanlı'da kölelerin durumu ile ilgili şunları söylemektedir: “Köle sahiplerinin güvenini ve takdirini kazanan yetenekli köleler, hane içinde daha iyi işler yapabilir hatta bunların hane dışında çalışmalarına ve kazandıkları paranın bir miktarını kendileri için tutmalarına bile izin verilirdi. Bunlar ayrıca, eğer evin dışında karlı bir iş bulmuşlarsa mükatebe denilen bir sözleşme yoluyla ve birkaç yıllık bir dönem sonunda kendi kendilerini satın almalarına izin verilmesi için sahiplerini ikna etmeye de çalışırlardı. Alternatif olarak, köleleştirilen kişiler, sahibin ölümünden sonra azat olmak ve onun vasiyetinde böyle bir şart koşmasını sağlamak umuduyla sahiplerinin hoşuna gitmeye çalışabilirlerdi (tedbir).” (Toledano, 2010:68)

Bu örneklerle Osmanlı Devletini çeşitli zamanlarda ziyaret etmiş olan seyyahların veya devlet görevlilerinin izlenimleri de eklenebilir. 1672'de İstanbul'da bulunmuş olan Grelot Osmanlı toplumunda köle olmanın sanıldığı kadar kötü bir yaşam getirmediğini ve bunun Avrupa'daki köylünün yaşamından daha iyi olduğunu yazarken, Chevalier d'Arvieux ise kölelerin din

değiştirmeye zorlanmadıkları ancak Müslüman olmaya teşvik edildiklerinin altını çizmektedir. (Üçel-Aybet, 2010:335)*

Hem Osmanlı belgelerinin hem de Avrupalı seyyahların bize bildirdiği kadarıyla Osmanlı'da kölelerin durumlarının sahiplerinin ellerinden kurtulma arzusu duyacakları kadar kötü olmadığı görülmektedir. Kölelerin kaçmalarında, kötü muameleye maruz kalmak, din değiştirmeye zorlanmak, ağır işlerde çalıştırılmak ve benzeri gibi nedenlerden çok her türlü riski göze alarak hürriyetlerine kavuşma arzusunun ağır bastığını söyleyebiliriz.

Kölelerin neden kaçtıkları ile ilgili bilgiler gibi nasıl kaçtıkları konusunda da bilgi sahibi olunabilecek fazla kaynak ne yazık ki bulunmamakla birlikte 5 Numaralı Üsküdar Şer'ie sicilinden kölelerin kaçma girişimleri ile ilgili bazı bilgiler elde edebiliyoruz. Görülen o ki, köleler böyle riskli bir hareketi gerçekleştirirken ya yardım alıyorlar yahut da organize bir şekilde hareket ediyorlardı. Örneğin Yalağabad Kazası'nın Seydibey Köyü'nden Yeniçeri Hayreddin'in iki Rus kölesi 26 Şaban 930'da Mustafa Subaşı tarafından, (ÜŞS 5, 48b-5, 48b-6) Mustafa Paşa'nın iki Rus kölesi ise 8 Zilkade 930'da Yani ve Todorı adlı zimmiler tarafından beraber yakalanmıştır. (ÜŞS 5, 50a-5, 50a-6) Benzer ama yakalayanların farklı olduğunu gördüğümüz bir diğer kayıta ise Onikidivan Kadılığı'na bağlı Karaevli Köyünden Emir Şah b. Ferhad'ın milliyetleri kaydedilmemiş olan iki kölesinden Manos isimli köle İstavros Cabisi, ismi kaydedilmemiş diğer köle ise Kakuli adlı zimmî tarafından aynı gün yakalanmıştır. (ÜŞS 5, 85a-2, 85a-3) Muhtemelen iki köle İstanbul'a geldiklerinde dikkat çekmemek için ayrıldılar ama farklı kişiler tarafından yakalandılar. Aynı kişiye ait kölelerin birlikte kaçtıkları örnekler olduğu gibi aynı köyden farklı kişilere ait kölelerin de haberleşerek birlikte kaçtıkları da anlaşılıyor. Burak Reis tarafından yakalanan 3 Rus köle Yalağabad'ın Konuklu Köyü'nden üç farklı kişiye aittir. (ÜŞS 5, 55b-1, 55b-2, 55b-3) Yine buna benzer bir örnekte Yenişehir Kaza'sının Barçınlı Köyü'nden Hüseyin b. Doğan ve Hasan Mustafa b. Sadık Fakih'e ait iki Hırvat köleleri, (ÜŞS 5, 50a-2, 50a-3) Konrepa Kaza'sının Geçerli Köyü'nden Yeşilli Emir ile Pir Mehmed b. Ramazan'ın ise Bosna asıllı köleleri Üsküdar'da birlikte yakalanmışlardır.

Farklı köylerde yaşayan kölelerinde aynı gün içinde birlikte yakalandıkları örnekler de vardır. Onikidivan Kazası'na bağlı Arfunda'dan Abdullah b. Süleyman'ın Rus asıllı kölesi ile Tereke Köyü'nden İmirza b. Calapverdi'nin –belgede milliyeti belirtilmeyen- köleleri 14 Ramazan 931 tarihinde yakalanmışlardır. (ÜŞS 5, 54a-1, 54a-2) Komşu olmayan iki köyden bu köleler birlikte mi kaçtılar yoksa yolda mı karşılaştılar bilemiyoruz. Yine İstavros sınırında Çengelköy'den Yeniçeri Hüseyin ve Muşmulacı Kâfir milliyetleri belli olmayan dört köleyi yakalamışlardır ki bu durum kölelerin birlikte kaçma eğiliminde olduklarını göstermektedir. (ÜŞS 5, 82a-3) Seng de çalışmasında özellikle Hırvat asıllı kölelerin gruplar halinde kaçtıklarını belirtmektedir. (Seng, 1996:160)

Sicilden anlaşıldığı kadarıyla köleler her zaman efendilerinin elinden kaçmıyorlardı. Bazen esircilerin ya da kendilerini yakalayan ve hapseden çavuşların/eminlerin elinden de kaçıyorlardı. Ramazan 930 sonlarında bir Hırvat köle kendisini hapseden Çavuş Hayreddin'in, (ÜŞS 5, 49b-2) Şevval 934'de ise bir Rus köle Hergedona'dan Yani b. Cenger hapsinden (ÜŞS 5, 83b-3) kaçmışlardır. Bunun yanı sıra Ramazan 931'de bir Rus köle Esirciler Hanı'nda mütemekkin esircilerden Abdi b. Takyeci Mehmed'den, (ÜŞS 5, 53b-1) Zilkade 931'de ise bir Hırvat köle Teke'den Kaş Kaza'sından Belek Köyü'nden Esirci Hasan b. Yusuf'un elinden kaçmıştır. (ÜŞS 5, 64b-1) Bu konuda kölelerin en organize hareketleri 930 senesi Ramazan Bayramı arifesinde gerçekleşmiştir. Üsküdar Subaşı'sı Timurhan b. İsmail'in hapsinde bulunan kölelerden sekizi gece

* Aybet'in eserinin içerisinde seyyahların gözünden Osmanlı'da kölelere bakış ve kölelerin toplumsal ve iktisadi durumları üzerine daha birçok örnek bulunmaktadır. Yine konu ile ilgili şu kitaba bakılabilir. Yılmaz Öztuna, Büyük Osmanlı Tarihi, Ötüken Yayınları, c. 8, İstanbul 1994.

yarısı hapishanenin duvarını delmişler bazıı bukağı ile bazıları bukağılarını kırarak kaçmışlardır. (ÜŞS 5, 6b-4) Bu da bize gösteriyor ki, bir köle eğer kaçmayı kafaya koyduysa tüm şartları zorlayarak bu düşüncesini gerçekleştirme peşinde koşuyor.*

Kaçak Kölelerin İsimleri ve Milliyetleri

Üsküdar Kadılığı tarafından sicile kaydedilen 228 kaçak kölenin 76'sı H. 930 (M.1523/1524), 65'i H. 931 (M. 1524-1525), 12'si H. 932 (M.1525-1526), 10'u H. 933 (M. 1526-1527), 50'si H. 934 (M. 1527-1528), 12'si H. 935 (M. 1528-1529) ve 1'i de H. 936 (M1529-1530) yılında yakalanmıştır.

Üsküdar'a ait 5 Numaralı Şer'ie Sicilinde kaçak köleler için tutulmuş olan kayıtlarda ilginç bir durumla karşı karşıya kalmaktayız. Yakalanan ve kayda geçirilen 228 kaçak köleden yalnızca 37 kölenin isimleri kaydedilmiştir. Cariyelerden ikisinin de ismi kaydedilmemiştir ama bunun cinsiyete ait bir özellik değil genel bir eğilim olduğu kanaatindeyiz. Hâlbuki bir kaçak köle yakalandığında ona ilk sorulması ve kayda geçirilmesi gereken özelliği ismi olmalıdır. Kaçak kölenin sahibine teslim edilmesi için ona ait ne kadar ayırt edici özellik var ise –daha sonraki bölümde görüleceği üzere fiziki özellikleri, kıyafetleri, damga ya da yara izleri) kaydedilmesi gerekirken isimlerinin neden kaydedilmediği muammadır. Yakalanan kölelerin Türkçe bilmediği ve bu nedenle isimlerini söyleyememeleri çok ihtimal dâhilinde bulunmamaktadır. Çünkü Türkçe bilmeseler bile en azından isimlerini söyleyebilirlerdi. Ayrıca böyle bir durumda milliyetleri hakkında bilgiyi de verememeleri gerekirdi. Bunun gerekçesi olarak akla gelen yanıt, kayıt tutarken kölelerin isimleri ya sorulmadı ya da kaydedilecek değerde bir bilgi olarak görülmedi. Çalışmamıza konu olan sicildeki köle isimlerine bakıldığında sadece ikisinin gayrimüslim ismi olduğu (Petro ve Manos) görülür. Dolayısıyla onların dışındaki kölelerin isimlerinden yola çıkarak Müslümanlığı kabul etmiş olduklarını varsaymak gerekir. Bir gelenek olarak kölelerde çok sık karşılaştığımız “bin Abdullah” adı on üç kölede görülmektedir. En sık Şirmerd ismine rastlanılırken kölelere Hamza, İlyas, İskender, Hasan, Hüseyin, Uğurlu, Mübarek, Hoşkadem gibi isimler de verilmiştir.

Kaçak kölelerin milliyetleri onların satış bedellerinde önemli rol oynayan faktörlerden birisidir. Roma döneminde başlayan kaçak köle kayıtlarında milliyetin kaydedilmesi uygulaması Osmanlı kayıtlarında da devam etmiştir. Romalı hukukçu Ulpianus köle satıcısının kölenin milliyetini satış esnasında açıklaması gerektiğini belirtir. (Malay, 2010:44) H. 930-935 tarihleri arasında yakalanan ve 5 Numaralı sicile kaydedilen kaçak kölelerin milliyetlerine baktığımızda karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır:

Milliyeti	Adet
Rus	65
Hırvat	31
Bosna	28
Arap	18
Moskov	12
Engürüs	4
Eflak	2
Macar	2
Hind	2
Efrenc (Sakızlı)	1
Kazak	1
Tatar	1

* Hapisten veya gözetimden kaçan köle örnekleri için bkz. Seng, 1996:156-157.

Boğdan	1
Çerkes	1
Midilli	1
Tavaşi*	1
Belli Olmayan	57
Toplam	228

Yukarıdaki tablo Osmanlı Devletinde kölelerin hangi bölgelerden ve milletlerden sağlandığı konusunda bilgiler vermektedir. Ezici bir çoğunlukta Rus kökenli köle görülüyor ki bu durum Osmanlıda uzunca bir süre köle kaynağı olarak Rusya ve Çerkezya'nın kullanılmasıyla yakından ilgilidir. Kırım bölgesinde esir ticaretinin çok yaygın ve kârlı bir uğraş olması bu bölgelerden toplanan kölelerin Osmanlı coğrafyasının birçok yerine dağıtıldığını gösteriyor. Belgelerde Moskov olarak ayrıca kaydedilenler ile Rus olarak kaydedilenler arasında coğrafi veya ırki nasıl bir fark bulunuyor bilemiyoruz. Hem 1 Numaralı sicile hem de 6 numaralı sicile göre yapılan çalışmalarda da en fazla sayıda Rus kölelerin bulunduğu görülmüştür. 1 Numaralı sicilde 214 kaçak köleden 98'i Rus'tur. Bunun yanında Bosnalı 38, Hırvat 14, Arap 14, Eflak 8, Çerkez 6, Sırp 6, Boğdan 4, Rum 3, Leh 2, Arnavut, İngiliz, Macar, Acem ve Abaza ise 1'er, milliyeti belli olmayan ise 15 kişidir. (Tak, 2005:22) Kaçak kölelerin milliyetleri ile ilgili Seng'in çalışmasından çıkan sonuçlar da, hem bizim hem de Tak'ın çalışmasına yakın oranlardadır. "On yılın başında kaçak kölelerin yüzde otuz dokuzu Rus kökenliydi (*Rusî*; iki tanesi daha belirgin olarak *Moscovî* olarak tanımlanmıştı). Yüzde otuz biri Hırvatistan'dan idi (*Hırvadî*) ve yüzde on biri Bosnalıydı (Bosnevî). Aynı istikametten iki Eflak, bir Macar (Macarî) ve bir Bulgar (Bulgarî) vardı. On yılın sonundaki örnek, oluşum açısından benzerdir: tanımları kaydedilmiş olan otuz altı köleden on yedisi Rus, altısı Macar, beş Bosnalı ve beş tanesi de Hırvat olarak tarif edilmiştir." (Seng, 1996:157)

Osmanlı'da kölelerin etnik kökenlerinin çeşitliliğine bakıldığında daha çok Doğu Avrupa kaynaklı insanların köleleştirildikleri görülmektedir. İncelediğimiz sicilde yer almamasına rağmen 1 Numaralı Üsküdar Şer'îye sicilinde Ulah, Rum, Gürcü, Leh, Meğri, Abaza; 51 Numaralı sicilde Portekiz, Galata sicillerinde ise Ermeni, Ceneviz, Kıbrıs ve İspanyol gibi farklı kökenlerden kölelere rastlanılmaktadır. 58 kayıtta kölelerin hangi millettten oldukları kaydedilmemiştir. Bunun nedenini saptayabilmek oldukça zordur.

Kaçak Köleleri Bulanlar ve Köleleri Teslim Ettikleri Görevliler

Osmanlı Kanunnâmelerinde açıkça yazıldığı üzere kaçak köleleri yakalama görevi resmi devlet görevlileri olan "yavacı"larındı. Güçlü bir ihtimalle yavacılar önceki bölümde bahsettiğimiz Romalı köle avcıları olan "fugitivarii"lerle benzer işlev görmekteydiler. Ancak kanunlar kaçak bir kölenin görülmesi durumunda hemen herkesi onu yakalamakla yükümlü kılmaktaydı. Bu durum da resmi devlet görevlileri olan yavacıların dışında diğer devlet görevlilerinin ve sıradan halkın da birer köle avcısına dönüşmelerine neden olmuştur. Elbette bunda sadece kanunların emretmesi değil yakalanan her köle başına müjde ve cu'l adı verilen ödüllerin alınmasının da etkisi vardır. İyi ama bir kişinin köle daha da ötesi kaçak köle olduğunu bu kişiler nasıl anlıyorlardı? Bu işi profesyonelce yapan yavacıların kaçak köleleri tespit etmeleri ve yakalamaları belki kolaydı ancak işi bu olmayan kişiler onları nasıl tespit ediyorlardı? Akla gelebilecek ilk yanıt kölelere azatlık belgesi (itknâme) sorulması ve bu belgeyi gösteremeyenin kaçak olarak yakalanmasıdır. Fakat herkesi çevirip itknâme sormak da akla çok yatkın gelmiyor. Fiziki olarak kölelerin (daha çok sarışın, mavi gözlü veya tam tersi zenci) tipolojisinden şüphelendiklerine mi soruyorlardı acaba azatlık belgesini? Eğer böyle farz edersek bu tiplere uymayan köleleri nasıl bilebiliyorlardı? Kölelerin kaçmakta kullandıkları

* Tavaşi kelimesi hadım ağası anlamına gelmektedir. Bu kölenin milliyetinin yerine bu ifade ile kaydedilmesi oldukça ilginçtir. Tavaşi bir etnik çağrışım yapmasa da tabloda bu haliyle yer vermeyi uygun gördük.

güzergâhları bilmek onlara bir avantaj sağlar mıydı? Örneğin yolculukların çok fazla bireysel olarak yapılmadığı bir çağda, yalnız başına ya da küçük gruplar halinde herkesten uzak yolculuk yapan, belki daha çok geceleri yol alan, yakalanma riskini arttıracak için yerleşim yerlerinden uzak duran, belki dil bilmeyen ya da dili düzgün konuşmayan, tedirgin hareketler sergileyen, belki yorgun, kirli insanları gördüklerinde onların muhtemelen kaçak köleler olduklarını mı düşünüyorlardı? Kölelerin damgalanması geleneği Osmanlı'da çok fazla uygulanan bir yöntem olmadığından vücudunda ayırt edici bir iz görmek ya da kıyafetleri hür bir insanınkinden çok farklı olmadığı için neticede oradan ayırt edebilmek de çok mümkün olmayacaktır. Evet, bazı kölelerin mahkemede kendilerinin köle olduğunu itiraf ettikleri (belgelerde rıkkıyyete mu'terif diye tabir edilmektedir) örnekler bulunmakla birlikte üzerinde durduğumuz konu mahkemeye gelmeden önce nasıl tanındıklarıyla ilgilidir.

Gerçek işi köle yakalamak olmayan insanların bir kaçak köleyi nasıl tespit ettikleri konusunda net bir şey söylemek çok mümkün değil ama bazı örnekler bize bu işten ciddi manada gelir elde eden ve hatta bu işi meslek haline getirmiş olan kişilerin var olabileceğini göstermektedir. Bu duruma örnek gösterilebilecek ilk isim İskender b. Abdullah adlı kişidir. Kayıtlardan anladığımız kadarıyla Üsküdar'da oturan ve eski bir köle olma olasılığı olan İskender, 18 Zilkade 930'da iki Eflâklî, 25 Şaban 931'de bir Moskov ve 935 senesi Şevvalinin başında bir Bosnalı köle yakalamıştır. (ÜŞS 5, 50b-4, 50b-5, 57b-4, 71b-2)* Bir diğer isim Acemi oğlanlarından Hamza adlı kişidir. Hamza adlı acemi oğlanı, biri H. 930 senesi Recebinin başında, diğeri sonunda olmak üzere iki, 932 senesinin Zilkadesinde ise bir olmak üzere üç Rus köle yakalamıştır. (ÜŞS 5, 3b-4, 58a-5, 65b-3) Mustafa Subaşı da 26 Şaban 930'da ikisi Rus birisi Bosnalı üç köle yakalamıştır. (ÜŞS 5, 48b-5, 49a-1, 49a-2) Mahmud b. Bahadır adlı kişinin ismi ise hem köle yakalayan hem de yakalanan kölelerin getirildiği mahkemede şuhûdü'l-hâl olarak görev yapanların arasında görülmektedir. 931 Senesinin Recebinde yalnız başına milliyeti kaydedilmemiş bir köleyi, 934 senesinin Cemaziyelevvelinde ise Ahmed b. Hasan ile birlikte bir Arap köleyi teslim için mahkemede gördüğümüz Mahmud b. Bahadır, (ÜŞS 5, 1a-8, 80a-2) 934 Senesi Cemaziyelevvel ile 936 Senesi Muharreminde ise kaçak kölelerin sahiplerine teslimlerinde bu kez şuhûdü'l-hâl olarak mahkemede karşımıza çıkmaktadır. (ÜŞS 5, 72a-1, 84b-1) Anlaşılan o ki Mahmud kölelerle yakından ilgilenen bir kişidir.

Kölelerin kaçarken takip ettikleri yol güzergâhında bulunan köylerin sakinlerinin kaçak köleleri yakalamakta biraz daha ön plana çıktıklarını görmekteyiz. Birbirine yakın olan Bulgurlu ile Çengelköy sakinleri anlaşıldığı kadarıyla bu işten para da kazanmaktaydılar. İncelediğimiz dönemde kaçak köleleri yakalayanlardan dördü Bulgurlu Köyünden yedisi de Çengelköy'dendi. Yine kaçak kölelerle ilgili kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla köleler bir kişi tarafından yakalanıp görevlilere teslim edilebildiği gibi bazen iştirâken de yakalanabiliyor, belgelerde bazen iki ve hatta üç kişinin bir arada yakaladığı kölelere de rast gelinebiliyordu.** Bu iştirak Müslümanlar arasında olabildiği gibi üç Rus ve bir Bosnalı köleyi yakalayan Yani ve Todoro gibi gayrimüslimler arasında da olabiliyordu. (ÜŞS 5, 50a-4, 50a-5, 50b-1, 50b-2) Zimmîlerin de en az Müslümanlar kadar köle yakalamakta istekli ve hünarlı oldukları anlaşılmaktadır. On beş hüccette köleleri yakalayanların zimmîlerden olduğu görülmektedir ki yakalanan kölelerle aynı inancı paylaşma oranları yüksek olan bu kişilerin kölelere yardım etmektense onları devlet görevlilerine teslim etmeleri de ayrıca üzerinde durulması gereken bir noktadır.

Kaçak köleleri yakalayanların mesleklerine veya iştiğal ettikleri alanlara bakıldığında toplumun çok farklı kesimlerinden kimseler oldukları görülmektedir. Devlet görevlilerinden

* Üsküdar'a ait 1 Numaralı sicilde bir Rus köle yakalayan İskender b. Abdullah adlı bir kişi daha bulunmaktadır ama bu kişinin aynı kişi olup olmadığı bilinmemektedir. (111a-3).

** Acemi Yeniçerilerinden Ali ve Mustafa bin Abdullah (49a-3/49a-4), Mustafa ve Piri (50a-1), Mustafa, Hamza ve Yusuf nam rûstaylar (51a-4), Hacı b. Ali, Abdi b. İvaz ve Pervane b. Abdullah (58a-1), İvaz b. Hamza ve Süleyman b. Mustafa (59a-5) gibi örnekler çoğaltılabilir.

askerlere, esnaftan muaf zümre mensuplarına, köylüden şehirliye hemen hemen her zümreden insanın kazanç elde edebilmek için yakaladıkları kölelerle soluğu mahkemede aldıkları görülmektedir. Acemi oğlanları, yeniçeriler, subaşı, cabi, ases, avcıbaşı, bostancıbaşı kethüdası, bostan oğlanı, çavuş gulamı gibi resmi veya yarı resmi görevlilere sıklıkla rastlandığı gibi berber, kalaycı, bahçe hizmetkârı gibi esnaf sınıfına mensup kimselere ve hatta daha önce köle olup azat edilmişlere (uteka) bile rastlanılmaktadır.

Kaçak bir köle yakalayan kişi ya köleyi kadı efendinin huzuruna kendisi çıkarıyor yahut da köleyi yavacı ya da beytû'l-mâl eminlerine teslim ediyordu. Daha sonra kaçak köle kadı defterine işleniyor, sahibinin ortaya çıkması ya da müddet-i örfiyesinin dolması bekleniyordu. Sicillerdeki belgelerde şehir merkezlerinde görevli olan da beytû'l-mâl eminleri, subaşılar, zaim-i şehri olanlar, çavuşların da kaçak köle yakalanmasında ve saklanmasında rol oynadıkları anlaşılmaktadır. Sicillerde “mir-i âb ve zâbit-i âvâbık”, “yava zâbiti”, “yava emini”, beytû'l-mâl emini ve zâbit-i âvâbık olub”, “emin-i beytû'l-mâl olub zâbit-i âvâbık olub”, “âvâbık zabtına taraf-ı şehriyârden memur ve me'zun” gibi ifadeler sıkça kullanılmakta idi. (Sak, 1992:150) 5 Numaralı Üsküdar Şer'iye Sicilinde köleleri teslim alan çok sayıda görevliye rastlanılmaktadır. Bunlar içerisinde en sık karşımıza çıkan isim uzunca bir süre Üsküdar Eminliği yapmış olan Timurhan b. İsmail adlı kişi ve adamlarıdır. Yakalanan kaçak kölelerden 50 tanesi bizzat Timurhan'a teslim edilirken onun adamlarından olan Ases Mustafa'ya 23, Topal Mustafa'ya 2 köle teslim edilmiştir. Anlaşılan o ki Timurhan bu işi yalnız başına yürütmüyordu. Hüccetlerden birinde Üsküdar Emmini Timurhan'ın şeriki Ali şeklinde bir kayda rastlanılmaktadır. (ÜŞS 5, 63a-2) Bir diğer hüccet de ise Timurhan'ın vekil-i mutlakı Hasan Bey'e iki köle teslim edildiği görülüyor. Üsküdar'da çalışmamızın kapsadığı dönemde Timurhan b. İsmail'in dışında Ahmed Çelebi ve Hüsam Bey de eminlik yapmıştır. Yine karşımıza çok fazla çıkan isimlerden birisi Dizdar Mehmedî'dir. Statü olarak diğerlerinin üstünde olduğunu anladığımız Mehmedî'ye bağlı olarak çalışan adamlar mevcut olup bunlardan Çavuş Hayreddin'e de doğrudan köle teslim edildiği gibi daha çok onun adamlarına iş düştüğü anlaşılmaktadır. Çavuş Hayreddin adamlarından Mahmud'a 37, İskender b. Abdullah'a 7, Hüseyin b. Abdullah'a 6, Yusuf b. Abdullah ve Tatar b. Abdullah'a 4, Ahmed b. Abdullah, Haydar b. Abdullah, Mustafa b. Abdullah ve Berber Ahmed'e ise birer köle teslim edilmiştir. Çok güçlü ihtimalle Çavuş Hayreddin'in adamları eskiden köleydiler. Zâbitü'l âvâbık ademisi Mahmud b. Abdullah, Üsküdar Zâimi olan Ahmed Çelebi'nin ademisi Ases Mahmud gibi görevlilerin de etkin rol oynadıkları görülmektedir. Kaçak kölelerin teslim edildiği kişiler arasında “cizye ve haraç ile vakıf icarelerini toplayan görevli” (Pakalın, 1993:253) anlamına gelen câbilerin de yer aldığı görülüyor. İstavros Câbisi Ali'ye 27, İbrahim Ağa Evkafına Câbi olan İbrahim b. Gündüz'e ise 1 köle teslim edilmiştir.

Kaçak Kölelerin Fiziki Özellikleri, Kıyafetleri ve Üzerlerinde Taşıdıkları Eşyalar

Kaybolan ve bulunması istenilen kişi veya eşya için öncelikli yapılması gereken şey eşkâlinin belirlenmesidir. Kaçak köleler mahkemeye getirildiklerinde fiziki özellikleri, kıyafetleri, vücutlarında bulunan izler ve üzerlerinde taşıdıkları eşyalar ayrıntılı olarak kaydedilmekteydi. Böylelikle kölesi kaçmış olan kişiler bulunan kölenin kendilerinin olduğunu rahatlıkla anlayabilirlerdi. Hüccetlerin çoğu kaçak kölelerin fiziki özellikleri hakkında bilgi verirken biri Kazak köleye ait olan kayıt, ikisi de toplu halde yakalanan köleler olmak üzere bazı hüccetlerde yakalanan kölelerin tasvirine yer verilmemiştir. Daha ilginç bir durum ise Arap köleler konusunda karşımıza çıkmaktadır. Arap kölelerin ikisi dışında –onlarda da çok sınırlı olmak üzere- hiç birisinin fiziki özellikleri ve kıyafetleri hakkında bilgi verilmemiş olmasıdır. Diğer köleler hakkında ayrıntılı özellikler belirtilmesine rağmen neden Arap kölelerde bu bilgileri kaydetmeye ihtiyaç duyulmamıştır? Birçok sorunun cevabını bulmakta zorlandığımız gibi bu sorunun muhtemel

cevabının ne olabileceği konusunda da zorlanmaktayız. Arap köle olmak neden tanımlanmamayı ve tabiri caizse kayıtlarda geçirilmeyi gerektiriyordu?

Kaçak cariyelere bakıldığında zaten bir tanesi hakkında hiçbir bilgi verilmezken, diğer cariyenin milliyetinin ne olduğu da kaydedilmemiştir. Cariyelerden birisi mavi gözlü, orta boylu, açık kaşlı (ÜŞS 5, 51a-4) olarak tanımlanırken her ikisinin de sahiplerinin kimler olduğu, satıldılar mı yoksa sahiplerine teslim mi edildiler bu konularda da bir bilgi verilmemektedir.

Standart bir biçimde mahkemede yakalanan kölenin ten/saç rengi, boyu, göz rengi/şekli, sakallı/bıyıklı olup olmadığı eğer varsa rengi, kaşlarının yapısı, burun şekli, saç kesimi gibi bilgiler kaydedilmekte ama her kölede bütün bu bilgiler bir arada bulunmamaktadır. Bazı kaçak köleler hakkında daha az fiziki bilgiye yer verilirken bazıları hakkında daha tafsilatlı bilgilerin kaydedildiği görülmektedir. Bu sayılan özelliklerin dışında bazı kölelerin yaş durumları ile ilgili ender de olsa bilgilere rastlanmaktadır. Örneğin bir kayıta Rus bir köle için, “Ferhad isminde sagir oğlan” (ÜŞS 5, 48b-1) ifadesi geçerken, 8 Ramazan 931 tarihinde yakalanan milliyeti belli olmayan bir köle için “küçük” (ÜŞS 5, 53b-2) tabiri kullanılırken, yine iki Arap köleden birisinde “sagir, na-baliğ”, (ÜŞS 5, 61a-1) diğesinde ise “oğlan” (ÜŞS 5, 75a-3) ifadeleri kullanılmıştır. Bir Rus köle için kullanılan “cesim” (ÜŞS 5, 60b-1) tabirinin ise bedeni mi yoksa yaşı mı kastettiği tam anlaşılamamaktadır.

Kaçak kölelerden 40'ı uzun boylu, 113 tanesi ise orta boylu (mutedil) olarak kaydedilirken 72 kölenin boyları hakkında kayıt tutulmamıştır. 127 köle sarışın, 19'u kumral, 17'si buğday tenli, 9'u kızıl, 7'si esmer ve 4'ü (hindiyyu'l-levn),* olarak kaydedilmiştir. Kaçak kölelerde en çok rastlanılan göz rengi mavidir (gök gözlü diye tabir edilenler de dâhil). 89 kölenin gözleri mavi, 60'ının ela, 10'unun siyah ve 2'sinin de çakırdır. 25 köle kayıtlarda koyungözlü olarak kaydedilirken, bir köle ise şaşı olarak tasvir edilmiştir. Görüldüğü gibi kölelerin içinde sarışın, mavi gözlü bireyler çoğunlukta idi. Sarışın Avrupalı kölelerin tercih edilmesi ve onların kaçma teşebbüslerinin sıklığı, “Sarı saçlı bir adamı satın alma, satma, evinde tutma” uyarısının kaynağı olabilir. (Seng, 1996:157) 41 köle dik burunlu, 1 köle ise yassı/büyük burunlu olarak (efsatu'l enf) görülürken, bir köle siyah, bir köle sarı saçlı, bir köle sadece saçlı, bir köle orta uzunlukta saçlı, altısı saçını kesmiş, birisi kabak, birisi de nev-tıraş olarak kaydedilmiştir. Sakal ve bıyık durumlarına baktığımızda kölelerin daha birçoğunun köse şeklinde tanımlandığı görülür. 36 köle köse olarak kaydedilmişken, 20 tanesi mültehi,** 8'i sakallı, 3'ü kara, 1'i kır ve 1'i de sarı sakallıdır. 7'si tıraşlı olan kölelerden 2'si bıyıklı, 3'ü ise sarı bıyıklıdır. Kayıtlar kölelerin kaşlarının rengi ve şeklinin nasıl olduğu konusunda bile bilgi vermektedir. 96 köle açık kaşlı, 69'u ayrık, 14'ü bitişik, 3'ü çatık ve 2'si de seyrek kaşlıdır.

Sicillerde en fazla ayrıntı kaçak kölelerin kıyafetleri kaydedilirken verilmektedir. Şunu kesinlikle söyleyebiliriz ki kölelerin kıyafetleriyle hür olanların kıyafetleri arasında belirgin bir fark bulunmamaktadır. Osmanlı toplumunda sıradan insanlar nasıl giyiniyorlarsa köleler de aynı kıyafetleri giyiyorlardı. Sicillerde kölelerin başlıklarından ayaklarına ne giydikleri, cinsi, dokuma malzemesi, eski veya yeni olma durumu, nerede dokunduğu, rengi gibi birçok ayrıntıya yer verilmektedir.

Hemen hemen tüm kölelerin başlarında bir başlık bulunmaktadır. Bu başlıkların çeşitlerine bakıldığında çok farklı çeşitte oldukları görülür: takke (kızıl, siyah, ak, gök, kürk, keçe, deri, yelken, çoban, gemici, tilki derisi, Tatar) külah (Rumeli, sarı, ak, neftî, yeşil, gök, kızıl, siyah, sof, aseli) şapka (siyah, Frenk), arakıyye, arakçın, zanet, kalpak (deri, Tatar,) bereve, çalma. Üzerlerine ve altlarına giydikleri giysileri ise şu şekilde sıralayabiliriz: gömlek (gök, ak, keten, pamuk bezi,), zıbın (ak, aba, dimi, kara, asumanî, sarı, yeniçeri zıbını) ağız, benevrek, yelek (sarı, ak, kır, aba, boz, kızıl, kara), kebe (İmroz, aba), nemed, evare, kaftan (bez, gök, siyah, alaca, Selanik-neftî çuka, yeşil

* Bu ifadeden kasıt Hintlilerin renginde yani siyaha yakın koyulukta olması gerekir.

** Sakalı yeni çıkmış genç.

boğası), kepenek, kapama, nacara, nimten. Bellerinde ak bez, kendirden kuşak, dizge kuşağı, futa, kolan kuşak bulunurken “bez kuşak sarınır” ifadesi çoğu kölede görülmektedir. Yine hemen tamamına yakının çakşır giydiğini gördüğümüz kölelerin ayaklarında ise en fazla çarık görülürken diğer çeşitler olarak Geyve pabucu İznikmid pabucu, Kandıra pabucu, Enguri pabucu, İstanbul pabucu, tokalı pabuç, kurtağzı pabucu, postal pabuç, yeniçeri pabucu, Frenk pabucu, iki ilikli pabuç çizme, edik sayılabilir. Bazı kölelerin yakalandıklarında ayaklarının çıplak olduğu da kayıtlarda geçmektedir. Bir kölenin ayağında bukağı ile kaçtığı kaydedilmiş (ÜŞS 5, 61a-5) ki Bolu’nun Kızılağıl köyünden kaçan bu köle ayağında bukağı ile bu uzun sayılabilecek bir yolu dikkat çekmeden kat etmesi oldukça ilginçtir. Demek ki köleler bir şekilde dikkat çekmeden ve yakalanmadan İstanbul’a varmanın yollarını buluyorlardı.

Kadı mahkemesinde kölelerin engelleri, vücutlarının çeşitli yerlerindeki yaraları ve izleri de kaydedilmekteydi. Bu yaralar kölelerin herhangi bir savaşta veya esir alınırken karşı koymaları esnasında oluşan yaralar olabileceği gibi az bir ihtimal de olsa sahipleri tarafından belki bir kölelik nişanesi olarak düşünülerek yapılmış da olabilir. Bu düşüncemizi destekleyen bir örnekte milliyeti belli olmayan bir köle boğazında demir bir halka ile yakalanmıştır. (ÜŞS 5, 1a-8) Bu halka kölenin boynuna köle olduğu belli olsun diye mi, cezalandırmak için mi yoksa kaçma girişiminde bulunursa -Roma’daki tasmalara benzer şekilde- sahibi tarafından kolaylıkla bulunabilsin diye mi takıldı bunu bilemiyoruz. Bunun dışındaki kayıtlardan bir Rus köle’nin bir gözünün malul, (ÜŞS 5, 48a-4) diğer bir Rus kölenin ise bir gözünün a’mâ olduğunu anlıyoruz. (ÜŞS 5, 54a-1) Bir Rus köle “sağ gözü ucunda ve burnu üstünde yarası olan” (ÜŞS 5, 3b-4) diye tarif edilirken, bir diğer Moskov köle “başının sol tarafında kılıç yarası olan” (ÜŞS 5, 47a-1) diye tasvir edilmiştir. Milliyeti belli olmayan bir kölenin yanağında kızıl bıcakla oluşan kan lekesi, (ÜŞS 5, 69b-4) bir Moskov kölenin alnının iki yerinde, (ÜŞS 5, 61b-5) yine bir Moskov kölenin sağ elinde kılıçla oluşmuş, (ÜŞS 5, 60b-3) milliyeti belli olmayan bir diğer kölenin alnında yarası (ÜŞS 5, 86b-2) olduğu kaydedilmiştir. Kaçak kölelerin dişlerinin durumu ile ilgili de bilgiler de az da olsa kayıtlara yansımıştır. Bosnalı (ÜŞS 5, 60a-2) ve Hırvat (ÜŞS 5, 84a-1) birer kölenin ön dişlerinin gedik olduğu, bir diğer Hırvat kölenin ise alt dudağı biri gedik (ÜŞS 5, 60b-4) (alt dişlerinden birisi kastedilmek isteniyor galiba), milliyeti belli olmayan bir diğer kölenin de iki ön dişinin gedik ve elinde kabarcık yarası (ÜŞS 5, 86b-2) bulunduğu ifade edilmiştir.

Elbette ki köleler kaçtıkları yerden varış noktalarına kadar sürecek olan bu nispeten riskli ve tehlikeli yolculuğa çıkarken yanlarına bir takım eşyalar almak zorunda kalıyorlardı. Daha çok nakit para ve korunma ve savunma amaçlı silahların ağırlıkta olduğu bu eşyaların yanı sıra içine bir şey koyabilecekleri torbalar da görülmektedir. Kölelerin özellikle paraları nereden temin ettikleri hususu önemli bir sorudur. Bu paraları kölelik yaptıkları süre içerisinde biriktirmiş olabilecekleri gibi efendilerinin evinde ayrılırken onlardan çalmış da olabilirler. Şile’nin Toma Köyünde bulunan sahibi İbrahim b. Mümin’in elinden kaçan ismini ve milliyetini bilmediğimiz bir köle çalışmayla kazanması çok da mümkün olmayan bir meblağ olan 490 akçe ile yakalanmıştır. (ÜŞS 5, 79b-3) Bosnalı bir kölede 110, Rus bir kölede 44, milliyeti belli olmayan bir kölede 30 Kara Hamid akçesi, Arap bir kölede 19, Hırvat bir kölede 15, yine Hırvat bir kölede 9 ve bir Rus kölede 4 akçe para bulunmuştur.* Kendilerini memleketlerine ulaştırarak/kaçıracak olan kişilere ödemeyi beden gücüyle çalışarak veya hizmet ederek ödemiyorlardıysa bu kölelerin daha fazlasının üzerinde ödeme yapmak üzere para bulunmalıydı. Paranın yanında değerli sayılabilecek bir yüzük 15 akçe parası olan yukarıda ki Hırvat kölede bulunmuştur. Aynı kölenin ok yayı üzerinde akçe ve yüzüğün yanında ok yayı da bulunmuştur.

* Sırasıyla ÜŞS 5, 60a-2, 60a-1, 80b-3, 80a-2, 82a-1, 60a-5, 80b-1.

Eşyalarını taşımak için yanlarında torba taşıdığını gördüğümüz köleler çeşit olarak kıl torba, at torbası, alaca torba kullanıyorlardı. Bunun yanı sıra yanında tas, urgan, kaşıklık, mancık, kantarma* gibi yolda işlerini görecekt eşyalar taşıyanlar da vardı. Köleler için olmazsa olmaz aletler ise çeşitli büyüklükteki silahlardı. Köleler, hem yolda eşkiya saldırılarına hem de vahşi hayvanlara karşı kullanabilecekleri, yeri geldiğinde kendilerine yol açabilecekleri aletleri tercih etmişlerdir. Bu aletler içerisinde nacak ön plana çıkmaktadır. Bir Hırvat, bir Arap ve bir Boğdanlı kölenin üzerinde nacak bulunmuştur. En çok kesici alet üzerinde 110 akçe bulunan Bosnalı kölede rastlanmıştır. Üç bıçak, bir nacak, bir orak taşıyan bu köleden başka, Boğdanlı bir kölede nacağın yanında kılıca rastlanmış, birinde ise kara saplı bıçak bulunurken, iki köleden birinde ok yayı diğerinde yay ve kuburu içinde ok bulunmuştur.

Kölelerin Sahipleri, Kaçtıkları Yerler ve Fiyatları

Hüccetlerde kölelerin kaçtıkları yerler, eğer sahipleri bulunduyorsa sahipleri, müddet-i örfiyeleri dolduysa satıldıkları kişiler ve satış miktarları hakkında da bilgiler vardır. Burada yine cevaplanması gereken bir soruyla karşı karşıya kalıyoruz. Daha önceki bölümde bahsedildiği üzere belgelerde kölelerin fiziki özellikleri, kılık kıyafetleri ve ne kadar nafaka bağlandığı ile ilgili bilgiler verildikten sonra tarih yazılıyor ve belgenin üst tarafı bu şekilde bitiriliyordu. Belgenin altına bırakılan boşluğa ise kölenin sahibi bulundu ise onun adı, memleketi, kölenin kime teslim edildiği ekleniyor veya müddet-i örfiyesi doldu ise kime, ne kadar satıldığı yazılıyordu. Üsküdar'da anılan dönemde 228 kayıttan 185'inde kölelerin bir şekilde sahiplerinin çıktığı ve teslim edildiği görülmektedir. Yani kölelerin sahipleri bir şekilde kaçan kölelerini yeniden elde ediyorlardı. Peki, köleleri kaçan kişiler kölelerinin herhangi bir yerde bulunduğundan nasıl haberdar oluyorlardı? Örneğin Kastamonu'da veya Çankırı'nın bir köyünde kölesi kaçan bir kişi kölesinin Üsküdar'da yakalandığını nereden biliyordu ve gidip onu alıyordu? İletişim olanaklarının sınırlı olduğu bir dönemde hele hele müddet-i örfiyesi dolup köle satılmadan yani üç ay içerisinde sahibi, kaçan kölenin nerede olduğunu öğrenecek, yolculuk yapacak ve kölesini şahitler huzurunda teslim alacaktı. Peki ya yakalanan köle onun kölesi değilse? İşinden gücünden ayrı kalması bir tarafa yol masrafı ve İstanbul'a boşu boşuna gelmek de cabası olacağı için köle sahipleri bu konuda kesin bilgiye ihtiyaç duymaktaydı. Peki, memleketinden kalkıp gelen bir kişinin kölesinin o köle olduğunu Üsküdar örneğinden hareket edersek buradaki şahitler nereden biliyorlardı? Köle sahibi yanında kölenin kendisinin olduğuna dair şahit mi getiriyordu acaba? Bu çok zor bir ihtimal gibi görünüyor.

Düşüncemize göre kaçak kölelerin sahiplerine ulaştırılması işi düşündüğümüz kadar zor olmuyordu. Kölesini kaybedenler ile köleleri ellerinde tutan devlet görevlileri arasında mutlaka bir iletişim ve bu iletişimi sağlayan insanlar bulunmak zorundaydı. Bu işi profesyonelce yapan aracılar olabileceği gibi çeşitli yollarla bilgi taşıyan sıradan insanlar da yapıyor olabilirdi. Daha açık bir ifade ile “benim şu özelliklere haiz kölem kayboldu/kaçtı” diyerek haber salan köle sahibi ile bu bilgiyi taşıyarak ilgili yerlere ileten ve “senin kölen şurada yakalandı” diyerek köle sahiplerini haberdar eden birileri bulunmalıydı. Önce kölesi kaçan kişiden başlamak gerekirse böyle bir durumla karşı karşıya kalan bir kişi en yakın idari merkezden başlayarak İstanbul'a kadar haber ulaştırmanın ve saydığı özelliklere sahip kölesinin kaçtığını bildirmenin yolunu bulmak zorundadır. Benzer şekilde köleyi yakalayan ve teslim alanların da müjde parası, sicil parası ve diğer giderleri tahsil edebilmek için (kaçak kölenin sahibinden alacakları ücret satıştan gelecek paradan belki daha fazla olacağı için) sahibini bulmak daha kârlı olacaktır. O halde iki taraf birbirine bir şekilde haber iletmek durumundadır denilebilir. Bu iki tarafın aralarındaki bağı ancak yollarda olanlar sağlayabilirdi. Tüccarlar, askerler, öğrenciler/muallimler, din adamları/vaizler, köy köy dolaşarak dilencilik, kalaycılık, çerçilik, bohçacılık yapanlar, ozanlar, şifa dağıtanlar, falcılar, büyücüler, hokkabazlar,

* Azgın ve huysuz atları zaptedebilmek için, gemlerde atın dilini bastırarak biçimde yapılmış demir araç.

sünnetçiler, berberler, ayı oynatanlar, güreşçiler, çobanlar ve daha aklımıza gelebilecek olan envai çeşit esnaf grubu ve sürekli yol alanlar. Unutmamak gerekir ki yolda olanlar sadece mal ve eşya gibi somut şeyler değil bilgi, haber, hastalık/şifa, medeniyet, emir, istihbarat da taşımaktaydılar. Örneğin bir kişinin kölesinin kaybolduğu bilgisine sahip olan kişi Ebussuud Efendi'nin; "MES'ELE: İbaktan tutulan nesnenin müddet-i 'urfıyesi ne miktar olmak gerektir ki bey' olunmağa kabil ola? ELCEVAP: Her pazarlar ve sâir mecma'larda nidalar ettirilip, evsâfını ve 'alâmâtın tamam beyan edip, nice aylar teşhir edip, aslâ sahibi bulunmak ihtimâli münkati olmayınca bey'i şer'i değildir" (Düzdağ, 1972:130) fetvası gereğince Üsküdar'da tellalın ilanını duyduğunda pekâlâ bu iki bilgiyi birleştirerek bu bağı sağlıyor olabilirdi. Bunu her zaman maddi bir çıkar için değil belki de kanunlar kendisini yükümlü kıldığı veya "bugün başkasına yarın bana" prensibine uygun bir sosyal sorumlulukla da yerine getiriyor olabilirdi.

Kaçak kölelerin sahiplerine teslim edilmesi ile ilgili kayıtlardan incelediğimiz dönem ile ilgili birçok bilgiye ulaşmak mümkün olmaktadır ki, köle sahiplerinin kim olduğu, nerede yaşadıkları, toplumsal statüleri, kölelerin Üsküdar'a gelinceye kadar kabaca ne kadar yol kat ettikleri, kaçan bir kölenin ortalama olarak ne kadar süre içerisinde yeniden sahibinin eline geçtiği, müddet-i örfıyesi dolan kölelerin ne kadar fiyata satıldıkları, kölelere ne kadar nafaka ödendiği ve görevlilerin aldıkları ücretler gibi bilgiler bunlardan bazılarıdır.

Bazı kayıtlarda kölelerin sahipleri hakkında bilgi verilirken bazı kayıtlarda ya hiç bir bilgi verilmemekte (sahiplerine teslim edildiler mi yoksa satıldılar mı?) ya da sadece isimleri zikredilmektedir. Gayrimüslimlerin Müslüman bir köleye sahibi olması Osmanlı kanunlarına göre yasak olduğu için tüm köle sahiplerinin tamamının Müslim olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra toplumun hemen her kesiminin köle sahibi olabildiği anlaşıyor. Kölesi kaçan kişi üst düzey bir devlet görevlisi,* askeri sınıf mensubu,** esnaf,** din görevlisi,**** esirci***** veya sıradan bir köylü de olabiliyordu.

Kölelerin kaçtıkları ve yakalandıkları yerler de çalışmamız açısından büyük önem arz etmekteydi. 145 kölenin kaçtıkları yerlere göz atıldığında en fazla kölenin kaçtığı yer İznikmid (İzmit)'dir. İznikmid'den, 6'sı Rus, 4'ü Bosnalı, 3'ü Moskov, 2'si Hırvat, 1'i Midilli'li ve 6'sı milliyeti belli olmayanlardan olmak üzere 22 köle kaçmıştır. İznikmid'den sonra en fazla kölenin kaçtığı yerler şöyle sıralanmaktadır: Şile'den 14 (7 Rus, 2 Hırvat, 1 Bosnalı, 1 Eflak ve 3 milliyeti belli olmayan) Gekvize (Gebze)'den 10 (2'şer Rus ve Hırvat, 1'er Bosnalı, Arap, Moskov, Eflak, 2'si milliyeti belli olmayan), Konrepa (Düzce) ve Yenişehir'den 7, İstanbul, Ada, Onikidivan (Bartın) ve Yalakabad (Yalova)'dan 6, Bursa ve Mihaliç'ten 5, Yoros ve Karamürsel'den 4, Gerede, Yenice, Bolu, Balya, İnegöl, Kandıra ve Hergedona Köyü'nde 2, Akhisar, Karaman Vadisi, Çankırı,

* 8 Zilkade 930 tarihinde Mustafa Paşa isimli kişinin iki Rus kölesi Yani ve Todori isimli iki zimmî tarafından yakalanmıştır. ÜŞS 5, 50a-5/50b-2. Kölesi kaçan kişiler arasında en dikkat çeken isim Kanuni döneminde Sadrazamlık yapmış Ayas Paşa'dır. Anılan dönemde 2. Vezirlik makamında bulunan Ayas Paşa'nın kölesinin kaçması başlı başına öneme haiz bir olaydır. Bu kadar önemli ve iktidar sahibi olan bir kişinin bile kölesinin kaçması Osmanlı'da kaçak köleliğin boyutunu göstermesi açısından dikkate değerdir. Ayas Paşa'nın Hırvat asıllı kumral, açık kaşlı, ela gözlü, orta boylu kölesi Süleyman b. Abdi tarafından yakalanmış ve Ayas Paşa'nın adamlarından İskender'e teslim edilmiştir. ÜŞS 5, 59a-2, 17 Şaban 930. Devletin bu denli güçlü bir Vezirinin kölesi bile yakalanmadan kaçmayı düşünüyorsa sıradan birinin kölesinin böyle bir duyguya kapılması gayet normal kabul edilebilir.

** Sipahi oğlanları zümresinden Hayri Bey'in (61a-1) ve sipahiyan zümresinden Sinan Bey'in (55a-1) Arap köleleri, Doğançılar zümresinden Ali b. Davud'un ise milliyeti belli olmayan Şirmerd b. Abdullah adlı kölesi kaçmış ve yakalanmıştır (82b-3). Bir başka örnek de ise Yeniceriyan zümresinden Ahmed'in Bosna asıllı kölesi yakalanmıştır (59b-1).

*** İstanbul'da Halatçıyan zümresinden Mahmud b. Abdullah'ın Hırvat kölesi (60b-4), Hamal Şirmerd'in Bosna asıllı (71a-1), kölesi yakalanmıştır.

**** Şile'de Karaman Deresinde İmam olan Nezir b. Resul'ün Rus kölesi yakalanmıştır (48a-3).

***** İstanbul'da esirciler Hanı'nda mütemekkin Abdi b. Takyeci Mehmed'in Rus kölesi yakalanmıştır (53b-1).

Devrek, Üsküdar, Kefe, Karaman, Teke, Ova Kenarı, Akyazı, Ankara, Sivas, Kastamonu, Denizli, Manyas, Kaş, Dudullu Köyü, Devrek, Keni Köyü, Ağaçlı Köyü, İvrindi, Kütahya, Edirne, Kasap Sığırlığı, Küre, Kızılağıl Köyü, Göynük, Amasra, Reisli Köyü, Yenicehisar, Nerdibanlu Köyü, Çağa, Turgutuli, İznik, Gölhisar ve Tosya'dan ise 1'er köle kaçmıştır. Listeden de anlaşılacağı üzere Üsküdar'da yakalanan kölelerin çoğu Marmara Denizi çevresinde bulunan yerleşim yerlerindeki sahiplerinin ellerinden kaçmışlardır. Ama bunun yanı sıra İstanbul'a uzak mesafeler olan Ankara, Sivas, Kaş, Karaman, Denizli, Kefe, Kastamonu, Küre, Akhisar, Gölhisar gibi yerlerde bulunmaktadır. Bu denli uzak mesafelerin yakalanmadan aşılması köleler açısından başarı olarak görülebilir. Burada iki ilginç örnek bulunmaktadır. Bunlardan birisi Edirne'den Mevlana Siyah Mahallesi'nden Muslihiddin b. Hacı Ali'nin kaçan Moskov asıllı kölesidir. Diğeri ise nefsi-i Kefe'den Hacı Bali'nin elinden kaçan Rus asıllı kölesidir. Bu iki kölenin amaçları eğer memleketlerine gitmek idiyse Üsküdar'da ne işleri vardı? Daha kolay yollardan memleketlerine gidebileceklerken onları İstanbul'a getiren sebep(ler) muhtemelen hürriyetlerine kavuşmaktan başka nedenlerdi.

Bir kaçak kölenin sahibi bulunmadığı takdirde müddet-i örfiyesi dolmuş ise bir başkasına satıldığını söylemiştik. Çalışmamıza konu olan zaman diliminde Üsküdar'da kölelerden bazılarının sahiplerinin çıkmaması üzerine satıldıkları görülüyor ki, buradan bir kölenin ortalama fiyatının ne olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Satılan dört Rus köleden H. 931 senesinde satılanların birinde fiyat konusunda bilgi verilmezken birinin 1150, diğeri ise 1000 akçeye; 934 senesinde pazara çıkartılanın ise 1100 akçeye satıldığı görülmektedir. Satılan üç Hırvat köleden ise birisi hakkında fiyat belirtilmezken H. 930'da satılanın 950, 934'de satılanın 750 akçeye satıldığı görülür. Arap kölelerde hemen hemen yaklaşık olarak benzer fiyatlara alıcı bulmuşlardır. 931 senesinde satılan kölelerden birisi 900 diğeri 1150, 932'de satılan köle ise 800 akçeye satılmıştır. Milliyeti belli olmayan kölelerde satışın daha fazla olduğunu görmekteyiz. 930'da 760 akçeye satılan bir köleye rastlanırken, 931 senesinde iki köle 1000'er akçeye, birisi 1100, diğeri 1160 akçeye satılmıştır. 934 senesinde üç köle sırasıyla 860, 900 ve 1000 akçeye alıcı bulmuş, 935 senesinde satılan köle ise 500 akçeye satılmıştır. 5 Numaralı Üsküdar Şer'iye Sicilindeki satış yapılan kölelerin satış bedelleri incelendiğinde kölelerin değerinin 500 ila 1160 akçe arasında olduğu görülür. Benzer çalışmalar olan Seng ve Tak'ın kaçak kölelerin satış fiyatları ile ilgili verdikleri veriler de hemen hemen çalışmamızdaki verilerle yakındır. Ancak şurası unutulmamalıdır ki burada satılan kölelerin fiyatlarının normal köle fiyatlarından daha düşük olması gerekir. Çünkü bir kez (ya da birden fazla) kaçmış olan kölenin bu hareketi tekrarlama riski bulunmakta bu da onları bu konuda "sabıkalı" hale getirmektedir.

Çalışmamıza konu olan dönemin hüccetlerinden anlaşıldığı kadarıyla köleyi bulan(lar)a verilen müjdegâni 50 akçe, ca'l 90 akçe, dellaliye 10, resm-i hüccet ve sicil 40 ve bac resmi olarak 4 akçe alınmaktaydı. Bir kaçak kölenin günlük nafakası ise 2 akçe olarak belirlenmişti.

Sonuç

Tarihin en eski geleneklerinden birisi olan ve değişik şekilleriyle hemen hemen her toplumda görülmüş olan ve hatta günümüzde de varlığını devam ettirdiğine inanılan kölelik kavramının ortaya çıkma sebebi kişiyi hürriyetinden yoksun bırakmak olunca kölelerin bu hakkı yeniden elde etmek için –ve tabii ki başka nedenlerle de- kaçmayı denemeleri de en az onun kadar eskiye dayanmaktadır. Bir suç olarak görülmüş olması dolayısıyla başta hukuki metinler olmak üzere dini, edebi ve siyasi metinlerde sıklıkla karşımıza çıkan kaçak kölelik olgusunun birçok farklı yönü bulunmaktadır. Sadece kaçak kölelik üzerine değil kölenin kaçma nedenleri, kaçış şekilleri, yakalanışı, nerede yakalandıkları, nereden kaçtıkları, devletlerin/yöneticilerin yakalanmalarındaki fonksiyonları, yakalayanlar, sahipleri, bulanın ödüllendirilip kölenin cezalandırılması, davranışın tekrarlanmaması için alınan önlemler ve benzeri gibi daha arttırılabilecek olan birçok konu üzerinde bile müstakil çalışmalar yapılabilir.

Başlangıçta bu çalışmanın kapsamının sadece Osmanlı döneminde Üsküdar'da yakalanan kaçak kölelerle sınırlı tutulması düşünülmüştü. Ancak yapılan araştırma neticesinde kaçak kölelerle ilgili tutulan kayıtların ve uygulamaların/yaptırımların Eski Yakındoğu olarak adlandırılan coğrafyada benzer şekillerde gerçekleştiği görülmüştür. Bu coğrafyada kurulmuş ve kendinden önce yaşamış olan kültürlerin belirli açılardan devamı niteliğinde olan Osmanlıların da kaçak köleler konusunda belirli oranda var olan geleneği devam ettirdiği anlaşılmıştır. Bu geleneğin açık bir şekilde ortaya koyulabilmesi için çalışma Mezopotamya, Anadolu, Mısır, Antik Yunan ve Roma dönemlerinde kaçak köleler ile ilgili kayıtların ne şekilde tutulduğu ve bu olaya nasıl yaklaştıkları üzerine bina edilerek XVI. yüzyılın başlarında Osmanlı Üsküdar'ında yakalanan kölelere kadar getirilmiştir. Görülen o ki kaçak kölelerin tasvir edilmesi, nerede yakalandıkları, yakalayanların kimler oldukları, sahiplerinin köleleri yakalayanlara verdikleri ücretler konusunda büyük benzerlikler bulunmaktadır.

Bu çalışmanın ikinci kısmında Osmanlı Üsküdar'ında 1523-1529 yılları arasında 5 Numaralı Şer'ie siciline yansıyan 228 kaçak köle kaydı incelenmiş ve kayıtların içerdiği bilgilerden elde edilen veriler değerlendirilmiştir. Bu kayıtlardan anlaşılmaktadır ki Osmanlı toplumunda sadece devletin resmi görevlileri olan yavacılar değil hemen her statüden ve kesimden insan belirli bir ücret alabilmek için köle avcılığı yapıyordu. Yakalanan köleler o bölgenin eminine ve ya onun adamlarına teslim ediliyor ve kaçak kölenin yakalanmasının karşılığında muştuluk ücreti alınması ve günlük nafaka miktarının belirlenmesi için kadı mahkemesine getiriliyordu. Kadı mahkemesinde kölenin ayrıntılı bir şekilde fiziki özellikleri belirleniyor, kıyafetleri ve üzerinde taşıdıkları eşyalar kaydediliyordu. Daha sonra teslim alan kişi ve köleye bağlanacak nafaka miktarı kaydediliyordu. Belgenin altına bırakılan boşluğa ise sahibi köleyi almaya geldiğinde onun adı ve nerden geldiği yazılıyor ya da müddet-i örfiyesi doldu ise kime ve kaçta satıldığı kaydediliyordu.

Ancak sicillerde tutulan kayıtlardan belirli konularda bilgi sahibi olunamamaktadır. Örneğin kölelerin sahiplerinden neden kaçtıkları, nasıl kaçtıkları, kaçak bir kölenin nasıl tespit edildiği, yakalanan kölelere ne gibi cezalar/yaptırımlar uygulandığı sorularına ne yazık ki cevap bulamamaktayız. Bu nedenle çalışma içerisinde bu sorulara cevaplar aranmış ve bazı çıkarımlarda bulunulmuştur. Bu çalışma kölelik ve kaçak kölelik konusunda daha sonra yapılacak olan çalışmalar için önemli verileri de barındırmaktadır. Benzer çalışmalardan da anlaşıldığı üzere Osmanlı'da XVI. yüzyılın başlarında en fazla köle tedariki Rus'lardan sağlanmaktaydı. Ruslardan sonra Hırvat ve Bosnalı köleler gelmekteydi. Bu kölelerin fiziki özellikleri nerdeyse birbirine benzemekte ve yine aynı şekilde kıyafetleri baz alınarak hür-köle ayrımı yapılamamaktadır. Yine aynı şekilde kölelerin kıyafetlerinin milliyetlerine göre bir farklılık göstermediği anlaşılmıştır.

Çalışmamız sonucunda ulaşılan bir diğer sonuç da, kölelerin teslim alınması, mahkemeye çıkartılması ve gözetim altında tutulması konusunda Üsküdar'da oldukça gelişmiş bir ağ bulunmasıdır. Başta eminler ve adamları olmak üzere kaçak kölelerin tüm bu işleriyle ilgilenen bir yapı bulunmakta ve etkin bir rol oynamaktaydı. Köleleri yakalayanların da sahiplerinin de toplumun her tabakasından insanlar oldukları görülmektedir ki bu da bize Osmanlı toplumunda köle sahibi olmanın belirli statüye sahip insanlara has bir durum olmadığını gösterir. Kırsal kesimden de şehirden de birçok kişi köle sahibi olabiliyordu.

Erişilen sonuçlar itibariyle söylemek gerekirse Osmanlı Devletinde uygulanan kaçak kölelerle ilgili kayıt tutma geleneği bir devamlılık arz etmekte olup bu durum tarihsel süreklilik için önemli bir göstergedir. Zaman ve mekânı değiştirmek suretiyle bu konuda daha ayrıntılı çalışmalar yapılabilir ve bu devamlılık daha güçlü delillerle ortaya konulabilir.

KAYNAKÇA

5 Numaralı Üsküdar Şer'îye Sicili

Akgündüz, Ahmed. *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 1. Kitap, OSAV, İstanbul 1990.

Aydın, Nafiz. *Hamurabi Yasaları*, Alfa Yayınları, İstanbul 2017.

Bellen, Heinz. *Studien zur Sklavenflucht im römischen Kaiserreich*, Wiesbaden: Steiner 1971.

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukuk-ı İslamiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, c. IV, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1976.

Bozkurt, Gülnihal. "Eski Hukuk Sistemlerinde Kölelik", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 38, Sayı: 1, 1981.

Bradley, Keith. *Slavery and Society at Rome*, Cambridge University Press 1994.

Düzdağ, Mehmet Ertuğrul. *Şeyhüislâm Ebussuud Efendinin Fetvâları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1972.

El-Mavsili, *el-İhtiyar Metni el Muhtâr li'l Fetvâ*, (Ter. Celal Yeniçeri, Şamil Yayınevi, İstanbul 2013.

Farooqi, Suraiya. *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, 4.bs., (çev. Elif Kılıç), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012.

Favazza, Armando. "Psikiyatrik Bilimadamı ve Psikanalist", *Kaplan&Sadock's Comprehensive Textbook of Psychiatry*, c. I, (ed. Benjamin Sadock-Virginia Sadock), 8. bs., Güneş Kitabevi, İstanbul 2007.

Herodotos, Tarih, (çev. Müntekim Ökmen), İş Bankası Yayınları, IV. Bs., İstanbul 2007.

Imparati, Fiorella. *Hitit Yasaları*, Ankara 1992.

Llewelyn, Stephen. "P. Harris I 62 and The Pursuit of Fugitive Slaves", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bd 118 (1997).

Llewelyn, Stephen. "P. Harris I 62 and The Pursuit of Fugitive Slaves", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bd 118 (1997).

M. Carmichael, Calum. *The Laws of Deuteronomy*, Wipf and Stock Publishers, Eugene 2008.

Malay, Hasan. *Çağlar Boyu Kölelik*, Gündoğan Yayınları, İstanbul 2010.

Mehmed Arif, "Kanunname-i Al-i Osman", *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, ilave, İstanbul 1330.

Montet, Pierre. *Everyday Life in Egypt*, University of Pennsylvania Press Philadelphia, 1981.

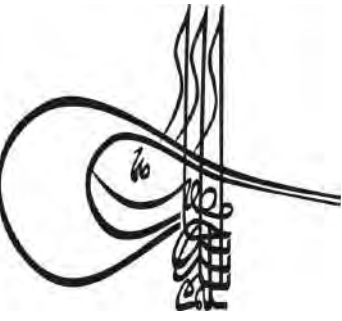
Osmanlıda Bir Köle, Brettenli Michael Heberer'in Anıları 1585-1588, (çev. Türkis Noyan), 2. Bs., Kitap Yayınevi, İstanbul 2010.

Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1993.

Petronius, Satyricon, (çev. F. Gül Özaktürk), Dost Kitabevi, Ankara, 2003.

Roth, Martha T. *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, second edition, Scholar Press, Atlanta 1997.

- Sak, İzzet. Şer'îye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17. ve 18. Yüzyıllar), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1992.
- Scarpa, Silvia. *Trafficking in Human Beings Modern Slavery*, Oxford University Press Inc., New York 2008.
- Seng, Yvonne J. "Fugitives and Factotums: Slaves in Early Sixteenth-Century Istanbul", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 39, No. 2 (1996).
- Şen, Ömer. *Osmanlı'da Köle Olmak*, Kapı Yayınları, İstanbul 2007.
- Şener, Abdülkadir. "Âbık", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. I, İstanbul 1988.
- Şeyhülislam Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziye*, (Haz. Süleyman Kaya), Klasik Yayınları, İstanbul 2009.
- Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcet'ül Fetâvâ*, Matbaa-yı Amire, İstanbul 1269.
- Tak, Ekrem. "1513-1520 Tarihli Üsküdar Kadı Siciline Göre Kaçkın Köleler", *Üsküdar Sempozyumu Bildiriler II*, Cilt: 1, İstanbul 2005.
- The Cambridge World History of Slavery, Volume 1, Edited by Keith Bradley and Paul Cartledge, Cambridge University Press, 2011.
- Toledano, Ehud R. *Suskun ve Yokmuşçasına İslam Ortadoğu'sunda Kölelik Bağları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, (çev. Y. Hakan Erdem), İstanbul 2010.
- Tosun Mebrure- Yalvaç, Kadriye. *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi Şaduqa Fermanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2002.
- Tsai, Daisy Yulin. *Human Rights in Deuteronomy: With Special Focus on Slave Laws*, Walter de Gruyter, Berlin 2014.
- Üçel-Aybet, Gülgün. *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- Westbrook, Raymond. "Slave and Master in Ancient Near Eastern Law", *Chicago-Kent Law Review*, (1995).
- Westermann, William Linn. *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity*, Philadelphia 1955.
- Wiedemann, Thomas. *Greek and Roman Slavery*, Taylor & Francis e-Library, 2005.
- Yiğit, Turgut. "Çivi Yazılı Tabletlerde Kölelik", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3/2, 1999.
- Yüksel, Hasan. Vakfiyelere Göre Osmanlı Toplumunda Aile, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, c. II, Ankara 1992.
- Zilfi, Madeline C. *Women and Slavery in the Late Ottoman Empire*, Cambridge University Press, 2010.

ArticleInfo/Makale Bilgisi

Referees/Hakemler: Yrd. Doç. Dr. Kürşat KOÇAK –
Yrd. Doç. Dr. Aslı KAHRAMAN ÇINAR

This article was checked by iThenticate.

TÜRK BARIŞI (PAX TURCICA): İSKİTLER, GÖKTÜRKLER VE HAZARLAR

Engin EROĞLU*

ÖZET

Tarihi süreç içerisinde, ticari yol güzergahları üzerinde barış ortamını tesis edecek devletlere her daim ihtiyaç duyulmuştur. Nitekim ticaret yollarını doğrudan kontrol etmek ve yol güzergahı üzerindeki komşular arasındaki çatışmalara son verecek siyasi politikalar üretmek, ticaretin güven içerisinde yürütülmesi için elzemdir. Ticaret güvenliğinin sağlanmasına yönelik askeri ve siyasi politikalar denildiğinde akla ilk gelenler, Orta Asya ve Avrasya bozkırlarında devletler kurmuş olan Türklerdir. Pax Turcica (Türk Barışı) adıyla da anılan barış ortamıyla, çatışma ortamı ve buna neden olan unsurlar ortadan kalkmıştır.

Ticari yol güzergahları üzerinde vuku bulacak sorunların üstesinden gelebilecek yönetim anlayışı, geçiş vergisi oranlarını belirleyen gümrük sistemi ve tüccarların güvenliğini sağlamak için Türk devletlerinin aldığı tedbirler sayesinde karadan yapılan kervan ticareti işlerlik kazanmıştır. Bu anlamda Çin'den Avrupa'ya kadar uzanan ticaret yolları üzerindeki ticaretin hamiliği, daha çok ticaret güvenliğinin bir devlet politikası haline geldiği Türk devletlerinde olmuştur. Özellikle barış ortamını sağlayacak askeri güç ve yönetim anlayışına sahip İskit, Göktürk ve Hazar devletleri döneminde çatışma ortamından büyük oranda arınmış olan ticari yol güzergahları üzerinde, bu devletlerin hamiliğinde ticaret güvenlik içerisinde yapılmıştır. Bunun sonucunda Türk devletlerinin hamiliğinde Çin, Orta Asya, Doğu Avrupa, Hindistan ve Anadolu gibi birçok bölge iktisadi yönden birbirine bağlanmıştır. Böylece ortaya çıkan ticari kaynaklı güç, çevre kültürlerle ilişki kurmayı teşvik etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk Barışı, Ticaret, İskitler, Göktürkler, Hazarlar

* Yrd. Doç. Dr., Amasya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, El-mek: erg.40@hotmail.com

TURKISH PEACE (PAX TURCICA): SCYTHIANS, GOKTURKS AND KHAZARS

ABSTRACT

In the historical process, states to establish a peaceful environment on commercial road routes were always inquired. In this sense, it has become imperative for the safety of trading to control trade routes directly and produce political policies that will terminate conflicts between neighbors positioned on the road route. If the subject is the military and political policies for ensuring trade security, Turks who have established states in Central Asia and Eurasia steppes that come to mind primarily. The environment of conflict and the elements that cause it are resolved with the peaceful environment that is called PaxTurcica (Turkish Peace).

Land-based caravan trade has become functional by courtesy of the management understanding that can cope with the problems that may occur on commercial road routes, the customs tax system with a fixed rate and the measures taken by the Turkish states to ensure the safety of merchants. In this context, the protectorate of trade on trade routes from China to Europe has been primarily maintained by the Turkish states for which trade security has become a state policy. Commerce was operated securely on the commercial road routes that were largely freed from the conflict environment particularly during the Scythians, Gokturks and Khazars states who had a military power and management understanding that would provide an environment of peace. As a result, many countries, such as China, Central Asia, Eastern Europe, India and Anatolia, are connected to each other in economic terms under the protection of Turkish states. Thus, the emerging trade-based power has encouraged the establishment of affairs with the surrounding cultures.

STRUCTURED ABSTRACT

The Eurasian steppe route, where started to be active from the beginning of the 9th century B.C. and where this movement intensified the next historical period, has enabled the rapid pervasion of important ideas, harmonious artistic images and advanced technological innovations. The frequent use of horses as a means of transport; enhanced intercultural interaction through accelerating the confrontation of human societies with social, political and economic bodies at different levels. The most effective and most natural method of these interactions has been the commercial affairs.

Security in this sense, was the key to the international trade. The disappearance of borders, thanks to the peaceful atmosphere, enabled the residents of the locations that trade caravans pass gain profits, as well. Therefore, states to establish a peaceful environment on commercial road routes were always inquired. In this sense, it has become imperative to control trade routes directly and produce political policies that will terminate conflicts between neighbors positioned on the road route. If the subject is the politics of securing commercial road routes, Turks who

have established states in Central Asia and Eurasia steppes that come to mind primarily. Many countries, such as China, Eastern Europe, India and Anatolia, are connected to each other in economic terms under the protection of Turkish states.

The environment of conflict and the elements that cause it are resolved with the peaceful environment that is called Pax Turcica (Turkish Peace). Land-based caravan trade has become functional by courtesy of the management understanding that can cope with the problems that may occur on commercial road routes, the customs tax system with a fixed rate and the measures taken by the Turkish states to ensure the safety of merchants. In this context, the protectorate of trade on trade routes from China to Europe has been primarily maintained by the Turkish states for which trade security has become a state policy. Commerce was operated securely on the commercial road routes that were largely freed from the conflict environment particularly during the Scythians, Gokturks and Khazars states who had a military power and management understanding that would provide an environment of peace. Greeks during the Scythian period, Soghdians during Gokturk period, Arab and Russian merchants during Khazar period played an active role in these commercial activities.

Although long-distance trade had been made before the Scythians, the commercial activities of the Scythians created a substantial economic accumulation for the first time in the steppes. Thus, the emerging trade-based power has encouraged the establishment of affairs with the surrounding cultures. In addition, the commercial network established by Scythians in the western steppes constituted a model for state founders in Central Asia. In this sense, Scythians have become a model for the Turkish states that have been established since the Huns.

The trade developed by establishing a long-lasting peace environment in the Eurasian steppes with Crimea as the center, provided remarkable profits especially for the Scythian aristocracy class. The Scythian Peace (Pax Scythica), which provided roughly three centuries of peace in Western Eurasia, provided wealth not only to Scythians but also to other communities under their sovereignty.

On the other hand, the authority to control the Silk Road route maintained its characteristic to be the main goal of the Turkish states and China to be achieved from the Huns to the Uyghur period for about 1000 years. Facing the Turks, China chose to stay in defense as long as it controlled Silk Road route under its sovereignty. The Turks, with their frequent raids, desired to depress China to a weak position and inquired the domination of Central Asia.

During the Gokturk Empire, a long-term, when compared to the conditions of Central Asia, Turkish peace (Pax Turcica) ruled. Thereby, the lands extending from China to Byzantium and along the Silk Road trade network were united. This situation has provided the necessary environment for the dissemination of goods and pervasion of ideas among different ethnic communities. Besides all, Gokturks spread the Turkish culture to this geography under their rule. This culture, included aspects varying from common goods used in everyday life, to language and political culture. Gokturk khagans, have provided the security against

the threats which is needed to actualize objectives of the circles that lead the international trade such as the Soghdians who gain profits through the Silk Road. Diplomatic negotiations with Sassanians and Byzantines proves that the Gokturks tried to resolve the disagreements over the Silk Road route primarily through diplomatic methods.

On the other hand, the Khazars, through the peaceful environment that enabled the commercial activities to operate safely in the territory they ruled, developed cultural harmony with Bulgarian, Alan, Pecheneg, Oghuz, and Slavs in the 9-10th centuries. In order to provide such a peaceful environment and cultural harmony, some management practices of the Khazars have been applied. In this sense, the tribes or states in the ruled regions have been left free on matters related to their internal affairs, but they were obliged to pay taxes and send troops when necessary. The tax-paying affiliate bodies have been free in social and economic terms. When the governor (tudun) was appointed from the center, decisions were taken in the areas of commercial activities and taxation taking into account the opinions of the local authority. However, ultimately, all these elements were subject to the Khazar khan and obeyed him always declaring their loyalty.

The Khazars allowed merchants from every nation to settle in the country and operate trade. The customs tax acquired from trade has been the most important source of income for the Khazar Khanate. Therefore, the overall security of merchants has been provided. Muslims constituted the most crowded mass of the merchant class in Idil at the commercial center with 10,000 people. The Russians and Slavs, after the Muslims, formed another substantial group.

Keywords: Turkish Peace, Trade, Scythians, Gokturks, Khazars

GİRİŞ

M.Ö. 9. yy'dan itibaren belirgin bir hareketliğin başladığı ve sonraki tarihi süreçte bu hareketliliğin daha da yoğunlaştığı Avrasya bozkır yol güzergahı; önemli düşüncelerin, sanatsal imgelerin, gelişmiş teknolojik yeniliklerin dünyaya hızla yayılmasını sağlamıştır. Atın yoğun bir şekilde binek aracı olarak kullanılması (Alkin,2002:549); insan topluluklarının farklı düzeydeki sosyal, siyasal ve iktisadi yapılarla karşılaşmalarını hızlandırmak suretiyle kültürlerarası etkileşimi artırmıştır (Marsadolov, 2002: 531). Bu etkileşimin en etkili ve en doğal yöntemi ise ticari ilişkiler olmuştur.

Takip eden süreçte göçebe ve yerleşik devletler arasındaki ilişkilerin ticaret ile geliştiği, arkeolojik ve yazılı kaynaklarca ortaya konulmaktadır (Cosmo,2002:131). Ticaretin gerçekleştirilebilmesi için, pazarlara ulaşım güzergâhlarının güvenlik altına alınması mecburiyeti, Çin gibi yerleşik devletler ile göçebe devletler arası çatışma ortamını dahi zaman zaman törpülemiştir (Cosmo,2002:133). Bu durum, ticaretin güvenlik içerisinde yürümesi için, devletlerarası ilişkilerin dostane olması zaruretiinden doğmuştur.

Bu anlamda güvenlik, uluslararası ticaretin anahtarı durumunda olmuştur. Barış ortamıyla, sınırların ortadan kalkması, ticari kervanların geçtiği bölgelerdeki insanların da kazanç elde etmelerine vesile olmuştur. Bu nedenle ticari yol güzergahları üzerinde barış ortamını tesis edecek devletler her daim aranmıştır. Bu anlamda ticaret yollarını doğrudan kontrol etmek ve yol güzergahı üzerindeki komşular arasındaki çatışmalara son verecek siyasi politikalar üretmek elzem olmuştur.

Böylece er ya da geç taraflar karşılıklı uzlaşmalara varabilmişlerdir (Asadov,2012:142-143). Ticari yol güzergahlarının güvenliğinin sağlanması politikaları denildiğinde akla ilk gelen, Orta Asya ve Avrasya bozkırlarında devletler kurmuş Türklerdir. Türk devletlerinin hamiliğinde Çin, Doğu Avrupa, Hindistan ve Anadolu gibi birçok bölge iktisadi yönden birbirine bağlanmıştır.

Latince Pax Turcica (Türk Barışı) tabiriyle de anılan Türk devletlerinin sağladığı barış ortamıyla, ticari yol güzergahları üzerindeki çatışma ortamı ve buna neden olan unsurlar ortadan kalkmıştır. Ticari yol güzergahları üzerinde vuku bulacak sorunların üstesinden gelebilecek yönetim anlayışı, geçiş vergisi oranlarını belirleyen gümrük sistemi ve tüccarların güvenliğini sağlamak için Türk devletlerinin aldığı tedbirler sayesinde karadan yapılan kervan ticareti işlerlik kazanmıştır. Bu anlamda Çin'den Avrupa'ya uzanan ticaret yolları üzerindeki ticaretin hamiliği daha çok, ticaret güvenliğinin bir devlet politikası haline geldiği Türk devletlerinde olmuştur. Özellikle barış ortamını sağlayacak askeri güç ve yönetim anlayışına sahip İskit, Göktürk ve Hazar devletleri döneminde çatışma ortamından büyük oranda arınmış olan ticari yol güzergahları üzerinde, bu devletlerin hamiliğinde ticaret güvenlik içerisinde yapılmıştır. Bu ticari faaliyetlerde İskitler döneminde Grekler, Göktürkler döneminde Soğdlar, Hazarlar döneminde ise Arap ve Rus tacirler etkin rol oynamışlardır.

1.İSKİT BARIŞI

M.Ö.7.yy'da İskitler, Kafkaslar'dan Tuna'ya kadar uzanan Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlar boyunca bir imparatorluk kurmayı sağlayacak askeri güce ulaşmışlardır. Bu coğrafi mekanda özellikle verimli topraklara, zengin ormanlara, çok sayıda nehre sahip olan ve sıcaklık değerlerinin orta seviyelerde olduğu günümüz Ukrayna toprakları (Subtelny,2009:3) İskitler için uygun bir yaşam alanı olmuştur. Aynı zamanda İskitler, bu bölge merkez olmak üzere uzunca bir ticaret ağı kurmuşlardır. Karadeniz kıyılarındaki koloni şehirlerinde yaşayan Grekler ile tahıl ticareti yapmış, bunun karşılığında da genel olarak altın almışlardır. İskitlerin bu ticaretten çok kârlı çıktıklarını, İskit hanedan mezarlarından çıkan zengin hazineler ortaya koymaktadır (Melyukova,1990:99; Beckwith,2011:55).

M.Ö.8-7.yy'da Kırım¹ merkezli ticari koloni şehirleri kuran Grekler, Karadeniz'in kuzeyindeki bölgelerde hâkimiyet kurmuş İskitlerle ticaret ve dış siyaset gibi alanlarda dostane ilişkiler geliştirme niyetinde olmuşlardır. Bu tavrın İskitler tarafından karşılık bulması (Olkhovsky,1995:65-66) sonucunda Olbia ile birlikte, Kırım kıyılarındaki diğer birçok şehir zenginleşmiştir (Subtelny,2009:13).

İskitlerden önce uzun mesafeli ticaret yapılmış olsa da İskit ticari faaliyetleri, bozkırda ilk kez dikkate değer bir ekonomik birikim oluşturmuştur. Böylece ortaya çıkan ticaret kaynaklı güç, çevre kültürlerle ilişki kurmayı teşvik etmiştir. Ayrıca batı bozkırlarında İskitlerin kurduğu ticari ağ, Orta Asya'da devlet kuranlar için bir model teşkil etmiştir (Beckwith,2011:51). Bu anlamda İskitler, Hunlardan itibaren kurulan Türk devletleri için bir örnek olmuştur.

İskitlerin Kırım merkez olmak üzere Avrasya bozkırlarında uzunca bir süre barış ortamını tesis etmeleriyle (Magocsi,2010:33-34) gelişen ticaret, özellikle İskit aristokrasi sınıfının büyük kazançlar elde etmesini sağlamıştır (Subtelny, 2009:11). Batı Avrasya'da yaklaşık üç asırlık barış ortamı sağlayan İskit barışı (Pax Scythica), ticareti kolaylaştırmada sadece İskitlere değil, aynı zamanda onların egemenliği altındaki diğer topluluklara da refah sağlamıştır (Eroğlu,2014:15).

Avrasya ticari yol güzergahının güvenliğini sağlayan İskitler, dönemin büyük güçleriyle mücadele etmek zorunda kalmışlardır.Bu anlamda Greklerle ticaretin devam etmesi için, Perslerle

¹M.Ö. 8-7. yy'da Yunanistan'daki olumsuz ekonomik şartlar nedeniyle Kırım'daki Olbia'da Grek kolonileri kurulmuştur. Bu koloniler, Yunanistan anakarasında oldukça hayati olan buğdayı, tahıl ambarı olarak anılan Güney Rusya'dan karşılamışlardır.

yoğun bir biçimde mücadele edilmiştir (Magocsi,2010:33-34). Bu mücadelede Pers kralı Darius'un (M.Ö.522-486) asıl amacı, ele geçirmek istediği Yunanistan'a sevk edilen buğday akışını durdurmaktır. Böylece Yunanlıları zor durumda bırakacaktı. Ancak bu çabalar, İskitlerin mücadeleciliği tavrı nedeniyle sonuçsuz kalmıştır. M.Ö. 250'lerden itibaren (Magocsi,2010:34) ise Avrasya bozkırlarındaki ticari yol güzergahı hakimiyeti, İskitlerden çıkarak Sarmatlara geçmeye başlamıştır.

2.GÖKTÜRK BARIŞI

Türkler ile komşuları arasında şiddetli rekabetlere sebep olan büyük kazanç vasıtalarının en önemlisi, Çin'den başlayıp Akdeniz kıyılarına sona eren meşhur İpek Yolu kervancılığıydı. İpek Yolu hakimiyet mücadelesi, birinci Göktürk devleti kurulduktan kısa bir süre sonra Göktürk-Sasani ittifakı sonucunda, Akhun (Eftalit) Devletinin yıkılmasına ve sonrasında Sasanilere karşı Göktürk Bizans ittifakının kurulması gibi milletlerarası siyasi münasebetlere sebep olmuştur. Bu yolun ana güzergahı olan Orta Asya, Hun döneminden Uygur dönemi sonuna kadar yaklaşık 1000 sene, Türk devletlerinin ve Çin'in hâkim olmak istediği ana bir hedef olma vasfını taşımıştır. Türkler karşısında Çin, İpek Yolu güzergahını kendi elinde tuttuğu müddetçe müdafaada kalmayı tercih etmiştir. Türkler ise sık sık yaptıkları akınlar ile Çin'i zayıf durumda tutarak, Orta Asya'da hakimiyet kurmak istemişlerdir (Kafesoğlu,2014:312-313).

Göktürk İmparatorluğu döneminde Orta Asya şartlarına göre uzun süreli bir Türk barışı (Pax Turcica) hüküm sürmüştür. Böylece Çin'den Bizans'a kadar uzanan ve İpek Yolu adıyla anılan ticaret ağı boyunca uzanan topraklar birleşmiştir. Bu durum farklı etnik yapıya sahip topluluklar arasında malların ve fikirlerin yayılması için gerekli ortamı (Stepanov,2010:29) sağlamıştır. Göktürkler, bütün bunların yanında hakim olunan coğrafyaya Türk kültürünü de yaymışlardır. Bu kültür; gündelik hayatta kullanılan eşyalardan, dil ve siyasi kültüre kadar ortak özellikler taşımaktaydı (Findley,2012:61,63).

Siyasi olarak bakıldığında; Göktürk devletinin ana unsuru birçok boyun isteyerek bir araya gelmesinden oluşmuştur. İkinci unsuru kendi istekleriyle konfederasyona katılan boylardır. Üçüncü unsuru güç kullanılarak konfederasyona katılması sağlanan boylardır. Genellikle bu boyları yöneten ailelerin yerine, bazı devlet görevlileri atanmıştır. Dördüncü ve son unsur ise devlet bünyesinde olan ve devlete haraç ödeyen yerleşik toplumlardır. Diğer taraftan devlete tabi olup, kendi hükümdarları tarafından yönetilen Soğdlar² gibi kabileler de bulunmaktaydı. Merkez olarak seçtikleri Buhara ve Semerkant'ın dışında uzak bölgelerde de ticaret kolonileri kurmuş olan Soğdlar, Çin pazarlarını askeri güç kullanarak açabilecek güce sahip Göktürklerle isteyerek işbirliği yapmışlardır (Findley,2012:63). Bu pazarlar, Çin ile sınırlı değildi. Sasani ve Bizans hakimiyetinde olan pazarlar da buna dahildi.

İpek Yolu ticaretinin hamiliğini üstlenen Göktürkler dışında, İpek Yolu ticari yol güzergahlarını kontrol altında tutan dört devlet daha bulunmaktaydı. Bunlardan Bizans, İstanbul merkezli olarak ticari faaliyetleri yürütmekteydi. Hindistan'a uzanan yol güzergahları üzerinde ise Akhun hakimiyeti vardı. Sasaniler ise Horasan ve İran coğrafyasında hakim güç idi. Bu devletler arasında, İpek Yolu'ndan elde edilen kazançlar nedeniyle, zaman zaman anlaşmazlıklar çıkmaktaydı. Bu anlaşmazlıklardan ilki Göktürk ve Akhunlar arasında olmuştur.

Kaynaklarda Akhun ya da Eftalit (Çince, Ye-ta) adıyla anılan devlet 350 yılından itibaren Kuzey Afganistan ve Maverannehir bölgesinde hüküm sürmüş, İpek Yolu ticaretini elinde

²Soğdlar, hiçbir zaman Orta Asya'da büyük ve merkezi bir devlet kuramamışlardır. Ancak 600'lerden itibaren ticaretin büyük bir gelişme göstermesi sonucu, Çin dahil birçok bölgede ticari koloniler kuran Soğdlar, ticari ağı genişlemesini sağlayarak büyük kazançlar elde etmişlerdir (Frye,2009:199,201). Göktürkler'den sonra da Soğdlar, Türkler ile birlikte Çinliler ve Abbasiler gibi büyük güçler arasındaki (Duturava,2016:173) ticari ilişkilere aracılık etmeye devam etmişlerdir.

bulundurmıştır. Göktürklerin kısa zamanda rakip olarak ortaya çıkması, her iki Türk devletini İpek Yolu hakimiyeti hususunda birbirleriyle mücadeleye sürüklemiştir. Akhunlara karşı siyasi ittifak arayışına girişen İstemi Yabgu,³Sasani hükümdarı Anuşirvan ile kızını evlendirerek (Mesudî, 2004:157) Sasanilerle ittifak kurmuştur. Fakum (Mesudî,2004:162) ya da Fakim adındaki bu kız Sasani imparatoriçesi olmuştur. Böylece ortak ticari çıkarların (Asadov,2012:143) yakınlaştırdığı iki devlet, askeri güçlerini birleştirmişlerdir. Göktürk orduları kuzeydoğudan saldırırken, Sasani kuvvetleri batıdan saldırıya geçerek, Akhun Devleti'ni 557'de kolayca yıkmışlardır. Yıkılan Akhun Devleti'nin toprakları Ceyhun Nehri sınır olmak üzere, Göktürkler ve Sasaniler arasında paylaşılmıştır. Neticede Maveräünnehir, Fergana'nın bir kısmı, Kaşgar, Hoten ve Batı Türkistan'ın önemli şehirleri Göktürk Devleti'ne bağlanmıştır. Dolayısıyla meşhur İpek Yolu ve bu yolda ticarete aracılık eden Soğdlular, İstemi Yabgu'nun hakimiyeti altına girmiştir (Taşağıl,2015:135-136). Böylece Akhunların ortadan kalkmasıyla Göktürk Devleti, dönemin iki büyük siyasi gücü olan Bizans ve Sasanilerle yoğun diplomatik ilişki içerisine girmiştir.

Takip eden süreçte Göktürkler; Soğdlu tüccarların Sasanilere ham pamuk, Bizans'a ham ipek satabilmesi için (Ahmetbeyoğlu,2009:14-15) elçiler göndermiştir. Ancak ipek ticaretinden çok büyük miktarlarda gümrük vergisi kazancı olan (Pourshariati,2008:91,92) Sasaniler, Akhun topraklarını paylaşımı hususunda huzursuzluk çıkarmıştır. Çünkü Sasani hükümdarı Anuşirvan, hakkı olandan daha fazla pay almasına rağmen, paylaşımından memnun değildi. Kervan yolunun Maveräünnehir güzergahını da almak istiyordu. Bu nedenle, kendi ülkesinden Akdeniz limanlarına ve Bizans'a yapılmakta olan ipek nakliyatını durdurdu. Böylece ipek ticaretinin kervancıları olan ve paylaşım esnasında Göktürk hakimiyeti altına giren Soğdların faaliyetini baltalamak suretiyle huzursuzluk çıkartıp, oldukça büyük gelirler getiren İpek Yolutransit vergi gelirinden Göktürkleri mahrum etmek istedi. Bununla da kalmayarak, İstemi'nin gönderdiği elçileri hile ile öldürttü. Bütün bu olayların sonucunda, İran ile uzlaşma ümidini kesen İstemi yönünü Bizans'a döndü (Kafesoğlu,2014:98).

Bu dönemde Bizans ile Sasaniler arasında Bizans'ın doğu sınırları boyunca, öteden beri süregelen çatışmalar devam etmekteydi.⁴ Bu nedenle Sasanilerin hedefi sadece İpek Yolu'nu kontrol altında tutmak değil, aynı zamanda İpek Yolu ticaretinden Bizanslıların faydalanmasını engellemekti. Bunun için topraklarından geçen⁵ ipek ve diğer ticaret mallarından yüksek gümrük vergisi talep ediyordu. Bu durum Bizans Devleti'nin alternatif ticari yol güzergahı arayışına girmesine sebep olmuştur. Bu anlamda Bizans imparatoru II.Justinian (565-578) ipek ticaretinde Sasani aracılığını ortadan kaldırmak için Habeş Krallığına ve onların vassalı Arabistan'daki Himyeri Devletine elçiler göndermiştir. Buna göre Himyerili denizciler ipeği Serendip adasından alarak Kızıldeniz limanlarına kadar getireceklerdi. Böylece Sasanilerin aracılığı ortadan kalkacaktı. Fakat ne Habeş Kralı ne de vassalı Himyeri Devleti bu taahhütlerini yerine getirmemişlerdir (Vasiliev,1943:176-178,207). Dolayısıyla Karadeniz'in kuzeyindeki ticari yol güzergahı üzerinden ipek ticaretini yürütmek suretiyle Sasani engelinin ortadan kaldırılması, Bizans ve Göktürkler için son derece önemli bir fırsat olmuştur.

³552 yılında Juan-juan'ları ortadan kaldırmak suretiyle Göktürk Devleti'ni kuran Bumin Kağan ülkenin batı kısımlarının idaresini kardeşi İstemi'ye bırakmıştır. Böylece İstemi, Yabgu unvanıyla 552-576 yılları arasında devletin batı kanadını doğudaki kağana bağlı olarak idare etmiştir.

⁴II.Justinian (565-578) dönemindeki Bizans Sasani mücadelesi için bkz. (Vasiliev,1943:176 vd.)

⁵Sasani Devleti'nin hakimiyetinde, biri karadan diğeri ise denizden olmak üzere iki büyük ticaret yolu mevcuttu. Kara yolu Çin'in batı sınırından başlayarak Soğdiana'dan geçerek Sasanisınırına kadar uzanırdı. Sasaniler ise bu malların Bizans sınırındaki gümrüklere ulaşmasını sağlarlardı. Deniz yoluyla ise, Çinli tacirler mallarını gemilerle Serendip adasına kadar getirirlerdi. Çin malları burada özellikle Sasani gemilerine yüklenirdi. Bu gemiler Hint Denizi ve Basra körfezinden geçerek Dicle ve Fırat nehrine ulaşırdı. Buradan alınan mallar, Fırat Nehri vasıtasıyla yukarı doğru sevkedilerek, bu nehrin kenarındaki Bizans gümrüğüne ulaştırılırdı (Vasiliev,1943:206).

Bu doğrultuda İstemi Yabgu, Bizans ile ilişki kurmak için 568'de Soğdlu Maniah başkanlığında bir elçilik heyetini, ipek böcekçiliğine bağlı ticari ağın genişletilmesi için görüşmeler yapmak üzere İstanbul'a⁶ gönderdi. Elçilik heyeti Göktürk hakimiyeti altında bulunan halkları sıraladıktan sonra Bizanslılar ve Göktürkler arasında bir savunma ittifakının ve barışın kurulmasını (Ahmetbeyoğlu,2009:16) önerdi. Buna karşılık Bizans da iyi niyet göstergesi olarak, Zemerkos başkanlığında bir elçilik heyetini Mahiah'ın heyetiyle birlikte Göktürklerle gönderdi. Bizans elçisi Zemerkos İstemi'ye dostane iyi dileklerde bulunmakla birlikte, özellikle "...kıskançlık bizden uzak olsun, çünkü o, dostluğun bağlarını koparmaya muktedirdir." ifadesi (Ahmetbeyoğlu,2009:17) kıskançlık yüzünden bozulan Göktürk-Sasani ilişkilerine atıfta bulunur nitelikteydi. Sasanilere karşı askeri, politik ve ekonomik birlikteliği sağlayan bu diplomatik hamle, İpek Yolu hakimiyetinin Göktürklerin eline geçmesini (Brosius,2006:154) hedeflemekteydi. Ayrıca bu temaslar Soğdların uluslararası ticari hedeflerini gerçekleştirebilmeleri için tehditlere karşı ihtiyaç duydukları himayenin (Stepanov,2010:29), Göktürk kağanları tarafından sağlandığını göstermektedir (Beckwith,2011:100; Sinor,1996: 327-28; Litvinsky-Guang-da,1996:36-37). Diğer taraftan bu diplomatik temaslar, Göktürklerin İpek Yolu güzergahı üzerinde meydana gelen anlaşmazlıkları öncelikle diplomatik yöntemlerle çözmeye çalıştıklarının kanıtı durumundadır. İki devlet arasındaki ittifaktan tedirgin olan Sasanilerin ise, Zemerkos'un ziyareti esnasında Göktürklerle bir elçi gönderdiği ancak Göktürk hakanının buna itibar etmediği bilinmektedir.

İstemi'nin politikası neticesinde 571 yılında Bizans-Sasani savaşları başlamıştır. Bu arada Göktürkler batıya doğru ilerleyerek Kafkasların kuzeyindeki Kuban Irmağı havzasını ve Azerbaycan'ı ele geçirmişlerdir. Ancak, Bizanslıların yaptıkları ittifaka uygun hareket etmemeleri üzerine ilerleme durdurulmuştur. Göktürkler, Bizans ile yaptıkları anlaşmaya uyarak Sasaniler üzerinde baskı oluşturmuşlardır. Ancak Bizanslılar herhangi bir faaliyete girişmedikleri gibi, anlaşmaya aykırı olarak Göktürklerden kaçan Avarlarla dostluk kurarak, onlara yerleşecek araziler dahi vermişlerdir. Bizanslıların anlaşmayı bozan bu siyasetine karşılık, 576 yılında İstemi'nin ölümü üzerine İmparator II. Tiberius tarafından gönderilen ve daha önce imzalanan askeri anlaşmanın yenilenmesini talep eden elçi Valentinos'un talebi olumlu karşılanmamıştır. Ayrıca 576'da Buhan adlı bir Göktürk beyi Kırım'daki Kerç (Bosforos) Kalesi'ni zapt etmiştir (Taşağıl,2015:137-138). Böylece devletin sınırları doğuda Mançurya'dan batıda Kırım'a kadar genişlemiştir.

Göktürklerin oldukça geniş bir coğrafyaya yayılmasını ve siyasi açıdan dönemin büyük güçlerine yön verebilecek bir güce ulaşmasını sağlayan İstemi Yabgu'nun faaliyetleri,Orhun Abideleri'nde şu şekilde tasvir edilmektedir: "İnsanoğlunun üzerine ecdadım...İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk milletinin ilini, töresini tutuvermiş, düzene sokuvermiş. Dört taraf hep düşman imiş. Ordu sevk ederek dört taraftaki milleti hep almış, hep tâbi kılmış. Başlıya baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüş. Doğuda Kadirkan ormanına kadar, batıda Demir Kapı'ya kadar kondurmuş. İkisi arasında pek teşkilâtsiz Göktürkü düzene sokarak öylece oturuyormuş. Bilgili kağan imiş, cesur kağan imiş. Buyruku bilgili imiş tabii, cesur imiş tabii. Beyleri de milleti de doğru imiş. Onun için ili öylece tutmuş tabii. İli tutup töreyi düzenlemiş. Kendisi öylece vefat etmiş." (Bilge Kağan Abidesi,Doğu Yüzü,3-4). Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere, devletin bütün organlarıyla uyum içerisinde ve kendine bağlı unsurları bir arada tutacak ölçüde güçlü olması elzemdir. Nitekim ticaret güzergahlarına hakim olmak ve bunu devam ettirebilmek için devletin her daim askeri ve siyasi olarak güçlü olması gerekmektedir. Ancak Göktürk devletinin yukarıda ifade edilen güçlü yapısı, İstemi Yabgu ve Mukan Kağan'ın ölümünden sonra, askeri ve siyasi gücün zayıflamasıyla birlikte kaybedilmeye başlamıştır.

⁶İstanbul coğrafi konum itibarıyla ticari anlamda doğu ve batıyı birbirine bağlayan merkez konumundaydı. Ticaret işiyle uğraşanların yoğun olarak rağbet ettiği, oldukça büyük bir pazardı (Diehl,1923:762).

Daha önce de belirttiğimiz gibi devletin batı kanadında İstemi Yabgu'nun bütün askeri ve siyasi faaliyetleri, devletin doğu kanadında hüküm süren Göktürk Kağanı Mukan adına yapılmaktaydı. Mukan Kağan 572 yılında öldü ve yerine kardeşi T'a-po (Taspar) geçti. Ancak Taspar (572-581) dış siyasette yanlış adımlar attı. Buna 576'da İstemi Yabgu gibi bir şahsiyetin ölümü de eklenince Göktürk Devleti iyice sarsıldı. İstemi'nin yerine ise oğlu Tardu geçti. Cesareti ve savaşırlığı ile babasına benzeyen Tardu da siyasi ihtiraslarına engel olamadı. Böylece Taspar'ın devlet bünyesinde açmış olduğu yarayı daha da derinleştirdi (Çandarlıoğlu,2003:43-45). Nihayetinde Çinlilerin, Göktürklerin iç siyasetine dahil olması ve hanedan üyeleri arasındaki çekişmeleri körüklemesi Göktürk devletinin merkezi bütünlüğünü bozdu. Böylece doğu ve batı olmak üzere iki kısma ayrılan devlet, dünya siyasetine yön veren eski azametini kaybetti.

3.HAZAR BARIŞI

Hazar Hakanlığı, Göktürk Devleti'nin batıdaki mirasçılarıdır. Hazarlar, 620'lerden itibaren siyasi bir güç olarak ortaya çıkarak batı bölgelerinin idaresinde söz sahibi olmaya başlamış, takip eden süreçte Güney Rusya'dan Hazar Denizi'ne kadar uzanan topraklara yaklaşık 350 yıl hükmetmişlerdir. İdareci zümre, Yahudiliği kabul etmişse de halk atalarının dininde kalmıştır (Baykara,2001:41). Bununla birlikte ülkede yaşayan Müslümanların sayısı da oldukça fazla olmuştur.

Hazar ülkesinin konumunun stratejik açıdan öneminden dolayı, siyasi tarihine bakmadan önce Hazarların hakim oldukları bölgenin coğrafi konumuna bakılması elzemdir. Hazar ülkesi önceleri Terek Nehri boylarında iken sonraları ağırlık merkezi Aşağı İtil boyuna kaymıştır. İtil, Yayık, Don ve Kuban gibi dört büyük nehrin havzasını oluşturan bu bölge; aynı zamanda devrin en önemli ticaret yolları üzerinde bulunmaktaydı. İslam dünyası ile Çin ve İskandinavya arasındaki ticari faaliyetler buradan yürütülmekteydi. Ayrıca Harezmi'den Aşağı İtil boyuna ve oradan da Karadeniz sahillerine uzanan kervan yolu da bu bölgeden geçmekteydi (Taşağıl,2015:274). Hazarlar, Bizans ile dostane İslam devletleriyle ise çatışmaya dayalı ilişkiler içerisinde olmuşlardır (Baykara,2001:41).

630'da Göktürk merkezi idaresinin çöküşü üzerine hakanlığın batı ucundaki Hazarlar müstakil bir devlet olarak ortaya çıkmıştır (Kafesoğlu,1991:518). Hazar Devleti, kurulduktan kısa bir süre sonra, dönemin iki büyük siyasi gücü olan Sasani ve Bizans devletleri arasındaki savaşlarda etkin rol oynamaya başlamıştır. Bizans ile dostluk kurarak Sasanilere saldıran Hazarlar, Sasani İmparatorluğunun İslam orduları tarafından yıkılmasıyla sona eren zayıflama sürecine girmelerinde önemli rol oynamışlardır. İslam orduları Kafkaslara doğru yayılmaya başlayınca Hazar ve Bizans dostluğu daha da güçlenmiştir. Dış siyasette çıkarların ortak olması, iki devletin hükümdar aileleri arasında akrabalık ilişkileri kurulmasına dahi yol açmıştır. Bu anlamda Justinianus I (685-695) ve Konstantinos (741-775) Hazar prensesleri ile evlenmişlerdir (Taşağıl,2015:275).

Kafkaslar, Dinyeper (Özi) ve Kama (kuzeyde İtil Nehri'nin kolu) arasındaki geniş sahayı 350 yıl kadar hakimiyeti altında tutan Hazar Hakanlığı; Orta Asya'yı Orta Avrupa'ya, İskandinavya'yı Yakındoğu'ya bağlayan başlıca kara ve nehir yollarından elde ettiği transit gümrük vergisi gelirleriyle zenginleşmiştir. Güçlü ordusu sayesinde, ticari yollar üzerindeki kervan ve su yollarının emniyetini sağlayarak, Avrasya coğrafyasında Hazar barışı (PaxKhazarica) diye anılan bir barış ortamını tesis etmiştir (Kafesoğlu,1991:518).

Ticari faaliyetlerin güvenlik içerisinde yürümesini sağlayan bu barış ortamı sayesinde Hazarlar; 9-10. yy'larda Bulgar, Alan, Peçenek, Oğuz ve Slavların dâhil olduğu bir kültürel armoni oluşturmuşlardır. Böyle bir barış ortamı ve kültürel armoniyi sağlamak için, Hazarların bazı yönetim uygulamaları söz konusu olmuştur. Bu anlamda hakimiyet altına alınan bölgelerdeki topluluklar, boylar ya da devletler iç işleri ile ilgili hususlarda serbest bırakılmış, ancak vergi ödemek ve

gerektiğinde asker göndermekle yükümlü tutulmuşlardır. Vergi veren bağlı unsurlar, sosyal ve ekonomik anlamda özgür olmuşlardır. Merkezden vali (tudun) gönderildiği zamanlarda, yerel otoritenin düşünceleri de dikkate alınarak ticari faaliyetler ve vergilendirme alanlarında kararlar alınmıştır (Zhivkov, 2015:223,224). Ancak nihayetinde bütün bu unsurlar, Hazar hakanına tabi olmuş ve daima ona bağlılıklarını bildirerek, itaat etmişlerdir (İbn Fadlan,2016:47).

Diğer taraftan Hazarlar, her milletten tüccarın ülkeye yerleşmesine ve ticaret yapmasına izin vermişlerdir. Ticaretten elde edilen gümrük vergisi Hazar Hakanlığı'nın en önemli gelir kaynağı olmuştur. Dolayısıyla tüccarların her türlü güvenliği sağlanmıştır. Ticari merkez konumundaki İdil'deki tüccar sınıfının en kalabalık kitlesini 10.000 kişiyle Müslümanlar teşkil etmiştir. Ruslar ve Slavlar ise Müslümanlardan sonra diğer bir kalabalık grubu oluşturmuştur. Bu dönemde İdil şehri cami, kilise ve sinagogların yan yana bulunduğu bir şehir kimliğine sahip olmuştur (Taşağıl,1998:120).

Arap Seyyah İbnFadlan'ın bildirdiğine göre, Müslümanların başında hakanın görevlendirdiği Hazz (kadı) adını taşıyan iki görevli vardı. Hazar ülkesinde oturan ve ticaret için buraya gelip giden Müslümanların hukuki işlerine bunlar bakardı. Bunlardan başkası Müslümanların işlerine bakamaz, aralarındaki anlaşmazlıklar hakkında hüküm veremezdi. Mesudi'ye göre ise Müslüman kadılar ile birlikte Hristiyanların davalarına bakan iki, Yahudilerin davalarına bakan iki, Rus ve diğer putperestlerin davalarına bakan bir olmak üzere, toplam yedi kadı bulunmaktaydı (İbn Fadlan,2016:47;Mesudî,2004:71).

Böylece başkent Hanbalık ve diğer Hazar şehirlerinde farklı dinden ve soydan tüccar gruplar kaynaşmış, ülkede çeşitli diller konuşulmuştur. Ancak diğer milletlere hoşgörülü bir yaklaşım tarzı benimseyen Hazarların bu tavrı, zamanla kalabalık Slav tebaa tarafından istismar edilmiştir. Ayrıca Ruslar, kendilerinin Kiyef etrafında bir knezlik (beylik) kurmalarına dahi izin vermiş olan Hazar Hakanlığı'nı sürekli saldırılar sonucu zayıflatmışlardır (Kafesoğlu,1991:518). Takip eden süreçte kuzeyde Ruslar, doğuda ise Peçenek ve Kumanların saldırısı ile daha da zayıflayan Hazar devleti, 965 yılında yıkılmıştır (Baykara,2001:41).

SONUÇ

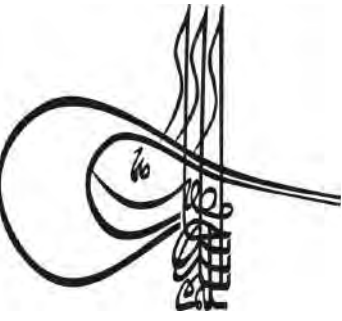
İskitler savaşçı olarak bilinmelerine rağmen, onların ticari bir sistem geliştirme ve yönetmeyle ilgili becerileri de söz konusu olmuştur. Avrasya bozkırlarında İskitlerin kurduğu ve güvenliğini sağladığı ticari ağ, sonraki dönemlerde Orta Asya'da devlet kuran Türkler için bir model olmuştur. Göktürk İmparatorluğu döneminde ise Orta Asya şartlarına göre uzun süreli bir Türk barışı hüküm sürmüştür. Böylece Çin'den Bizans'a kadar uzanan ve İpek Yolu adıyla anılan ticaret ağı boyunca uzanan topraklar birleşmiştir. Bu durum farklı etnik guruplardan oluşan tüccarlar aracılığıyla, ticari emtianın ve fikirlerin yayılması için gerekli güvenlik ortamını sağlamıştır. Diğer taraftan Hazarların, farklı etnisiteden insanların bir arada yaşamasını mümkün kılan nitelikte, yönetim uygulamaları söz konusu olmuştur. Bununla birlikte ticari yol kavşakları üzerinde hüküm süren Hazarlar, her milletten tüccarın ülkeye yerleşmesini ve bunların güvenlik içerisinde ticaret yapmasını sağlayacak tedbirler almışlardır.

KAYNAKÇA

- Ahmetbeyoğlu, Ali. (2009). Bizans Tarihçisi Menandros'ın Türkler (Gök-Türkler) Hakkında Verdiği Bilgiler. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S.50 ,s.1-16.
- Alkin, S.V. (2002). Erken Türk Kalıntıları İçin Bir Araştırma:Sincan'ınTiyan Şan Bölgesindeki Yeni Arkeolojik Keşifler. Çev. F. Dikkaya. *Türkler*. Ed. S. Koca vd.Ankara:Semih Ofset, C.1, s.544-553.

- Asadov, Farda. (2012). Khazaria, Byzantium, and the Arab Caliphate: Struggle for Control over Eurasian Trade Routes in the 9th-10th Centuries. *The Caucasus&Globalization: Journal of Social, Political and Economic Studies*. Sweden, volume 6, issue 4, s.140-150.
- Baykara, Tuncer. (2001). *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*. Ankara:Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Beckwith, C. I. (2011). *İpek Yolu İmparatorlukları: Bronz Çağından Günümüze Orta Asya Tarihi*. Çev. K. Yıldırım. Ankara: ODTÜ Yayıncılık.
- Brosius, M. (2006). *The Persians*. Routledge. Newyork, USA.
- Cosmo, Nicola Di. (2002). *Ancient China and Its Enemies: The Rise of Nomadic Power in East Asian History*.Cambridge University Press. Cambridge, United Kingdom.
- Çandarlıoğlu, Gülçin. (2003). *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*. İstanbul:Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Diehl, C. (1923). Byzantine Civilisation, *The Cambridge Medieval History: The Eastern Roman Empire*. Ed. J.R.Tanner, C.W. Previte-Orton, Z.N.Brooke, Cambridge at the University Press, volume IV, pp.745-777.
- Duturaeva, Dilnoza. (2016). Between the Silk and Fur Roads: The Qarakhanid Diplomacy and Trade, *Orientierungen:Zeitschrift zur Kultur Asiens*, Herausgegeben von Berthold Damshäuser, Ralph Kauz, Li Xuetao und Dorothee Schaab-Hanke,Großheirath;Ostasien Verlag,28, pp.173-212.
- Ergin, Muharrem. (2011). *Orhun Abideleri*. İstanbul:Boğaziçi Yayınları.
- Eroğlu, Engin .(2014). İskitler'de Kuyumculuk. *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, volume 3, Ahlen, Germany, pp.14-22.
- Findley, Carter W. (2012). *Dünya Tarihinde Türkler*. Çev. Ayşen Anadol. İstanbul:Timaş Yayınları.
- Frye, Richard N. (2009). *Antik Çağlardan Türklerin Yayılmasına: Orta Asya Mirası*. Çev. Füsün Tayanç-Tunç Tayanç, Ankara:Arkadaş Yayınevi.
- İbn Fadlan. (2016). *İbn Fadlan Seyahatnamesi*. Çev. Ramazan Şeşen. İstanbul:Yeditepe Yayınevi.
- Kafesoğlu, İbrahim. (1991). İslam Öncesi Türk Devletleri. *İslam Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı, C. 3,s.516-588.
- Kafesoğlu, İbrahim. (2014). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul:Ötüken Neşriyat.
- Litvinsky B. A. and Zhang Guang-da. (1996). Historical Introduction. *History of Civilizations of Central Asia*. Ed. B.A. Litvinsky. Unesco Publishing, volume III, pp.23-38.
- Magocsi, Paul R. (2010). *A History of Ukraine: The Land and Its Peoples*. Toronto University Press.London.
- Marsadolov, L. S. (2002).Milattan Önce IX-VII Yüzyıllarda Sayan-Altay Göçebeleri. Çev. A. Yılmaz. *Türkler*. Ed. S. Koca vd. Ankara: Semih Ofset, C.1, s.526-532.
- Melyukova, A.I. (1990). The Scythians. *Early Inner Asia*. Ed. D. Sinor. Cambridge University, USA, pp. 97-110.
- Mesudî, Murûc Ez-Zeheb. (2004). *Altın Bozkırlar*. Arapçadan çeviri Ahsen Batur. İstanbul:Selenge Yayınları.

- Olkhovsky, S. (1995). Scythian Culture in the Crimea Valery. *Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age*. Ed. Jeannine Davis-Kimball, Vladimir A. Bashilov, Leonid T. Yablonsky. Berkeley, CA. Zinat Press, pp.63-81.
- Pourshariati, Parvaneh. (2008). *Decline and Fall of the Sasanian Empire*. I.B.Tauris&Co Ltd. London.
- Sinor, Denis. (1996). The Türk Empire. *History of Civilizations of Central Asia*. Ed. B.A. Litvinsky. Unesco Publishing. volume III, s.322-330.
- Stepanov, Tsvetelin.(2010). *The Bulgars and the Steppe Empire in the Early Middle Ages: The Problem of the Others*. General Editor Florin Curta. Translated from Bulgarian by Tatiana Stefanova and Tsvetelin Stepanov, volume 8, Koninklijke Brill NV, Leiden-Boston.
- Subtelny, Orest. (2009). *Ukraine: A History*. Toronto University Press. London.
- Taşagıl, Ahmet. (1998). Hazarlar. *İslam Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı .C.17,s.116-120.
- Taşagıl, Ahmet. (2015). *Kök Tengri'nin Çocukları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Vasiliev, A. A. (1943). *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. Çev. Arif Müfid Mansel. Ankara: Maarif Matbaası. C. 1.
- Zhivkov, Boris. (2015). *Khazaria in Ninth and Tenth Centuries*. Translated by Daria Manova. Koninklijke Brill NV, Boston, USA.

Article Info/Makale Bilgisi

Referees/Hakemler: Prof. Dr. Ali BAŞ – Prof. Dr. Mehmet KÖÇER

This article was checked by iThenticate.

ŞEBİKARAHİSAR'DA METRUK BİR MABET: TAŞ MESCİT

Gazanfer İLTAR* - Mehmet FATSA**

ÖZET

Şebinkarahisar'da Osmanlı öncesinin, bilinen ilk İslam mabedi olma özelliği taşıyan Taş Mescit, Vakıf kayıtlarına göre Behramşah hanedanından Melik Ahmed Bey oğlu Melik Hasan Bey'in idaresi zamanında, 1418'de *Kebfuniyeli Mehmed bin Abdullah* adlı bir hayır sever tarafından yaptırılmıştır. Döneminin iskân politikası gereği kasaba merkezinin dış çeperinde inşa edilmiş olan Taş Mescit'in çevresinde gelişen imar faaliyetleri, Osmanlı döneminde "*Mahalle-i Taş Mescid*" adıyla müstakil bir iskân alanını ortaya çıkarmış olup, mescidin giderleri için kasaba içinden ve civar köylerden çok sayıda taşınmaz mescide vakfedilmiştir. Yapıldığı dönemde önemli bir misyona sahip olan bu küçük yapı hakkında bilgi veren yayınların pek çoğunda, arşiv verilerine dayanmaksızın kısıtlı bilgilerle eksik ve hatta hatalı tanımlamalarda bulunulmuştur. 1418 tarihli bir vakfiyeden 1940 yılındaki tapu işlemine kadar değişik arşiv materyallerinde mescit ile ilgili çok sayıda veri yer almakta ve bu veriler yapının tarihi serüvenini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Küçük boyutlu ve kare planlı bir yapı olan mescit, özellikle beşik tonozlu örtü sistemi ile mescit mimarisinde ünik bir örnek olarak karşımıza çıkar. Gerek bu özelliği gerekse Şebinkarahisar tarihi topografyasındaki konumu itibarı ile mescidin müstakil bir bina değil, zaviyeye ait yapılardan biri olduğu değerlendirilmektedir. 1915 Ermeni olayları ve 1939 depreminde ağır hasar görmüş olan yapı, 1988 yılında örtü sisteminin çökmesiyle günümüze moloz yığını halinde ulaşmıştır. Bu süreçte, batı duvarındaki kaplama malzemesi olarak kullanılan dörtgen şekilli kesme taşların sökülerek başka yapılara nakledildiği, mihrabından kalan parçaların Müftü Camisi'nin mihrabının inşasında kullanıldığı tespit edilmiştir. Giresun genelindeki Osmanlı öncesi dönemlerden kalma birkaç İslam yapısından biri olan Taş Mescit'in tarihi serüveni, mimari biçimlenişi ve özgün şekline dair restitüsyon denemesi bu yazının konusunu oluşturmıştır.

Anahtar Kelimeler: Şebinkarahisar, Taş Mescit, Taş Mescit Vakfı.

* Yrd. Doç. Dr., Giresun Üniversitesi, Görele Güzel Sanatlar Fakültesi, Kültür Varlıklarını Koruma ve Onarım Bölümü, El-mek: gazanferiltar@gmail.com

** Giresun İl Özel İdaresi, Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü, El-mek: mehmetfatsa@hotmail.com

A FORSAKEN TEMPLE IN SEBİNKARAHİSAR: TAS MESCİT

ABSTRACT

According to foundation records, Tas Mescit, known as the first Islam temple before Ottoman era in Sebinkarahisar, was founded by a benevolent man *Kebfuniyeli Mehmed bin Abdullah*, in 1418 under the rule of Melik Hasan Bey, son of Melik Ahmed Bey from Behramsah family. Due to settling policy, reconstruction activities around Tas Mescit, revealed a separate settling area, called by the name “*Mahalle-i Taş Mescid*” in Ottoman period. Moreover, a number of properties gathered from inside the town and the villages around were made over to the mosque for its expenses. However, several false and lacking definitions have been given by the publishers to date about this little structure with an important mission considering only little information which is not based on archived data. There is a great number of data about the mosque on several different archived materials ranging from a shatter of a waqf from 1418 to the title deed transactions in 1940. This valuable information bluntly sheds light on the historical journey of this mosque. This small sized and square construction sets a unique example to mosque architecture especially with its cradle pendentive integumentary system. With it's this feature and location in historical Sebinkarahisar topography, we assert that the mosque is not a separate building, but a construction belonging to a hermitage. Being damaged during the Armenian events in 1915 and by the earthquake in 1939, the construction reached the present day as debris following the downfall of integumentary system in 1988. We have also identified that in this period the quadrilateral shaped stones used as a covering material on the west wall were dismantled and transferred to other structures around, and the residual parts from its mihrab were used in the construction of Muftu Mosque. Being one of few Islam constructions remained from the era before Ottoman around Giresun neighborhood, Tas Mescit's journey, its architectural design and restitution trial on its unique shape have composed the subject of this article.

STRUCTURED ABSTRACT

There has not been a self-contained and comprehending study on Taş Mescit, which is an important construction as it reflects the Muslim identity of Sebinkarahisar being located on the border of Pontus. Existing popular and academic articles handle the topic in a limited scope by only mentioning its architecture features roughly. The Documents and photographs such as essays and waqf registers from two separate records of charter of a waqf and printing type kept in The Endowments Head Office's archive enable us to see Taş Mescit's: founder, first construction date and adventure in the upcoming centuries. Several false and lacking definitions have been given by the publishers to date about this little structure with an important mission considering only little information which is not based on archived data. This is mainly because of the Rums' destroying construction inscription in 1896. However, there is a great number of data about the mosque on several different archived materials

ranging from a shatter of a waqf from 1418 to the title deed transactions in 1940. This valuable information bluntly sheds light on the historical journey of this mosque.

According to foundation records, Taş Mescit, known as the first Islam temple before Ottoman era in Şebinkarahisar, was founded by a benevolent man *Kebfuniyeli Mehmed bin Abdullah*, in 1418 under the rule of Melik Hasan Bey, son of Melik Ahmed Bey from Behramsah family. So far there has been no tangible information about a religious construction in the town before this period. Due to settling policy, reconstruction activities around Taş Mescit, revealed a separate settling area, called by the name "*Mahalle-i Taş Mescid*" in Ottoman period. Moreover, a number of properties gathered from inside the town and the villages around were made over to the mosque for its expenses.

In the registers dated in 1546, it was informed that Mevlana Hacı bin Musa; a citizen from Hacıhalim district, where Muslim people lived, was the imam of Taş Mescit, and a müezzin (caller of daily praying) and a ferraş (house keeper in mosque) worked there. There was little information about Tas Mescit and its officials in 18th and 19th century registers. Accordingly to these, when mentioning about officials responsible for managing mosque between 1705 and 1715, it is understood that Seyyid Musa and Seyyid Ibrahim was shown to be the waqf manager and the imam respectively. From the waqf registers in 1850, it comes out that some of the villages belonged to Taş Mescit. Moreover, the information about Taş Mescit's income and expenses was given a place on the registers in 1870. Lastly, in 1882, it was mentioned that Seyyid Ali Efendi was the imamate.

The buildings belonging to Taş Mescit in the town and the surrounding historic texture, along with the mosque, were destroyed during a fire started by Armenian rebels in 1915. Four of the shops at the Şebinkarahisar market on Cumhuriyet Street were re-registered under the management of the Endowments due to parceling out. Additionally, it was noted that a profit had been made during this time. It has not been identified when exactly Taş Mescit got shut down for prayers. After integumentary system collapse in 1988, it has reached to present-day as a pile of debris. Nowadays, south and west walls of the construction completely and the ones on the north and east partly demolished. The north part of the mosque is still standing almost to the level of eave of the mosque. The stone material used at the corner of the mosque is more rigorous than the rest. The grouting, used in between stones and made of Khorasan mortar, was kept thick. The stone cover on the front surface, whose part over its eave demolished, was being torn. At the moment, the western and southern parts of the construction were destroyed completely. Similarly, the integumentary system, western and southern walls of the mosque got ruined. Because of this, the interior area is covered by ruins. There was no residual that could give information about the interior place cover, the wall surfaces, and the original form of the window frames. It was understood that the stones cut as a square and used as a cover material on the western wall got removed and transferred to other constructions, and the residuals from its mihrab were used in the construction of Muftu Mosque's mihrab in the city centre in 1964.

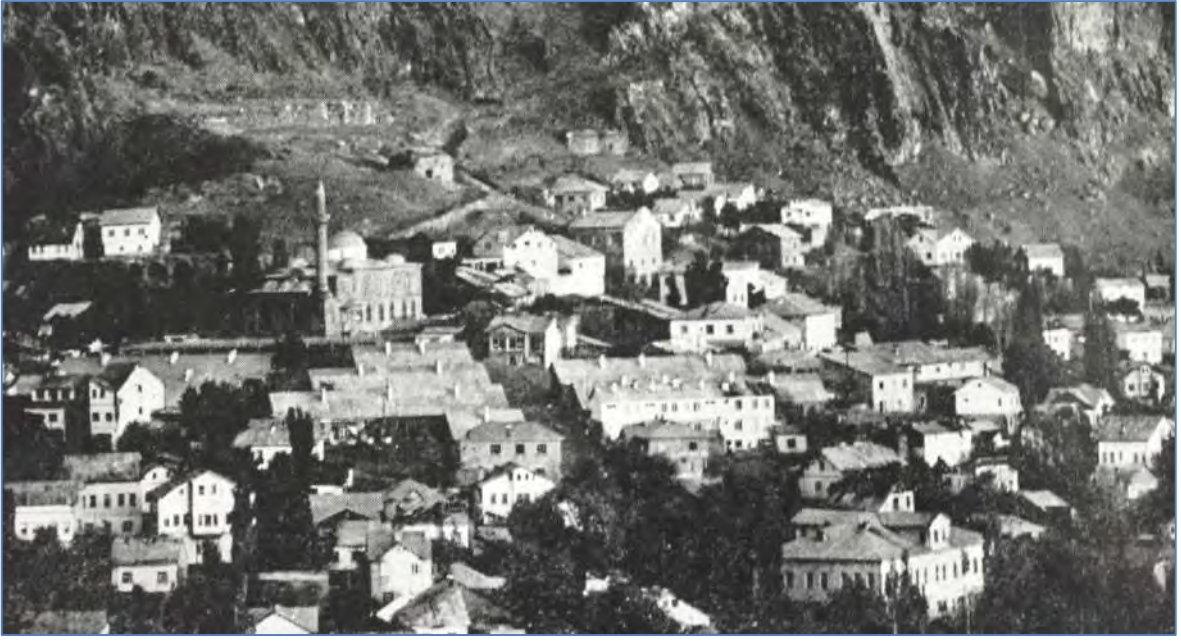
We determined the original shape of the mosque using the existing residuals and old photographs. Accordingly, the mosque was constructed by piling debris and dressed stone materials. The stones were attached with Khorasan mortar. The western wall was covered with thin dresses stone materials. There is no application of any kind of plaster at the wall surface. There is an entrance space at the western part of the wall that is closer to the northern part, and there is a small crenel window on the south of the space. A part of the harem planed as square is covered by a cradle perdentive. The perdentive is supported by strengthening belt in the middle and at the corner from inside. There are two demistes that are in east to west directions and inclined from the edges on the perdentive that was plastered from inside. With its shape, it can be understood that Taş Mescit sets a unique example to mosque architecture. Moreover, with it's this feature and location in historical Şebinkarahisar topography, we assert that the mosque is not a separate building, but a construction belonging to a hermitage. In order to raise Taş Mescit and open it to public prayers, a number of restoration projects were prepared by Giresun Special Provincial Administration in 2016 to start with. Being one of few Islam constructions remained from the era before Ottoman around Giresun neighborhood, Taş Mescit's journey, its architectural design and restitution trial on its unique shape have composed the subject of this article.

Keywords: Şebinkarahisar, Taş Mescit, Taş Mescit Waqf.

1. Giriş

Şebinkarahisar İlçesi'nin, şehircilik bakımından gelişiminde dini yapıların önemli bir rol üstlendiği görülür. Günümüzde dikkat çekici özelliği kalmamış olsa bile Taş Mescit, bu tarz yapılardan biri olarak, yöre tarihindeki yerini almış durumdadır. Bu yapı, Şebinkarahisar şehrinde Osmanlı öncesinin, bilinen ilk mabedi olma özelliğine sahiptir.¹ Başka bir ifade ile Pontus sınırında bir serhat şehri konumundaki Şebinkarahisar'ın Müslüman kimliğini yansıtan unsurlardan biri olması bakımından önem arz etmektedir. Bu özelliğine rağmen Taş Mescit konusunda müstakil ve kapsamlı bir çalışma yapılabilmiş değildir. Yöre tarihine ilişkin popüler ve akademik düzeyde yapılan yayınlar içinde konu, sınırlı mahiyette ele alınmış ve kısa bilgilerle yapının mimari özelliğine değinilmekle yetinilmiştir.

¹Kasabada ilk Müslüman mabedinin Taş Mescit olduğu kayıtlarla sabittir (VGM, VD, nr. nr. 484, s. 411 / 38; nr. 582, s. 192/126).

Fotoğraf-1: Fatih Camisi ve Kale'ye Çıkan Yolun Solunda Taş Mescit'in Kalıntısı

Şebinkarahisar ile ilgili olarak ilk ciddi ve kapsamlı çalışmayı yaptığı kabul edilen Hasan Tahsin Okutan, Taş Mescit'in Eretnaoğulları'nın Şebinkarahisar emiri Melik Ahmed Bey tarafından 1366 yılında inşa ettirildiği bilgisine, pek ayrıntıya girmeden yer vermiştir (Okutan, 1949: 103). İlerleyen zamanlarda yapılan tüm çalışmalarda, arşivlere bakılmaksızın bu bilgi doğru kabul edilerek kullanılmıştır.² Yöreyle ait arşiv kayıtlarını kapsamlı bir şekilde incelemeye tabi tutarak Şebinkarahisar üzerine müstakil bir kitap ve birkaç da makale yayınlayan Fatma Acun'un bu hususa değinmemesi³ ise metodolojik bir yöntemden kaynaklanmış olsa gerektir.⁴

Buna karşın Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde muhafaza edilen biri istinsah iki ayrı vakfiye, hurufat kayıtları; Başbakanlık Osmanlı Arşivinde yer alan tahrir ve vakıf defterleri, söz konusu mabedin banisini, ilk inşa tarihini ve ilerleyen yüzyıllar içindeki serüvenini izleme fırsatı sunmaktadır. 484 ve 582 nolu vakıf defterleri ile II. Selim devrinde (1566-1574) hazırlanan 557 nolu vakıf tahrir defterindeki bilgiler, Taş Mescit'e ait vakfın mahiyeti hakkında detay sunarken; 14852 numaralı vakıf defteri 19. yüzyılın ortalarına doğru mevcut mali durumu açıklığa kavuşturmuştur. Öte yandan, hurufat kayıtları ve perakende bazı yazışma evrakı da vakıf yöneticilerini (mütevelli), imam-hatip ve müezzin atamalarını haber vermektedir. Söz konusu arşiv materyallerine bakılarak yapılan bu çalışmada, alan araştırmaları ve yapı üzerindeki gözlemler örtüşürülerek sonuca gidilmeye; böylece Osmanlı öncesi döneme ait dini bir yapının tarihi serüveni ve mimari özellikleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

² Ayrıntılı bilgi için bkz., (Karpuz, 1989: 18-19); (Fatsa, 2008: 53); (Gündoğdu, 2005: 72); (Çalık, 2016: 316).

³ Acun, 2001: 161-192; Acun, 2006: 395.

⁴ Acun, çalışmalarında ağırlıklı olarak Osmanlı taşra idaresine lokal örnek olarak seçtiği Şebinkarahisar'da, dini yapıları ayrıca ele alma gereği duymamıştır.

2. Tarihçe

Yapı kitabesinin 1896 yılında Rumlar tarafından yok edilmesi⁵ ve yazılı kaynaklarda hakkında fazla bilgi bulunmaması, Taş Mescit'in tarihi serüveni hakkında değerlendirme yapılmasını da zorlaştırmıştır. Mescidin, Eretnaoğulları Beyliği'nin Şebinkarahisar valisi Melik Ahmed Bey tarafından 1366 yılında yaptırıldığı rivayet edilir.⁶ Bir tekke yapısı veya Evliya Çelebi'nin "*Kale içinde küçük Fatih Camii*" diye işaret ettiği yapı olduğu tezini önerenler de vardır.⁷

Oysa Taş Mescit ile ilgili kesin bilgi ihtiva eden en eski ayrıntı, 1418 tarihli bir vakfiyede yer alır. Buna göre aslı Arapça olan vakfiyenin giriş kısmında "*hayır-hasenat sahibi mevâliden Kebfuniyeli Mehmed bin Abdullah, kendi tasarrufunda bulunan mülkünü, Kebfuniye kasabasında bina ettiği Taş Mescid nâmıyla bilinen mescide (...) vakfetti*"⁸ şeklinde açık bir beyanda bulunulmuştur.

Kısa olmasına rağmen bu kayıt Taş Mescit'in kim tarafından, hangi tarihlerde yapıldığını ve vakfı tahsis eden Kebfuniyeli Abdullah oğlu Mehmed'in kişisel özelliğini öğrenme imkânı vermektedir. Buna göre Şebinkarahisar kasabası halkından olan (Kebfuniyeli⁹) Abdullah oğlu Mehmed, iyilik yapmayı ve paylaşmayı seven varlıklı biri olarak, kasabada ve kasaba civarında bulunan gayrimenkullerini vakfederek bir mescit inşa etmiştir. Ayrıca onun yüksek rütbeli, eşraftan biri olduğunu belirtmek için de "*mevâliden*" tabiri tercih edilmiştir.¹⁰ Abdullah oğlu Mehmed, hayatta olduğu sürece kendisinin, vefatından sonra oğlu Pir Ali'nin, ondan sonra da neslinden gelen sâlih kişilerin vakfın mütevellisi olabileceği şartını koymuştur.

Bu noktada Taş Mescid'in inşa edildiği tarihlerde Şebinkarahisar şehrinin kimin idaresi altında olduğu ve tevatürde ileri sürülen Melik Ahmed Bey'in konuyla alakasının olup olmadığı meselesi karşımıza çıkmaktadır. Bilindiği gibi 1335-1381 yılları arasında Sivas ve Kayseri merkez olmak üzere Anadolu'da hüküm sürmüş olan Eretnaoğulları, Şebinkarahisar yöresini de yerel beyler aracılığı ile idare etmeye çalışmışlardır. Ancak bu hanedanın 1380'de sona ermesi ve idarenin Kadı Burhaneddin Ahmed'in eline geçmesi üzerine, Behramşah hanedanından Melik Ahmed Bey, Şebinkarahisar'da bir serhat beyi gibi hareket etmeye başlamış ve vefat ettiği 1404 yılına kadar da müstakil siyasetini sürdürmüştür (Göde, 1995: 295-296). Melik Ahmed Bey'in iktidarı süresince bölgedeki diğer Türkmen Beyleri gibi hareket ederek fetih faaliyetlerinde bulunduğu bilinse de¹¹ Şebinkarahisar kasabası içinde dini yapı inşa ettirdiğine dair herhangi bir kayda rastlanamamıştır. Söz konusu Taş Mescid'in inşasına vesile olan Kebfuniyeli Mehmed bin Abdullah vakfının kurulduğu 1418 tarihinde Şebinkarahisar'ın idaresi, Melik Ahmed Bey'in oğlu Melik Hasan Bey'in elindedir. Bu zat, Amasya'da valilik yaptığı yıllardan tanıdığı Osmanlı hükümdarı Çelebi Mehmed'e

⁵ Okutan'a göre, Taş Mescit kitabesiyle birlikte Avutmuş Mahallesi'nde Behramşah Camisi ve Kale Kapısı kitabesi 1896'da Rumlar tarafından yerlerinden sökülülmüştür. Mutasarrıf Raif Bey tarafından yapılan tahkikat sırasında kitabelerden sadece Kale Kapısı kitabesi, Yani adlı bir Rum'un evinde bulunmuş, ancak diğer kitabeler ele geçirilememiş, yerine yenisi de yapılmamıştır. (Okutan, 1949: 74-75).

⁶ Genel kabul gören bu rivayet, Okutan tarafından 1368 tarihli bir vakfiyeye dayandırılmıştır (Okutan, 1949: 103). Ancak Vakıflar arşivinde yaptığımız tahkikat sırasında söz konusu belgenin Kırık nahiyesi Kızıltaş köyündeki Hacı İlyas zaviyesine ait olduğu tespit edilmiştir (VGM, VD, nr. 2113, s. 333-334).

⁷ Taş Mescit'in tekke yapısı olduğunu ileri süren araştırmalar için bkz., Karpuz, 1989: 17-18; Acun, DİA, c. 38: 395; Yurt Ansiklopedisi, V, s. 3184; Göde, Eretnalıların bölgedeki en önemli eseri olarak gördüğü yapının inşa tarihini, kaynak göstermeksizin 1352 olarak tespit eder (Göde, 2000: 44).

⁸ VGM, VD, nr. 484, s. 411 / 38; Aslı Arapça olan vakfiye 1944 yılında A. Sami Yücesoy'a tercüme ettirilmiştir.

⁹ Şebinkarahisar'ın eski adı olan "*Kebfuniye*", yanlışlıkla "*Konya*" şeklinde okunmuş, dolayısıyla vakfı yapan kişinin künyesi "*Mehmed bini Abdullah Konevi*" şeklinde tercüme edilmiştir. (Okutan, 1949: 102). Bu kelimenin bazı yayınlarda "*Keyfuniye*" veya "*Kayguniye*" şeklinde okunduğu da olmuştur.

¹⁰ VGM, VD, nr. 484, s. 411 / 38.

¹¹ Abdizâde Hüseyin Hüsameddin Efendi, *Amasya Tarihi*, III, (Haz: M. Aydın-G. Aydın), Amasya 2007, s. 64-66, 74-75; Aziz b. Erdişir-i Esterebadî, *Bezm u Rezm*, (terc: M. Öztürk), Ankara 1990, s. 202-203; Okutan, 1949: 105-111.

bağlılık bildirerek burayı dirlik ve düzen içinde bir süre idare etmeyi başarmıştır (Bilgin, 1997: 99-100), (Okutan, 1949: 111). Melik Hasan Bey döneminin istikrar ortamında yürütülen bayındırlık faaliyetinin bir neticesi olarak da Taş Mescit'in inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Taş Mescidin inşasına yönelik gerçekleştirilen bu uygulama, 1415 tarihinde bölgede yaşanan depremin yıkıcı etkisini kaldırma çabalarını da göz önüne sermektedir (Okutan, 1949: 111). Bu depremden üç yıl sonra kurulan vakfın vakıf senedi, -muhtemel yıpranma nedeniyle- 1546 tarihinde istinsah edilmiştir. Söz konusu istinsah tarihi, Taş Mescit'in ilk inşa yılı gibi de algılanmıştır.¹²

Tablo-1: *Mehmed bin Abdullah'ın Taş Mescit için 1418 tarihinde yaptığı vakıflar*

	Vakıf Gelirlerinin Bulunduğu Yer	Cinsi	Miktarı
1	Kasabada Hamzabey Mahallesinde	Ev	3 Adet
2	Kasabada Taş Mescit Mahallesinde	Dükkân	6 Adet
3	Kasabada Taş Mescit Mahallesinde	Kışlık Oda	24 Adet
4	Kasaba Yakınında Medrese / Buk'a yakınındaki bir bahçe	Zemin (yer)	1 Adet
5	Kasaba Yakınında Kavaklı Zemininde	Zemin (yer)	1 Adet
6	(Bay) Hasan köyünde Elmaağacı nâm yer	Zemin (yer)	1 Adet
Kaynak: VGM, VD. nr. 484, s. 411 / 38; nr. 582, s. 192/126.			

Öte yandan vakfa gelir kaydedilen yerlerden birinin medrese ve buk'a yakınında olduğuna işaret edilmiş olması, Şebinkarahisar kasabasında yaşayan Müslümanların başka dini yapılarının da olduğunu; bunlar arasında birer eğitim kurumu olarak medrese ve buk'anın (zaviye) yer aldığını göstermektedir. Nitekim II. Selim devrinde (1566-1574) hazırlanan vakıf tahrir defterinde “*zâviye-i Şeyh Yusuf, der nefsi-i Karahisar*” denilerek,¹³ kasabada bir zaviyenin faal olduğu açıkça ifade edilmiştir. Ayrıca Anadolu'da bu tarz yapıların, zaviye mescidi olarak kullanıldığı, başka çalışmalarla da ortaya konulmuştur (Bozkurt, 2015: 1-54). Bu durumda söz konusu yapının, 1418 tarihinde inşa edildiği, zamanla ortaya çıkan ihtiyaca göre zaviye mescidi veya semahane olarak kullanıldığı önerilebilir. Zira bu öneri, Anadolu'nun Türkleşmesi sürecinde, konar-göçer unsurların fethedilen yeni topraklara yerleştirilirken öncelikle bir zaviye çevresinde kümелendikleri tezine de uygun düşmektedir (Barkan, 1942: 279-303).

Şebinkarahisar ve çevresinin Osmanlı idaresine geçişinden sonra düzenlenen ilk tahrir (1485) kaydında, şehirde bulunan 16 kişilik bir zümre “*mülâzımân-ı câmi*” şeklinde vasıflandırılmıştır. Ancak bu kişilerin görev yaptıkları cami veya mescitlerin adına yer verilmemiştir.¹⁴ Bu tarihten 30-35 yıl sonra yapılan ikinci tahrirde de bu bilgi tekrar edilmiş, ilaveten Perşembe ve Cuma günleri Kur'an merasimi düzenlemekle görevli oldukları haber verilmiştir.¹⁵ Devrin şartları içinde birden fazla caminin görevlilerinden oluştuğu anlaşılan bu ilmiye zümresi içinde Taş Mescit görevlilerinin de bulunmuş olası kuvvetle muhtemeldir.

1546 tarihli tahrir defterinde şehirde Müslüman ahalinin yaşadığı 44 haneli Hacıhalim Mahallesi sakinlerinden Mevlana Hacı (?) bin Musa adlı şahsın Taş Mescit'in imamı olduğu; ayrıca bir müezzin, bir de ferraşın burada görev yaptıkları haber verilmiştir.¹⁶ Görevli personel arasında

¹² VGM, VD, nr. 582, s. 192/126.

¹³ TT, nr. 557, s. 155; nr. 478 s.29.

¹⁴ BOA, TT, nr. 37, s. 820.

¹⁵ Muhtemelen Fatih Camisi'nde bir araya gelmesi istenen bu grupla ilgili ifade şöyledir: “*Mülâzımân-ı câmi-i der nefsi-i Kebfuniye/ Cuma günü ve Duşenbe günü birer cüz Kur'an tilavet edüp, kâh olur iki cüz olur, tasarruflarında olan bağların ve bahçelerin ve yerlerin behrelerin ve avarızların viregelmemişler, eday-ı hizmet eylemeyenlerin behreleri ve rüsumları alına. Nefer 16*” (TT, nr. 387, s. 575).

¹⁶ BOA, TT, nr. 255, s. 10; Aynı tahrirde şehirde Müslümanların yaşadığı ikinci yerleşim alanı olan Bülbül Mahallesinde de bu adla bir mescidin bulunduğu haber verilmiş; Cuma ve Bayram günleri burada hatim merasimi yapacak zümreden tekrar söz edilmiştir. (TT, nr. 255, s. 10-11).

“*ferraş*” kaydına yer verilmiş olması, buradaki beşeri yoğunluğa ve Taş Mescit’in zaviye müstemilatı olarak da kullanıldığına işaret kabul edilebilir. 1569 tarihli tahrirde Hacıhalim ve Bülbül mahallelerinde çok sayıda din görevlisinin oturduğu bildirilmiştir. Bu kayıtlarda şehir merkezinde altı adet mescitten söz edilir ki, bunlar Şeyh Han Mescidi, Hacı Hamza Mescidi, Mehmed Çelebi Mescidi, Kâtip Hamza Mescidi, Bülbül Mescidi ve Hacı İnebey Mescidi’dir.¹⁷ Görüldüğü gibi “*Taş Mescid*” adıyla bir vakıf yapıdan söz edilmemiştir. Bu durum yapının yok olduğu manasına gelmez. Nitekim aynı tarihlere tekabül eden vakıf defterinde, Taş Mescit vakfı hakkında detaylı bilgi verilmiştir. Söz konusu kayıt şöyledir:

“*Vakf-ı Taş Mescid, der-nefs-i Karahisar-ı Şarkî;*

İcâre-i dârân ve dekâkîn der Mahalle-i Taş Mescid / Dekâkîn 6 bâb / Dârân 14 bâb / Fî-sene: 549.

İcâre-i dârân der- Mahalle-i Hacıhamza 3 bâb, ma’a zemin-i sâni / Fî-sene: 195.

Zemin-i Kavaklar, der kurb-ı Kebfûniye ma’a bağçehâ-i zemin-i mezbûr. Öşrü sâhib-i arza eda olunduktan sonra menâfi’-i vakf-ı mescid-i mezbûr. Fî-sene: 356.

Zemin-i Elmaağacı, der-kurb-ı mâ-yı Hasan /Öşrü sahib-i arza eda olunduktan sonra menâfi’-i vakf-ı mescid-i mezbûr. Fî-sene: 355.

Zemin-i Medrese ma’a bağçehâ-i zemin-i mezbûr / Öşrü sahib-i arza eda olunduktan sonra menâfi’-i vakf-ı mescid-i mezbûr. Fî-sene: 165 / Yekûn: 1.620”¹⁸

16. yüzyılın ikinci yarısında yapılan bu kayıttan anlaşılmaktadır ki, Taş Mescit için şehir içinde dükkânlardan ve evlerden alınan kiralara, ayrıca yakın çevrede üç önemli tarım işletmesinden (zeminden) elde edilen gelirler kayda konu edilmiştir. Bu bilgi söz konusu mabedin bu tarihlerde yoğunluğunu göstermektedir. 1643 tarihli avarız kayıtlarında Taş Mescit’ten söz edilmemiş, ancak aynı adla anılan mahallede 12 kişi, Bülbül Mahallesinde ise 9 kişi “*ulemâ, eimme, hutebâ ve ehl-i berevât*” şeklinde, mahkemede ve kasaba içindeki camilerde görevli gösterilmiştir. Ayrıca Orta Mahalle’de altı kişi ve Kızılca Mahalle’de de iki kişi cami personeli olarak kaydedilmiştir. Toplam 29 ilmiye mensubunun görevli olduğunun haber verildiği kasabada cami veya mescitlere (Sultan Mehmed Han Camisi ve Allahverdi Bey Camisi hariç) dair herhangi bir detay verilmemiş, dolayısıyla Taş Mescit de konu edilmemiştir (Öz-Acun, 2008: 5-6,8-9).

Tablo-2: 1566-1574 tarihleri arasında Taş Mescit vakfının gelir durumu

	Vakıf Gelirler	Cinsi	Gelir Miktarı (Akçe)
1	Taş Mescit Mahallesinde Kiralık Yer	Altı Adet Dükkân	549
2	Hacıhamza Mahallesinde	Ev / Oda	
3	Hacıhamza Mahallesinde Arazi (Zemin)	Arsa	195
4	Kasaba Yakınında Arazi (Zemin-i Kavaklar)	Tarım Alanı (Bahçe)	356
5	Zemin-i Elmaağacı (Bayhasan’da)	Tarım Alanı (Bahçe)	355
6	Zemin-i Medrese (Kasaba’da)	Tarım Alanı (Bahçe)	165
T O P L A M			1.620
Kaynak: TT, nr. 557, s. 8.			

¹⁷ BOA, TT, nr. 478, s. 22-29.

¹⁸ BOA, TT, nr. 557, s. 8.

Taş Mescit ve görevlileri hakkında 18. ve 19. yüzyıl vakıf kayıtlarında az çok bilgi verilmiştir. Buna göre 1705 ve 1715 tarihlerinde mescidin işleyişini sağlayan şahıslardan söz edilirken, 1750 yılında Seyyid Musa ve Seyyid İbrahim adlı şahıslar vakıf yöneticisi ve imam-hatip olarak gösterilmiştir.¹⁹ 1814 tarihli hurufat kaydında Taş Mescit vakfının nazırlığına günlük iki akçe mukabilinde bakan Seyyid Abdullah Efendi'nin vefat ettiği, yerine oğlu Seyyid Halil Efendi'nin geçtiği haber verilmiştir.²⁰ 1835 tarihinde yapılan nüfus kayıtlarında *orta boylu az kır sakallı Sökücüzâde Ahmed Hulusi Efendi* birinci imam, *Akçaimamzâde Hacı Ahmed Efendi oğlu kumral sakallı İbrahim Efendi* ise ikinci imam olarak kaydedilmiştir.²¹

1850'li yıllarda yapılan vakıf muhasebe kayıtlarında Taş Mescit vakfına konu olan Armutlu, Karataş, Elmaağacı ve Kavaklar adlı köy/ mezralardan yıllık toplam 2.684,5 kuruş gelir sağlandığı ifade edilmiştir. Ancak şehir içinde mescidin vakfı olduğu daha önce haber verilen dükkân, ev ve odaların gelir durumundan söz edilmemiştir. Vakfın 1850 ve 1851 tarihlerinde iki yıllık gelir ve giderleri tespit edilmiştir. Buna göre bakım-onarım ücreti 1.369 kuruş; imam, müezzin ve mütevellî gideri ise 4.000 kuruş olarak hesap edilmiştir. Bu durumda iki yıllık gelir-gider 5.369 kuruş olarak öngörülmüştür.²²

1870 yılında yapılan vakıf kayıtlarında da Taş Mescit'in gelir ve giderine dair bilgi verilmiş, 1882 yılında ise Seyyid Ali Efendinin imamet hizmetine baktığından bahsedilmiştir.²³ 12 Ocak 1913 tarihinde yapılan hisse tevcihinden Taş Mescit'in bu tarihlerde aktif olduğu anlaşılmaktadır.²⁴ Kebfuniye Kalesi'nde bir ibadethane olduğundan 1913 tarihli bir hurufat kaydında söz edilmiş, günlük bir akçe mukabilinde vazifeli Süleyman'ın vefat ettiği yerine İbrahim'in geçtiği bilgisine yer verilmiştir.²⁵ Söz konusu ibadethanenin, Taş Mescit olup olmadığı ise açık bir dille beyan edilmemiştir.

Tablo-3: 1852 Tarihli kayıtlara göre Taş Mescit vakfının gelir durumu

	Vakıf Yerin Adı	Tarih	Gelir Miktarı (kuruş)	Toplam
1	Armutlu	‘67 (1850)	1.018	2.036
		’68 (1851)	1.018	
2	Karataş	’67 (1850)	44,5	89
		’68 (1851)	44,5	
3	Elmaağacı	’67 (1850)	1.002	2.004
		’68 (1851)	1.002	
4	Kavaklar	’67 (1850)	620	1.240
		’68 (1851)	620	
T O P L A M		’67 (1850)	2.684,5	5.369
		’68 (1851)	2.684,5	
Kaynak: BOA, EV. d, nr. 14852, s. 3-4.				

Şebinkarahisar çarşısında Cumhuriyet Caddesi üzerinde bulunan dört adet dükkânın, 24 Ekim 1940 tarihinde bir ifraz nedeniyle Vakıflar idaresi üzerine yeniden tescilinin yapıldığı; bu

¹⁹ VGM, HD, nr. 1107-104/2, s. 177; 1107-104/5, s. 181; BOA, AE.SMHD.I, nr. 230, Gömlek: 18380.

²⁰ BOA, HD, nr. 555 / 44, s. 137.

²¹ NFS.d. nr. 1060, s. 35.

²² BOA, EV.d, nr. 14852, s. 3-4.

²³ BOA, HD, nr. 1107-104/6, s. 182; EV.d, nr. 21957.

²⁴ VGM, Defter, nr.4606/51.

²⁵ VGM, Defter, nr.1107-104/4, s. 178.

tarihte dükkânlardan yıllık 76 lira 75 kuruş akar temin edildiği ifade edilmiştir.²⁶ Ermeni ayrılıkçıların 1915 yılında çıkardıkları yangın sırasında, şehirde Taş Mescit vakfına ait yapılar, çevresindeki tarihi doku da yanarak yok olmuş, mescit de bu tahribattan zarar görmüş, etkilenmiştir. Söz konusu yapının tam olarak ne zaman ibadete kapatıldığı tespit edilemese de, 1988 yılı kışında tonoz örtüsü ve yan duvarlarının çöktüğü, içerisi moloz yığınlarıyla doluğu halk tarafından ittifaken beyan edilir. Mihrap ve kapı mukarnaları 1964'te sökülerek şehirdeki Müftü Camisi'nde kullanılmıştır (Karpuz, 1989: 17).

Tablo-4: Taş Mescit Görevlileri ve Görev Yılları

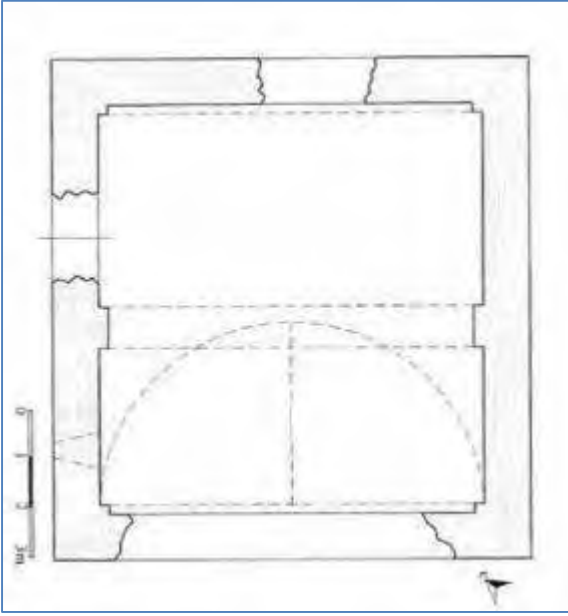
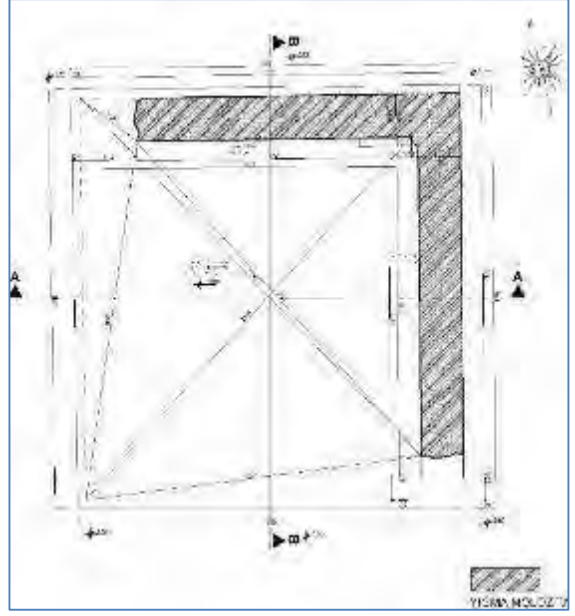
	Görevli	Görevi	Görev Yılı	Açıklama
1	Mehmed Efendi	Vakıf Nâzırı	1705 (h. 1117)	Yevmiye iki akçeyle görevlidir.
2	Ahmed Efendi	Vakıf Nazırı	1715 (h. 1127)	Mehmed Efendi vefat etmiş yerine oğlu Ahmed geçmiş.
3	Seyyid Mehmed	İmam	1747 (h. 1160)	İmamlık tevcihi yapılmış.
4	Seyyid Musa ve Seyyid İbrahim	Tevliyet	1750 (h. 1163)	Müşterek görev tevcihi yapılmış.
5	Seyyid Abdullah	Vakıf Nâzırı	1814 (h.1230)	Abdullah vefat etmiş, yerine oğlu Halil geçmiş.
6	Ahmed Hulusi Efendi	İmam	1835 (h.1251)	Sökücüzâde Mehmed Efendi'nin oğludur.
7	İbrahim Efendi	İmam-ı sâni	1835 (h. 1251)	Akçaimamzâde Hacı Ahmed Efendi'nin oğludur.
6	Seyyid Ali	İmam	1882 (h. 1300)	Günlük bir akçe ile görevlendirilmiş.
Kaynak: VGM, HD, nr. 1107-104 /2, s. 177; nr. 1107-104/5, s. 181; nr. 555/ 44, s. 137; BOA, AE. SMHD. I, nr. 230 / 18380; VGM, VD, nr.1107-104/4, s. 178; NFS.d, nr. 1060, s. 35.				

Taş Mescit'in ayağa kaldırılıp ibadete açılması için Giresun İl Özel İdaresi tarafından 2016 yılında restorasyon projeleri hazırlatılarak onarım için çalışmalara başlanması ise sevindirici bir gelişme olmuştur (Özel İdare, 2017: 43).

3. Taş Mescit'in Günümüzdeki Durumu

Şebinkarahisar ilçe merkezi 292 ada 24 parsel numaralı taşınmaz üzerinde yer alan mescit dıştan dışa 9.37 X 9,04 m. boyutlarında, kare planlı olarak inşa edilen küçük boyutlu bir ibadethanedir. Duvar kalınlıkları 1.00 metre olan mescidin üzeri, beşik tonoz ile örtülüdür. Tonozun ortadan ve köşelerden takviye kemerleri ile desteklendiği mevcut kalıntılardan anlaşılmaktadır. Tonozlu örtüsünün 1988'de çökmesiyle yapının ancak beden duvarlarından bir kısmı günümüze kadar ulaşabilmiştir. Yapının içi günümüzde moloz yığınıyla dolmuş durumdadır. Kalıntılardan hareketle beden duvarlarının yığma taş sistem ile inşa edildiği, inşa malzemesi olarak kaba yonu ve moloz taş kullanıldığı görülür. Eski fotoğraflardan hareketle duvar yüzeylerinin dıştan ince yonu taş malzeme ile kaplandığı anlaşılmaktadır. Taşlar horasan harcı ile birbirine tutturulmuş ve derzlenmiştir. Duvar yüzeyinde sıva kalıntısına rastlanılmaz.

²⁶ Şebinkarahisar Tapu Müdürlüğü Arşivi, Defter no. 39, s. 12.

Şekil-1: Mescit kalıntısının planı²⁷

Şekil-2: Haşim Karpuz'un plan önerisi

Günümüzde yapının güney ve batı duvarları tamamen, kuzey ve doğu duvarları ise kısmen yıkılmış durumdadır. Yapının kuzey cephesi hemen hemen saçak seviyesine kadar ayakta. Cephenin ortasındaki kapı gibi algılanan açıklığın defineciler tarafından gerçekleştirilen tahribata ait olduğu ifade edilmektedir. Bu açıklığın üzerindeki açıklık ise pencere açıklığı olup, tahribat nedeni ile pencere biçimi hakkında değerlendirme yapmak güçleşmiştir. Pencerenin kemer ya da düz atkı taş açıklıklı olup olmadığı hususu yapının çökmeden önceki biçimini hatırlayan halkın beyanı dikkate alınarak dıştan içe genişleyen basık kemer açıklıklı bir pencere olduğu tarafımızdan değerlendirilmiştir. Pencere söveleri düzgün yonu taş malzemedir. Cephenin köşelerinde kullanılan taş malzeme, diğerlerine göre daha özenlidir. Horasan harçlı malzemeden oluşan taş aralarındaki derzler kalın tutulmuştur. Saçak seviyesinden itibaren yıkık olan cephenin yüzeyindeki kaplama taşları dökülmüştür.

Fotoğraf-2: Kuzey Cephe

Şekil-3: Kuzey Cephe

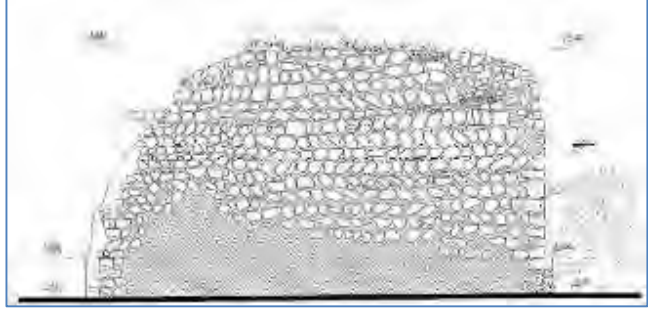
Yapının batı ve güney cepheleri günümüzde tamamen yıkılmış durumdadır. 1988 yılında Haşim Karpuz tarafından görüldüğünde planı daha anlaşılabilir durumda olduğundan, araştırmacı

²⁷ Taş Mescit plan, kesit ve görüntüleri, Ulaş Birleş tarafından hazırlanan Rölöve, Restorasyon ve Restitüsyon Projelerinden alınmış olup, izni ve yardımları nedeni ile kendisine teşekkür ederiz.

yapının plan tipi, örtü sistemi, pencere ve kapı biçimleri gibi hususlarda bir takım tespitlerde bulunmuştur. Bu tespitlere göre o tarihlerde yapının kible duvarı yıkılmış ve mihrap yok olmuştur. Batı cephesinde sivri kemerli ve mukarnaslı bir kapı, kapının güneyinde de bir mazgal penceresi bulunmaktadır. Araştırmacı mihrap ve kapının mukarnas parçalarının şehirdeki Müftü Camisi'nin mihrabında kullanıldığını ifade etmiştir. Yapının doğu cephesi sağır cephedir. Kaba yonu taş malzemenin horasan harçlı derzle tutturularak örülmesiyle oluşturulan bu cephede pencere açıklığı tespit edilememiştir. Cephe yüzeyinde sıva ya da taş kaplama uygulamasına rastlanmaz.

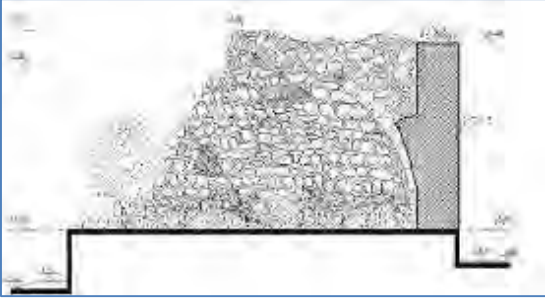

Fotoğraf-3: *Doğu Cephe*

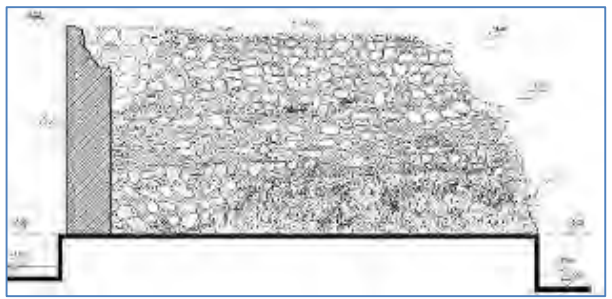

Şekil-4: *Doğu Cephe*

Günümüzde yapının örtü sistemi, batı ve güney duvarları tamamıyla çökmüş durumdadır. Bu yüzden iç mekân yıkıntılarla dolmuştur. İç mekânda zemin kaplaması, duvar yüzeyleri kapı ve pencere doğramalarının özgün biçimleri hakkında bilgi verecek herhangi bir kalıntıya rastlanmamıştır. Mescit olarak inşa edildiğinden yapıda minber ve vaaz kürsüsünün olmadığı değerlendirilmekte olup mihrap parçaları mescit çökmeden, 1964 tarihinde Müftü Camisi'ne nakledilmiştir.²⁸

Şekil-5: *A-A Kesiti*

Şekil-6: *B-B Kesiti*

İç mekânda doğu beden duvarının belirli bir seviyesinden itibaren tonoz başlangıcı algılanabilmektedir. Tonoz yuvarlağı ile cephe duvarı arasında kalan boşluğun taş dolgu olduğu kalıntılardan anlaşılmaktadır. Kuzey cephesinde ise kesme taş malzemeli takviye kemerinin kalıntıları kısmen günümüze kadar ulaşmıştır.

²⁸ Günümüzde sağ olan emekli öğretmen Ünsal Çalık, Taş Mescit üzerinde yapılan tahribatın tanığı olduğunu, tahrip olmuş mihrabın 1964 yılında sağlam kalan taşlarının Müftü Camisine nakledilerek buradaki yeni mihrabın yapımında kullanıldığını, mihrap bezemelerinin de kendisi tarafından uygulandığını ifade etmektedir (9.01.2017 tarihli mülakat).

Fotoğraf-4: İç Mekân Doğu Yüzü

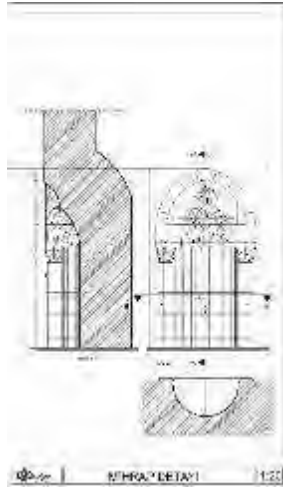

Fotoğraf-5: İç Mekân Kuzey Yüzü

Caminin özgün mihrabından kalan bazı parçaların sonraki yıllarda Müftü Camisi'ne nakledilerek buradaki mihrabın inşasında kullanıldığı mahalle halkı tarafından ifade edilmektedir. Günümüze kadar ulaşan Müftü Camisinin mihrabında bitkisel karakterli bezemeler ile perde, kandil gibi nesneli bezeme örnekleri görülür. Kenarlardaki plaster yüzeylerinde asimetrik olarak yerleştirilmiş kenger yapraklarından oluşturulmuş süsleme kompozisyonu plaster başlıklarına kadar devam eder. Mihrap nişi içerisinde perde ile asma kandil motifi vardır. Ayrıca mukarnasın altında, çevresinde ve alınlık yüzeyinde değişik kalemî bitkisel bezeme örnekleri görülür. Özgün mihraba ait olduğu ileri sürülen fotoğrafta ise mihrap kavsarası ile kavsarayı çevreleyen sivri kemer uygulaması görülür. Restitüsyon uygulamasında bu fotoğraf esas alınmıştır.

Fotoğraf-6: Taş Mescit'in eski mihrabı

Fotoğraf-7: Müftü Camisi mihrabı

4. Taş Mescit Restitüston Denemesi

Taş Mescit'in restitüsyon çözümlemesi bakımından mevcut kalıntılardan başka veri teşkil edecek kaynaklar arasında eski fotoğraflar, Haşim Karpuz'un 1989 tarihinde yayınlanan Şebinkarahisar isimli kitabındaki plan, fotoğraf ve tespitler ile mescit mahallinde yaşayanların sözlü ifadeleri sayılabilir. Mescidin ilk dönemine ait herhangi bir veri bulunmasa da mevcut kalıntıların

verilerle desteklenmesiyle restitüsyon çözümlemesi gerçekleştirilmiş, yapının plan şeması, örtü sistemi, kapı ve pencere açıklıkları, bazı küçük detaylar dışında özgün şekliyle ortaya çıkarılmıştır.

Yapıda restitüsyon bakımından en sorunlu bölüm yapının güney ve batı beden duvarları ile tonozlu örtü sistemidir. Kuzey ve doğu beden duvarlarının bazı kısımları saçak seviyesine kadar ayakta kalmıştır. Kalıntılardan hareketle doğu duvarının tamamen, kuzey duvarının da üst seviyesindeki basık kemer açıklıklı küçük bir pencere dışında kalan yerlerinin sağır olduğu anlaşılmaktadır. Batı ve güney duvarlarında temel seviyesinden başka bir bölüm günümüze ulaşmamıştır. Ancak Haşim Karpuz'un 1989 yılında yayınlanan kitabında yer alan bir fotoğrafta mescit batı duvarının ayakta olduğu, bu duvarın orta aksının kuzey tarafına doğru kemerli giriş açıklığının yer aldığı, güney tarafına doğru da bir adet mazgal pencere açıklığının bulunduğu görülmektedir. Günümüzde herhangi bir ize rastlanılamasa da giriş önünde merdivenli bir sahanlığın olduğu, emekli öğretmen Ünsal Çalık ve mahalle sakinleri tarafından ifade edilmiştir. Nitekim giriş ile yol arasındaki kot farkı burada bir merdiveni gerekli kılar. Merdivenin özgün şeklinin belirlenebilmesi için burada küçük çaplı bir kurtarma kazısı yapılabilir.

1950'li yılların başında kaleden şehri görecektir şekilde çekilen bir fotoğrafta mescidin güney duvarı ve örtü sistemi görülmektedir. Fotoğrafta o dönemlerde mescidin bu duvarının büyük bir bölümünün yıkıldığı, örtü sisteminin de güney ve kuzey uçlarının çöktüğü görülür. Yapının beşik tonozlu örtü sistemi, mescit mimarisi bakımından ünik bir örnek olup, bölgede bu tipte inşa edilen başka bir mescit örneği yoktur. Ortadan ve köşelerden takviye kemerleri ile desteklenen tonozun üzeri dıştan hafif iki yana meyilli toprak dam ile örtülüdür. Bu şekli ile mescit tonozlu örtü sistemi bakımından Alucra İlçesi Çıkrıkkapı köyünde bulunan tek nefli beşik tonoz örtülü, kırma çatılı kilise ile benzerlik gösterir. Yapı mescit olarak inşa edildiğinden minber ve kürsüsünün olmadığı, mihrabına ait parçalarının da Müftü Camisi'ne nakledildiği hususu yukarıda belirtilmişti. Bütün bu değerlendirmeler ışığında mescidin özgün şekli ile ilgili tespitler şöyle özetlenebilir:

- Kareye yakın plan şemasına sahip bir yapıdır.
- Sadece harimden oluşur.
- Beden duvarları kâgir (yığma taş) sistemde inşa edilmiştir.
- Taşlar horasan harcı ile birbirine tutturulmuştur.
- Batı duvarı dıştan ince yonu taş malzeme ile kaplanmıştır. Diğer duvarlar moloz ve kaba yonu taş malzeme ile örülmüş olup yüzeyinde sıva uygulaması yoktur.
- Cepheelerde düzenleme bakımından sade bir uygulama söz konusudur. Kuzey duvarı ortasında bir adet basık kemer açıklıklı ve küçük boyutlu pencere vardır. Batı cephenin kuzey tarafına yakın noktasında giriş açıklığı bulunur. Karpuz'un tespitine göre giriş, sivri kemer açıklıklı ve mukarnalıdır. Giriş önündeki sahanlığa 7 basamaklı merdiveni ile ulaşılır. Kapının güneyinde bir adet küçük boyutlu mazgal pencere vardır. Güney duvarı sağırdır. Yarım yuvarlak mihrap nişinin dışa taşırıldığı eski fotoğraflardan anlaşılır.
- Yapının üzeri beşik tonoz ile örtülü olup tonoz içten orta ve köşelerde takviye kemeri ile desteklenen tonoz dıştan doğu-batı yönlerinde iki yana hafif meyilli toprak dam ile örtülüdür. Saçakları kısa tutulmuş taş malzemedir.
- İç mekânda duvar yüzeyleri sadedir. Zemin kaplamaları kesme taştır. Beşik tonozun içi sıvalıdır.
- Mihrabı taştır. Kavsara nişi dıştan sivri kemerle çevrilidir. Nişinin yarım yuvarlak biçimli olduğu fotoğraflarından değerlendirilmiştir.

- Minare, mahfil, minber ve kürsü gibi birim ve elemanları yoktur. Çevre birimlerinde hela, şadırvan, çeşme ve bahçe duvarı da tespit edilememiştir.
- Bu şekli ile yapının, burada yer alan zaviyenin bir birimi olduğu görüşü hakim olmuştur.

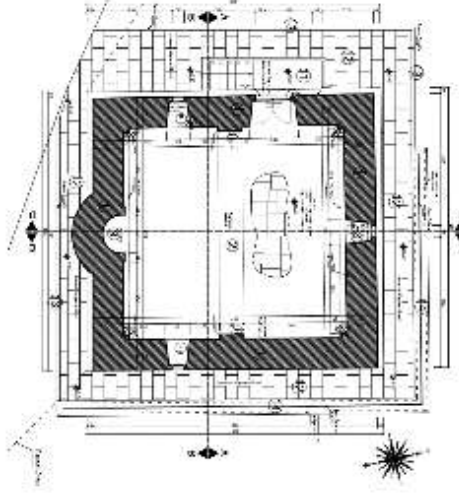
Fotoğraf-8: 1980'li yıllarda mescidin batı cephesi (Karpuz'dan)

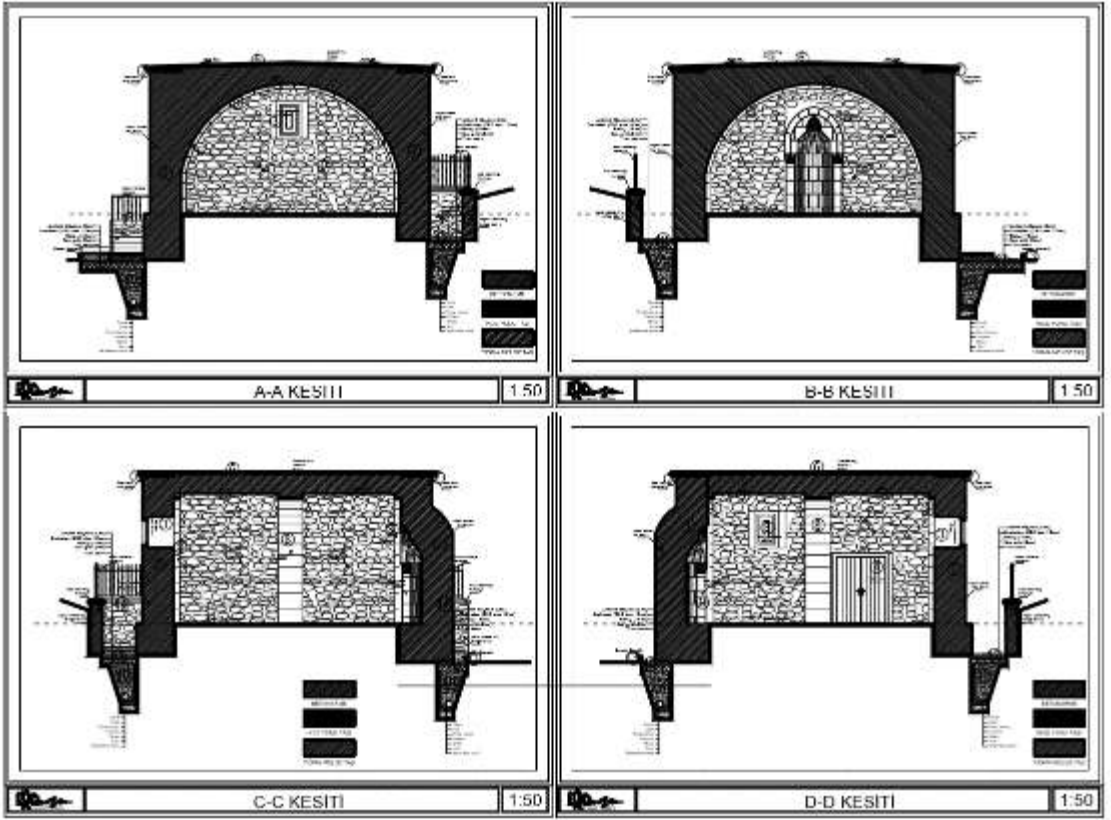
Fotoğraf-9: 1950'li yıllarda Şebinkarahisar ve Taş Mescit'in Kale'den Görünüşü(Ü. Çalık arşivi)

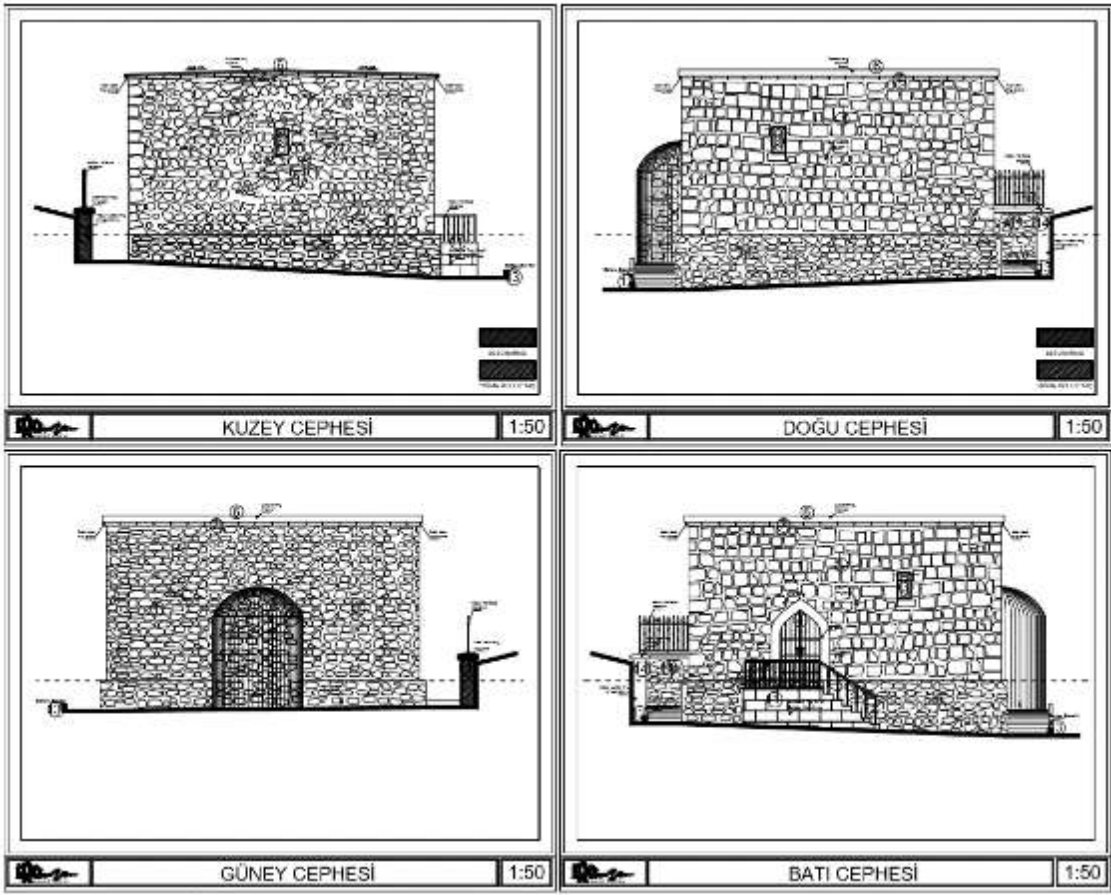
Fotoğraf-10: 1920'lerde Şebinkarahisar. (Mihrap duvarının yıkılmadan önceki görüntüsü, Ü. Çalık arşivi)

Şekil-8: Plan

Şekil-9: Kesitler

Şekil-10: Cephe Görünüşleri

5. Sonuç

Sonuç olarak Taş Mescit, yapı kitabesi bulunmadığı ve arşiv kaynaklarından yararlanılmadığı için eksik ve hatalı bilgilerle tanıtılmış, bu yüzden taşıdığı önem tam olarak anlaşılamamıştır. Oysa Şebinkarahisar kasabasının tarihinin bilinen ilk İslam yapısı olması ve yapıldığı andan itibaren etrafında yaşanan beşeri yoğunluk sayesinde kasabanın Müslüman iskân alanına dönüşmesinde kilit rol oynamasıyla dikkat çekmiştir.

Şebinkarahisarlı Behramşah hanedanından Melik Ahmed Bey'in oğlu Melik Hasan Beyin idaresi zamanında 1418'de Kebfuniyeli Mehmed bin Abdullah adlı hayırsever biri tarafından yaptırılan eserin, zaviye semahanesi olarak kullanıldığına dair ipuçlarına ulaşılmıştır. Mimari açıdan çok fazla özelliği bulunmayan küçük bir yapı olmasına karşın, konumu ve özellikleri nedeniyle yer aldığı bölgede bulunan bir zaviyenin parçası olarak şehrin dini hayatını yüzyıllar içinde etkilemeye devam etmiştir.

Mimari bakımdan içten beşik tonoz, dıştan hafif meyilli toprak damlı örtü sistemi ile ünik bir örnek olan Taş Mescit, zaman zaman yaşanan depremler, yangınlar ve hatta siyasi nitelikli bazı olaylar yüzünden tahrip olmuş, kullanılamaz hale gelmiştir. Cumhuriyet devrinde yapının, artık hizmet veremeyeceği inancının hâkim olmasıyla kaderine terk edilmiş, yapı taşlarının yağmasına göz yumulmuştur. Sadece mihrap taşlarının bir kısmı Müftü Camisi mihrabının inşasında kullanılarak muhafaza edilebilmiştir. Bütün bu olumsuzluklara rağmen 2016 yılında, İl Özel İdaresi'nin

çabalarıyla onarım süreci başlatılan mescit, yeniden ayağa kaldırılarak ibadete açılma şansı yakalamıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Vesikaları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (=BOA)

Tapu Tahrir Defter (=TT), nr. 37, s. 820; nr. 255, s. 10-11; nr. 387, s. 575; nr. 478, s. 22-29; nr. 557, s. 8.

Evkaf Defteri (=EV. d), nr. 14852, s. 3-4; nr. 21957.

Ali Emiri, Sultan I. Mahmud (=AE. SMHD. I), nr. 230 / 18380.

Nüfus Defteri (=NFS.d, nr. 1060, s. 35).

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (=VGM)

Vakıf Defteri (=VD), nr.2113, s. 333-334; nr. 484, s. 411 / 38; nr. 484, s. 411 / 38; nr. 582, s. 192/126; nr. 4606/51; nr.1107-104/4, s. 178.

Hurufat Defteri (=HD), nr. 1107-104/2, s. 177; nr. 1107-104/5, s. 181; nr. 555 / 44, s. 137; nr. 1107-104/6, s. 182.

Şebinkarahisar Tapu Müdürlüğü Arşivi, Defter no. 39, s. 12.

Kitaplar ve Makaleler

Abdizâde Hüseyin Hüsameddin Efendi, (2007), *Amasya Tarihi*, III, (Haz: M. Aydın-G. Aydın), Amasya.

Acun, Fatma, (2006), *Karahisar-ı Şarkî ve Koyluhisar Kazaları Örneğinde Osmanlı Taşra İdaresi (1485-1569)*, Ankara.

Acun, Fatma-ÖZ, Mehmet,(2008), *Orta Karadeniz Tarihinin Kaynakları*, VII, Ankara.

Acun, Fatma, (2001), “Osmanlı Döneminde Anadolu Şehirlerinin Gelişmesinde Devletin Rolü: Karahisar Örneği”, *Belleten*, C. LXV, (Ankara), 161-192.

Acun, Fatma, “Şebinkarahisar”, *DİA*, c. 38, s. 395.

Aziz B. Erdişir-İ Esterebadî, (1990), *Bezm u Rezm*, (terc: M. Öztürk), Ankara.

Barkan Ömer Lütfi, (1942), “İstila Devrinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler”, *Vakıflar Dergisi* II, Ankara, s. 279-303.

Bozkurt Tolga, “Konya-Hatunsaray (Lystra) ve Çevresindeki Cami ve Mescitler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 55,1 (2015), 1-54.

Çalık, Ünsal, (2016), *Tarih İçinde Şebinkarahisar*, Bursa.

Fatsa, Mehmet, (2008), *Giresun Yöresinde Osmanlı vakıfları ve Vakıf Eserler*, Giresun. GÖDE, Kemal, (2000), “Şarkikarahisar Hâkimi Kılıçarslan'ın Faaliyetleri”, *Şebinkarahisar I. Tarih ve Kültür Sempozyumu*, İstanbul.

Göde, Kemal, (1995), “Eretnaoğulları”, *DİA*, XI, s. 295-296.

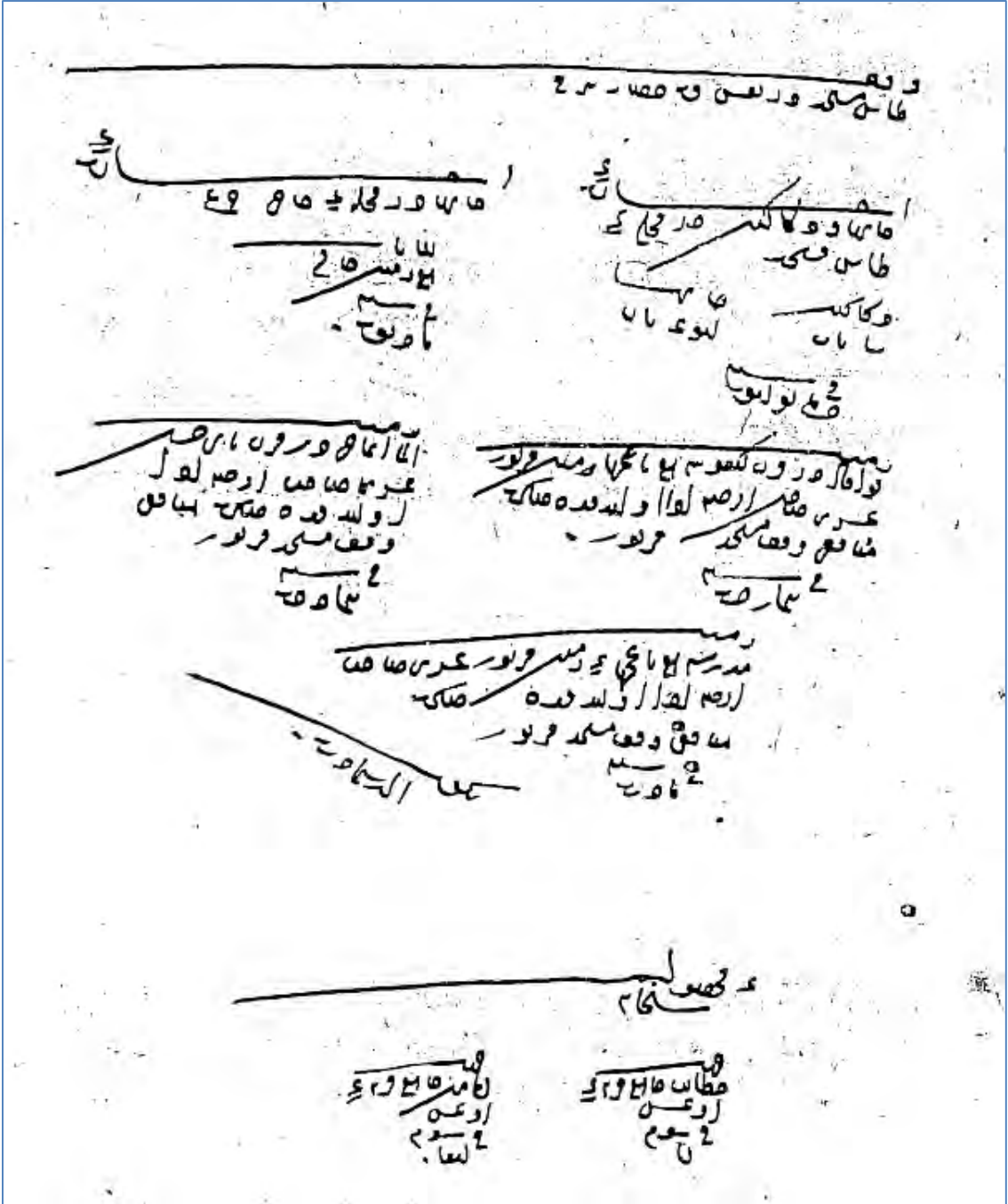
-
- Gündoğdu, Hamza-vd, (2005), *Anadolu Kültür Mirasında Şebinkarahisar*, İstanbul.
- Okutan, Hasan Tahsin, (1949), *Şebinkarahisar ve Civarı (Coğrafya, Tarih, Folklor)*, Giresun.
- Karpuz, Haşim, (1989) *Şebinkarahisar*, Ankara.
- Giresun İl Özel İdare Dergisi, (İstanbul 2017), Sayı 9, s. 43.
- Yurt Ansiklopedisi, V, s. 3184;

Ekler

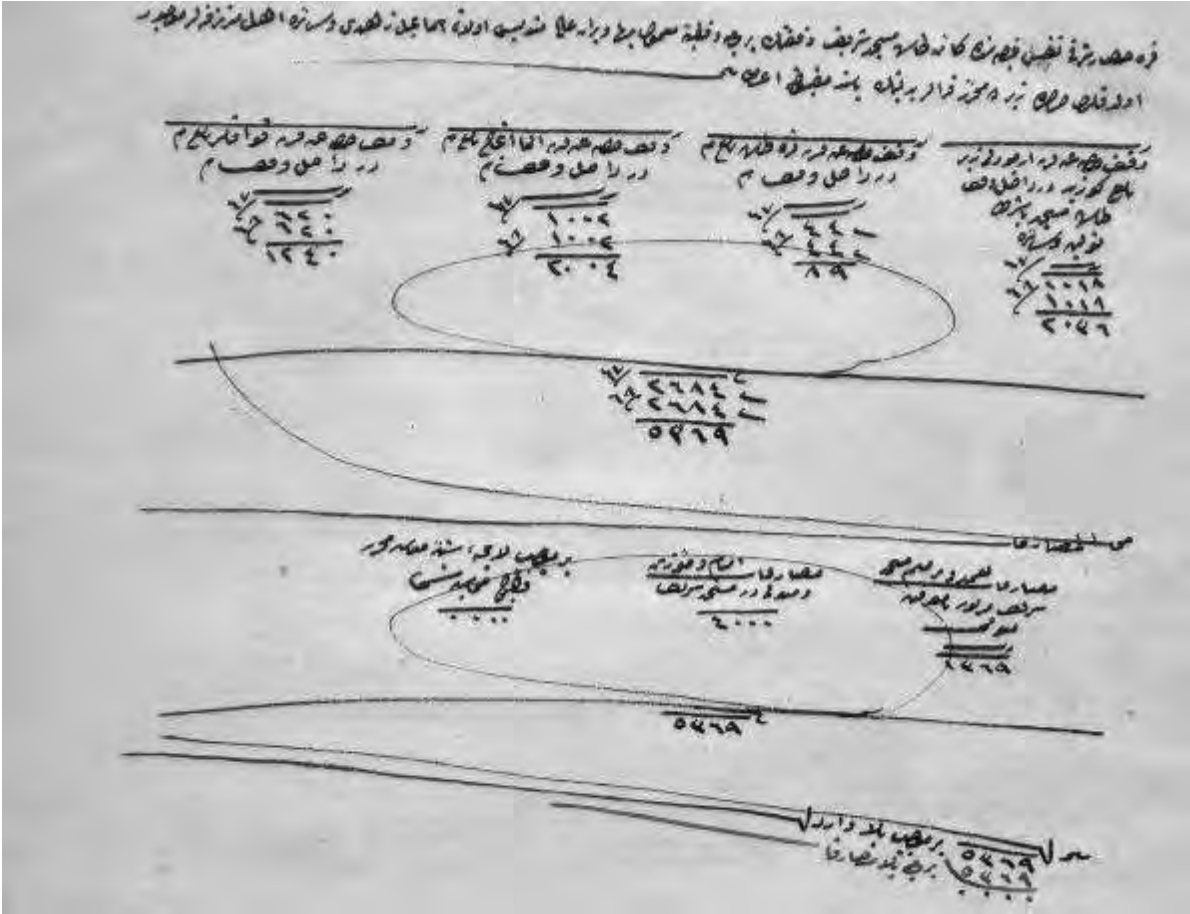
1- Mehmet bin Abdullah Vakfına ait 1418 tarihli Arapça vakfiye (VGM, VD, nr. 484,s. 411/38)

2-II. Selim Devri (1566-1574) Vakıf Tahrir Defteri (TT, nr. 557, s. 8)

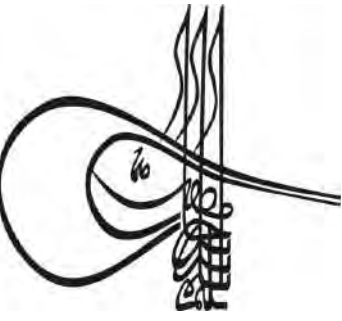

3-1852 Tarihli Vakıf Muhasebe Kaydı (BOA, EV.d, nr. 14852, s. 4)

4-Mütevelli ve imam Atamasına Ait Hurufat kaydı (VGM, HD, nr. 555, s. 137).

Article Info/Makale Bilgisi

Referees/Hakemler: Prof. Dr. Erol ALTINSAPAN –
Prof. Dr. Günsel RENDA

This article was checked by iThenticate.

NEOKLASİK BİR MİMAR NASIL OLUNUR? ARKEOLOJİK ARAŞTIRMALAR, SEYAHATLER VE TUTKULAR: CHARLES ROBERT COCKERELL (1788-1863)

Nurdan KÜÇÜKHASKÖYLÜ*

ÖZET

Bu çalışmada, Avrupa'nın neoklasik düşünceler ve sanat biçimlerine yoğunlaştığı geç aydınlanma çağında dünyaya gelen bir mimarın yaptığı gezilerin, tarzının biçimlenme sürecine etkisi ve bunun yanında neoklasik bir mimar olarak yükselmesindeki diğer nedenler anlaşılmaya çalışılmıştır. Cockerell'in, özellikle, 7 yıllık *Grand Tour*'u sırasında edindiği bilgi birikiminin tarzının biçimlenmesine büyük etkisi olmuştur. Neoklasizmin son aşaması olan *Yunan canlandırmacılığı* (*Greek Revival*) alanında yükselen bir mimar olmasında, kendisine temel bir birikim sağlayan seyahatleri, arkeolojik araştırmaları, restorasyon denemeleri, resimleri, ölçekli çizimleri, günlükleri önem taşır. Özellikle, Osmanlı topraklarını da içeren bölgelerde yaptığı gezilerde antik kalıntıları ilk elden incelemesi, mimarlığını büyük oranda beslemiştir ve daha sonraki tasarımlarını şekillendirmiştir. Cockerell'in, antik dönem eserleri üzerinde bilimsel çalışmalar yapması ve bunları ülkesine götürme çabası aynı zamanda ülkesinin siyasi sürecinin bir parçasıdır ki, British Museum'un önemli eserlerinin getirilmesinde ünlü isimlerden biri olmuştur. Gezerken daha çok antik kalıntılar üzerine yoğunlaşmış olsa da -bu çalışmada örnekleri sunulan- İstanbul resimlerinde görüldüğü gibi, aslında çevresindeki her şeyi yazınsal ve görsel olarak kayıt altına almak istediği anlaşılmaktadır.

19. yüzyıl İngiliz neoklasik mimarların en büyüklerinden biri olarak anılan Cockerell, *Yunan canlandırmacılığını* (*Greek Revival*) kavramını ilk kez kullanan önemli bir mimarlık tarihçisi, tapınak mimarisinden izler taşıyan özgün tasarımlarıyla yüksek bir düzeyin mimarı olmuş, ayrıca akademisyen olarak yaptığı yayınlar ve konferanslarla da heykel ve mimarlık alanına büyük katkı sağlamıştır. Onun kariyerinden izlenildiği gibi Yunan-Roma kültürünün yeniden canlandırıldığı dönemde aydınlar, bilim adamları ve sanatçılar için geziler önemli bir basamak olmuş, bu kapsamda Osmanlı toprakları da araştırma inceleme alanı haline gelmiştir.

* Yrd. Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, El-mek: nkucukhaskoylu@anadolu.edu.tr

Anahtar Kelimeler: Neoklasisizm, Mimar, Cockerell, Grand Tour, İstanbul.

**HOW CAN ONE BECOME A NEOCLASSICAL ARCHITECT?
ARCHAEOLOGICAL RESEARCH, TRAVEL, AND PASSION:
CHARLES ROBERT COCKERELL (1788-1863)**

ABSTRACT

This study was conducted to understand the effect of travel by an architect who was born in the late enlightenment age when Europe focused on neoclassical ideas and arts on the formation of his style and other causes for his advancement as a neoclassical architect. The accumulation of knowledge Cockerell acquired during his 7-year *Grand Tour* had a considerable influence on the formation of his style. His travels, archaeological research, restoration trials, pictures, scaled drawing, and journals provided him with fundamental knowledge important to an advancing architect in the field of Greek Revival, the last stage of neoclassicism. Examining the ancient remains directly during his travels in regions including the Ottoman territories largely supported his architectural style and formed his subsequent designs. The effort of Cockerell to do scientific research on the ancient period works and bring them to his country also contributed to the political progress of his country. Thus, he became a notable person for bringing the important pieces to the British Museum. Although he mostly focused on the ancient remains while traveling, he wanted to record everything around him literarily and visually as seen through the pictures of İstanbul, presented in the current study.

Cockerell, who is remembered as one of the most prominent English neoclassical architects in the nineteenth century, became an important architectural historian who used the concept of the *Greek Revival* for the first time. He was an accomplished architect and his original designs contained the traces of temple architecture. He also made great contributions to the fields of sculpture and architecture through his publications and the conferences that he attended as an academic. As seen in his career, travels became an important step for intellectuals, scientists, and artists during the period when the Greek-Roman culture was regenerated, and therefore, the Ottoman territories became a research area.

STRUCTURED ABSTRACT

This study was conducted to understand the effect of travel by an architect who was born in the late enlightenment age when Europe focused on neoclassical ideas and arts on the formation of his style and other causes for his advancement as a neoclassical architect. The answers to the question, "How can one become a neoclassical architect?" or, considering the effect of his birth place, "How can one innately be a neoclassical architect?" may be given with the example of Cockerell's

career. Cockerell is widely known in England and there are many published studies related to his architectural designs. However, a Turkish publication that evaluates and introduces sources, documents, and pictures regarding his travel to Turkey in 1810 is important.

Charles Robert Cockerell was educated by his father, Samuel Pepys Cockerell, an architect specializing in mansions and East Indian houses, beginning at age 16. During this time, he traveled to Wales and West England, kept a journal of his observations in the cities he traveled, and made drawings. After gaining these experiences at an early age, Cockerell worked with Robert Smirke who recently returned from Greece, which piqued his interest in architecture. Like his teacher, Smirke, Cockerell also wanted to travel to Greece/the East. The focus of such travels, which were common in those years and known as a *Grand Tour*, was the ancient architectural works, and Italy, Greece, and Turkey were the first countries which should be visited by those with this passion. The focal point of this study is the intellectual setting where Cockerell existed with his *Grand Tour* acquisitions.

The accumulation of knowledge Cockerell acquired during his 7-year *Grand Tour* had a considerable influence on the formation of his style. His travels, archaeological research, restoration trials, pictures, scaled drawing, and journals provided him with fundamental knowledge important to an advancing architect in the field of Greek Revival, the last stage of neoclassicism. He passionately devoted time during his long travels to his meticulous work, which caused him to return home with rich achievements similar to his contemporaries. Examining the ancient remains directly during his travels in regions including the Ottoman territories largely supported his architectural style and formed his subsequent designs. Cockerell began his journey with his friend, John Foster, to see the ancient works in the regions of Anatolia such as Ionia, Lycia, Cilicia, Karamania, visited “Seven churches” in Asia, and researched the remains they saw throughout the journey. The places where they performed research included Side, Delos, Mykonos, Rodos, Athens, Crete, anakale, Troy, Salonica, Heraklion, İstanbul, İzmir, Pergamon, Soma, Alayehir, Hierapolis, Manisa, Ephesus, Kuşadası, Bodrum, Samos, Sardis, Priene, Knidos, Patara, Kekova, Demre, Phoenicia, Olympos, Antalya, Side, Silifke, Tarsus, Palermo, Morea, Ioannina, Naples, Malta, Albania, and Egypt.

The effort of Cockerell to do scientific research on the ancient period works and bring them to his country also contributed to the political progress of his country. Thus, he became a notable person for bringing the important pieces to the British Museum. Although he mostly focused on the ancient remains while traveling, he wanted to record everything around him literarily and visually as seen through the pictures of İstanbul, presented in the current study. His journal and drawings demonstrate that he was very productive during his travels, did not abandon his research even under compelling circumstances, and spent long periods among the archaeological remains.

Cockerell encountered an environment where the neoclassical ideas were discussed often, which increased his admiration for classical art. He “selected helpful friends” with whom he could exchange information in

intellectual settings. Cockerell encountered painters reflecting the classical dimensions, purity, and simplicity of the new style in their portraits, such as Dominique Ingres. He also was close to people who idealized Greek culture, such as Lord Byron. As a result, many factors such as the environment where Cockerell grew up, the teachings from his father and Robert Smirke, the political relations causing him to go the East, the policy of his country, social culture, and being close to passionate and curious travelers like himself caused him to be a neoclassical architect.

Because of these factors, Cockerell, who is remembered as one of the most prominent English neoclassical architects in the nineteenth century, became an important architectural historian who used the concept of the *Greek Revival* for the first time. He was an accomplished architect and his original designs contained the traces of temple architecture. He also made great contributions to the fields of sculpture and architecture through his publications and the conferences that he attended as an academic. As seen in his career, travels became an important step for intellectuals, scientists, and artists during the period when the Greek-Roman culture was regenerated, and therefore, the Ottoman territories became a research area.

Keywords: Neoclassicism, Architect, Cockerell, Grand Tour, Istanbul.

Giriş

Bu çalışmada, Avrupa'nın neoklasik düşünceler ve sanat biçimlerine yoğunlaştığı geç aydınlanma çağında dünyaya gelen bir mimarın yaptığı gezilerin, tarzının biçimlenme sürecine etkisi ve bunun yanında neoklasik bir mimar olarak yükselmesindeki diğer nedenler anlaşılmaya çalışılmıştır. Aslında neoklasik bir mimar nasıl olunur ya da belki -doğduğu ortamın etkisini göz önüne alındığında- doğuştan neoklasik bir mimar nasıl olunur? sorularının cevabı da verilmiş olabilir.

27 Nisan 1788'de Londra'da doğan Charles Robert Cockerell, mimar Samuel Pepys Cockerell'in 11 çocuğundan üçüncüsüdür. İlk eğitimini City Road yakınında özel bir okulda almış, 1802'de -16-17 yaşına kadar- Westminster Okulu'na devam etmiştir. Onaltı yaşından itibaren, malikaneler ve Doğu Hindistan evleri konusunda uzman olan babasından mimarlık eğitimi almaya başlamış ve 5 yıl kadar onun ofisinde çalışmıştır (Fagan, 1887, s.195,198).¹ Bu yıllarda Galler'e ve Batı İngiltere'ye seyahat etmiş, gezdiği şehirler hakkında izlenimlerini günlüğüne yazarak, çizimler yapmıştır.² Erken yaşlarda edindiği bu tecrübelerinin ardından -1809-1810 arasında- Robert Smirke'in yanında çalışmış ve Covent Garden Theatre'ın (bugünkü Royal Opera House'un öncüsü olan) yeniden inşasında ona asistanlık yapmıştır. O yıllarda, Yunanistan'dan yeni dönen ve antik mimarlığın tadına varan hocası Robert Smirke'in tasarladığı bu yapıyla mimarlığa ilgisi artmıştır. Hocası Smirke'in, ileride British Museum'unda (1823-1827) mimarı olacak kişi olduğunu burada

¹ Babası Samuel Pepys Cockerell, Doğu Hindistan şirketi ve bazı Londra konutlarının/binalarının mimarıydı. 1792-1805 yılları arasında Gloucestershire'da yaptığı, Hint Bahçeciliği ve mimarlığını esas aldığı bir tasarımı (Sezincote Malikanesi) için bkz. Roehr, S. N. (1994). *Sezincote: The "hindoo" Aesthetic in British Architecture, 1795-1820*, Oregon: University of Oregon.

² Bu seyahatleri sırasında yaptığı çizimler ve günlükleri Londra Mimarlar Odası (RIBA) arşivindedir. 1806 yazında Galler gezisi sırasında yaptığı bir çizim defteri için bkz. RIBA, Charles Robert Cockerell, Box 9. Bu çalışma, 2009 yılında Londra'da yapılan araştırmalar sonucu oluşturulmuştur. Mimarın eserleri RIBA, Victoria & Albert Museum, British Museum gibi kurumlarda birebir incelenmiş ve ilk el kaynaklar üzerinden değerlendirmeler yapılmıştır.

belirtmek gerekir ki bu tasarımı (Covent Garden Theatre gibi) önemli bir neoklasik mimarlık örneğidir (Fagan, 1887, s.195; Watkin, 1974, s. 3-5; Sloan, 2003, s.14).

Cockerell antik sanat etkisiyle/tutkusuyla eserlerini gerçekleştiren hocası Smirke gibi Yunanistan'a / Doğu'ya seyahat etmeyi istemiştir. O yıllarda sıkça yapılan ve *Grand Tour* olarak bilinen bu tür gezilerin odak noktası antik mimarlık eserleri olmuş ve bu tutkuyu taşıyanlar için İtalya, Yunanistan ve Türkiye görülmesi gereken ülkelerin başında yer almıştır. Ancak 19. yüzyıl başında -Napolyon Savaşları (1803-1814) nedeniyle- bir İngilizin Fransa ve diğer Avrupa ülkelerine seyahat etmesi güçleşmiş, dolayısıyla bu geziler için Osmanlı toprakları önemli bir merkez/geçiş yolu olmuştur. Cockerell, hem babasının arzusu hem de İngiliz Dış İşleri bakanlığında sekreter olan yakın aile dostları William Hamilton sayesinde -dönemin birçok meraklısının hevesli olduğu- bir gezi fırsatı yakalamıştır. William Hamilton, Robert Cockerell'e Malta ve İstanbul'a Kralın habercisi olarak bazı gönderileri götürmesini teklif etmiş ve klasik mimariyi inceleme hevesinde olan Cockerell bunu bir *Grand tour* fırsatı görerek hemen kabul etmiştir. Bu nedenle Haziran 1810 tarihinde İstanbul'a gelmiş ve sonrasında Sicilya, Yunanistan, İtalya ve Türkiye'de antik mimarlık eserleri üzerine araştırma yapma olanağı bulmuştur (Fagan, 1887, s. 195-196; Cockerell, 1903, s.vi). Aşağıda ayrıntılı bahsedilecek olan seyahatlerinin -özellikle de klasik dönem mimarlığı/heykeltraşlığı üzerine yaptığı incelemelerin- gelecekteki çalışmalarına önemli etkisi olmuştur.

Grand Tour'lar, Palladyanizm ve Neoklasisizm

Cockerell'in araştırmalarına geçmeden önce, onun yetiştiği döneme bakmak çalışmalarını anlamak açısından önem taşır: 17. yüzyılda antik Yunan ve Roma'dan ilham alan -ve neoklasik mimarının temellerini atan- mimar Palladio'nun yaptığı tasarımlar Georgian İngiltere'sinde (ve birçok coğrafyada) Palladyanizm'in ortaya çıkmasına neden olmuştur.³ 1715'te Palladio'nun eserinin Giacomo Leoni tarafından *The Architecture of A. Palladio, in Four Books* başlığıyla İngilizceye çevrilmesi, Colen Campbell'in *Vitruvius Britannicus*'u ve bu konuda basılan diğer kitaplar akımın giderek yayılmasını sağlamıştır ("Palladyanizm", 2016).⁴ Diğer yandan, antik döneme ilişkin bu tarz öykünmeler 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren -daha çok mimarlık alanında öne çıkan- neoklasisizm (yeni klasikçilik) anlayışını oluşturmuştur. Cockerell'in gençlik yıllarında neoklasik yapılar öne çıkmış ve klasik dönem eserlerinin okutulması eğitimin önemli bir parçası haline gelmiştir. Özellikle 1806 yılında Londra'ya Elgin mermerlerinin (Atina-Parthenon Mermerleri) varmasıyla antik Yunan tapınak stili birçok yapıda kullanılmaya başlanmış, bu üslup *Greek Revival* (Yunan canlandırmacılığı) ve *The Regency style* denilen klasik anlayıştaki krallık stilinin tanımı olmuştur (Pilcher, 1947; "Neoclassical," 2001).⁵

Avrupa'da yeni anlayışların yayılmasında ve araştırmacıların antik döneme hayranlıklarının artmasında -yeni bilimlerin ortaya çıkmasıyla da sonuçlanan- arkeolojik kazıların yeri büyüktür. 1738-1756 arasında Herculaneum, Pompei, Paestum'da yapılan kazılarla Yunan ve Roma uygarlıklarının yeniden keşfi, tarih bilincini doğurmakla birlikte yeni bir mimarlık anlayışını gündeme getirmiştir. Bu döneme ilişkin, Piranesi'nin *Vedute di Roma* (1750), Kont Caylus'un *Recueil d'antiquités égyptiennes, étrusques, grecques, romaines et gauloises* adlı Eski Mısır, Etrüsk, Yunan, Roma ve Galya üzerine yaptığı derlemesi (1752-1762); James Stuart ve Nicolas Revett'in *Antiquities of Athens* (1762) gibi yayınları, toplumsal değişimler, arkeoloji ve sanat tarihi alanındaki

³ Palladio'nun dünyadaki en önemli takipçisi, Greenwich'teki ilk Palladyan evi (*Queen's House*, 1616) yapan tasarımcı İngiliz Inigo Jones'dur. Bu konu hakkında Bkz. Anderson, C. (2007). *Inigo Jones and the Classical Tradition*, Cambridge: Cambridge University Press.

⁴ Palladyanizm (2017). 5 Mayıs 2017 tarihinde <https://tr.wikipedia.org/wiki/Palladyanizm> adresinden erişildi.

⁵ Neoclassical Art and Architecture (2001). 5 Mayıs 2017 tarihinde <http://www.csus.edu/indiv/c/craftg/hrs134/neoclassical.doc> adresinden erişildi.

çizimlerini sipariş vermişlerdir. Cockerell'in babası Samuel Peppys Cockerell popüler hale gelen bu turlardan birini yapamasa da oğlunu bu konuda desteklemiştir. Dolayısıyla 1810'da Cockerell turuna başladığında *Grand Tour*'lar çoktan başlamış, bilindik güzergahlar kurulmuştur. Özellikle mimarların yapmak istedikleri -antik dönem kalıntılarına ilişkin ölçekli çizimlere ve ilk el kaynaklara dayanan- yayınlar bu tur geleneğiyle ilişkili hale gelmiş, bir önceki seyahatin yansıdığı kitaplardan öğrenilen bilgilerle bir sonrakine ulaşılmıştır (Bordeleau, 2014, s.44).

Seyahatler ve Arkeolojik Çalışmalar Başlıyor

Cockerell 14 Nisan 1810 tarihinde -yaklaşık 7 yıl sürecek olan- *Grand Tour* için yola çıkmış ve seyahatini ayrıntılı olarak günlüğünde anlatmıştır.⁸ Haziran 1810'da İstanbul İngiliz Elçiliği'ne vardığında, büyükelçi Robert Adair, birinci sekreteri de Stratford Canning'tir (Cockerell, 1903, s.14). Bu sırada Liverpool'dan mimar ve ressam John Foster ile karşılaşmış ve turuna onunla devam etmiştir. Yine elçilikte kendisi gibi benzer tutkularla/amaçlarla gelmiş Lord Byron⁹ ve Baron Hobhouse¹⁰ gibi kişilere de rastlamıştır (Cockerell, 1903, s.15). Cockerell İstanbul'da bulunduğu süre içinde, diğer meraklı gezginler gibi çevresini incelemeye, gezmeye, eskizler yapmaya ve bilgi toplayabileceği "faydalı arkadaşlar" edinmeye çalışmıştır. Örneğin günlüğünde konuyla ilgili şunları söylemiştir:

"...Diğer gördüğümüz Sultan'ın kız kardeşinin sarayıydı. Zavallı bahçecinin başı büyük tehlikedeydi, orayı görmek için epey bir rüşvet verdim. Hızlı bir eskizini yapmayı başarmıştım. Hanım sultanın kabulleri için yenilenen mobilyalarına göz atabildim. Sedirler yerel işçiler tarafından olağanüstü nakışlar ile süslenmişti... büyüleyici Lyons ipeği, renkler, altın yaldız hayel edebileceğiniz gibi tüm duvarlarda ve tavanda vardı. Bana söylendiği kadarıyla bir oda tamamen altın varaktı...Fakat bu konutta beni en çok memnun eden, kabul salonuydu. Çapraz forma sahip 72'ye 51 feet oval merkezli, 114'e 105 feet uç kısımlarının bir cephesi bahçeye diğer cephesi limana bakıyordu."(Cockerell, 1903, s.30-31)

Cockerell'in günlüğünden ve yaptığı çizimlerden, İstanbul'da bulunduğu süre içinde oldukça üretken olduğu, -görmek ve kayıtlar altına almak istediği yerler konusunda- detaylı çalışmalar yaptığı anlaşılmaktadır. Arap Cami, Beyoğlu, Tophane, Belgrad Ormanları, sokak görünüşleri, çeşmeler ve hamamlar ilgi gösterdiği konular arasındadır (Resim.1-5).¹¹ Örneğin Büyükdere'den bahsederken şunları söylemiştir:

⁸ Osmanlı topraklarındayken tuttuğu ve 14 Nisan 1810 tarihinde başlattığı günlüğü, oğlu Pepys Cockerell tarafından 1903 yılında yayınlamıştır (Cockerell, 1903). Söz konusu günlük hakkında 2010 yılında Hacettepe Üniversitesi'nde tarafından bir bildiri sunulmuştur. Bildiri yayınlanmamıştır. 2015 yılında günlüğün çevirisinin yapıldığı bir yüksek lisans tezi yapılmıştır (Duman, 2015). Bu çalışmada, 1903 tarihinde basılan günlük nüshası kullanılmış ve aynı zamanda Duman'ın (2015) tezindeki çeviriden de yararlanılmıştır.

⁹ İngiliz-İskoç asıllı Lord George Gordon Byron (1788–1824) romantizm akımının öncüsü bir şair ve yazardır. 1809'da Güney Avrupa ve Yakındoğu'ya düzenlediği gezisi 1811 yılına kadar sürmüştür. İspanya, Yunanistan ve Arnavutluk'un özgürlük mücadelelerini, ulusal direnişini, kölelik dünyasını, toplumsal adaletsizliği konu alan eserler yazmıştır. 1816'da, siyasi nedenlerden dolayı İngiltere'yi terk etmiş, bir süre İsviçre'de ve İtalya'da yaşamıştır. 1823 yılında Yunanlıların Osmanlılara karşı isyanlarına destek vermek için Yunanistan'a gitmiş ve orada hastalanarak ölmüştür ("Lord Byron," 2016). Lord Byron (2016) 20 Nisan 2016 tarihinde http://tr.wikipedia.org/wiki/George_Gordon_Byron adresinden erişildi.

¹⁰ İngiliz politikacı Baron John Cam Hobhouse Broughton (1786-1869) Lord Byron'la birlikte seyahat etmiştir. 1809-1810 yıllarında gezdiği Yunanistan, Türkiye, Arnavutluk seyahatlerine ilişkin yazdıklarını 1813'te yayımlamış, 1820'de parlamentoya girmiştir ("Baron Broughton," 2016). 20 Nisan 2016 tarihinde http://en.wikipedia.org/wiki/John_Hobhouse,_1st_Baron_Hobhouse_Broughton adresinden erişildi.

¹¹ Cockerell'in İstanbul'dayken yaptığı çizimlerinin (ve de *Grand Tour*'una ait diğer çizimlerinin) büyük bölümü bugün British Museum'dadır. Yine yukarıda bahsedildiği gibi RIBA arşivinde ve Victoria & Albert Museum'da da eserleri bulunmaktadır. Ayrıca elçilik sekreteri Canning, Cockerell'a İstanbul'dayken bir Osmanlı kıyafet albümünü kopyalama görevi vermiştir (Cockerell, 1903, s.14-15; Küçükhasköylü, 2010, s.132-144). Bunların dışında Cockerell'in gezileri sırasında Osmanlı hükümetinden aldığı izinler, ailesine yazdığı mektuplar da RIBA arşivinde korunmaktadır. Bu arşivde

“...Burada tüm yabancı elçiler ve tüccarlar ikamet ederdi. Yanı başındaki Tarabya’da ise Yunan prenslerin sarayları vardı. Lady M. W. Montagu’nun¹² Belgrad (Ormanları) hakkında tarif ettiği manzaraları görmek için oraya gittim. Yurtsever bir gururun coşkusıyla oturdum ve bana onun evi olduğu söylenen binanın planını ve itinalı bir eskizini çizdim. Bunları bitirdikten sonra, evin Lady M. W. Montagu’nun kocasının halefi olan oldukça ruhsuz bir adam Bay Richard Worsley tarafından¹³ inşa edildiğini hatırladım. Bay Richard Worsley’in evi kimsenin ilgisini çekmiyordu (Cockerell, 1903, s.23).¹⁴

Resim 1: İstanbul’dan bir caminin görünümü, C.R. Cockerell, 1810, Londra, British Museum, *Greek & Roman Antiquities* bölümü, 12.4x10.3cm, Env. No. 2012,5001.359. © The Trustees of the British Museum

incelediğim gezi izinleri için bkz: Hacı Ömer Ağa tarafından verilen Bergama bölgesi izinleri (RIBA, Add 3/4), RIBA, 5 Aralık 1809 tarihli İstanbul izinleri (RIBA, Coc Add 3/1), RIBA, 6 Ağustos 1810 tarihli Beyrut, İskenderiye, Kahire, Şam seyahatleri ile ilgili ferman (RIBA, Add 3/2). Ayrıca bkz. dipnot 25.

¹² İngiliz elçisi Edward Wortley Montagu’nun eşi Lady Mary Wortley Montagu (1689- 1762), 1716 yılında eşiyle İstanbul’a gelmiştir. İngiltere’deki arkadaşlarına İstanbul’u ayrıntılarıyla anlatan mektuplar yazmıştır. Bu mektupların çok sayıda baskısı yapılmıştır: Montagu, M. W. (1998). *Şark Mektupları*, Ahmed Refik (Çev.), İstanbul: Timaş Yayınları; Wharnccliffe L. ve Thomas, W. Moy (Ed.) (1861). *The Letters and Works of Lady Mary Wortley Montagu*, London: Henry G. Bohn. Cockerell’in seyahate çıkmadan okumuş olabileceği en eski baskısı: Montagu, M.W. (1763). *Letters of the Right Honourable Lady Mary Wortley Montagu*, London: T. Becket and P.A. De Hondt.

¹³ Richard Worsley (1751- 1805) seyyah ve antika koleksiyoncusu.

¹⁴ Cockerell, 1903, s.23.

Resim 2: İstanbul Tophane’de Bir Caddenin görünümü, C.R. Cockerell, 1810, Londra, British Museum, *Greek & Roman Antiquities* bölümü, 17.9x11.6cm, Env. No. 2012,5001.361. © The Trustees of the British Museum.

Resim 3: Pera (Beyoğlu) görünümü, C.R. Cockerell, 1810, Londra, British Museum, *Greek & Roman Antiquities* bölümü, 35x25cm, Env. No. 2012,5001.401. © The Trustees of the British Museum

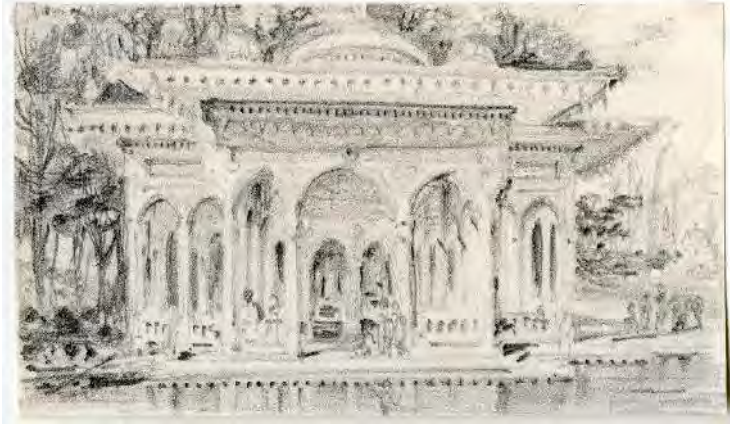
Resim 4: İstanbul Arap Cami, C.R. Cockerell, 1810, Londra, British Museum, Greek & Roman Antiquities bölümü, 18.1x12.3cm, Env. No. 2012,5001.315. © The Trustees of the British Museum.

Resim 5: İstanbul'dan Bir Hamam (Cağaloğlu Hamamı ?), C.R. Cockerell, 1810, Londra, British Museum, Greek & Roman Antiquities bölümü, 31.5x21.1cm, Env. No. 2012,5001.444 © The Trustees of the British Museum

Diğer yandan onu etkileyen ve dolayısıyla çok sayıda çizimine konu olan mimari eserler Türk köşkleridir (Resim 6):

“...Fakat en gösterişli şeyler köşklerdir. Onların mimarisinin en azını dahi hayal edemezsiniz. Tamamen ahşaptandır, en geniş bile iki ayda bitirilmiştir. Sultanların geleneklerini gözler önüne serer ve Arap geceleri’ni (Binbirgece Masalları) okuyunca hayal ettiklerin gibidir: Altından, kubbeli kabul salonu, su havuzunun üzerindeki kubbeler ve fiskiyelerinden düşen damlacıklar... Herşey hakiki Türk zevkine göredir. Hatta, şimdiye dek hiç kimsenin tenezzül edip yapmadığı şeylere rağmen, evlerinin, bahçelerinin, avlularının ve çeşmelerinin hoş eğiliminde gösterilen sanatsal zevk dikkate değer biçimdedir.” (Cockerell, 1903, s.28-29; Duman, 2015, s.42).

Resim 6: İstanbul’da Bir Köşk Görünümü, C.R. Cockerell, 1810, Londra, British Museum, *Greek & Roman Antiquities* bölümü, 8.5x14.7cm, Env. No. 2012,5001.336 © The Trustees of the British Museum.

Örnekleri sunulduğu gibi İstanbul’da çok sayıda yapıyı görme, eskiz yapma olanağı bulan Cockerell, arkadaşı Foster ile Anadolu’da *Ionian, Lycia, Cilicia, Karamania* gibi bölgelerin antik kalıntıları için yola çıkmış (Fagan, 1887, s.196), bu sırada *Asya’nın Yedi kiliseleri*’ni ziyaret etmiş ve yol boyunca gördükleri antik kalıntılar üzerinde incelemeler yapmışlardır. Grand Tour sırasında; Side, Delos, Mykonos, Rodos, Atina, Girit, Çanakkale, Truva, Selanik, Kandiye, İstanbul, İzmir, Bergama, Soma, Alaşehir, Hierapolis, Manisa, Efes, Kuşadası, Bodrum, Sisam, Sardis, Priene, Knidos, Patara, Kekova, Demre, Fenike, Olmpos, Antalya, Side, Silifke, Tarsus, Palermo, Mora, Yanya, Napoli, Malta, Arnavutluk ve Mısır araştırma yaptıkları yerler arasındadır (Cockerell, 1903, s. ix-xii, s.272-273; “Cockerell,” 2016).¹⁵

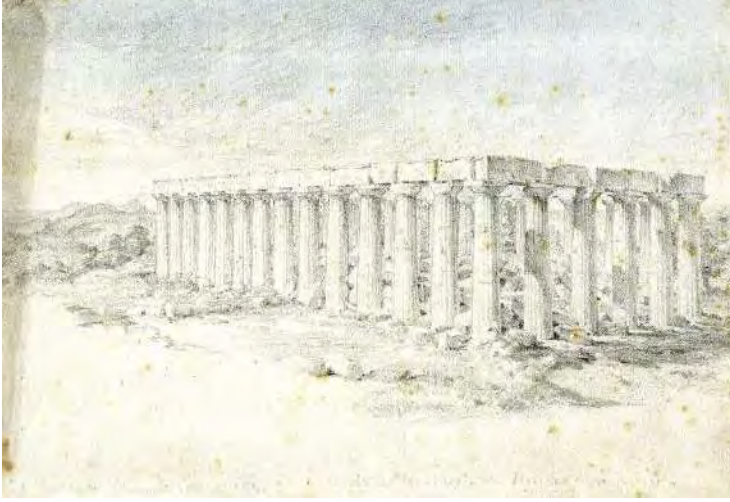
Foster ile beraber 1811 Nisan’ında Atina’dayken karşılaştıkları Baviera kralının mimarı Baron Haller von Hallerstein,¹⁶ Württemberg’ten Alman ressam Jakob Linckh, Estonya’dan Baron Stackelberg gibi mimar ve bilim adamları Cockerell ile birlikte yeni bir keşfe çıkarak antik şehirlerin haritalarını, çeşitli yapıların planlarını, resimlerini gerçekleştirmiş, ileride British Museum’da sergilenecek eserlerin getirilmesine öncülük etmişlerdir. Örneğin bu kişilerin girişimleriyle 1811 Nisan’ında Aegina’da Jupiter Panhellenius (Temple of Aphaea / Jüpiter Tapınağı olarak anılan) ve ardından Bassae’da Apollo Epicurius tapınağı frizlerindeki kabartmaların keşfi gerçekleştirilmiştir.

¹⁵ Charles Robert Cockerell (2016). 20 Nisan 2016 tarihinde

https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Charles_Robert_Cockerell&oldid=789619963 adresinden erişildi.

¹⁶ Alman mimar Baron Haller von Hallerstein (1774-1817), 1790’larda İngiliz mimar David Gilly yanında Berlin’de çalışmıştır. Cockerell eserlerinde onun yaptığı çizimlerden sıkça yararlanmış (Bordeleau, 2014, s.53-54).

Burada çıkan (Aegina) Egina mermerleri bulunur bulunmaz Osmanlı İngiliz elçisine haber verilmiş ve William Hamilton yoluyla İngiliz hükümeti de bilgilendirilmiştir. Foster ve Cockerell girişimiyle -diğer pay sahiplerine para verilerek- eserlerin İngilizlere geçmesi sağlanmıştır. İngiliz hükümetinin 1813'te toplam 60000 dolar verdiği bu eserler bugün British Museum'un en önemli eserleri arasındadır (Fagan, 1887, s.196) (Resim 7).

Resim 7: Cockerell'in Bassae'da yaptığı eskizlerden biri. Apollo Epikourios Tapınağı. C.R. Cockerell, 1811-1815, Londra, British Museum, *Greek & Roman Antiquities* bölümü, 21.9x31.2 cm, Env. No. 2012,5001.454 © The Trustees of the British Museum.

Onun ülkesine götürdüğü eserler, çizimler, yazdıkları ve geriye bıraktıkları, gezerken zamanının çoğunu çizimlere ve çalışmaya ayırdığını, büyük bir azimle hedeflerine ulaşmaya çalıştığını ispatlar:

“...Delos'a gitmeye zorlanmıştık... Zamanımı taslak çizerek, gördüğüm her şeyin mimari kalıntılarını ölçerek ve yazılarını kopyalayarak geçirdim. Çok çalışmalıydım fakat ev ya da yiyecek olmadan, olduğumuz yerde kalamazdık da. Akşam Mycone'a gittik.” (Cockerell, 1903, s.43; Duman, 2015, s.51).

Yine, yukarıda sözü edilen Bassae araştırmaları sırasında yaptıkları, onun hedefine ulaşma yolunda hiç pes etmediğini gösterir:

“...Bassae tapınağının sütunlarına gitmek için orda kalmaya karar verdik....Yeniçerimiz Mehmed dağlarda yaşama fikrinden hoşlanmadı ve bizi vazgeçirmek için uğraştı. Tüm bu karşı çıkmalara aldırmayarak yola çıktık. Yolumuz yüksek zeminliydi ve tüm yolu yaklaşık 21,5 saatte çıktık. Tapınağın konumunun güzelliğini anlatmak imkânsız. Çorak dağların üzerinde yüksek bir sırtta ve geniş bir açıyla tüm bölgeyi görebilecek yükseklikte konumlanmıştı” (Cockerell, 1903, s.76; Duman, 2015, s.70).

Baron Stackelberg ise, *Der Apollotempel zu Bassae* adlı yayınının (1826) önsözünde bu bölgedeki araştırmalarıyla ilgili şunları yazar:

“...Cockerell kendini tehlikeye attı ve tilkinin yuvasının olduğu yığına kazmaya başladı. Tasların arasındaki bir oyuktan yarım kabartmayı gördü....bu özel kabartma British Museum'da Phigaleian mermerleri arasında 530 numaralı eserdir... Aslında biri tilkinin pençelerinin mermer

üzerinde yaptığı hasarı hala görebilir. Levhanın kaba bir taslağını çizmeyi başardı ve dikkatli bir şekilde onu tekrar kapattı (Cockerell, 1903, s.76; Duman, 2015, s.71-72).

Cockerell'in anlattıklarına bakılırsa zorlu koşullar onu gezilerinden/araştırmalarından vazgeçirmemiştir:

“...Korint'te bir gün kaldık. Fakat Atina'ya geri döndüğümüz için memnunduk; bize evde olmak gibiydi. Üç haftadır giysilerim üstümde, yataksız ve sadece kendimi sardığım bir battaniye ile uyumuştum.” (Cockerell, 1903, s.101). “...Denizdeki tehlike, huzursuzluk ve soğuk ile deneyimimizden sonra, İzmir bize cennet gibi geldi, Konsolos bizi çok misafirperver karşıladı ve çeşitli tanıdıklarını ve devam eden festival eğlencelerini bize tanıttı” (Cockerell, 1903, s.134).

“...Akşam olduğunda, yeniçerinin ve atların olduğu Yemkeni'ye (Yeniköy) gitmek için tekrar aşağıya yürüdüm. Ağa benim için bir yemek hazırladı, benimle yedi ve bazen eti parçalayarak benim tabağıma koydu. Her zamanki gibi, akşam bir sürü Türk geldi ve dik dik bana baktılar. Ertesi gün, tüm gün rüzgâr esti ve yağmur yağdı, fakat yine de ağanın adamıyla harabelere gittim ve tüm gün boyunca çok çalıştım.” (Cockerell, 1903, s.150).

(Antalya-Side'de): “...Çizim yapmak ve çalışmak gibi çok güzel amaçlarla bu ıssız harabelerin arasında tüm zamanımı harcadım.” (Cockerell, 1903, s.175). (Antalya-Selinus civarı): “Arkadaşlarım, Selinity'de bazı mezarlarla ve birkaç önemsiz şeyle karşılaştılar. Daha kayda değer bir şey bulmak umuduyla dağa tırmandım. Çok zorlu bir tırmanıştı. Fakat çabalarımın karşılığında ödüllendiriliyordum. Orada birçok granit kolon parçası, mermer blokları, altlık ve senato binası ya da spor salonu olabilecek genişlikte ve büyüleyici bir yapının kalıntılarını buldum. Gerçekten görkemli bir yapısı vardı ve denizle birlikte muhteşem bir etkiye sahipti...” (Cockerell, 1903, s.181; Duman, 2015, s.138-139) (Resim 8).

Resim 8: Cockerell'in Antalya civarında yaptığı çizimlerden biri. Hıdırlık Kulesi Antalya, C.R. Cockerell, 1812, Londra, British Museum, Greek & Roman Antiquities bölümü, 22.5x18.1 cm, Env. No. 2012,5001.29 © The Trustees of the British Museum.

Taşköprü (Pompeiopolis/Kastamonu): “...Anladığımız kadarıyla Türklerin ülkesinin özellikle bu kısmı çok tehlikeliydi, kalıntıları görmeye giderken iki denizciyi yanıma koruma olarak

aldım. Denizden görüldüğü kadarıyla gerçekten etkileyici bir görünüm sergiliyorlardı. Şehrin planı, limandan giriş kapısına doğru bir revak ile çok asil görünüyordu ve bu revağın kolonlarından kırkı hala sağlamdı” (Cockerell, 1903, s.189).

Cockerell’in bunları günlüğüne yazması, detaylı çizimler gerçekleştirmesi, zorluklara karşın arkeolojik araştırmalar yapmaya girişmesi, aydınlanma ruhunu sürdüren ve ülkesinin bu anlamdaki desteğini/siyasi yönünü gösteren önemli verilerdir. Ayrıca, gözlem yaptığı arkeolojik kalıntılar arasında ileride kendisine önemli kaynak olacak çok sayıda restorasyon taslakları/denemeleri de olmuştur: (İtalya-Agrigento):

“...Girgenti’ye döndükten sonra, 14 Kasım’a kadar orada kaldım. Jupiter Olympius Tapınağı’nın restorasyonu için inanılmaz bir zevk duyuyordum ve bu olaya duyduğum yakın ilgiyle kendimi bu işe adadım. Taşların incelenmesi ve sürekli yaptığım pratik zekâ alıştırmaları beni oldukça meşgul etti ve sonunda tapınağın restorasyonunun başarıyla tamamlanmasıyla sanki burayı ben tasarlamışım gibi bir haz verdi.” (Cockerell, 1903, s.207; Duman, 2015, s.155).¹⁷

Onun Grand Tour merkezlerinde yolunun kesiştiği kişileri ve -çalışmalarını belki de daha da tetikleyen- bahsettiğimiz entelektüel ortamı Cockerell’in oğlu şöyle özetlemiştir:

“...Fakat babam ve Foster 1810 Aralık ayının başlarında Atina’ya ulaşmış olmalıydı. Çalışkan ve 14 yıl deneyimli, başarılı bir ressam, doğuştan ve doğası gereği centilmen olan Baron Haller von Hallerstein ile tanıştıktan kısa bir süre sonra, onunla inanılmaz bir samimiyetle güzel bir dostluk kurdu ve hiç ayrılmadılar. Birbirlerine hizmet ediyor gibiydiler. Haller, patronu Bavaria prensi Louis’dan çok az bir ödenek alarak seyahat ediyordu ve babam ise, çok bilgili ve tecrübeli, şirket sahibi bir adamdan yararlanarak, bazı İngiliz arkadaşlarına çizimler yapmak ve isteklerini yerine getirmek için iş alarak kendini rahatlatmıştı. Roma’dan Atina’ya; Cannstadt’dan ressam Linckh, Revel’dan Estonyalı Baron Stackelberg, Danimarkalı Bronstedt, Danimarkalı Koes’le beraber gitti. Tüm bu adamlar başarılı, antik çalışmalarla yakından ilgilenen insanlardı.” (Cockerell 1903, s.44-45; Duman, 2015, s.51-52).¹⁸

1811’deki Mora turunun ardından, Sparta, Argos, Tiryns, Mycenae, Epidaurus ve Corinth’i gezen Cockerell Atina’ya dönmüş ve orada kış döneminde üç ay kadar kalmıştır. Bu sırada -Foster ve Cockerell’in Mısır seyahatine eşlik edecek olan- Frederick North ile karşılaşmışlardır. 1812 baharında H.M.S. Frederiksteen gemisini yöneten Sir Francis Beaufort, Side’de Cockerell’i görmüş ve şunları söylemiştir:

“...Biz Cockerell ile görüşmekten memnuniyet duyduk ve ıssız bölgelerin antikalarını keşfetmek için onu bilgilendirdik. O, küçük bir Yunan gemisi tuttu ve sahil boyunca geçerek Lycia’nın parçası olan Archipelago’ya geçti. Bunlar, pisliği ve diğer ızdırapları / yoksulluğu çekmişler ki dolaşmanın ızdırabını bilirler ve “medeniyetsiz/barbar” Müslüman toplumların içinde korunmasız Avrupalı olarak beklerler tehlikeleri. Tek başına hevesleri/gayretleri böyle bir cesaret gösterebilmeleri takdire şayandır. Kraliyet gemisinden uzaklaşması konusunda onu ikna etmeyi başardım, sonra Cockerell Sicilya’ya gitti. Adadaki ana yeri Syracuse ve Girgenti idi.” (Beaufort, 1818, s.113-114; Fagan, 1887, s.196).

¹⁷ Cockerell restorasyon çizimlerini yapmakta ustaydı. Onun bu tür çalışmaları Bordeleau tarafından incelenmiştir (Bordeleau, 2009a, s.284-30). Ayrıca gördüğü süslemelere ilişkin detaylı çizimler de gerçekleştirmiştir ve sayısız süs eskizlerini ilerideki tasarımlarında kullanmıştır. Onun, süsün sembolik ve metaforik dili olduğuna dair görüşleri yansıtan bir araştırma Bordeleau (2009b) tarafından yapılmıştır.

¹⁸ Bahsi geçen Danimarkalı dilbilimci Georg Koës (1782-1811), Danimarkalı arkeolog Peter Oluf Bronstedt (1781- 1842), ressam ve arkeolog Baron Otto Magnus von Stackelberg (1760- 1836)’dir.

Beaufort'un bahsettiği sahil limanı Syracuse'da 3 ay kalan Cockerell Yunan esasları üzerine ölçümler ve çalışmalar yapmış, ayrıca Girgenti'de, Giants Tapınağı olarak anılan Jupiter Olmpeus tapınağı restorasyonu için materyallerini düzenlemişti/toplamıştı. Daha sonra Atina'ya geri dönmüş ve kitabı üzerine çalışmaya devam etmiştir. 10 Kasım'da kız kardeşine yazdığı mektupta uzun süredir hasta olduğunu belirtmiştir. İyileşince yolculuklara devam eden Cockerell Ocak 1814'te Yanya'da Ali Paşa ile görüşmüştür: (Fagan, 1887, s. 196; Cockerell, 1903, s.272-273; Duman, 2015, s. 194).

“...Ertesi gün, bir asfalt yol boyunca at sürerek, Paşanın merkezi, Janina veya Joannina'ya gittik. Büyük bir şehirdi ve gölü kesinlikle etkileyiciydi, fakat beklediğim kadar değildi. Kasabada dikkatimi en çok çeken şey tüm rütbelilerin muhteşem elbiseleri ve Frenklerin perişan bir görüntüsüydü... temsilcimiz George Foresti'nin evine gittik ve beraber akşam yemeği yedik. Ertesi gün Vezir bizi görmek istedi ve elbette onu görmeye gittik. Foresti bizi onun yaşadığı saraya götürdü. Kasabada en az sekiz taneye sahipti. Saray güzeldi; fakat plan her zamanki gibi uydurmasyondur ve beklediğimden çok daha az ihtişam vardı... Bizi kibarca karşıladı ve iyi bir yolculuk geçirdiğimizi umut ettiğini ve Yanya'yı seveceğimizi söyledi... Herhangi birimizin Yunanca konuşup konuşmadığını sordu ve benim bildiğimi duyunca ne zaman öğrendiğimi ve ne kadar süredir Atina'da kaldığımı sordu... Ardından, Hughes ateşe yakın olduğunu görünce, gençlerin değil sadece ihtiyarların ateşe ihtiyaç duyduklarını söyleyerek, güldü. Ilımlı ve babacan tavrı ve havadaki nezaket ve açık sözlülük öyle etkileciydi ki kan donduran hikayelerini hatırladım, gözlerime inanamıyordum. Sonunda, bizimle tekrar görüşmek istediğini söyledi ve kalmamız için ısrar etti. Fakat onu başımızla selamlayarak dışarı çıktık. Dükkan sayısı ve zenginliği şaşırtıcıydı ve iş koşuşturması İstanbul'dan ayrıldığımızdan beri görmediğim şekildeydi...Şehrin nüfusu gittikçe artıyordu.” (Cockerell, 1903, s.235-236; Duman, 2015, s. 171-172) (Resim 9).

Resim 9: Charles Robert Cockerell'in Yanya'dayken yaptığı çizimlerden biri, Nicolo Argyri'nin evi-Yanya (Janina / Ioannina), 1814 civarı, British Museum, Greek & Roman Antiquities bölümü, 16.8 x 22.9 cm, Env. no:2012,5001.241. © The Trustees of the British Museum.¹⁹

¹⁹ Cockerell ve ona eşlik eden Thomas Hughes ve Robert Parker Yanya'dayken bu evde kalmışlardır. 1809 yılında Lord Byron ve Hobhouse'un da aynı evde kaldığı belirtilir. Bu ev için ayrıca bkz. Hughes, 1820, s.438.

Cockerell, Mayıs 1814'teki Zakynthos'ta Bassae frizinin satışından önce Atina'ya dönmüş ve orada eski okul arkadaşı John Spencer Stanhope ve onun erkek kardeşiyle bir araya gelmiştir. Aralık 1814'te -iki hafta için- Aphaea Tapınağı'na geri dönerek çizimlerini düzeltmek ve kontrol etmek istemiştir. 23 Aralık 1814 tarihli bir mektubunda antik mimarlık üzerine bazı detaylar vermiş ve hocası Robert Smirke için Parthenon sütunlarından birini gösterdiği bir çizim eklemiştir. Nisan 1814'te Napoleon'un çekilmesi sayesinde Sicilya ve İtalya İngilizlere açılmıştı ki hemen ardından 15 Ocak 1815'te Jakop Linckh eşliğinde Napoli'ye gitmiş, Pompei'yi ve sonrasında Roma'yı ziyaret etmiştir. Roma'da Antonio Canova, Jean Auguste Dominique Ingres, Bertel Thorvaldsen, Friedrich Wilhelm Schadow, Peter von Cornelius, Ludwig Vogel, Heinrich Maria von Hess, Franz Riepenhausen, Knoering kardeşler, Johannes Riepenhausen gibi etrafındaki neoklasik anlayışı benimsemiş meraklı bilginler, gezginler, bilim adamları, sanatçılar çoğalmıştır. 1815-1816 kışını Roma'da dostluk kurduğu Jean-Auguste-Dominique Ingres Cockerell'in portresini yapmıştır (Resim 10) (Fagan, 1887, s. 196; Cockerell, 1903, s.272-273; Duman, 2015, s. 194, "Cockerell," 2016). Babasına Ağustos 1815'te yazdığı mektupta içinde bulunduğu ortamı şu şekilde aktarmıştır:

"...Biraz daha kibirli olsaydım, bana duydukları ilgiden memnun olurum. Her gün bilgin, sanatçı, amatörler çizimlerimi görmeye geliyordu; elçi ve büyükelçiler bazı eskizlerimi onlara göstermek için ne zaman uygun olacağını bilmek istiyorlardı. Prens Poniatovski ve Saxe-Gotha prensi onları görmelerine izin vermem için yalvarıyordu. Basit olduklarını, basit şeylerden ibaret olduklarını söyledim ve aslında basit şeylerdi. Fakat yine de ısrar edildi ve 'burası Yunanistan, nihayet, gerçek bir ülke, bu güzel ülkeyi seyahat ettiğiniz için muthuyuz efendim' dediler." (Cockerell, 1903, s.272).

Resim 10: Roma seyahati sırasında rastladığı ressam Jean-Auguste-Dominique Ingres tarafından çizilen Cockerell portresinin gravürü, 1815-1816, (Cockerell, 1903, iç kapak).

Roma'da bulunduğu zamanı yayını için hazırladığı çizimler üzerinde harcamış ve yine babasına yazdığı 28 Aralık 1815 tarihli bir mektupta Vatikan San Pietro Bazilikası'ndaki V. Sixtus ve Martino Ferraboschi'nin anıtlarının kopyalarını satın aldığını belirtmiştir. 1816 baharını Floransa'da geçirmiş ve bu sırada Toskana Grand düküne takdim edilen Niobe grubu alınlık yapısını

tasarlamıştır (“Cockerell,” 2016). Bu nadir çalışması bugün “*Niobe Ailesi üzerinde Signor Cockerell’in taslağı*” başlığıyla British Museum’dadır (Fagan, 1887, s.196-198; “Cockerell,” 2016).²⁰ Cockerell 28 yaşında *Accademia delle Arti del Disegno* tarafından akademisyen diploması ile ödüllendirilmiştir. 1816 başında Floransa’dayken Arthur Wellesley’in Wellington Palace’ı için de bir desen hazırlamıştır. Blenheim Palace’a (Oxfordshire) bir ölçüde rakip olacak olan bu yapı yapılmasa da onun neoklasik tutkusunu gösteren bir çalışmasıdır. Cockerell seyahatleri sırasında, yorucu, disiplinli/titiz çalışmalarını yaparken sıkça hastalanmıştır. İtalya’dayken Pisa, Bologna, Ferrara, Parma, Cenova, Milano ve Venedik’e de gitmiş ve burada özellikle Andrea Palladio’nun yapılarını incelemek istemiştir. Sonunda Mart 1817’de Paris üzerinden eve dönmek için yola koyulmuştur (Fagan, 1887, s.196; “Cockerell,” 2016).²¹

Dönüş ve Kariyer: Eskizler, Yayınlar, Eserler

Cockerell 17 Haziran 1817’de Londra’ya dönmüştür. *Grand Tour*’unu aslında 3 yıl için planlamış olsa da gittiğinden beri neredeyse 7 yıl geçmiştir. Dönemin genel yönelimlerinden, ortamından dolayı döner dönmez birikimlerini aktaracağı fırsatlar ortaya çıkmıştır. Örneğin Royal Academy’de bir sergi için (1818-katılımcı) antik Yunan çizimleri hazırlamıştır. Tasarımını yaptığı ilk yapısı ise (1818-1820) Tudor mimarisi stilindeki Harrow School olmuştur (Watkin, 1974, s.135; Fagan, 1887, s. 197; “Cockerell,” 2016). Fakat bu yapı sonrasında daha çok Yunan canlandırmacılığı konusunda uzman bir mimar olarak çalıştığı anlaşılmaktadır. 1819 yılında St Paul’s Katedrali’nin inşası için danışman mimar olarak atanmış, diğer yandan babasının Hint tarzı tasarımlarına yardımcı olmuştur (Fagan, 1887, s. 197; Colvin, 1978, s. 222; “Cockerell,” 2016). Aynı yıl “*Idea of a Restoration of the Capitol and Forum of Rome*” başlıklı ‘*Restoration of Athens*’ çizimlerini de içeren, -yayımlanmış gravürlerinden de bilinen- sergisini gerçekleştirmiştir. 1820’de Royal Academy’de ‘*Restoration of the east Front and Pediment of the Parthenon*’ çalışmasına yer verilmiştir. 1822-1824 arasında Lord Lansdowne için Bowood’daki Şapeli, *Bristol Literary* ve -1821’de Royal Academy’de görünümü sergilenen- *Philosophical Institution* yapılarını tasarlamıştır. İkiz kuleli ve girişini ion tarzında tasarladığı Londra Regent Street’deki Hanover Chapel (1821-1825) ise 1896’da yıkılmıştır. Diğer yandan dönemin toplum kültürünü yansıtan, neoklasik düşüncelerin sıkça tartışıldığı, ortamlarda bulunmuş, Athenaeum Club, kurucu üyesi olduğu Travellers Club, 1822’de seçildiği Grillion’s gibi kulüplerin etkinliklerinde sıkça yer almıştır. 1829 yılında Royal Academy’ye üye olarak seçilmiştir (Fagan, 1887, s. 197; Watkin, 1974, s.6-42; “Cockerell,” 2016).

1828 yılında, *Waterloo Bridge* mühendisi John Rennie’nin ikinci kızı Anna Maria ile evlenen Cockerell’in on çocuğundan ilki Robert Charles 1829’da, kızları John Rennie 1832’de, mimar olan üçüncü çocukları Frederick Pepys Cockerell 1833’te ve sonrasında da 5 oğlu ve 2 kızları daha olmuştur. Çocuklarından en küçüğü Samuel Pepys’dır ki (1844-1921) babasının günlüğünü yayımlayan kişidir. Cockerell ilerleyen yıllarda zengin birikimlerini aktardığı önemli işler üstlenmiştir: 1830’da British Museum mütevellisi Cockerell’dan Atina’daki Athene Parthenos tapınağının batı alınlığının restorasyon çizimini gerçekleştirmesini talep etmiştir ve bu tasarımı 1832’de The Westminster Insurance Company’de de uygulanmıştır (Fagan, 1887, s. 197; Watkin, 1974, s.51, 243; “Cockerell,” 2016). 1833’de İngiltere Merkez Bankasının (The Bank of England) şef mimarı Sir John Soane istifa ettiğinde yerine atanan Cockerell burada çeşitli uygulamalar gerçekleştirmiştir. Örneğin Londra binasına (Threadneedle Street’deki the Garden Court’un güney tarafına) eklemeler yapmıştır. Yine Manchester, Liverpool, Bristol ve Plymouth’da *Bank of England*

²⁰ “*Progetto di collocazione delle statue antiche esistenti nella Galleria di Firenze che rappresentano la favola di Niobe*” plate and text, large fol., Firenze, 1816. (Niobe hikayesini temsil eden Floransa galerisindeki antik heykellerin Projesi”, levha ve metin, büyük dosya, Floransa, 1816) olarak kayıt edilmiştir.

²¹ Charles Robert Cockerell’in yaşamı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. RIBA (Londra Mimarlar Odası Arşivi) C. R. Cockerell Biyografik Dosyası.

şubelerinin tasarımı yapmıştır. Bu tasarımları neoklasik mimarlığın İngiltere'deki akla gelen önemli örnekleridir. 1836'da, Jacques Ignace Hittorff ve Thomas Leverton Donaldson ile birlikte British Museum'da bulunan Yunan heykelleri ve Elgin Mermerlerinin orijinalinin nasıl olduğunu (renkli olup olmadığını...) belirlemek için kurulan komitenin üyesi olmuştur. Royal Academy'de aynı yıl akademisyen olan Cockerell Londra ve Lothbury'deki Westminster Bankasını tamamlamış (1837-1839), Westminster Sarayı'nın tasarımı için düzenlenen bir yarışmaya katılmıştır. Cockerell; söz konusu bu tasarımları, Kraliyet akademisinde yaptığı sergiler, Antik Roma, Atina restorasyonları ve yayınlanmış gravürleriyle çok iyi tanınmıştır. Ardından Royal Academy'den William Wilkins'in Eylül 1839'da ölümü üzerine mimarlık profesörü olarak çağrılmış ve bu görevi 1857 yılına kadar sürdürmüştür. Bu sırada -neoklasizm üzerine- önemli konferanslar/dersler vermiştir (Fagan, 1887, s.197; Watkin, 1974, s.105; Bingham, 2011, s.58; "Cockerell," 2016).

Mimar George Basevi'nin 1837'de ölümüyle inşası yarım kalan Cambridge Fitzwilliam Museum Cockerell tarafından 1845'te tamamlanmıştır. Ayrıca Oxford'da 1841-1842'de *Taylor Institution*'e yaptığı neoklasik ek oldukça beğeni almış, bütüncül özgünlüğü ile 19. yüzyıl İngiliz sanatının en iyi anıtları arasında yer almıştır. Yine, ülkenin diğer önemli yapılarını da gerçekleştirmiş, *The Houses of Parliament*, *The National Gallery*, *The London University*, *The Royal Exchange*, *The Carlton Reform Clubs* gibi yapılar için yarışmıştır. 1845 yılında Oxford Üniversitesi tarafından kendisine onur ödülü verilmiştir. 1847'de Harvey Lonsdale Elmes'in ölümüyle, Liverpool şirketi için yapılan St. George's Hall'ünün tamamlanmasında çalışmıştır. Klasik Revival başyapıtı olarak kabul edilen bu yapı onun 4-5 yıl meşgul etmiş ve binanın tympanum heykelini tasarlanmıştır (Fagan, 1887, s.197; "Architecture," 2016).²² 1849'da Londra'da Sun Life Assurance için *Threadneedle Street Office* yapmıştır ve 1970'te bu yıkılan bu yapı büro ve ev özelliğini taşıyan bir bina tasarımı olarak büroların temelini oluşturan eserlerden biri olmuştur ("Architecture," 2016). 1857 yılında, Londra ile Liverpool ofislerini ve Liverpool'daki Global Insurance Company'yi tamamlamıştır. Diğer yandan 1858'de Royal Academy'de Bodrum mozolesi çizimini 'Study for Mausoleum of Halicarnassus, & c.' başlığı altında sergilemiştir (Fagan, 1887, s.197; "Architecture," 2016).²³

²² Architecture (2016). 22 Nisan 2016 tarihinde www.architecture.com/Explore/Architects/CharlesRobertCockerell.aspx adresinden erişildi. Liverpool şehrindeki St George Hall dünyanın en iyi neo-klasik binası olarak kabul edilir. 1842-1854 yılları arasında inşa edilen yapı için düzenlenen yarışmayı Londra'lı genç mimar Harvey Elmes kazanmış fakat tasarımı tamamlanmadan ölmüştür. Bu nedenle, -Elmes'in detayları, notları ve çizimleri kullanılarak- mühendis Robert Rawlinson tarafından uygulanmaya konulan yapı Charles Robert Cockerell tarafından tamamlanmıştır. Roma'daki antik Caracalla Hamamı'ndan esinlenilerek yapılan St George Hall sütunlu girişi ve heykelleriyle öne çıkar ("St. George Hall," 2016; "St. George," 2016). 20 Nisan 2016 tarihinde https://en.wikipedia.org/wiki/St_George%27s_Hall,_Liverpool adresinden erişildi. 5 Mayıs 2017 tarihinde <http://www.gezi-yorum.net/ingiltere-liverpool-gezilecek-yerler-st-george/> adresinden erişildi.

²³ 11 Mayıs 1811 tarihli Bodrum civarı seyahatiyle ilgili bir ferman için bkz. RIBA (Add 3/3), Suluboya yaptığı Bodrum Mozolesi çizimi için bkz. RIBA, (SB70/21).

Resim 11: St. George Hall, 1841-1854, Liverpool, İngiltere. (“Liverpool” 2016).²⁴

Cockerell 1848’de kurulan RIBA (Royal Institute of Architects/Londra Mimarlar Odası) tarafından verilen prestij ödülünü (Royal Gold Medal) kazanan ilk kişidir ki bu bugün de verilen krallık altın madalyasıdır. 1851 yılında hastalığı nedeniyle Somerset’deki kızkardeşinde kaldığında mimarlığı neredeyse durmuştur. 1860 yılında RIBA başkanı olmuş, Fransa’daki Académie des Beaux-Art’ın sekiz yabancı üyesinden biri olmuş, yine Bavyera, Belçika, Danimarka krallık akademileri ile Roma St. Luke akademisi’nin, ‘The Archaeological Society of Athens’ ve ‘American Institute of Architecture’, Transactions of the Archaeological Institute” enstitülerinin aktif üyesi olmuştur. Vakıflar için de çalışan Cockerell, The Artists' Benevolent Society (Sanatçıların Hayırseverler Derneği)’i için yıllarca çalışmış, the Architects' Benevolent Society (mimarların Hayırseverler Derneği)’nin de temelini atmıştır. 17 Eylül 1863 tarihinde 75 yaşında ölmüştür (Fagan, 1887, s.197-198; Watkin, 1974, s.243-244, Colvin, 1978, s.222; “Cockerell,” 2016; “Architecture,” 2016).

Seyahatlerinden edindiği tüm birikimini makalelerine, çizimlerine, sergilerine ve mimari eserlerine aktaran Cockerell -dönemin yoğun talebini yansıtan/karşılayan- çok sayıda yayın yapmış ve çağdaşlarının yayınlarına katkıda bulunmuştur.²⁵ Yirmili yaşlarda edindiği *Grand Tour* tecrübesi ona o yıllarda İngiltere’de yaygınlaşan, uzmanlaşmaya başladığı neoklasik stil konusunda ciddi eleştiriler yapabilme olanağını da vermiştir. 1821 yılında günlüğünde 19. yüzyıl İngilteresinde Antik Yunan mimarlığının kullanılmasına dair şüphelerinden söz etmiş, antik Yunan’dan alınan unsurların/öğelerin bilinçsizce kullanımının yaygınlaşmasını “*pusula olmadan denizdeyiz*” şeklinde

²⁴ 20 Nisan 2016 tarihinde [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:St_Georges_Hall_Liverpool_3_\(6727529617\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:St_Georges_Hall_Liverpool_3_(6727529617).jpg) adresinden erişildi.

²⁵ Gezileri sırasında çoğunlukla karakalem ve suluboya tekniğiyle yaptığı mimari detayları ve tapınak eskizlerinin bir kısmı bugün British Museum Prints & Drawings Study Room, RIBA ve VAM Prints & Drawings Collection’da yer almaktadır. (Cockerell’in British Museum’daki çizimlerine dair bir yayın 1909 yılında Hutton tarafından yapılmıştır: Hutton, 1909, ss.53-59. Yine İskoçya National Library, Royal Academy of Arts, Cambridge University Library, Oxford Üniversitesi Bodleian Library, Liverpool University, British Library’de, Yale Center Paul Mellon Collection ve Yale’deki diğer üniversitelerde çizim, kroki, harita ve planları, doğu seyahatine ilişkin mektupları, elyazma notları, yaptığı resimler, eskizler, Osmanlı ülkesinde seyahatleri için aldığı izin belgeleri, günlükleri ve kitapları korunmaktadır. Getirilmesine öncülük ettiği çok sayıda antik mimarlık eserleri de bugün British Museum’dadır. Bazı yayınları ise şunlardır: Cockerell, C.R. (1821). *Le statue della favola di Niobe della Imp. e R. Galleria di Firenze*, N. Capurro; Cockerell, C.R. (1829). *The Temple of Jupiter Olympius at Agrigentum, supplement to Stuart & Revetts Antiquities of Athens*, London: Priestley and Weale; James Stuart, J. ve Revett, N. ve Cockerell, C. R. (1830). *Antiquities of Athens and other places in Greece, Sicily, etc.*, London: Henry G. Bohn; Taylor, C. ve Hawkins, E. ve Cockerell, C.R. ve Birch, S. (1830). *A description of the collection of ancient marbles in the British Museum*, London: W. Bulmer and Co.; Cockerell, C. R. (1851). *Iconography of the West Front of Wells Cathedral*, London: J.H. Parker; Cockerell, C. R. (1860). William Watkiss Lloyd, *The temples of Jupiter Panhellenius at Aegina and of Apollo Epicurius at Bassae near Phigaleia in Arcadia*, London: John Weale.

ifade etmiştir (“Cockerell,” 2016). Geliştirdiği kuramların ışığında sanatını şekillendirmeye çalışan Cockerell *Royal Academy of Arts*’ın hatıra biyografilerinde mükemmel bir mimarlık öğrencisi olarak anlatılmış ve onun tasarımlarının salt geçmişten alınmış alıntılar niteliği taşımadığını, insanoğlunun doğuştan yeryüzünde güzellik yaratması gerektiğini sık sık yineleyecek bir anlatıma sahip olduğu belirtilmiştir (Watkin, 1974, s.64; “Cockerell,” 2016). 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başlarında ağırlıklı olarak Kuzey Avrupa ve ABD’de uygulanan ve neoklasik mimarının son aşaması olarak da nitelendirilen *Yunan canlandırmacılığı* kavramı da ilk kez Charles Robert Cockerell tarafından 1842 yılındaki sunumunda -*Royal Academy*’de profesörken- kullanılmıştır (Watkin, 1974, s.65; Turner, 2000, s.198; “Yunan canlandırmacılığı,” 2017).

Sonuç

Yazar, arkeolog, mimar ve ressam Cockerell’in, 7 yıllık *Grand Tour*’u sırasında edindiği bilgi birikiminin tarzının biçimlenmesine büyük etkisi olmuştur. Dolayısıyla, neoklasizmin son aşaması olan *Yunan canlandırmacılığı* alanında yükselen bir mimar olmasında, kendisine temel bir birikim sağlayan seyahatleri, arkeolojik araştırmaları, restorasyon denemeleri, çizimleri, günlükleri önem taşır. Uzun seyahati sırasında -çağdaşları gibi yaptığı- tutkulu ve titiz çalışmaları, resimleri, ölçekli çizimleri, zengin arşivlerle dönmesini sağlamıştır. Özellikle, Osmanlı topraklarını da içeren bölgelerde yaptığı gezilerde antik kalıntıları ilk elden incelemesi, mimarlığını büyük oranda beslemiştir ve daha sonraki tasarımlarını şekillendirmiştir. İlham aldığı antik dönem eserleri üzerinde bilimsel çalışmalar yapması ve bunları ülkesine götürme çabası ülkesinin siyasi sürecinin bir parçasıdır ki, British Museum’un önemli eserlerinin getirilmesinde ünlü isimlerden biri olmuştur. Gezerken daha çok antik kalıntılar yoğunlaşmış olsa da İstanbul resimlerinde görüldüğü gibi, aslında çevresindeki her şeyi yazınsal ve görsel olarak kayıt altına almak istediği anlaşılmaktadır.

Bulunduğu entelektüel ortamlarda bilgi alışverişinde bulunabileceği ‘yararlı arkadaşlar seçmesi’, Dominique Ingres gibi yeni üslubun klasik ölçülerini, saflığını ve yalınlığını portrelerine yansıtan ressamlarla yollarının keşismesi ya da Lord Byron gibi Yunan kültürünü ülküselleştirmiş kişilerin çevresinde yer alması ona neoklasik düşüncelerin sıkça tartışıldığı ortamlar yaratmış ve klasik sanata hayranlığını artırmıştır. Sonuç olarak, geç aydınlanma çağında doğan Cockerell’in neoklasik bir mimar olmasında; yetiştiği ortamın, ilk hocası olan babasının ve daha sonra Robert Smirke’in etkisi, onu Doğu’ya götüren siyasi ilişkiler, ülkesinin politikası, toplumsal kültür, kendisi gibi tutkulu, meraklı gezginler gibi birçok etkenin bir arada olduğu anlaşılr.

Tüm bunların sonucu olarak 19. yüzyıl İngiliz neoklasik mimarların en büyüklerinden biri olarak anılan Cockerell, *Yunan canlandırmacılığı* kavramını ilk kez kullanan önemli bir mimarlık tarihçisi, tapınak mimarisinden izler taşıyan özgün tasarımlarıyla yüksek bir düzeyin mimarı olmuş, ayrıca akademisyen olarak yaptığı yayınlar ve konferanslarla da heykel ve mimarlık alanına büyük katkı sağlamıştır. Onun kariyerinden izlenildiği gibi Yunan-Roma kültürünün yeniden canlandırıldığı dönemde aydınlar, bilim adamları ve sanatçılar için geziler önemli bir basamak olmuş, bu kapsamda Osmanlı toprakları da araştırma inceleme alanı haline gelmiştir.

KAYNAKÇA

- Anderson, C. (2007). *Inigo Jones and the Classical Tradition*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Bingham, N. (2011). *Masterworks: Architecture at the Royal Academy of Arts*, London: Royal Academy of Arts.

- Bordeleau, A.(2009a). “Drawing in Time: Cockerell, Archaeologist and Architect,” *Architectural Theory Review*, 14: 3, pp.284-305. doi: 10.1080/13264820903341654
- Bordeleau, A.(2009b). “Charles Robert Cockerell's architecture and the language of ornaments”, *The Journal of Architecture*, 14:4, 465-491, doi: 10.1080/13602360903119017
- Bordeleau, A. (2014). *Charles Robert Cockerell, Architect in Time, Reflections around Anachronistic Drawings*, Surrey: Ashgate.
- Cockerell, C. R. (1903). *Travels in Southern Europe and The Levant, 1810-1817. The Journal of C.R. Cockerell, R.A. , (Ed. S.P. Cockerell)*, London, New York, Bombay: Longmans, Green and Co.
- Colvin, H. (1978). *A Biographical Dictionary of British Architects 1600–1840* (2nd Edition), London: John Murray.
- Duman, S. (2015). *C.R.Cockerell, Travels In Southern Europe And The Levant 1810 -1817 Adli Eserin Türkçe Çevirisi ve Değerlendirilmesi*, Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir.
- Fagan, L.A. (1887). “Cockerell, Charles Robert” *Dictionary of National Biography, 1885-1900*, Volume 11, pp.195- 198.
- Erenler, E. (1997). “Yeni Klasikçilik (Mimari).” *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, III, İstanbul: Yem Yayınları, ss.1935-1937.
- Hughes, T. S. (1820). *Travels in Sicily, Greece and Albania, Travels in Sicily, Greece and Albania: Illustrated with Engravings of Maps, Scenery, Plans &c*, London: J. Mawman.
- Hutton, C. A. (1909). 'A Collection of Sketches by C. R. Cockerell, R. A.', *The Journal of Hellenic Studies* 29, London: The Society for the Promotion of Hellenic Studies.
- İnankur, Z. (1997). “Yeni Klasikçilik.” *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, III, İstanbul: Yem Yayınları, ss.1933-1936.
- Korkmaz, T. (1997). “Canlandırmacılık.” *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, I, İstanbul: Yem Yayınları, ss.322-323
- Küçükhasköylü, N. (2010). *Osmanlı Kıyafet Albümleri (1770-1810)*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Pilcher, D. (1947). *The Regency Style 1800 to 1830*, London: Batsford.
- Roehr, S. N. (1994). *Sezincote: The "hindoo" Aesthetic in British Architecture, 1795-1820*, Oregon: University of Oregon.
- Sloan, K. (Ed.) (2003). *The British Museum, Enlightenment, Discovering The World in The Eighteenth Century*, London: The British Museum Press.
- Sözen, M., Tanyeli U. (1992), *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Turner, J. (Ed.). (2000). *Encyclopedia of American art before 1914*, London: Macmillan.
- Watkin, D. (1974). *The Life and Work of C.R. Cockerell*, London: Zwemmer.
- Webb, T. (1982). *English Romantic Hellenism, 1700-1824*, Manchester: Manchester University Press.

Winckelmann, J. J., (2013). *Johann Joachim Winckelmann on Art, Architecture, and Archaeology*, London: Boydell & Brewer.

[https://commons.wikimedia.org/wiki/File:St_Georges_Hall_Liverpool_3_\(6727529617\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:St_Georges_Hall_Liverpool_3_(6727529617).jpg)

www.csus.edu/indiv/c/craftg/hrs134/neoclassical.doc

https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Charles_Robert_Cockerell&oldid=789619963

http://en.wikipedia.org/wiki/John_Hobhouse,_1st_Baron_Broughton

https://en.wikipedia.org/.../St_George%27s_Hall,_Liverpool

http://tr.wikipedia.org/wiki/George_Gordon_Byron

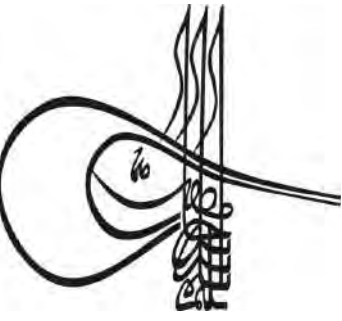
<https://www.architecture.com/Explore/Architects/CharlesRobertCockerell.aspx>

<http://www.gezi-yorum.net/ingiltere-liverpool-gezilecek-yerler-st-george/>

<http://www.vam.ac.uk/content/articles/s/style-guide-neo-classicism/>

http://www.wikiwand.com/tr/Yunan_canland%C4%B1rmac%C4%B1l%C4%B1%C4%9F%C4%B1

www.yasamoykusu.com/biyografi-982087-Sir_Robert_Adair+&cd=11&hl=tr&ct=clnk

Article Info/Makale Bilgisi

Referees/Hakemler: Prof. Dr. Davut KILIÇ –
Prof. Dr. Mehmet KÖÇER

This article was checked by iThenticate.

TÜRKİYE'DEN KIBRIS'A YAPILAN EĞİTİM YARDIMI: KIBRIS'TA YENİ TÜRK ALFABESİNİN ÖĞRETİMİ*

Fahri KILIÇ**

ÖZET

Türkiye'de yeni Türk Alfabesinin kabul edilmesinden sonra Kıbrıs Türkleri de yeni Türk alfabesini benimseme kararı almıştır. Bu karar İngiliz sömürge yönetimi tarafından da onaylanmıştır. Yeni Türk alfabesinin Kıbrıs'ta Türkiye ile eş zamanlı olarak uygulanması için hemen hazırlıklara başlanmıştır. Öncelikle Kıbrıs Muallimler Cemiyeti halkın yeni Türk alfabesini öğrenmelerini sağlamak için eğitim öğretim faaliyetlerini yürütmeye gönüllü olmuştur. Kıbrıslı Türk öğretmenlerin çabasıyla yeni Türk alfabesi süratle ve büyük bir heyecanla Ada'nın her yanında uygulanmaya konmuştur. Ayrıca Ada'daki Türk gazetelerinin desteğiyle yeni alfabeğe geçiş konusunda bir kampanya başlatılmış, kısa bir geçiş döneminin ardından da gazeteler tümüyle Yeni Türk alfabesiyle çıkartılmaya başlanılmıştır.

Kıbrıslı Türklerin yeni Türk alfabesini kısa sürede öğrenmelerini sağlamak için Türkiye'den yeni alfabeler, öğretmenler ve yeni matbaa harfleri gönderilmiştir. Bunun yanı sıra yeni Türk alfabesinin Kıbrıs'ta uygulanışını kolaylaştırmak için Türkiye tarafından maddi katkılarda da bulunulmuştur. Örneğin Söz Gazetesi için Almanya'dan sipariş edilen yeni Latin Harflerinin parası ödenmiştir. Kıbrıs'ta Yeni Türk alfabesinin öğretilmesi için yürütülen faaliyetler ve Türkiye'nin yardımları sayesinde kısa sürede başarıya ulaşılmıştır.

Bu çalışmada, Kıbrıs Türklerinin Yeni Türk alfabesini benimsemesi ve uygulaması için yürütülen faaliyetler irdelenmiştir. Ayrıca bulgular ışığında; modern Türkiye'nin oluşum sürecinin Kıbrıs'a yansımaları ve etkisi ortaya konmaya çalışılmıştır. Araştırma verileri, döneme ilişkin arşiv kaynakları, süreli yayınlar, tetkik eserler ve anılardan oluşturulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kıbrıs, Türkiye, Atatürk, Yeni Türk Alfabesi, Eğitim.

* Bu çalışma, 11-13 Nisan 2016 tarihleri arasında KKTC'de gerçekleştirilen I. Uluslararası Akdeniz Karpaz Sempozyumu'ndaki sözlü bildirinin genişletilmiş halidir.

** Yrd. Doç. Dr. AİBÜ, Eğitim Fakültesi, İlköğretim Bölümü. Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Ana Bilim Dalı, El-mek: kilic_f@ibu.edu.tr

TRAINING ASSISTANCE FROM TURKEY TO CYPRUS: TEACHING THE NEW TURKISH ALPHABET IN CYPRUS

ABSTRACT

Following the agreement to use the new Turkish alphabet in Turkey, Turkish Cypriots also decided to adopt the new Turkish alphabet. This decision was also embraced by the English Colonial Administration. Preparations were made in Cyprus to start using the new Turkish alphabet concurrently with Turkey. Cyprus Teachers Association volunteered for the training activities to ensure that the public learned the new alphabet. With the efforts of the teachers with Cyprus Turkish descent, the new Turkish alphabet started to be used across the island with much gusto and speed. Additionally, a campaign was launched with the leadership of the Söz Gazette and the support of Turkish newspapers in the island to facilitate the passage to the new alphabet. After a short period of initiation, all the newspapers were printed with the new Turkish alphabet.

New alphabet, teachers and block letters were sent from Turkey to Cyprus to ensure that Turkish Cypriots learned the new alphabet in a short time. Financial support was also provided by Turkey to facilitate the use of the new Turkish alphabet in Cyprus. For instance, the cost of new Latin block letters ordered from Germany for the Söz Gazette was paid. Activities undertaken to teach the new Turkish alphabet in Cyprus were successful in a short time frame with the support from Turkey.

This study examined the activities undertaken to ensure the adoption and use of the new Turkish alphabet by the Turkish Cypriots. Based on the findings, the study also presented the reflections and impact of the formation of modern Turkey on Turkish Cypriots. Data used for the study were composed of archived sources for the period, periodicals, revisions and memoirs.

STRUCTURED ABSTRACT

The reforms undertaken during the first years of Turkish Republic, specifically the reforms in education, language, culture and social fields, were adopted and embraced by the Turkish Cypriots in a short time. The Alphabet Reform, one of the most crucial one among the reforms of his period, was implemented simultaneously with Turkey. After the Law on the Adoption and Implementation of the Turkish Alphabet was passed in November 1, 1928, Turkish Cypriots started to use the new Turkish Alphabet without any pressure from Turkey.

In its annual congress held in August 5, 1928; Cyprus Turkish Teachers Association adopted the idea that the international number system and alphabet adopted to be implemented in Turkey would also be implemented in Cyprus. However, the Director of Education in Cyprus for English Colonial Administration objected to this idea. The teachers in the association who volunteered to teach the new Turkish Alphabet to public were deported. Faced with intense reactions of Cyprus Patriots,

English Colonial Administration had to abandon their decision against the implementation of the new Turkish Alphabet in Cyprus and a decision was made at a meeting held between Turkish representatives and English administrators in September 11, 1928 to utilize the new Turkish Alphabet at Turkish schools. The first step included the preparations made for Turkish officials, mukhtars and members (local authority) and imams to learn the new Turkish Alphabet. In addition to formal education at schools, non-formal education was used to teach the new Turkish Alphabet to public after school hours by voluntary teachers.

During this period, Cyprus Turkish Media launched a massive campaign to have the new Turkish Alphabet adopted and implemented in Turkey since this alphabet would be one of the most influential factors to create common feelings and thoughts and unity between Anatolian Turks and Cyprus Turks. Especially with encouragement from Ali Asaf Bey, Cyprus Consul of Turkey, the newspapers published news on alphabet reform daily. The public was fully informed of Language Committee’s meetings, their decisions made and all developments about the planned alphabet reform before the law on the Adoption and Implementation of the Turkish Alphabet was entered into force. Turkish Republic bore the costs for financing which was necessary to change the infrastructure required in the printing houses during the transition to the new alphabet in Cyprus and covered the circulation losses of the newspapers. For instance, Söz Newspaper of Mehmet Remzi (Okan) Bey who informed the Turkish Cypriot Community about the reforms in Turkey was regularly sent block letters by Mustafa Kemal Paşa’s decision to ensure that the voice of the Turks did not die away. In addition to Söz Newspaper, the newspapers of Birlik and Masum Millet also started to publish by using the new Turkish Alphabet with the support of the Turkish Government.

Apart from the newspapers, reading books were highly effective to teach the new Turkish Alphabet to public. The books on the new Turkish Alphabet sent from Turkey were distributed to public and these books were used to teach reading and writing at night schools. The new Turkish Alphabet was started to be implemented rapidly with the help of teachers sent from Turkey such as Kazım Nami Duru, İsmail Hikmet Ertaylan and Turgut Sarıca and teachers in the Turkish Cypriot Community. For instance, Suat Seyit Hanım, the director of Victoria Girls School, pioneered the practice of using the new Turkish Alphabet at a school for the first time. Cyprus Turkish High School, another long established educational institution of Cyprus, started to use the new Turkish Alphabet in 1929 with the decision of Educational Directorate. İsmail Hikmet (Ertaylan) Bey, the school principal, taught Turkish classes at the school and also wrote a reading book for primary schools called “Cyprus Turkish Alphabet”.

However, these positive developments came to a standstill following the October riots of 1931 in Cyprus. English Administration started to censor the press and took full control of education with the new education law. Since it was forbidden to send books from Turkey to Turkish schools in Cyprus, education was provided without books at the schools in Cyprus. Despite these difficulties, the new Turkish Alphabet was taught to public with the help of course offered in cultural

organizations. For instance Unity Hearth in Nicosia and Cyprus Turkish Teachers Association made extensive efforts in this regard.

Despite all the pressure from the English Administration, Turkish Cypriots made financial and moral contributions to War of Independence which started under the leadership of Mustafa Kemal Paşa in Anatolia at the end of WWI. With the Lausanne Peace Treaty signed after War of Independence ended with success, Turkish Republic had to accept that Cyprus belonged to England. Although a colonial administration was established on the island by the English, Turkish Cypriot never severed their ties with Turkey. Mutual social, cultural and sports contacts continued between Turkey and Turkish Cypriots at almost every stage. Turkish Consulate opened in Cyprus in 1925 by the Turkish Republic was influential in increasing the political and cultural relationships between Turkish Cypriots and Turkey.

The methods and tools used in Turkey were used in Cyprus to teach the new Turkish Alphabet. First of all, school programs that were compatible with those in Turkey were developed in Cyprus. Non-formal instructional tools were utilized to introduce and teach the new Turkish Alphabet to public. Hence, the new Turkish Alphabet was started to be used extensively in the island of Cyprus since 1929 at schools and government institutions in the same manner it was used in Turkey. Adoption of the new Turkish Alphabet in Cyprus was a crucial factor in continuing centuries-old cultural ties between the Turks in Anatolia and Turkish Cypriots and contributed to the generation of mutual thoughts and feelings. With the modernization movement that was actualized in the Republican Period, all of Atatürk's principles and reforms were adopted by Turkish Cypriots without any coercion. This alphabet reform undertaken in Cyprus played an important role to ingrain, maintain and sustain the values of modern Turkey in Cyprus.

This study examined the activities undertaken by Turkish Cypriots in the adoption and implementation of the new Turkish Alphabet. Document analysis, a qualitative research method, was utilized in the study since it focused on archived resources, periodicals, research and memoirs. In the light of the findings, the study also aimed to present how the formation of the modern Turkey as a process was reflected on Cyprus and its impact on Turkish Cypriots.

Keywords: Cyprus, Turkey, Atatürk, New Turkish Alphabet, Education.

Giriş

Kıbrıs Adası, 1571 yılında Osmanlı Devleti tarafından fethedilmiş, yaklaşık üç yüz yıllık Türk hâkimiyeti 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile sona ermiştir. Savaşın ardından düzenlenen Berlin Kongresi'nde İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ni desteklemesi karşılığında egemenlik hakkı Osmanlı Devleti'nde kalmak üzere Kıbrıs'ın yönetimi 4 Haziran 1878 yılında geçici olarak İngiltere'ye bırakılmıştır. Ada'nın yönetiminde hâkim millet konumunda bulunan Müslüman halkın Osmanlı Devleti'ne bağlı olarak haklarının korunmasına karar verilmiştir. (Akgün, 2014). Ancak I. Dünya Savaşı'nda, Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya'nın yanında savaşa girmesi üzerine İngiltere, Kıbrıs'ı tek taraflı olarak ilhak ettiğini açıklamıştır. (Uçarol, 2010: 952). Ardından da

Ada’yı savaş boyunca etkin bir askeri üs olarak kullanmış, Ada’nın stratejik konumunu Anadolu’nun işgali planı için değerlendirmek istemiştir. Savaş sırasında İngilizler tarafından 1916 yılında Kıbrıs’ta bir esir kampı kurulmuştur. Magosa’daki bu kampa Çanakkale’de ve diğer cephelerde esir düşen Osmanlı askerleri getirilip tutsak edilmiştir. (Yüksel, 2008: 165).

I. Dünya Savaşı sırasında Kıbrıs Türkleri bir taraftan Enosis’e karşı direnirken, diğer taraftan da İngiliz sömürge yönetiminin baskılarına maruz kalmış, siyasi, sosyal ve kültürel haklarından mahrum bırakılmıştır. Bu dönemde Ada’da 15 Rumca gazete yayınlanırken, Türkçe hiçbir gazetenin yayınlanmasına izin verilmemiştir.¹ (Bozkurt, <http://www.ekitap.kulturturizm.gov.tr> (ET: 12.02.2016) Bu baskılara rağmen, I. Dünya Savaşı’nın sona ermesinin hemen ardından, Müftü Mehmet Ziyaeddin Efendinin öncülüğünde, 10 Aralık 1918’de Lefkoşa’da bir Meclis-i Millî toplanması sağlanmıştır. Ada’nın her yanından gelen yaklaşık 200 delegenin katılımı ile gerçekleşen ve üç gün süren Milli Meclis’te Kıbrıs Türkleri, Ada’da Enosis’in gerçekleştirilmek istenmesinden endişe duyduklarını belirterek, Kıbrıs’ın Osmanlı Devleti’ne geri verilmesi ve uluslararası alanda haklarını savunmak için Paris Barış Konferansı’na bir hukukçu ile birlikte Müftü Hacı Mehmet Ziyaeddin Efendi’nin gönderilmesi gerektiğine karar vermişlerdir. Ancak İngiliz sömürge yönetimi bu karara karşı çıkarak Türk delegesinin Paris’e gitmesine izin vermemiştir. (Hocanın, 1989: 434).

Milli Mücadele Döneminde Kıbrıs’tan Anadolu’ya Yapılan Yardımlar

Kıbrıs Türkü Anadolu Türkü’nün daima yanında yer almış daha Balkan Savaşları sırasında maddi-manevi yardımda bulunmuş, savaş yaralılarına harcanmak üzere toplanan paraları İstanbul’a göndermiştir. I. Dünya Savaşı sırasında da aynı heyecanla ellerinden geldiğince Anadolu Türkü’ne yardım etmişlerdir. Kıbrıs Türk toplumu, I. Dünya Savaşı’nın ardından Anadolu’da Mustafa Kemal Paşa öncülüğünde başlatılan Milli Mücadele’yi İngiliz Sömürge yönetiminin tüm baskı ve engellemelerine karşın, elindeki tüm imkânlarla destekleme kararı almış, Mondros Mütarekesi’ni takiben Anadolu’da başlayan işgaller üzerine anavatanı yardımı koşturmuştur. (Yalçın vd, 200: 346).

Kıbrıs’ta I. Dünya Savaşı boyunca yayınlanmasına izin verilmeyen Türk gazeteleri 1919 yılından itibaren İngiliz sömürge yönetimi tarafından verilen izinle çıkarılmaya başlanmıştır. Bu dönemde basılmaya başlayan gazete ve dergilerden Doğru Yol, Söz, İrşad, Ankebut, Vatan, Hakikat ve Davul yaptıkları yayınlarla Milli Mücadele lehine ciddi bir kamuoyu oluşturmuşlardır. Özellikle Söz Gazetesinden Mehmet Remzi ve İrşad Gazetesinden Nazım Bey’in yazıları, Kıbrıs Türkleri’nin Milli Mücadele hakkında duyarlılıklarını daha da arttırmıştır. Ayrıca Ada’nın her yanında kurulan cemiyetler, kulüpler, dernekler kanalıyla da milli mücadele halka anlatılmış, bu kuruluşların sosyal etkinlikleri sayesinde Milli Mücadele’ye önemli miktarda maddi katkı sağlanmıştır. (Özoran, 1973: 921).

Kıbrıs Türkleri tarafından kurulan cemiyetler (Neşr-i Maarif, Muhacirin-i İslamiye’ye Yardım, Maarifi Geliştirme, Maarifi Himaye, Himaye-i Mekatip vb.) pek çok yardım faaliyeti düzenlemiştir. Muhacirin-i İslamiye’ye Muavenet ve Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, İngiliz sömürge yönetiminin engellemelerine rağmen yürüttükleri sosyal yardım faaliyetleri ile ön plana çıkmışlardır. Milli Mücadele döneminde Anadolu’ya yardım amacıyla Lefkoşe, Baf, Limasol, Mağusa ve Lefke’de 20’nin üzerinde oyun sahnelenmiştir. (İsmail ve Birinci, 1989: 218-219).

Gazetelerin ve cemiyetlerin faaliyetlerinin yanı sıra Kıbrıs Türklerinden Ahmet Çavuş, gemileri ile Anadolu’ya yük hayvanları taşımış, Gıneli Feriha Tuna Hanım, babasının gemisi ile

¹ Bu dönemde Kıbrıs Türkleri dünyadaki gelişmeleri ve Anadolu’daki haberleri Mısır’daki İngiliz haber ajansı Royter (Reuters)’e üye olan Türk Ocağı Kulübü sayesinde takip etmeye çalışmışlardır. Bkz. İsmail Bozkurt, “Atatürk ve Kıbrıs Kültürü”, *Uluslararası Atatürk ve Türk Halk Kültürü Sempozyumu*, <http://www.ekitap.kulturturizm.gov.tr> (ET: 12.02.2016)

yardım malzemeleri sevk etmiş, ayrıca kinin haplarını fesler içinde saklayarak Anadolu'ya geçirmiştir. İngilizlerin yasaklamasına rağmen kayıklarla pek çok genç Anadolu'ya geçmiş Milli Mücadele'ye katılmıştır.(Özkaya, 200: 68). Müsamere, sergi, film gösterimi gibi faaliyetler ve diğer sosyal toplantılar sırasında çeşitli açık artırmalar düzenlenerek toplanan yardımlar, Muhacirin-i İslamiye'ye Muavenet Cemiyeti aracılığıyla TBMM Başkanlığı'na gönderilmiştir. Anadolu'nun mali kaynakları neredeyse tükenme noktasına geldiği için gönderilen bu yardımlar, şükranla karşılanmış, Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti Başkanı Dr. Besim Ömer Bey tarafından Kıbrıs Evkaf Murahhası Musa İrfan Efendi'ye bir teşekkür berata gönderilmiştir. Ayrıca Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürü Ağaoğlu Ahmet Bey tarafından gönderilen mektupta Kıbrıs basınına ve özellikle Söz Gazetesine vatanperver yayınlarından dolayı teşekkürlerini ve şükranlarını iletmiştir.(Manizade, 1975:15-18).

Kıbrıs Türkleri Anadolu'daki bağımsızlık savaşını kendi savaşları olarak gördüğü için her türlü maddî manevî yardımı yapmaktan kaçınmamışlardır. Milli Mücadele'nin zaferle sonuçlanmasının ardından 9 Eylül 1922 tarihinde İzmir'in kurtuluşu duyulur duyulmaz Lefkoşa'da bir miting düzenlenmiş, Mustafa Kemal Paşa'ya kutlama mesajları göndermişlerdir.(Keser, 2007: 57).

Lozan Antlaşması Sonrası Türkiye Kıbrıs İlişkileri

Anadolu'daki Milli Mücadele'nin başarıyla sona ermesi, Kıbrıs Türklerinin gelecek endişesini gidermesine, moral ve güven duygusunun yükselmesine yol açmıştır.(İsmail ve Birinci, 1989: 48). Ancak Türkiye ile Müttefik Devletleri arasında imzalanan Lozan Antlaşması ile Kıbrıs Adası tamamen İngiltere'ye devredilmiştir. Antlaşmanın 16. maddesi ile Türkiye'nin özel komşuluk durumları yüzünden Kıbrıs'ın geleceği konusunda söz hakkına sahip olacağı belirtilmiş ve Ada'da yaşayan Türklere Hakk-ı Hıyar (Seçim Hakkı) tanınmıştır. Bu sayede adada yaşayan Türkler uyruklukları konusunda seçim yapılabilme hakkını kazanmışlardır.(Meray, 1969: 7).

"Türk vatandaşlığını seçenler yıllarca Türkiye'ye göç etmişlerdir. Bu göçler sonucunda 2000 yılı verilerine göre Türkiye'de 235.000, İngiltere'de 120.000, Avustralya'da 40.000, Amerika ve Kanada'da 17.000 Kıbrıslı Türk bulunduğu görülmektedir. (Açıkses ve Cankut, 2014: 1247)"

Kıbrıs'ın Lozan Antlaşması ile hukuken Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırları dışında kaldığının kabul edilmesinden sonra Ada, 10 Mart 1925'te İngiltere tarafından İngiliz toprağı olduğu kabul edilerek Taç (Kraliyet) Kolonisi ilan edilmiştir.(Soysal 200: 99-100). İngilizler diğer sömürgelerinde olduğu gibi Ada'nın yönetimine de yüksek komiserler yerine valiler atamaya başlamıştır. (Gürel, 1984: 114). Bu dönemde Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kıbrıs Türkleri ile olan ilgi ve alakası Türk toplumunun hakları ve adanın stratejik öneminden dolayı devam ettirilmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti tarafından Lefkoşa'da 1925 yılında bir konsolosluk (şehbenderlik) açılmıştır. Kıbrıs'ın ilk Türkiye konsolosu olarak da Ali Asaf (Güvener) Bey göreve getirilmiştir. Ali Asaf Bey Kıbrıs'ta gazete sahiplerini toplayarak sorunları hakkında bilgiler almıştır. Gazete sahiplerine Türkiye'den maddî yardım yapılacağını bildirmiştir. Yapılan toplantıda Doğru Yol ve Söz gazetelerinin sahipleri ayda 5'er liralık yardımın yeterli olduğunu belirtmişlerdir. Türkiye Cumhuriyeti tarafından Kıbrıs'taki gazetelere yapılan para yardımları ileriki yıllarda daha da artırılarak devam etmiştir.² (Nesim, 1989: 317).

² Görüşmede Birlik gazetesi sahibi Hacı Bulgurzade Ahmet Hulusi Efendi, para yardımını reddederek bütün gazetelerin ortaklaşa kullanacakları bir matbaa kurulmasını istemiştir. Bkz. Ali Nesim, "Kıbrıs Türklerinde Atatürk İlke ve İnkılapları", *Atatürk Araştırma Dergisi*, s.14 Ankara 1989, s. 317.

Konsolos Ali Asaf Bey’in dinamik kişiliği ve çalışkanlığı sayesinde kısa sürede Lozan Antlaşması’nın 21. Maddesi uyarınca Türkiye’ye göç etme hakkını kullanan 7-8 bin civarındaki Türk’ün Anadolu’ya göçünün resmi işlemleri gerçekleştirilmiştir. Lozan Antlaşması gereğince, Türkiye’ye göç etmek isteyen Kıbrıs Türklerinin Anadolu’da iskan edilecekleri yerler ve onlara sağlanacak araziler hakkında Kıbrıs Konsolosluğunun ve Türk Hükümeti’nin ortak müzakereleri sonunda çalışmalar yapılmıştır.(BCA 30..18.1.197-85 /16.77..6, 07.12.1925). Ada’dan Anadolu’ya göç eden Kıbrıs Türkleri yoğun olarak Konya, Muğla, Adana ve Mersin havalisine yerleştirilmiştir.(Akgün, 2012: 319). Bu arada Ali Asaf Beyin konsolos olarak bulunduğu sırada Kıbrıs’ta Hilâl-i Ahmer ve Himaye-i Etfal cemiyetleri yeniden örgütlenmiştir. Bunda Çocuk Esirgeme Kurumu Başkanı Dr. Fuat Umay Bey’in 1925 yılında Kıbrıs’a gelmesi ve burada kaldığı süre içerisinde birçok Türk köyünü ziyaret etmesi etkili olmuştur.(Nesim, 1989: 319).

Ancak Kıbrıs’taki Türkiye konsolosluğu bilinmeyen nedenlerden dolayı 1927 yılı başlarında kapatılmıştır. Adadaki Türk topluluğunun yoğun talepleri üzerine 1928 yılında Kıbrıs Konsolosluğu yeniden açılmış ve Ali Asaf Bey de konsolos olarak tekrar atanmıştır. Konsolosluğun öncülüğünde, Ada’da 1925 yılından itibaren ilkokullarda, köylerde ve kasaba kulüplerinde Türkiye’de Cumhuriyet’in ilan tarihi olan “29 Ekim” millî bayram olarak kutlanmaya başlanmıştır. Lefkoşa’daki Birlik Ocağı, Türk Ocağı, Türk Dar’üelhanı, Türk Esnaf Kulübü ve Türk Derneği ve spor kulüpleri başta olmak üzere İngiliz sömürge yönetiminin karşı çıkmasına rağmen Konsolosluğun sağladığı Türk bayrakları ile Kıbrıs Türkleri evlerine, dükkânlarına bayraklar ve Atatürk’ün resimlerini asmış, gece kutlama törenleri ve fener alayları düzenlenmiştir. Bu kutlamalar çerçevesinde Leymosun Türk Ocağı tarafından 1929 yılı Cumhuriyet Bayramında Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa’ya bir kutlama telgrafı gönderilmiştir.(Nesim 1989: 318)

Kıbrıslı Türkler ve Türkiye Türkleri arasında ortak millî bayramların kutlanmasının yanı sıra Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulduğu ilk yıllardan itibaren Türkiye ile Kıbrıs Türk toplumu arasında çok sayıda kültürel, toplumsal ve sportif faaliyetler gerçekleştirilmiştir.(Gazioğlu, 1996: 226-227). Türkiye’den tiyatro toplulukları, ses sanatçıları ve futbol takımları adayı ziyaret etmiştir. Kıbrıs Türk toplumu ile Türkiye arasındaki bağlar hiç kopmamış, uluslararası konjonktür gereği, bağlı olduğu ittifaklar ve dahil olduğu antlaşmalar gereği Türkiye, bu dönemde daha çok Ada’daki Türklerle ilişkisini kültürel düzeyle sınırlı tutmaya çalışmıştır.(Yüksel, 2008: 166).

Yeni Türk Alfabesinin Kıbrıs’ta Uygulanması

Türkiye’de Cumhuriyet’in ilk yıllarında özellikle eğitim-öğretim, dil, kültür ve sosyal alanlarında gerçekleştirilen inkılaplar Kıbrıs Türkleri tarafından da kısa sürede benimsenip kabul edilmiştir. Bu inkılapların en önemlilerinden birisi olan Harf İnkılabı da Türkiye ile eş zamanlı olarak uygulanmaya başlanmıştır.1 Kasım 1928 yılında yürürlüğe giren “Türk Harflerinin Kabul Edilmesi Hakkındaki Kanun” dan sonra Kıbrıs Türkleri de yeni Türk alfabesini hiçbir zorlama olmaksızın benimsemeye başlamışlardır.

Anadolu Türkü ile Kıbrıs Türkü arasındaki ortak duygu, düşünce birliğinin yaratılmasında en önemli faktörlerden birisi olan yeni Türk alfabesinin Kıbrıs’ta kabul edilmesi ve uygulanması için Kıbrıs Türk Basını tarafından büyük bir kampanya yürütülmüştür. Türkiye Konsolosu Ali Asaf Bey’in de gazeteleri teşvikiyle alfabe değişikliği hakkında haberler günün gününe halka aktarılmıştır. Türk Harflerinin Kabul Edilmesi Hakkındaki Kanun yürürlüğe girmeden önce Dil Heyeti’nin yaptığı toplantılar, aldığı kararlar, yapılması düşünülen alfabe değişikliği ile ilgili bütün gelişmeler ayrıntılarıyla yansıtılmıştır. Örneğin 16 Ağustos 1928 tarihinde Söz Gazetesinde yer alan haberde; Latin Harfleri ile ilgili komisyonun görevini tamamlayıp, bu harfleri Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa’ya teslim ettiği ve kabul edilen şekli ile yasa olarak hazırlanıp meclise sunulacağı belirtilmiştir.(Söbez, 1928: 1 Ek:1). Yine 23 Ağustos 1928 tarihli Söz Gazetesinde “Dil Heyeti kararı

verdi ve ilk mekteplerin ilk sınıflarında Latin harflerle tedrisat yapılacaktır.” haberi yer almıştır.(Söz, 1928: s1). Söz Gazetesinin dışında diğer Kıbrıs Türk gazeteleri de Türkiye ile birlikte yeni Türk alfabesinin kabul edilip uygulanması için yayınlar yapmaya devam etmişlerdir.(Yurdakul, 2002: 87-88).

Kıbrıs’ta yeni Türk alfabesinin benimsenmesi için Kıbrıs Türk Muallimin Cemiyeti de üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmiştir. Cemiyet, 15 Ağustos 1928 tarihinde gerçekleştirdiği yıllık kongresinde, Türkiye’de kabul edilen uluslararası rakamların ve yeni Türk alfabesinin Kıbrıs’ta da benimsenmesi fikrini görüşmüştür. Cemiyet başkanı Teki Bey’in, “Latin harfleri Türkiye’de kabul edildiği zaman, Kıbrıs’ta da aynen kabulü ve beynelmilel rakamların şimdiden mekteplerde tatbiki kabul edilmelidir.” şeklinde verdiği önerge, oy birliği ile kabul edilmiştir. İngiliz sömürge yönetiminin Kıbrıs Maarif Müdürü Canon Newham, alınan bu karara karşı çıkmıştır. Yeni Türk alfabesini halka gönüllü olarak öğretmek isteyen cemiyet üyesi öğretmenler de Kıbrıs’ın uzak köylerine sürgüne gönderilmiştir.(Akgün, 2006: 388).

Fakat Kıbrıs’ta yeni Türk alfabesini uygulamak isteyen Kıbrıs Türkleri İngiliz Maarif Müdürünün bu kararına karşı çıkarak tepki göstermişlerdir. Kıbrıs Türklerinin gösterdiği yoğun tepki üzerine İngiliz sömürge yönetimi, yeni Türk alfabesini Kıbrıs’ta uygulatmama kararından vazgeçmek zorunda kalmıştır. Türk temsilciler ve İngiliz yöneticiler arasında bir toplantı daha gerçekleştirilmiştir. Kıbrıs Türkleri adına Evkaf Dairesi’nde Okullar Komisyonu üyesi Müftü Hürremzade Hakkı Efendi, Evkaf Murahhası Münir Bey, Milletvekili Eyüp Bey ve Maarif Müdürü Canon Newham arasında 11 Eylül 1928’de düzenlenen toplantı sonunda yeni Türk alfabesinin Türk okullarında okutulmasına karar verilmiştir.³

Toplantıda alınan karar şu sözlerle ifade edilmiştir:

“Yeni Türk harflerinin Türk mekteplerine tatbik ve teşmili na-kaabül-i içtinap bir lüzum ve zaruret olduğu hakkında Dr. Eyyüp Bey tarafından ileri sürülen teklif ittifak-ı ara ile tasvip edilmiş ve bilumum mektep müdürleri ile köy muallimlerinin de bu babda tamim yapılması karargir olmuştur.”

İngiliz Sömürge yönetiminin Maarif Müdürü Newham, 25 Eylül 1928’de yayınladığı bir bildiri ile 1928-29 eğitim öğretim yılından itibaren okullarda yeni Türk alfabesi ile öğrenim yapılacağını şu sözlerle duyurmuştur:

“İlan

Gelecek sene-i tedrisiyede, Cezire-i mekatib-i İslamiyesinde tedris edilecek kitaplar Latin harfıyla, yani yeni Türk harfleriyle tab edileceğinden bilumum muallimin ve muallimatın sene-yi tedrisiye-i hazıra esnasında işbu yeni harflerle istinas hasıl eylemeye ve şakirdani de o yolda hazırlamaya gayret eylemeleri ehemmiyetle ihzar olunur.

Kıbrıs Müstemlekesi Maarif Müdürü

C. Newham”(Nesim, 1989: 319).

Alınan bu kararlardan sonra 3 Ocak 1929 yılında yapılacak Türkçe hükümet imtihanları için yeni Türk alfabesi ile basılan kıraat kitabının okutulacağı da belirtilmiştir.

Yeni Türk alfabesi ile ilgili herhangi bir yasal düzenleme yapılmadan Türkler arasında kısa sürede uygulanmaya başlanmıştır. Uygulama yaklaşık bir buçuk yıl sürdükten sonra İngiliz sömürge

³ Bu karar 13 Eylül’de yayınlanan Söz Gazetesinde “Yeni Türk harflerini benimsemek vazifemizdir.” başlığıyla halka duyurulurken, Gazete’nin 20 Eylül’de çıkan nüshasında da yeni Türk alfabesinin kabul edileceği haberine yer verilmiştir. Bkz Söz Gazetesi 20 Eylül 1928.

yönetimi tarafından Türk toplumunun ileri gelenlerinden oluşturulan bir komisyona 1930 yılının Nisan ayında bir rapor hazırlanmıştır. Hazırlanan raporda, yeni Türk alfabesinin Türk memurlar, köy muhtar ve azaları ile imamların öğrenmesinin ve hükümete yapılacak her türlü müracaatın 1931’den itibaren yeni Türk alfabesi ile yapılmasının gerekli olduğu ve ayrıca, öğretmenlerin okullar kapandıktan sonra halka yeni alfabeği öğretmesinin yerinde olacağı belirtilmiştir.(İsmail ve Birinci, 1989: 218-219).

Yeni Türk Alfabesinin Kıbrıs’ta Uygulanmasında Söz Gazetesi Ve Mehmet Remzi Bey’in Rolü

Gazeteler, yeni Türk alfabesinin Kıbrıs’ta uygulanmaya başlanmasının en önemli sacayağını oluşturmuş, yeni alfabeği daha yasal hale gelmeden kullanmaya, yazı başlıklarını ve rakamlarını yeni harfler ile yazmaya başlamışlardır. Ancak Türkiye’de olduğu gibi Kıbrıs’taki gazetelerin de teknolojik alt yapılarının yeni alfabeğe geçiş için yeterli olmadığı görülmüş, Latin esasına dayalı yeni Türk alfabesinin matbaa harfleri Avrupa’dan ithal edilerek gazetelerin ihtiyaçları giderilmeye çalışılmıştır. Türkiye’de gazetelerin kısa sürede Arap harflerinden Latin harflerine geçişi için matbaalarında yapacakları alt yapı değişikliği için gerekli finansman ile bu gazetelerin ilk yıllardaki yaşadıkları tiraj kayıplarını hükümet merkezi bütçeden karşılamıştır.(Kılıç, 2012: 220).

Benzer bir uygulama Kıbrıs’ta Söz Gazetesi için de gerçekleştirilmiştir. Mehmet Remzi (Okan) Bey’in çıkardığı Söz Gazetesi; Milli Mücadele’ye destek vermiş, Türkiye’de yapılan yenilikleri Kıbrıs Türk toplumuna aktarmıştır.⁴ Mehmet Remzi Bey’in bu çabası Türkiye Cumhuriyeti tarafından daima desteklenmiş, gazetesini düzenli olarak yayınlatabilmesi için para ve matbaa teçhizatı sağlanmıştır. Örneğin daha Harf İnkılabı yapılmadan 23 Şubat 1927 tarihinde Söz Gazetesine İstanbul’dan matbaa harfleri gönderilmiş,⁵ 8 Mart 1927 tarihinde Söz Gazetesi sahibi Mehmet Ramazan Bey’e gönderilen matbaa harfleri teslim edilmiştir.(BCA030.10.28.159.2, 08.03.1927).

Türkiye’de Harf İnkılabının yapılmasına karar verildikten sonra Söz Gazetesinin sahibi Mehmet Remzi Bey, Matbaası için Almanya’ya harf sipariş etmiştir. Bir rastlantı sonucu Söz Gazetesinin siparişte bulunduğu firmaya Türkiye’deki gazeteler de sipariş vermişlerdir. Alman firması Türk Hükümeti’ne faturayı gönderirken yanlışlıkla Söz Gazetesi’nin hesabını da eklemiştir. Bu konuda görevli olan Naşit Uluğ Bey durumu Mustafa Kemal Paşa’ya bildirince, Mustafa Kemal Paşa da “Söz’ün siparişi tarafımızdan ödensin Kıbrıs’ta Türk sesi sönmesin” demiştir.(Manizade, 1975:18).

Harf İnkılabı yapıldıktan hemen sonra 10 Kasım 1928 tarihinde Mehmet Remzi Bey’in ısrarla Türkiye’den yeni matbaa harfleri talep ettiği görülmektedir.(BCA 030.10.00.83.548.2.10.11.1928). Yeni matbaa harflerinin gönderilmesi üzerine Söz Gazetesi sahibi ve başyazarı Mehmet Remzi Bey’in, 25 Ocak 1929 tarihinde, “Lütfen göndermiş olduğunuz bir sandık içerisinde 87 kiloluk yeni harfleri aldım. Katlandığınız külfet ve meşakkate teşekkür ederim. Yalnız harfler tertip edilirken başlık için büyük puntoluk harf konulmamıştır. Fırsat bulup da bu nevi harflerden bir miktar gönderirseniz bizi daha ziyade minnettar etmiş olursunuz. Hürmet ve minnettarlığımızı arz eder ve muvaffakiyetinizi temenni eylerim efendim” şeklinde, şükran sözlerini

⁴ Mehmet Remzi Okan, Türkiye’deki Milli Mücadele’ye verdiği destek ve Milli Meclisi toplama çabaları nedeniyle öğretmenlik görevinden alınmıştır. Çıkardığı Söz Gazetesi ile İngiliz sansürünün baskılarına rağmen çalışmalarını sürdürmüştür. Atatürk’ün emri ile gönderilen bir yazı ile Kurtuluş Savaşı’na yaptığı katkılardan dolayı kutlanmıştır. 1931 yılında Necati Özkan’ın önderliğinde toplanan Milli Kongre’nin örgütleyicilerinden biri olmuştur. 1931 isyanından sonra ise siyasi faaliyetler yasaklanıp basına sansür gelince Türkiye’ye göç etmiş ve 1942 yılında İstanbul’da vefat etmiştir. [http://www.biyografi.net.\(ET: 12.03.2016\)](http://www.biyografi.net.(ET: 12.03.2016))

⁵Gönderilen matbaa harfleri yanlışlıkla Beyrut’a kadar gitse de 15 gün sonra Kıbrıs’a ulaşmıştır. Bkz. BCA, (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi), *Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü*, 030.01.10.59.6.3, 24.03.1927.

içeren bir mektup göndermiştir.(BCA 030.10.83.548.2, 26.02.1929 Ek: 2) Mehmet Remzi Bey'in yeni harflerle ilgili isteğine yönelik olarak da derhal İstanbul'la irtibata geçilmiş ve iki sandık harf satın alınarak Kıbrıs'a yollanmıştır.(BCA 030.10.83.548.2, 26.02.1929 Ek: 3). Gazeteye aralıklarla matbaa harflerinin gönderilmesi yanında 1929'dan itibaren iki ayda bir belli miktarda para yardımıyla da bulunulmuştur.

Gazeteler teknik alt yapılarının tamamlanmasından ve kamuoyunun yeterince aydınlatılmasından sonra ağırlıklı olarak yeni Türk alfabesi ile çıkmaya başlamıştır. Örneğin 4 Ekim 1928 tarihli Söz Gazetesi, eski Türkçe olan başlığını değiştirerek, yeni Türk alfabesinden oluşan bir başlıkla yayınlanmaya başlanmıştır. Gazete Harf İnkılabı'nın yürürlüğe girdiği 1 Kasım 1928'den itibaren de Kıbrıs'ta Latin alfabesine geçen ilk Türk gazetesi olmuştur. Gazetenin haberleri bir süre hem Türkçe hem de Osmanlıca verilmiştir. Söz Gazetesinin 1 Ocak 1929 tarihinden sonra başlığının etrafındaki tüm yazılar değiştirilmiş, zaman içinde gazete tümüyle yeni Türk alfabesi ile yayınlanmaya başlamıştır. Kıbrıs'ta yeni Türk alfabesiyle ilk basılan gazete olan Söz, aralıklarla düzenlediği kampanyalarla yeni Türk alfabesinin toplumda tanınması ve benimsenmesinde önemli rol oynamıştır.⁶(Kıbrıs'ta Söz Gazetesi'nin dışında Birlik gazetesi ve 1934 yılından itibaren Masum Millet Gazetesi yeni Türk alfabesi ile yayınlanmaya başlamıştır.)(İsmail ve Birinci, 1989: 225 Ek: 4,5)

Kıbrıs'ta yeni Türk alfabesinin halka öğretilmesinde gazetelerin yanı sıra kıraat kitapları da bir hayli etkili olmuştur. Türkiye'den gönderilen yeni Türk alfabesiyle ilgili kitaplar, Lefkoşa'da kitabevi işleten Lütfi ve Seyfi Bey'ler tarafından halka dağıtılmıştır. Kısa sürede Ada'da yeni Türk alfabesi ve Uluslararası Rakamlar Türkiye ile birlikte uygulanmaya başlanmış, 1928-29 eğitim öğretim döneminden itibaren yeni Türk alfabesi ile eğitim öğretim yapılmaya başlanmıştır. Okul çağını aşmış kişiler için de Türkiye'deki Millet Mektepleri örneğine uygun olarak Kıbrıs'ta da gece Mektepleri açılmış ve okuma yazma bilmeyen insanlarla yeni alfabeyle öğrenmek isteyenlere burada eğitim vermeye başlanılmıştır.(Emgili, 2015: s.392).

Yeni Türk Alfabesinin Kıbrıs'taki Okullarda Uygulanması

Türkiye, Kıbrıs'ta yeni Türk alfabesinin yaygınlaşmasının yanı sıra eğitim-öğretim ve kültür faaliyetleri için de katkı sağlamıştır. Gerek Türkiye'den gönderilen Kazım Nami Duru (1925), İsmail Hikmet Ertaylan (1933), Turgut Sarıca (1935) gibi öğretmenler ve gerekse Kıbrıs Türk toplumu içinden yetişen öğretmenler sayesinde yeni Türk alfabesi hızla uygulanmaya başlanmıştır. Örneğin 1925 yılında Viktorya Kız Lisesine müdüre olarak atanan Suat Seyit Hanım, yeni Türk alfabesinin ilk defa bir okulda uygulanmasına öncülük etmiştir. Suat Seyit Hanım Kıbrıs Maarif Müdürlüğü'nün yeni Türk alfabesini daha uygulama kararı almadan önce lise son sınıf öğrencilerine öğretilmesini başlatmıştır. Kıbrıs'ın en köklü eğitim kurumlarından bir diğeri olan Kıbrıs Türk Lisesinde de 1929 yılında Maarif Müdürlüğü'nün kararı üzerine yeni Türk alfabesi ile eğitim-öğretime başlanılmıştır.⁷ Okulun 1933-1934 yıllarında müdürlüğünü yürüten İsmail Hikmet (Ertaylan) Bey okulunda Türkçe

⁶ Mehmet Remzi Bey'in Gazetesi, Kıbrıs'ta baş gösteren 1931 isyanından sonra kapatılmıştır. Ardından Mehmet Remzi Bey Türkiye'ye göç etmiş ve 1942 yılında İstanbul'da vefat etmiştir. Kızı Vedia Okan tarafından gazete 1944 yılında Lefkoşa'da Türkiye Cumhuriyeti'nin desteğiyle yeniden çıkarılmaya başlanmıştır. Bkz. BCA, *Başbakanlık Muameleat Genel Müdürlüğü*, 30.10.0.0.85.561.17, 13.07.1944.

⁷ Viktorya İslam İnas Sanayi Mektebi, 1901-1902 yılında Lefkoşa'da kurulmuş olup, Kıbrıs Türkleri'nin o dönemdeki en önemli okullarından birisidir. Kıbrıs Türkleri'nin yardımseverlerinin para ve arsa bağışlarıyla açılan okulun adının "Viktorya" olmasını ufak para yardımı karşılıklı İngiliz Yönetimi şart koşmuştur. Kıbrıs Türk Lisesi, 1862 yılında rüştiye olarak kurulmuş, 1897 yılında idadiye dönüştürülmüş, 1925 yılında da Kıbrıs Türk Lisesi olarak öğretim yapmış olan okul, yeni Türk alfabesini uygulayan Türk okullarının başında gelmektedir. Bkz. Ali Suha, "Kıbrıs'ta Türk Maarifi", *Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1971, s.226.

dersleri verdiği gibi ilkokullar için “Kıbrıs Türk Alfabesi” adıyla bir okuma-yazma kitabı da yazmıştır.(Özkul ve Akçansoy, 2008: 417-420).

Kıbrıs’ta 1931 isyanı sonrasında basına sansür koyan İngiliz yönetimi, eğitimi de çıkardığı maarif kanunu ile tamamen kendi kontrolü altına almıştır. Öncelikle Kıbrıs’taki Türk okullarına Türkiye’den kitap getirtilmesinin yasaklanmasına karar vermiştir. Bu kararlar alfabe kitaplarının dışında neredeyse bütün ders kitaplarının Türkiye’den getirildiği Kıbrıs’ta okullarda kitapsız eğitim-öğretim dönemi başlamıştır. Ancak Kıbrıs’ta fedakârca görev yapan öğretmenler eğitimin temel araç gereci olan kitaplar olmaksızın da yeni Türk alfabesi ile eğitim-öğretimi sürdürmeye devam etmişlerdir.(Suha, 1971: 226).

Yeni Türk alfabesi okulların dışında çeşitli kültür kuruluşlarında düzenlenen kurslarla da halka öğretilmeye çalışılmıştır. Örneğin Lefkoşa’da Birlik Ocağında Kıbrıs Türklerinin yeni Türk alfabesini öğrenmesi için kurslar açılmıştır. Kıbrıs Türk eğitimi ile Türkiye eğitim sistemi arasında bir bağ oluşturulması için çaba gösteren Kıbrıs Türk Muallimin Cemiyeti 1918 yılında kurulmuştur. Lefkoşa başta olmak üzere kaza ve köylerde Kıbrıs Türk Muallimin Cemiyeti üyesi olan öğretmenler tarafından kurslar düzenlenmiştir.(Özkul ve Akçansoy, 2008: 418). Yeni Türkiye Cumhuriyeti Kıbrıs’ta öğrencilerin iyi eğitim almasını sağlamak için önemli adımlar atmış, idealist yönetici ve öğretmenleri Kıbrıs’taki Türk okullarına görev yapmak üzere görevlendirdiği gibi, Kıbrıs’ta doğan Türk gençlerinin Türkiye’de yükseköğrenim görmelerine de imkân sağlamıştır.(İsmail ve Birinci, 1989: 88). Yeni Türk harfleri aradan çok zaman geçmeden Kıbrıs’ın yanı sıra, Yunanistan, Bulgaristan, Yugoslavya, Romanya gibi ülkelerde yaşayan Türklerce de benimsenmiştir. (Korkmaz, 2009: 1478).

Sonuç

I. Dünya Savaşı sonunda Kıbrıs Türkleri Mustafa Kemal Paşa’nın önderliğinde Anadolu’da başlayan Milli Mücadele’ye İngiliz sömürge yönetiminin bütün baskılarına rağmen maddi manevi katkıda bulunmuşlardır. İngilizler tarafından Ada’da bir sömürge yönetimi kurulmuş olmasına rağmen Kıbrıs Türkleri Türkiye ile sosyal, kültürel ve sportif alanlarda sürekli bir ilişki içerisinde olmuşlardır. Türkiye Cumhuriyeti’nin 1925 yılında Kıbrıs’ta açtığı Konsolosluk, Kıbrıs Türkleri ile Türkiye’nin siyasi ve kültürel ilişkilerin arttırılmasında etkili olmuştur.

Türkiye’de gerçekleştirilen alfabe değişikliğinin İngiliz yönetiminin bütün baskılarına rağmen Kıbrıs’ta kabul edilerek uygulanmasına karar verilmiştir. Yeni Türk alfabesinin Kıbrıs’ta tanıtılmasında, benimsenmesinde bazı Türk Gazeteleri başta Söz gazetesi olmak önemli rol oynamıştır. Kıbrıs’ta yeni Türk alfabesinin öğretiminde Türkiye’de kullanılan yöntem ve araçlar kullanılmıştır. Öncelikle Türkiye’deki okul programlarına uygun Kıbrıs’ta da eğitim ve öğretim programları oluşturulmuştur. Okul çağını geçmiş halka ise yaygın eğitim araçları devreye sokularak kısa sürede yeni Türk alfabesi tanıtılıp, öğretilmiştir. Böylece yeni Türk alfabesi Türkiye’de olduğu gibi Kıbrıs adasında da 1929 yılından itibaren okullarda, devlet dairelerinde yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Kıbrıs’ta yeni Türk alfabesine geçilmesi Anadolu Türkü arasında yüzyıllardır var olan kültürel bağların devam ettirilmesi açısından önemli bir faktör oluşturmuştur. Alfabe birliği Anadolu Türkü ile Kıbrıs Türkü arasındaki ortak duygu, düşünce birliğinin yaratılmasında katkı sağlamıştır. Türkiye’de Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen modernleşme hareketleri ile Atatürk İlke ve İnkılâpları Kıbrıs Türkleri tarafından da benimsenmiş ve uygulanmaya çalışılmıştır, Atatürk’ün oluşturduğu modern Türkiye değerlerinin Kıbrıs’ta yaygınlaşıp kökleşmesinde rol oynamıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv

- BCA (1925). (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi), *Bakanlar Kurulu Karar Ekleri*, 30..18.1.197-85 /16.77..6, 07.12.
- BCA (1927). (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi), *Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü*, 030.01.10.59.6.3, 24.03.
- BCA (1928). *Başbakanlık Muamalat Genel Müdürlüğü*, 030.10.00.83.548.2.10.11.
- BCA (1927). *Başbakanlık Muamalat Genel Müdürlüğü*, 030.10.28.159.2, 08.03.
- BCA (1929). *Başbakanlık Muamalat Genel Müdürlüğü*, 030.10.83.548.2, 26.02.
- BCA (1944). *Başbakanlık Muamalat Genel Müdürlüğü*, 30.10.0.0.85.561.17, 13.07.1944.

Süreli Yayınlar

- Söz Gazetesi* (1928). 20 Eylül.
- Söz Gazetesi* (1928). “Yeni Harfler” 16 Ağustos, s.1

Kitaplar ve Makaleler

- Açıkses, E. ve Cankut, A. (2014). Kıbrıs Meselesinin Tarihsel Gelişimi Ve Uluslararası Hale Gelme Sebepleri. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 9(4), 1241- 1259.
- Akgün, Sibel (2006). “Atatürk İlke ve İnkılâplarının Kıbrıs’a ve Kıbrıs Türk Kadınlarına Yansımaları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.22, Ankara, s. 388.
- Akgün, S. (2014). İngiliz Yönetiminin İlk Döneminde Bürokratik Grup Olarak Kıbrıslı Müslüman Liderliğin Osmanlı İmparatorluğu İle Olan İlişkileri (1878- 1914). *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 9(4), 1-13.
- Bozkurt, İsmail (2016). “Atatürk ve Kıbrıs Kültürü”, *Uluslararası Atatürk ve Türk Halk Kültürü Sempozyumu*, <http://www.ekitap.kulturturizm.gov.tr> (ET: 12.02.2016)
- Emgili, Fahriye (2015). “İngiliz Yönetiminde Kıbrıs Türkleri Ve Atatürk Devrimlerine Bakışları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 41, Aralık, s. 392.
- Gazioğlu, Ahmet (1996). *İngiliz Yönetiminde Kıbrıs (1878- 1952) Enosis Çemberinde Türkler*, Kıbrıs Araştırmaları ve Yayın Merkezi Yay., Ankara.
- Gürel, Şükrü S. (1984). *Kıbrıs Tarihi 1878-1960*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Hocanın, Yusuf Ziya (1989). “Birinci Dünya Savaşında Kıbrıs 1914-1918”, *Milletlerarası Kıbrıs Sempozyumu*, Dördüncü Askeri Tarih Semineri, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, s. 434.
- <http://www.biyografi.net>.(ET: 12.03.2016)
- İsmail, Sabahattin-Birinci, Ergin (1989). *Atatürk Döneminde Türkiye- Kıbrıs İlişkileri 1919-1938*, Akdeniz Haber Ajansı Yayınları, İstanbul.

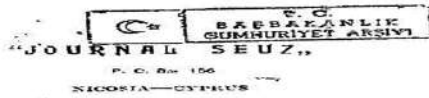
- Keser, Ulvi (2007). “Genç Türkiye Devleti’nin Cumhuriyet Kazanımları ve Bunların Kıbrıs Türk Toplumuna Yansımaları”, *ÇTTAD*, VI/14, (Bahar), s.57.
- Korkmaz, Z. (2009). Alfabe Devriminin Türk Toplumı Üzerindeki Sosyal Ve Kültürel Etkileri. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4(3), 1469- 1479.
- Kılıç, Fahri (2012). *Yeni Türk Alfabesinin Kabulü ve Öğretilmesinde Kullanılan Yöntemler-Araçlar*, (Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara.
- Manizade, Derviş (1975). *Kıbrıs Dün Bugün Yarın*, Kıbrıs Türk Kültür Derneği Yayınları, Yayıncılık Matbaası, İstanbul.
- Meray, Seha (1969). *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler*, TII- CII, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara.
- Nesim, Ali (1989). “Kıbrıs Türklerinde Atatürk İlke ve İnkılapları”, *Atatürk Araştırma Dergisi*, s.14 Ankara, s. 317.
- Özkaya, Yücel (2000). “Türk Ulusal Kurtuluş Savaşında Kıbrıs Atatürk Devrimlerinin Kıbrıs’a Yansıması”, *Kıbrıs’ta Türk Varlığı Sempozyumu*, Emekli Subaylar Derneği Yayınları, Lefkoşa, s.68.
- Özkul, Ali Efdal-Akçansoy, Yurdağül (2008). “Yeni Türk Harflerinin Kıbrıs’ta Kullanılması Ve Yaşanan Problemler” *80.Yılında Harf İnkılabı Uluslararası Sempozyumu*, Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul.
- Özoran, Beria Remzi (1973). “Anadolu Kurtuluş Savaşı Yıllarında Kıbrıs’ta Türk Basını”, *VII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. II, Ankara, s.921.
- Akgün, Sibel (2012). “Atatürk Dönemi Türkiye Ve Kıbrıs Türk Toplumı İlişkileri (1923-1938)” *The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume 5 Issue 1, p. 1-14, February.
- Soysal, İsmail, *Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları*, C.I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.
- Suha, Ali (1971). “Kıbrıs’ta Türk Maarifi”, *Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, s.226.
- Uçarol, Rıfat (2010). *Siyasi Tarih (1789-2010)*, Der Yayınları, İstanbul.
- Yalçın, Durmuş vd. (2000). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- Yiğit Yüksel, Dilek (2009). “Kıbrıs Türk Milli Mücadelesi (1914-1958)”, *Hacettepe Üniversitesi Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.VIII, S.18-19, Bahar- Güz Ankara, s.165.
- Yurdakul, Erdal (2002). *Kıbrıs Türkleri ve Atatürk İnkılâplarının Kıbrıs’ta Uygulanması*, Genelkurmay Askeri Tarih Ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara.

EKLER

Ek:1 Kıbrıs'ta yayımlanan Söz Gazetesi'nin 16 Ağustos 1928 tarihli "Yeni Harfler" konulu haberi

Ek:2 Söz Gazetesi'ne gönderilen yeni matbaa harfleri için Mehmet Bey'in teşekkür yazısı BCA. O30.10.00.83.548.2

«Söz» غن تهسی
پست قوشون ۱۹۶
لقوقه - قبرص

20/11/1929

M. Kadim Beyoğlu

Müftülem Beyoğlu

Sultan göndermiş olduğunuz bir
sancak içerisinde 57 kilo ağırlığında yeni harfleri
aldım. Hatırladığınız müddet ve masafkate
teşekkür ederim. Yalnız harfler teslim edilmiş
iken sancak için de yine benzer bir
konumun. Farsat bulupta bu yeni harfleri
bir mektup gönderdim. Bizi daha ziyade mi-
netlâretinin olacağını.

Hüsnü ve muvaffakiyetleri temenni ederim. Mektupumun
ve muvaffakiyetleri temenni ederim. Mektupumun

M. Kadim

-Sif. Beyoğlu - sahibi

030 10 83 548 2

5

Ek:3 Söz Gazetesi'ne para yardımı yapıldığına ilişkin makbuz. (BCA.030.10.00.85.548.2)

Türkiye Cumhuriyeti Başvekalet Maaşlarat Müdürü Ş: 2		Dosya İşaretleri 5 159	
C. C. ERBAKANLIK CUMHURİYET ARSIVI			
Gelen	Tarihi	Hazine Kurak Muavinliğine Kıbrısta çıkan Söz gazetesine ikinci defa gönderilen harflerin beşli olan seksten tıra 1/2 bantasına tevdiat gönderilmiştir. Beşli olduğunun kanıtı şari mütemmen madir efendinin yazı. B. v. M. S.	
Evrakın	Nömerosu		
Müevvit			
Tevvit tarihi	24/2/30		
Maavin	25		
Mabeyriz			
Tebviz tarihi			
Mukabele edenler			
Sadık Nöme - rosu	Ummi Hususi		
Nerbutata			
Sovk tarihi	26-2		
Mukayyidin imzası			
5 159		030 10 85 548 2	

Ek:4 Söz Gazetesi, 1930 yılında düzenli olarak yeni Türk alfabesi ile yayımlanmaya başlamıştır.

Ek:5 Kıbrıs Söz Gazetesi'ne yeniden yayınlanması için 1944 yılında yeniden yardım yapılmıştır.
BCA.030.10.00.85.561.19.

T. C.
Başvekkâlet
BASIN VE YAYIN UMUM MÜDÜRLÜĞÜ
Date: Etüd Heyeti
Sani: 569
Ankara: 19 .7.1944
Üzü: Lefkoğada çıkan " Söz " Gazetesi hi
T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ
Başvekkâlet Yüksek Makamına

Lefkoğada Remzi Oken ve Vedis Oken tarafından çıkarılmakta olan " Söz " gazetesinin, Kıbrıs'taki Türk halkının hukukunu müdafaa ve ona vatanla bağlılıklarını temsil ederek millî tesanüt gayesine hizmet etmekte olduğu iligik olarak sunulan Mart ve Nisan aylarına ait nüshalarının tetkikinden anlaşılmıştır.

Mezkûr gazeteye nakdî bir yardım yapılmasının muvafık olacağı Umum Müdürlüğümüzce mutalâa edilmektedir.

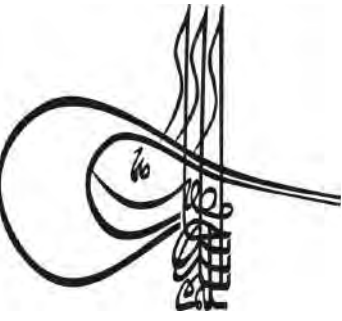
Tasvip buyurulduğu takdirde gereğinin yapılması için icap eden makamlara emir ve havalesini saygılarımla rica ederim.

Basin ve Yayin Umum Müdürü.

030 10 25 561 19

20. 11/7/1944

BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ
12.2.1946 2550/18

Article Info/Makale Bilgisi

Referees/Hakemler: Prof. Dr. Davut KILIÇ – Yrd. Doç. Dr. Hasan TAŞKIRAN

This article was checked by iThenticate.

TEBRİZLİ ŞEMSEDDİN VE MEVLÂNÂ*

Mehibe ŞAHBAZ**

ÖZET

Dünya üzerinde her kültür diğeriyle daima alışveriş içindedir. Her millet, kendi kültüründen Dünya Medeniyetine az veya çok katkıda bulunur. Müslüman ve Türk olarak, bizim Dünya Medeniyetine tasavvufi yönden katkımız, Mevlânâ, Yunus Emre, Hacı Bektaş Veli gibi bir takım mutasavvıf düşünürler vasıtasıyla olmuştur. İslâm Felsefesinin teşekkülü Türk asıllı filozofların mevcudiyetine dayanmaktadır. Bunların arasında Mevlânâ önemli bir yer almaktadır. Mevlânâ, felsefesiyle evrenselliğin sınırlarını zorlayıp her dönemde söz sahibi olmayı başarabilmiş Türk düşünce ve kültür tarihinin abidevi şahsiyetlerindendir. Mevlânâ'nın seçkin ve yol gösteren fikirlerine bütün insanlık bugün her zamankinden daha fazla ihtiyaç duymaktadır. Mevlânâ; sadece belli bir düzenin değil yaşanan ve yaşanılacak olan her devrin insani modeli olmuştur. Onun asırlar ötesine ışık saçan düşünceleri, sadece yaşadığı imanı değil, yedi yüz yıldır renkleri, dilleri, dinleri, fikirleri ayrı bütün insanlığı aydınlatmış ve aydınlatmaya devam edecektir. Çalışmamızda Mevlânâ'nın İlim ve İrfan yolunda ulaştığı yüksek derecesinde düşünceleriyle büyük katkıları olan Tebrizli Şemseddin ile Mevlânâ arasındaki ilişki ele alınmıştır. Şems-i Tebrizi gibi vecd dolu bir derviş ile tanışmış ve sonrasında Mevlânâ'nın hayatının seyri değişmiştir. O bu serbest duygulu ve düşünceli dervişe sofiyane bir aşkla bağlanmıştır. Şems-i Tebrizi, Mevlânâ'yı zahiri bilgilerin çerçevelediği ilim ve ibadet dünyasından uzaklaştırmıştır. Ona duygu ve düşünce âlemlerinin geniş ve esrarlı ufuklarına doğru bırakmak kudretini göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Kültür, Felsefe, Tasavvuf, XIII. yüzyıl.

* Bu Makale, 18-24 Eylül 2017 tarihleri arasında Malaga (İspanya)'da düzenlenen *Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresinde* sözlü olarak sunulan aynı isimli tebliğin genişletilmiş metnidir.

** Okt. Dr., Çukurova Üniversitesi, El-mek: mevhibesavas@gmail.com

TABRIZ SEMSEDDIN AND MEVLANA

ABSTRACT

With every culture on earth; it is always in shopping. Every nation has more or less a universal culture from its own culture. As Muslims and Turks, our contributions to this universal cultural mysticism have been through a number of mystical thinkers such as Mevlana, Yunus Emre, Hacı Bektash Veli. The formation of Islamic Philosophy is based on the existence of Turkish philosophers. Of these Mevlana is an important place. Mevlana is the ablative figures of Turkish thought and culture history, who have been able to push the borders of the universality with his philosophy and succeed in becoming a word every time. Mevlana's elite and guiding ideas all need more than every today. Mevlana; not only in a certain order but in every model of mankind that lives and lived. His philosophies that radiate beyond centuries will continue to enlighten and illuminate all humanity apart from colors, languages, religions, and ideas for seven hundred years, not just the faith he has lived. In our work, the relationship between Mevlana and Tabriz Semseddin, which is a great contributor to Mevlana's knowledge, was taken up. He met a dervish filled with ecstasy like Sems-i Tabrizi and after that the course of Mevlana's life changed. He is tied with a love of this free-minded and thoughtful dervish sophistication. Sems-i Tabrizi has taken Mevlana away from the world of knowledge and worship which is framed by mysterious information. He has the power to leave it to the broad and mysterious horizons of emotion and thought.

STRUCTURED ABSTRACT

The struggle of the Islamic world against the West has been on the two peninsula. Muhiddini Arabi, who grew up in the Iberik peninsula in the province and Mevlana, the second one in the province, are the ablative figures raised by the Anatolian peninsula. When we look at today, western intellectuals are entering the Islamic world with these two aboriginal personalities. Mevlana, one of these two figures, is confronted as the greatest thinker humanist personality ever. He has tried to adopt the teachings of the Renaissance all over the world by embracing the principles of Renaissance before the European Renaissance. In his own words, seventy-two nationalities gave the message of the parenthood and humanism. The idea of science, Mevlana, who is from the master of hearts, explains in detail the subjects of God, the universe, ideas about man, individual and society. Mevlana has been trying to win the whole life with ingenuity, the people of this path have revered those who have mercy to the people who have been sermest or have incurred the incompleteness of these desires and spreading the truth. In this article, the relationship between Sems-i Tabrizi and Mevlana, which is the result of this process, was tried to be examined. Among the tradesman, Shams raised Mevlana or Mevlana shams was muried, there is a matter. We are on the way to enlighten this matter in our work. First of all, before we answer this question, we should not mention that Mevlana's way is not the way of sheikhlik and dervish, the way of marriage and mercy, but the way of love. In this way, the murids and murat, the sheikh and the dervish, became lovers and mascots. However, this love and masquerade,

which is in love, can never be distinguished from each other. Because the concept between Mevlana and Shams is reciprocal. Mevlana had found Sems himself. But a mirror is needed to see him. Eventually one day he noticed that the Sems found his mirage, saw his presence at the same time as Sems or his own truth. This spiritual agreement between Mevlana and Sems Tabrizi caused the excitement of Mevlana's life to be gathered in the presence of Sems. So much so that he used his poems to express with enthusiasm and this event brought a great cultural personality like Mevlana to Islam's Sufi literature.

Mevlana Celâleddin has been respected and loved by people belonging to different religions and nations with distinguished personality, especially Muslims. Thoughts have been adopted by people so much that they are accepted as lifestyles. That the Supreme Creator can see the glory that He carries in the presence of the person who has reason and reason to so exalted. According to him, this is enough to value human beings as human beings. He says that man must be material and spiritually worthy of "the most beautiful creation"; "Either be what you see or pretended to be" he never compromises hypocrisy and dishonesty. Every nation has a moral source, hearted architects. Mevlana is our heart of architecture. His bright thoughts have not illuminated not only the time he lived, but the whole humanity for seven hundred years. Because "unity, solidarity, love, respect and tolerance" is always necessary for all humanity like water, like bread, air. Humanity will have the opportunity to live in peace as long as they have these values. Mevlana didn't just live for himself. He has shown a great example of responsibility as a requirement of his education and upbringing and held himself responsible for the moral development of the society. In this way, his teacher, Sems Tabrizi was under great influence and was in service. According to him, every person living in society has such an obligation. The soul and the body were delivered to God in the fervor of speech and voice, and the vecd emerged as a sema culture in time. All his thoughts have become a school of art and culture while he is still alive and he continues to increase his importance with each passing day. The supreme thoughts, which are fruitful of all the accumulations that they have learned, seen, heard and lived in long marches starting from Khorasan land and ending in Konya, all humanity has become a source of peace and joy in life. It was Sems who made Mevlana. In the eyes of Mevlana, Sems-i Tabrizi was the secret of all existence. The difference between Mevlana and Shams is reciprocal. In the age that we are in, humanity needs the teachings of the idiotic figures like Mevlana and Shams Tabrizi. We must stand for the unity and solidarity of mankind that these distinguished architects who had found themselves in the same body are left to mankind so that peace can come to the whole world. In this case, not only the Turkish Islamic world but the whole humanity is in charge. Mevlana Mektubat, a famous mystic scholar who calls people to tolerance and fraternity, has described beauty to people with his works such as Fihimafih, Divan Kebir and Mesnevi. It has been one of the most studied and translated works, especially, in many parts of the Mesnevi world. "Come and come, come again, come back again." Mevlana who calls people to be siblings, peace and tolerance without discrimination of language, religion, race, sect. XII. Though he lived in the century, his works and thoughts have passed on to the ages and have left him amazed

not only in the Islamic world but also another religions. Today, many Western intellectuals and artists are benefiting from his works. For example, Szmanowski Mevlana, considered the greatest composer of plan, inspired a poem of "3. Symphony" was performed at the 15th International Istanbul Festival.

Keywords: Culture, Philosophy, Sufism. XIII century.

GİRİŞ

Gönüller sultanı, Mevlânâ düşünce ve kültür tarihimizin önemli abidevi şahsiyetlerindendir. İnsanlığa verdiği eserler ile tasavvuf düşüncesinin yerleşmesinde ve yayılmasında önemli bir rolü olmuştur. Mevlânâ, gerek yaşamı sırasında gerekse ölümünden sonra pek çok kişi ve topluluğu fikirleriyle etkilemiş büyük bir İslâm düşünürüdür. Asırlarca değişik milletleri aynı değerler etrafında oluşturdukları İslâm kültürü ve medeniyetini yoğuran asli ve en önemli unsurlardan biri tasavvuf düşüncesi olmuştur. Mevlânâ, düşünce yapısıyla evrenselliğin sınırlarını zorlayarak her dönemde söz sahibi olmayı başarabilmiş Türk düşünce ve kültür tarihinin ulvi şahsiyetlerindendir. İnsanlığa verdiği eserleriyle millî ahlak anlayışımızın, tasavvuf düşüncesinin ve İslâm dininin yayılmasında aracı olmuştur (İzmirli, 1973:42). Gönül dünyamızı zenginleştiren kahramanlarından biri Mevlânâ'dır. Birçok şahsiyetler gelmiş geçmiş ama çoğu unutulmuştur. Fakat Mevlânâ'nın ünü 800 yıldan bu yana her geçen gün artarak günümüze kadar gelmiştir (Elitez, 2004:86). Tarihte milletler, yetiştirdikleri büyük şahsiyetli insanlarla anılmaktadırlar. Anadolu bağrından nice, evliyalar, dâhiler, kahramanlar, liderler çıkarmış ve bu liderler asırlar ötesine hitap eden eserleriyle, karanlıklarda yolumuzu aydınlatmamızı sağlayarak, çorak gönüllerimizi yeşertmişlerdir (Cebecioğlu, 1991:87). Anadolu'nun bağrından çıkarttığı isimlerden biri olan Mevlânâ sadece belli bir düzenin değil yaşanan ve yaşanılacak olan her devrin arzulanan insani modeli olmuştur. Onun asırlar ötesine ışık saçan düşünceleri, sadece yaşadığı imanı değil, yüz yıllardır renkleri, dilleri, dinleri, fikirleriyle ayrı olan bütün insanlığı aydınlatmış ve aydınlatmaya devam edecektir. Çünkü birlik ve beraberlik, sevgi, hoşgörü, örnek insan olma, güzel ahlak sahibi olma, dürüstlük, cömertlik, erdemli insan olmak, çalışkanlık, alçakgönüllü olmak bütün insanlar için her zaman geçerli olan temel kavramlar olmuştur. Mevlânâ'nın torunları olan bizler de onun hayat felsefesine sıkı sıkı bağlı kaldığımız müddetçe huzur içinde yaşayabiliriz. Vefatından üzerinden yüzyıllar geçmesine rağmen hala eserleriyle, düşünceleriyle insanların yolunu aydınlatmaya devam edecektir. Mevlânâ'nın asıl adı, Muhammed Celâleddin'dir. Mevlânâ ve Rumî de, kendisine sonradan verilen isimlerdendir. Efendimiz manasına gelen Mevlânâ ismi, O'na çok genç yaşta Konya'da ders okutmaya başladığı tarihlerde verilmiştir. Mevlânâ ve Rumî ismini Tebrizli Şemseddin ve Sultan Veledin yanı sıra Mevlânâ 'yı sevenler kullanmış, adeta bu isim adı yerine sembol olmuştur. Soyundan gelenlere de okuma yazma bilen, medrese veya eşit bir kurumda eğitim görmüş kişiler için kullanılan Çelebi lakabı ile anılmışlardır. Anadolu'ya gelen Rûmî lakabı Mevlânâ'ya buradan gelmiştir (Kılınç, 2013:13). Mevlânâ 'nın, Rumî diye tanınması, geçmiş yüzyıllarda Diyarı Rum denilen Anadolu'nun bir vilayeti olan Konya'da uzun bir süre oturması, hayatının büyük bir bölümünü Konya'da geçirmesi ve nihayetinde de türbesinin orada olmasındandır. Mevlânâ'yı Mevlânâ yapan Tebrizli Şemseddin'dir. Mevlana'yı çocuk yaşta sadece bir defa görmüş olduğu söylenen Şems'in onun ruhunu, ikinci buluşmasında zahiri bilgilerin çerçevellediği ilim ve ibadet dünyasından uzaklaştırarak duygu ve düşünce âlemlerinin geniş ufuklara doğru bırakma kudretini gösterebilmesindendir. Mevlânâ ile Şems-i Tebrizi arasındaki bu ruh anlaşması Mevlânâ'nın hayat heyecanını Şems'in varlığında toplamasına sebep olmuştur. Bu heyecanla şiirlerini söylemiş ve bu hadise İslami tasavvuf edebiyatına Mevlânâ gibi büyük bir kültür şahsiyeti kazandırmıştır (Gölpınarlı, 1969:65).

1.Mevlana'nın Yaşadığı XIII. y.y'da Anadolu'nun Genel Durumu

Moğolların gidişinden sonra Anadolu'da bir kardeş kavgası başladı (Gölpınarlı, 1985:18). XIII. yüzyılın son yılları, Anadolu için felâket yılları olmuştur. Selçuklu Medeniyetinin çökmesi, merkezi birliğin yıkılması ve kardeş kavgalarının başlaması, mamurelerin harap olması, asırlar boyunca bölgeye hâkim olan bir devletin tarih sahnesinden çekilmesi esnasında manevî erlerden Mevlânâ Celâleddin Rumî, Anadolu'dadır (Gölpınarlı, 1983:3). Ülkenin ve halkın hali bu maddi refahtan mahrum ve manevi bir huzur âleminden uzaktır. Mistisizmin yayılma şartları çok önceden oluşmuştur. Bölge tasavvufa hiçte yabancı değildir (Gölpınarlı, 1989:5). Bu dönemde Moğol akınlarının meydana getirdiği çöküntü ve sosyal düzensizlik merkezi otoriteyi tamamen ortadan kaldırmış siyasî birliğin sağlanamaması, bütün ülkeye bir huzursuzluk içinde bırakmıştı (Turan, 1971:61). Yüzyılın sonlarına doğru Selçuk İmparatorluğu Moğollara tâbi bir beylik haline gelmişti. Sadece temsili hükümdarlık eden Selçuklu hükümdarları bazen Moğollar tarafından tahtan indirilme, öldürülme, bazen yine Moğollara sığınarak hüküm sürmede, yine hanedandan çıkan engelleri yok etmeye çalışmaktaydı (Gölpınarlı, 1985:6). Anadolu'da bir taraftan süren kargaşalıklar ve huzursuzluklar halkın isyanları, Şîî-Bâtîni faaliyetleri tasavvufu daha da besleyip güçlendiriyordu (Gölpınarlı, 1969:11). XIII yüzyıl, Anadolu mezheplerin dinlerin kaynaştığı bir dönemdir (Akdağ, 1974:71). Anadolu Müslümanlık, Musevilik ve Hristiyanlıktan sonra kurulan ve bu dinlerle Zerdüş dinindeki ana fikirleri, bünyesine göre yoğurmuş olan özel bir yer olmuştur (Banarlı, 2001:103). Bir yandan Selçukluların din ve mezhep hususunda gösterdikleri hoşgörü, bir yandan Moğol akınının getirmiş olduğu huzursuzluk bu cereyanın gelişmesine sebep olmaktadır.

2. Mevlânâ 'nın Hayatı

Mevlânâ 'nın babası, bilginler padişahı (Sultanü'l-ulemâ) diye anılan ve bilginlerden Belh'te Hatibî-Hatipgiller ailesinden Ahmed Hâtîbî oğlu Hüseyin' dir. Tarihçiler onu bu lâkap ve adla tanımaktadırlar. Celâleddin isminden başka Khundanvendgâr lâkabıyla da anılmaktadır. "Khundanvendgâr sözü, Sultanül Ulema Baha-i Veled'in Celâleddin'e taktığı isimdir (Furuzanfer, 1986:1). "Celâleddin-i Belhi Muhammed Rumî'dir (Ünal, 1977:60). "Maarif" de, Hicrî 600 yılı Hâtîbî'nin oğlu olan Muhammed Bahâeddin Veled'in oğludur (Türk Klasikleri 2, 1985:15). Mevlânâ olarak tanındığı ancak gerçek adı tezkere sahiplerinin oy birliği ile Muhammed, lâkabı Celâleddin'dir (Bozkurt, 2011:1). Ünlü Türk şair ve mutasavvıf Mevlânâ Celâleddin Rûmî (Erkan, Tarihsiz:274) 30 Eylül 1207'de Belh şehrinde doğmuş ve Milâdî 1 Aralık 1273 yılında Konya'da ölmüştür (Erkan, Tarihsiz:274). İslâm tarihinin en önemli simalarından(Banarlı, 2001:61) biri olan ve çok sevdiği için ona "Efendimiz" anlamına gelen "Mevlânâ" lâkabı takılmıştır. Mevlânâ lakabının yanı sıra "Hüdavendigâr", "Hünkâr", "Mevlevî", "Şeyh", "Molla Rumî", "Rumî" ve "Hazret-i Pir" bunlardan bazılarıdır. Eskiden "Diyar-ı Rum" denilen Anadolu topraklarında Konya'da yaşayıp vefat etmesi, şahsiyetini orada kazanması ve şöhrat bulması sebebiyle Rumî olarak anılmaktadır (Bozkurt, 2011:16). Kaynaklara göre Mevlânâ, Lârende'de Hâce Lâlâ-yı Semerkandî'nin kızı Gevher Hâtun'la evlenmiş bu evlilikten Sultan Veled ve Alâeddin Çelebi dünyaya gelmiştir (Gölpınarlı, 1985:47). Mevlânâ evlendiğinde 18 yaşındadır. Daha sonra Gevher Hatun'un ölümünden sonra, Konyalı İzzeddin Ali'nin dul kalmış kızı Kira Hatunla evlenmiş Mevlânâ ve bu evlilikten de biri kız, ikisi oğlan üç çocuk sahibi olmuştur. Mevlânâ'nın babası Bahâeddin Veled büyük bir Sofî ve âlimdi. Belh'in Hatipoğulları soyundan olup, yedi ceditli bilgin bir âlimdi. Bazı kaynaklarda Mevlânâ'nın annesinin Harzemşahlar hanedanına mensup, Sultan Alâeddin Muhammed Harzemşah'ın kızı olduğunu yazmaktadır. (Erkan, 1985:274).

2.1. Belh'ten Göç ve Konya'daki Hayatı

Bahâeddin Veled, va'z ve dersleri ile kısa zamanda Belh'te büyük bir şöhrat yapmış, etrafına kalabalık bir mürid kütlesi toplamıştı. Derslerinde birçok kere felsefeye ve felsefe ile uğraşanları eleştirerek onları halkın önünde ağır bir şekilde yeriordu. O günlerde sofiler ile felsefeciler arasında çok ciddi fikir ayrılıkları vardı. Fahreddin Râzî ve Sultan Muhammed Tekiş Harezmşah gibi ileri

gelen kişiler, Belh'in tanınmış filozoflarından olup, kaynağını Yunan felsefesinden alan ve akla dayanan bir anlayışı savunmaktaydılar. Sofiler ise, gerçeğe ancak ilâhî bir koruyucu ile erişebileceğini, bunun için de riyâzâtla ruhun saflaştırılması ve nefsi öldürülmesi gerektiğini ileri sürmekteydiler. Birbirlerine tamamen zıt olan bu iki anlayış, ister istemez Bahâddin Veled'le Fahreddin Râzî'yi karşı karşıya getirmişti. Her fırsatta birbirlerine iğneleyici sözler söylemekteydiler (Erkan, Tarihsiz:276). Bahâeddin Veled'in, Horasan'dan göçmesine zamanın bilginlerinden Fahreddin Râzî ile Sultan Mehmet Fahreddin Râzî'yi Töküş Herzemşâh'ı: “izler ilâhî nuru bırakmış, hayal peşinde gezersiniz. Can gözleri kapalı, kör nefis esiri insanlarsınız” sözleri ile uarmaya çalışması ve Râzî'nin kışkırtması ile hükümdar Töküş'ün Fahreddin Razi'yi e “Bir ülkede iki padişah olmaz. Üstat müsaade buyursun, kendimize yer arayalım” demesi üzerine, “Tahtlar, taçlar padişahlara yaraşır. Biz derviş kişileriz. Gönül hoşluğu ile göçeriz” karşılığını vermesidir. Bahâeddin Veled doğudan gelen Moğol saldırısının yaklaştığını görünce göç hazırlığına başlar (Bayur, 1946:87). Bahâeddin Veledin göç hazırlıkları duyulunca Belhde, yer yerinden oynar. Şehir halkı yalvarır yakarır, hükümdar hatasını anlayarak özür dilese de Bahâeddin Veled kararından vazgeçemez. Belh halkına Tatar saldırısının çok yakın olduğunu haber vererek yola koyulur. Celâleddin-i Rumi o tarihlerde 13 yaşlarındaydı. Tüm ailele birlikte İran'dan geçerek Anadolu'ya gelmekteydiler. Yolculukları sırasında babasıyla birlikte meşhur Pend-name yazarı Feridüddin Attarı ziyarete gitmişlerdi. Bir hayli sohbetettikten sonra Feridüddin Attar, baba ile oğlu kapıdan uğurlamış, önde babası arkada Celâleddin giderlerken, onları bir müddet seyrederek “fesubhanallah, bir derya, bir gölün arkasına düşmüş gidiyor” diye mırıldanarak içeri girmiştir (Ünal, 1977:61). Yolculukları esnasında gittikleri her yerde etraflarını sararak kendi yurtlarında kalmalarını ısrarla istemişlerdir. Bahâeddin Veled, bu yolculuk esnasında Hac vazife sinide yerine getirmiştir. Şamlıların çağrısı üzerine Şam'a gelir ve orada kalması konusunda ısrar edilince “Tanrı, yurdumuzun Anadolu topraklarında olmasını buyurdu. Durağımız Konya'dır” karşılığını verir. Göç kervanı Halep, Malatya yolu üzerinden Erzincan'a yönelir. Bunu işiten Erzincan Bey'i Fahreddin Behramşah ile eşi İsmetî Hatun onları karşılamak için uzun yollar aşarak şehirlerinde kalmaları konusunda ısrar ederler. Bir süre Erzincan'ın Akşehir'inde kalındıktan sonra Sivas, Kayseri Niğde yolu ile Larende'ye “Bugünkü Karaman” gelirler. Onları Selçuklu Emirlerinden Musa Bey ile şehrin ileri gelenleri yaya olarak kentin dışına karşılamaya çıkarlar. Ancak Bahaddin Veled, hiç kimseye kimseye yük olmak istemediğini bir medresede kalmayı arzuladığını bildirince İsa Bey emriyle yeni bir medrese yaptırılır ve ailesiyle birlikte buraya yerleşerek ders ve vaaz vermeye başlar (Türk Klasikleri, 1985:67). Mevlânâ burada babasının müridlerinden Şerafeddin Lala'nın kızı Gevher Hatun'la evlenir. Daha sonra Selçuk Sultanı Alâeddin Keykubat'ın çağrısı üzerine Konya'ya göç etmişlerdir. Bahaeddin Veled'in Konya'ya girişi, Selçukluların bilime ve bilgene verdiği değeri çok iyi yansıtan bir karşılama merasimi ile tarihte yerini almıştır. Hükümdar ve devlet ileri gelenleri bilginler sultanını şehrin dışında karşılamışlardır. Bilhassa Karaman yolu halkın izdihamı ile tıkanmıştır. Hükümdar, atından inerek Bahaeddin Veled'in ellerine sarılıp öpmek ister, o, asasını uzatır, birlikte Hükümdar yaya, Bahaeddin Veled atın üstünde, halkın saygı ve sevgi duyguları içinde şehre girilir. Konya ve çevresinin ve halkın geniş saygısını kazanan bilginler sultanı Bahaeddin Veled, daha sonra 12 Ocak 1231 de bir Cuma günü Hak'ın rahmetine kavuşmuştur (Köprülü, 1976:56).

2.2. Seyyid Burhâneddin-Mevlânâ, Tahsil ve Sülûk Devresi

Herkesin Mevlânâ olarak tanıdığı, ancak gerçek adı “Celâleddin Belhi Muhammed Rumî” (Bozkurt, 2011:15) çeşitli rivayetlere göre 3 veya 6 veya 10 yaşlarında idi. Bu arada Celâleddin ilk tahsilini babasından almıştır. Bahaeddin Veledin Konya'da ölümünden sonra da Burhaneddin Tirmizî “Bize şeyhimizin oğlunu irşad vazifesi düştü” diyerek Konya'ya gelir ve Mevlânâ'ya dokuz yıl hocalık eder. Mevlânâ Burhaneddin Tirmizî'nin etkisiyle Sôfî öğretileri üzerinde çalışır. Burhaneddin Tirmizî onu zahiri ilimler öğrenmesi için Şam'a gönderir. Böylece Mevlânâ, önce

Halep'te Halaviyye medresesinde öğrenim görür daha sonra da Şam'da Mukaddemiye medresesinde öğrenimine devam eder. Devrin bilginlerinden Kemaleddin ibn ül Adim, Muhyiddin-i Arabî, Şeyh Osman Rumî gibi mutasavvıflarla tanışır, onların eserlerini inceler, dönüşünde Kayseri'ye gelmiş olan hocası Seyyid Burhaneddin Tirmizi'yi de yanına alarak Konya'ya döner (Gölpınarlı, 1985:65). Mevlânâ kendisine çok şey kazandıran bu değerli insanı "Mesnevi" sinde, "Fihi ma Fih" te saygıyla anmaktadır. Mevlânâ'nın gerçek bir olgunluğa eriştiğini gören Seyyid Burhaneddin Tirmizi, Konya'dan ayrılarak Kayseri'ye gelir ve buraya yerleşmeye karar verir. Ancak bir yıl sonra da burada vefat eder. Mevlânâ hocasının ölüm haberini duyunca hemen Kayseri'ye gelir, mezarı başında saatlerce dua eder. Kayseri valisi vezir Şemseddin-i İsfahan'ının kendisine teslim ettiği kitaplarını alarak Konya'ya geri döner. Mevlânâ hocasının ölümünden duyduğu üzüntüyü biraz olsun giderebilmek için kendini ilme verir (Özdemir, 2010: 34) sabahlara kadar kitaplar arasında vakit geçirerek Yunanca öğrenir. Eflâtun ve Aristo felsefesini inceler. Yıllar geçtikçe ünü artar (Keklik, 1986:65). Bundan böyle büyük medreselerde ders veren "zahit" bir müderristir. Bir vaiz, dinsel sorunlarda fetvaları sayılan bir halk müftüsüdür. Özel yaşantısında da, giyim kuşamında sade ve alçakgönüllü olan, herkese eşitlikle muamele eden, hoşgörü sahibi, kanaatkâr, özgürlüğe büyük değer veren Mevlânâ, bilim ve düşünce olgunluğuna sahiptir (Türk Klasikleri, 1985:10).

3. Tebrizli Şemseddin ve Mevlânâ

Mevlânâ'yı Mevlânâ yapan Şems'i Tebrîzî'nin asıl adı Şemseddin Muhammed 1186'da dünyaya gelmiştir. Tebrîzli Melekdâd oğlu Ali'nin oğlu olan Şems, tahsilini bitirdikten sonra, o dönemin yegâne şeyhi olan Tebrîzî Şeyh Ebû Bekir Sellebâf'a intisap ederek, onun terbiyesinde yetişmiştir (Keleş, 4). Şems'i Tebrîzî, ulaştığı manevî makama kanaat etmemiş olgun mürşitler bulmak arzusuyla seyahate çıkmıştır. Yıllarca gücü tükenircesine birçok yerleri dolaşarak, zamanının âlimleriyle fikir alışverişinde bulundu. Bu âlimler, mana âlemindeki makamından dolayı Şems-i Tebrîzî'ye "Şems-i Perende" (Uçan Güneş) adını vermişlerdir (Kabaklı, 1972:54). O daha çocukluğundan itibaren fikren ve ruhen hür bir derviş olarak, kendinden geçercesine İlahî aşka derin bağlı kalmış bir şahsiyettir. Kendisini ruhen tatmin edecek seviyede bir hak dostu bulamayan hep kendi mertebesinde bir sohbet arkadaşı arayan biriydi (Taneri, 1997:722). Bu arayış uzun zaman devam etti. Yana yakıla, kendisine muhatap olabilecek, sohbetine dayanabilecek bir dost arayan Şems-i Tebriz'i büyük manevî bunalımlar yaşadı. Yine böyle bir dönemde Allah'a (C.C.) şöyle yalvardı: "*Ey Allah'ım, Kendi, örtülü olan sevgililerinden birini bana göster. İsteyene Allah (C.C.) verir.*" Bunun için ayette "*İsteyin vereyim*" demektedir. Şems-i Tebrîzî bu arzusuna kısa zaman sonra kavuştu. İstedığinin, Anadolu topraklarında bulunan, Mevlânâ olduğunu anlayarak 1244 yılında Konya'ya doğru yola çıkmıştır (Bozkurt, 2011:21).

3.1. Şems'in Konya'ya Gelişi

"Makaalât"tan anlaşıldığına göre; "Şems-i Tebriz'inin birçok yerleri gezdiği ve gezdiği yerlerde tanınır tanınmaz oradan ayrıldığını ve bundan dolayı da kendisine "Şems-i Tebrizî, "Uçan Şems" demelerinin yanı sıra, olgunluğu yüzünden "Kâmil-i Tebrizî" de denilmektedir (Keleş, 5). Eflaki, Şems'in bir vakit Erzurum'da mektebdarlık, yani öğretmenlik yaptığı, bir çocuğa üç ay içinde Kur'an öğrettiği anlatılmaktadır (Gölpınarlı, 1985:66). Şems gittiği yerlerde kervansaraylarda konaklamıştır. Kendisine Tekkeye neden gelmezsin dediklerinde, "*kendimi tekkeye lâayık görmüyorum, tekke, pişip olmak, yetişip gelişmek kaydında olanlar için yapılmıştır diyerek dileklerine erişememeleri ihtimali olduğundan onların vakitleri değerlidir. Ben onlardan değilim cevabını vermiştir.*" Peki o zaman neden medreseye gelmiyorsun dediklerinde de şu cevabı vermiştir. "*Mübahaseye girecek adam da değilim ben. Lâfza göre mealen mâna versem bahsedemem. Kendi dilimce bahse girişsem gülerler, kâfir derler. Ben garibim, garibin yeri kervansaraydır.*" Sözlerini "Makaalât" ta buluyoruz (Gölpınarlı, 1985:27). Şems'in Konya'ya gelişi hakkında "Makaalât" ta şu sözler yer almaktadır. "*Tanrıya beni dostlarınla buluştur, onlarla görüşür diye yalvarırdım. Bir gece*

rüyamda gördüm, seni erenlerden biriyle sohbet arkadaşı yapacağım dendi. Nerde o veli diye sordum. Ertesi gece bir rüya daha gördüm. Rum ülkesinde dediler. Hayli zaman sonra bir rüya daha gördüm, daha vakit gelmedi, işler vaktinde olur dediler.” Şems’in Konya’ya geliş tarihi, “Makaalât” ta şu şekilde kayıtlıdır. “Tanrı bereketini daimi etsin, Tebrizli Şemseddin’in gelişi, altı yüz kırk iki cemaziylahirenin yirmi altıncı cumartesi sabahıdır.” (23 Ekim 1244) şüphe yok ki bu kayıt, ya Mevlânâ tarafından yazılmış veya yazdırılmıştır. Mevlânâ Şems’in Konya’ya geldiği zaman elli yaşını geçmişti. Ne yazık ki Şems’in kaç yaşında olduğuna dair bir bilgiye rastlayamıyoruz. Bedi’ü’z-zamân Firûzan-fer de Mevlânâ’nın “Ey ihtiyar Şemseddin sayende yeniden güzel ve neşeli bir hale geldim, gençleştim” beytine istinaden bu rivayetin doğruluğunu kabul etmektedir. Şems, Konya’ya gelince Pirinççiler yahut Şekerciler hanı olarak adlandırılan (Bozkurt, 2011:15) yere indi. Kendisine kim olduğunu soranlara ise gezici bir tüccar olduğunu söylüyordu. Ama o aslında aradığını burada bulacağına inanan bir hak yolcusuydu. Aradığını Konya’da bulacağına inanıyordu. O sıralarda Mevlânâ İplikçi Medresesi’nde öğrencilerine ders veriyordu. Bir ders saatinin bitiminde İplikçi Medresesine doğru yola çıktı ve Mevlânâ’yı atının üstünde müridleriyle birlikte gelirken karşıladı. Şems-i Tebrizî Mevlânâ’nın atının dizginlerini tutarak şöyle sordu; “Ey bilginler bilgini, söyle bana, Şems Muhammed mi büyüktür, Bayezid Bestami mi? Mevlânâ- Bu nasıl soru? Elbette Muhammed büyüktür. Şems İyi amma Muhammed, kalbim paslanır, bu yüzden rabbime günde yetmiş kere istiğfar ederim diyor. Hâlbuki Bayezid, kendimi noksan sıfatlardan tenzih ederim, zuhurum ne de büyük demede. Cesedimin içinde Tanrıdan başka bir varlık yok diye davada bulunmada. Buna ne dersin? Mevlânâ- Muhammed, günde yetmiş makam aşırıyordu. Her makam ve mertebeye varınca evvelki makam ve mertebedeki bilgisinden istiğfar ediyordu. Bayezid’se vardığı makamın ululuğundan kendisinden geçti de o sözü söyledi.” Bu buluşmadan sonra Mevlânâ’nın hayatında büyük bir değişiklik oldu (Şefik, 2008:65).

Hayatı bir trajedi, bir destan olan Şems, bu âlemden gurup edip hatıralarda doğduktan sonra da Mevlânâ, onu unutmamış ömrü boyunca açık kapalı onu anmış, her kemâl sahibinde onu bulmaya, her cemâl karşısında onu görmeye çalışmıştır. Mevlânâ’ya göre Şems, “din şeyhidir, âlemler rabbinin manalar denizinin can deryasıdır. Yerler, gökler, bütün varlık, o coşup köpüren, o akıp yenilenen denize nispetle âdetâ çer-çöpdür. Oynuyorlarsa oynamaları, denizin dalgalanmasındandır. İster misin hareket etmesinler? Çek kıyıya onları. Fakat o denize düşenler, varlıklarını kaybederler, deniz kesilirler. O can deryası, o manalar denizi, ateş ota ne yaparsa varlıklara onu yapar. Hepsini siler süpürür yok eder, kendi kalır.” Mevlânâ gerçeğe ulaşmak için Şemsin eteğine yapışmak gerektiğini söylerken, aslında kendisi güneşsiz bir güneş olduğu halde Şems’in çevresinde dönüp dolaşmakta dadır. Böylece Şems, hem sebepleri meydana getirir, hem de sebepler ona ulaşamaz”(Gölpınarlı, 1985:71).

Sultan Veled, üçüncü ve son mesnevisi olan “İptidaname” de de Mevlânâ’nın “Şemseddin’le buluşmadan önce gece gündüz ibadet etmekte olduğunu yazmaktadır. Mevlânâ’nın yıllarca, aylarca daima zahitlik ve din ilmiyle meşguldü. Bu gayretiyle Takvâ ve zâhitlikle yol almaktaydı. Her geçen gün ve her an, Tanrıdan yeniden yeniye dersler almada, kendisini ilerletmekteydi. Şemseddin, Mevlânâ’yı kendince seçmiş olduğu semâ’a davet eti. Emriyle semâ Tanrı lûtfıyla evvelki haline oranla yüz kat daha ileri gittiğini gördü. Semâ etmesi, ona doğru bir yol oldu. Babasının öğrencilerinden olan hocasının ölümünden sonra, garip fakat velâyet mertebesine ermiş bir adam sayılan Şemsi Tebrizî ile karşılaştı. Şems okuryazar olmamakla beraber büyük bir rûhî kudrete sahipti. Mevlânâ’nın Şems’le buluşması, Sultan Veledin “İptidaname” sinde şöyle anlatılmaktadır. Şems, onu öyle bir âleme çağırdı ki o âlemi ne rüyasında gördü. Üstat şeyh, Şems’le yeni bilgiler öğrendi. Her gün birlikte derste yeni şeyler okuyordu. Sona erişmişti derken, işe yeni başlıyorlardı. Daha önce öğrencileri kendinse uyurken bu defa Mevlânâ’ Şems’e uyuyordu. Yokluk bilgisinde olgundu, fakat Şems’in ona gösterdiği bilgiler, yepyeni bir bilgiydi. Sürekli olarak Şems aşk ilmi medresede öğrenilmez diyerek Mevlânâ’yı okumaktan men ediyordu. Mevlânâ’nın üzerinde Şemsin

çok büyük etkisi vardı. Şems, Mevlânâ'ya sema yapmayı tavsiye etti; Ona göre “sema” varlıktan geçerek, mutlak fânîlik içinde, beka zevkini almaktı. Şems'in tavsiyesi üzerine Mevlânâ coşkun aşkını, müzikle, sema ile besleniyordu. Müzik, aşkla dolup taşan gönlün oynaşı sema bu aşkın vecdi ve hareketiydi. Şiir ise aşkın dili, gönül dili, gönül kandilinin yağı idi. Mevlânâ, Şems ile buluştuktan sonra ders ve vaizlerini bıraktı. Onun isteğine uyarak müzik ve raksa koyuldu (Kara, 1985:35). Şiirlerinde yepyeni bir coşkunluk, inançlarının sınırlarını aşan özgür bir söyleyiş vardı. Şems'in ölümünden sonra Mevlânâ Celâleddin, bilhassa Müslüman Türk'ler arasında büyük şöhret kazanan Mesnevi'yi yazmaya başlamıştır (Gölpınarlı, 1983:65).

3.1.2. Şems'in Konya'daki Yaşayışı ve Şam'a Gidişi

Şems, artık Mevlânâ'nın nazarında bütün varlığın sırrı olmuştu (Usluer, 2009:23). Eflâkiye göre Şems'in Konya'da tanınmasına bilhassa şu hadise sebep oldu. Celâleddin Karatay, yaptırdığı medrese bitince bir cemiyet tertip etmişti. Mevlânâ'da oradaydı. Bilginlerin âdeti malûm, ortaya faydasız ve lüzumsuz bir mesele atılır. Eskiden nakiller, rivayetler, bunları kuvvetlendirecek akli yahut naklî deliller, bu delilleri kabul ediş veya etmeyiş, aykırılıklar, saatleri alırdı. Kitaplar açılır, târizler saçılır, gönüller kırılır, bilgi, bilgisizliği kınar ve topluluk dağılır (Erkan, 276) dedikodusu hayli zaman uzar gider, ikinci bir topluluğa sermaye olurdu. O günde ortaya bir mesele atılmıştı, bir meclisin başköşesi neresiydi? Mevlânâ, bilginler göree başköşe, odanın karşısı, ariflerce köşesi, sûfilerce kıyısıydı. Fakat âşıkların mezhebinde başköşe, sevgilinin yanıydı ve kalkıp orda bulunan Şems'in yanına oturdu. Konya bilginlerinden Seyit Şerafettin, “sevgili nerde” deyince Mevlânâ, gözün yok da görmüyor musun onu, yoksa tepeden turnağına kadar hep osun sen deyip Sema'ya kalktı. Şemsin Mevlânâ'nın üzerinde sınırsız bir etkisi vardı. Mevlânâ'nın zevcesi Kira hatun, Şems gelmeden Mevlânâ'nın, bir adam boyunca bir çerağ dibinde, tanyeri ağırincaya dek babası Bahâeddin'in “Maarif” ini okuduğunu rivayet etmektedir. Ayrıca Şems her şeyden önce Mevlânâ'yı, düşkün olduğu şeylerden uzak tutmuştur (Eflaki, 2006:186). Çok zamanlar medresenin cemaat hanesinde mütalâayla meşgul olan Mevlânâ'yı mütalâadan uzak tutmuştur. Medresenin kapısına oturarak, Mevlânâ'yı görmek isteyenlere ne getirdin, şükran olarak ne vereceksin ki onu sana göstereyim diyordu. Bir gün birisi kızıp sen ne getirdin ki bizden ne istiyorsun deyince Şems, ben kendimi getirim, başımı onun yoluna feda ettim. Sevgi garip şeydir. İnsan, sevdiğinde kendisine, kendi huylarına, kendi dilediği şeylere kapılır Mevlânâ'yı sevenler, gerçek Mevlânâ'yı değil, kendi isteklerini seviyorlardı. Mevlânâ, onların istedikleri şeylerden sıyrılınca Şems'e kızmaya başladılar. Bir an evvel Şems'in Konya'dan gitmesini veyahut da ölmesini istediler. Şems işin çıkırından çıktığını görünce bir gün ansızın ortadan kayboldu. Mevlânâ, Şems'in gidişini Çelebi Hüsameddin'e şöyle yazdırıyor: “Aziz Mevlânâ, hayra davetçi, ruhların hulâsası, kandil konan yerin sırrı önce gelenlerle sonra gelenler içinde Tanrı nuru, Allah ömrünü uzun tin ve hayırlısıyla izi kavuştursun, altı yüz kırk üç yılı şevvalinin yirmi birinci Perşembe günü gitti.” Şems, bu ilk gelişinde Konya'da dört yüz altmış sekiz gün kalmıştır (Gölpınarlı, 1985:76).

3.1.3. Şems'in Konya'ya İkinci Gelişi

Şems gidişi Mevlânâ'yı derinden etkilemişti. Mevlânâ'nın kendisini kısa süre içinde toparlayıp eski haline geleceğini ümit edenler aslında aldanmıştı. Şemsin Konya'dan ayrıldığı öğrenen Mevlânâ adeta yıkılmıştır. Üzüntüsünü de şu sözleriyle dile getirmiştir. “başımda öyle bir heves var ki hiç kimsenin başında yok, sanki insan değilim, özüme kimse görünmüyor, sanki apayrıyım insanlardan. Bu haberle bir hale gelmişim ki kendimden bile haberim yok. Aşk padişahı, her zaman binlerce saltanat, binlerce ülke bağışlamada. Fakat cemalinden başka bir dileğim yok ondan, yüzünden başka bir şey istemiyorum... Şemseddin gelirse şükran olarak şu başımı vereyim, zaten bu baştan başka da bir şeyim yok benim,” diyen Mevlânâ'na Şems gittikten sonra onun gitmesinde dahli olan herkesten ilgisini kesmiştir. Önceleri Şems'in nereye gittiğini kimse bilmiyordu (Kabaklı, 2005:42). Şems bir müddet sonra Mevlânâ'ya, Şam'dan bir mektup göndermiş,

bu suretle Şam'a gittiği anlaşılmıştır. Eflâki'de, Mevlâna tarafından Şems'e gönderilmiş dört manzum mektup var, bunlar Şems'i Konya'ya davet etmek üzere Şam'a giden Sultan Veled aracılığıyla gönderilmişti. Bu mektuplardan biri; *"Ezeli diri olan, her şeyi bilen, kudret sahibi olup yarattıklarının işlerini tedbirden bir an hâli kalmayan Tanrıya hamdolsun ki nûru, aşk ışıklarını yatki da yüz binlerce gizli şey bilindi; bir hükmiyle dünya âşıkla hüküm yürütenlere hükme uyanla doldu; Tebriz'li Şems'in tılsımlarıyla şaşılacak, eşsiz ve görülmemiş, defineleri gizlendi. And olsun o Tanrıya ki sen sefer edeli mum gibi biz de tatlılıktan ayrıldık, bütün gece yanmadayız, ateşiyle eşiz, baldan mahrumuz. Yüzünün ayrılığıyla bedenimiz harap oldu, canımız o harabede bir baykuşa döndü. O dizgini bu tarafa çevir, zevk ve neşe filinin hortumun bu yana uzat. Sen olmayınca semâ' haramdır, sen bulunmadıkça neşe şeytan gibi taşlanmıştır. Sensiz anlatıp hoşlanılacak bir gazalcik bile söylenmedi. Mektubunda ki sözleri duydum da o zevkle beş-altı gazel düzdüm. Ey Şam, Ermeni ve Rum ülkesinin övündüğü Şems, akşam çağı, sabah nuruyla aydınlansın artık."* Diğer mektuplarda genelde aynı mealde ve aynı vezin ölçüsünde yazılmıştır. Mevlânâ, Şems'in mektubunu aldıktan sonra Sultan Veled'i yanına çağırarak ona bir miktar para vererek elçi olarak gitmesini Şems'i geri gelmesi için ikna etmesini istedi (Keleş, 3). Sultan Veled bu görevi severek kabul ederek yola koyuldu. Sultan Veled, Şam'da Şems'i buldu. Şems'i Konya'ya geri dönmeye ikna etti. 8 Mayıs 1247'de (Muharrem-645) Şems Konya'ya geldi. Şems Mevlânâ'yı görünce attan indi, kucaklaştılar, birbirlerine secde ettiler. Öyle ki hangisi bedendi, hangisi can? hangisi cânan?

3.1.4. Şems'in Şehadeti

Şems Konya'ya geldikten sonra daha önce aleyhinde bulunanların hepsi tövbe ederek, kendilerini affetmelerini istediler. Bunun üzerine Şems'te hepsini affetti. Şems ve Mevlânâ'yı her gün biri, bir yere çağırma, herkes gücü yettiği kadar bir dâvet yapmaktaydı. Fakat Semâ, neşe, zevk ve aşkla geçen bu zaman, uzun sürmedi. Şems aleyhine tekrar dedikodular yapmaya başladılar (Kuds, 2015:65). Konya'ya gelişini *"O kadar zahmet çektim, bu yolculuk beni o derece yordu ki yorgunluğum iki yıla kadar çıkmaz. Yollara düştüm, öyle zahmetlere katlandım ki şu Konya'yı altınla doldursalar çekilmezdi. Fakat senin sevgin üstün geldi de katlandım"* sözleriyle anlatan Şems'e bu sefer bir daha dönülmeyecek bir yolculuk görünmekteydi. Birincisinden çok daha şiddetli olan bu ikinci fitneye ne yazık ki Mevlânâ'nın ikinci oğlu Alâeddin Çelebi de karışmıştı. Mevlânâ'nın, küçük oğlu Alâeddin Çelebi'nin âşık olduğu bir kızı Şems ile evlendirmesi, Alâeddin'i Şems'e düşman etmiş ve diğer düşmanları ile de birleştirmişti. Tehlikeyi hisseden Şems, önce olanları sükûnetle karşıladı ise de, daha sonraları bu duruma daha fazla dayanamayarak işi Mevlânâ açtı ve şöyle dedi: *"Bu sefer öyle kaybolacağım ki yeryüzünde izimi kimse bulamayacak."* Gerçekten de bir gün Şems ortadan kayboluverdi. Alâeddin Çelebi'nin de başında bulunduğu yedi kişi, Şems'i hücrelerinden çıkararak hançerlemişlerdi. Eflaki'ye göre, Şems bıçak darbesi ile yaralandığı sırada attığı naradan dolayı kendilerinden geçen yedi kişilik suikastçı grup, kendine geldiğinde birkaç damla kandan başka bir şey göremez. Diğer bir rivayete göre ise Şems'in kuyuya atılan cesedi, olayı öğrenen Sultan Veled tarafından çıkartılıp bir bahçeye gömüldüğüdür. Bunun yanında Şems'in öldürülmediği ortalıkta dolaşan dedikodular ve entrikalardan çok rahatsız olarak, nereye gittiğini kimseye söylemeden izini kaybettirdiği de söylenmektedir. Şems'in aniden kaybolması, öldürüldüğü ne dair şayialara inanmayan Mevlânâ'yı çok derinden etkilemiştir. Şems'i bulmak umuduyla iki kez Şam'a gittiye de, Konya'ya çok üzgün ve bitkin döndü. Şems'i bir türlü unutamayan Mevlânâ, onsuz geçen günlerin ardından, mütevazı bir kuyumcu olan Selahaddin Zerkubi ile tanıştı. Mevlânâ'nın ilmi bakımından herhangi bir birikimi olmayan Selahaddin'le yakın dostluğu da, kimi müridlerin öfkelerini çekti. Her ne kadar Şems döneminde olduğu kadar olmasa da fitne ateşi tekrar alevlendi. Mevlânâ daha da ileri giderek oğlu Sultan Veled'e, Selahaddin'in kızı Fatma Hatun'u nikâhlayarak dostluğu akrabalık bağıyla pekiştirdi. Belirli bir ruh olgunluğuna erişen Mevlânâ, Selahaddin Zerkubi'nin 1259'da ölümünden sonra, Abi Türk adı ile anılan Hüsameddin Çelebi ile karşılaşır. Hüsameddin ve Mevlânâ arasında mistik ilişki, Abilerin de Mevlevîliğe olan ilgilerini artırmıştır (Kılınç, 2013:19).

3.1.5. Şems'in Şehâdetinden Sonra

Kayıtlardan anlaşıldığına göre Şems'in şahadeti, uzun müddet Mevlânâ'ya duyurulmamıştır. Daha sonraları durumu öğrenen Mevlânâ kendisinden geçmişti. Şemsi öldürdüklerini bir sayia halinde duyuyor, fakat inanmak istemiyordu. “*kim dedi ki aşkı coşturup meydana çıkaran ruh öldü. Cibrîl-i Emin keskin hançerle can verdi? Şeytan gibi savaşıla, inatla geberen, Tebrizli Şems öldü sandı*”, “*kim dedi o edebi diri öldü? Kim dedi, ümit güneşi söndü*”. Sultan Veled, Mevlânâ'nın Şems'i aramak üzere Şam'a gittiğini, Şam'da birçok insanın kendisine mürid olduğunu söylemektedir. Şamlılar Âdem peygamberden beri dünyanın böyle bir sevgi görmediğini, Mevlânâ gibi eşsiz bir zatın aradığı Şeyh'in ne derecede büyük bir er olması lâzım geldiğini düşünüp hayran kaldıklarını söyler ve derler ki: “*Mevlânâ, Şam'da Şemseddin'i bulamadı amma onun sırrının ay gibi kendi varlığından doğduğunu gördü. Beden bakımından ondan uzağız amma cansız, bedensiz, ikimiz de bir nuruz. İster onu gör, ister beni. Ey arayan kişi ben oyum, o benim...*” Sultan Veled'e göre Şam'a bir keklik gibi giden Mevlânâ Konya'ya alıcı bir doğan gibi döndü. Katreydi, coşup deniz oldu. Yüceydi, aşkla daha da yücelti. Aradığı, kendinde göründü. Çalgıcıları çağırıyor, naralar atıyor, feryatlar ederek coştukça coşuyor, aşk denizi köpürüp dalgalanıyordu (Mauguin, 1964: 38) halk bu duruma büsbütün şaşırılmıştı. Bu duruma bu ne coşkunluk, bu ne biçim delilik diyorlardı. Üstelik herkes de ona uyup genç, ihtiyar zerrelere gibi o aşk güneşinin karşısında canla başla oynuyordu. Artık aşk ve âşıklık herkese din olmuştu (Eflaki, 2006:661). Birkaç yıl sonra bir bölük halkla tekrar Şam'a gitti. Kaynaklarda “Biz Şam'ın başı dönmüş, Şeyda âşığıyız, Şam'ın sevdasına can vermişiz, gönül” beytiyle “Rum ülkesinden kalkıp Şam'a koşalım. Tanrı güneşi Tebrizli Şems oradaysa Şam'a kuluz köleyiz biz, ama ne kul, ne köle” manasına gelen beyitlerinden üçüncü defa Şam'a gitmek istediği anlaşılmaktadır (Gölpınarlı,1985:88).

3.1.6. Şems'le Mevlânâ'dan Hangisi, Hangisinden Feyz Almıştır

Tarikat erbabı arasında Şems mi Mevlânâ'yı yetiştirdi, Mevlânâ mı Şems'e mürid oldu, meselesi vardır. Her şeyden önce bu soruyu cevaplamadan önce şunu belirtmek gerekir ki Mevlânâ'nın yolu, şeyhlik ve dervişlik, müridlik ve müridlik yolu değil, aşk yoludur. Bu yolda mürid ve murat, şeyh ve derviş, âşık ve maşuktur. Fakat aşta fâni olan bu âşık ve maşuk, birbirinden ayırt edilemez (Kabaklı,1972:4). Çelebi Hüsameddin'in, Mevlânâ müridi olduğu hakkında şüphe yoktur. Hakikaten Mevlânâ ile Şems arasındaki tefeyyüz, karşılıklıdır. Mevlânâ Şems'i unutmamıştı, unutmayacaktı. Sultan Veledinde söylediği gibi Şems'i kendisinde bulmuştu. Fakat kendisini görmek için bir ayna gerekti. Nihayetinde bir gün Şems'in mazharını bulduğunu, onun varlığının aynasında Şems'i yahut kendi hakikati gördüğünü bildirdi. Mevlânâ Celâleddin, kırk dört yıl önce gördüğü Konya'da vefat etti. Şems'ine kavuştu. (17 Aralık 1273, 5 Cemaziyü'l-ahire, H. 672) Dostları o gece ona olan son hizmetlerini gördüler. Ertesi günü feracesine sarılmış olan tabut, evden çıkarıldı. Cenazesi o kadar kalabalıktı ki herkes tabutu taşımak için adeta hücum ediyorlardı. Memurlar, kılıçlarla, sopalarla halkı Bu Durumdan menetmek zorunda kalıyorlardı. Şehirliler, köylüler, başaçık, yalın-ayak tabutu kucaklayabilmek için can atıyorlar, herkes, tabutun önünde, ardında ağlaya ağlaya sürekli dönüp duruyordu. Ana cadde tıka basa insanla dolmuştu, halk, bir kerecik olsun tabuta dokunabilmek için ara yollardan insan sel gibi akıyordu. Bilginler, sûfiler, ahîler, Fütüvvet erleri, rintler, hükümet ricali ve... Hristiyanlar, Hristiyan papazları, Yahudiler ve hahamlar, bütün insanlık, Mevlânâ'yı baş üstünde taşıyordu. Papazlar dinî ayinlerini yapıyorlar, hahamlar, okuyorlardı. Bir aralık ham-ervahlardan biri Hristiyanları Yahudileri, bu törene karışmadan menetmek istedi. Onlar engellemeye çalışanlara feryat ederek Mevlânâ'nın kendileri için bir güneş gibi dünya'yı aydınlattığını ve onda kendi Mesihlerinin sırrını bulduklarını söylemişlerdir. Bir papaz, gözyaşlarını silerek hıçkırarak bağırırdı. “*Mevlânâ ekmeğe benzer, ekmekten kaçan aç var mıdır ki?*” Evden sabahleyin çıkan tabut, çok yakın olan musalla taşına akşama doğru varabildi. Mevlânâ'nın

vasiyeti üzerine cenaze namazını Sadreddin kıldıracaktı. Sadreddin ileri çıkarak Tabutun önüne geldi, tekbir alır almaz hıçkırıklarla kendinden geçti, yere yığıldı. Bunun üzerine Kadı Sırâceddin ilerledi, namazı kıldırdı. Tabut yine başlar üstündeydi. Nihayet babasının gömülü olduğu yere varıldı. Sultan-al-ulema'nın ve Selâhaddin'in ön tarafında açılan mezara indirilirken güneş de doğuyordu, ufuk kıpkızıldı. Konya, dünyalara sığmayan o dehayı bağrına basmıştı, manevi varlığıysa insanlığın gönlüne gömülmüştü. Kırk gün, Mevlânâ'nın kabrinden adam hiç eksik olmadı (Eflaki, 2006:556).

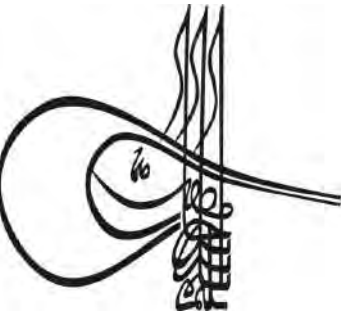
SONUÇ

Mevlânâ Celâleddin, başta Müslümanlar olmak üzere seçkin kişiliğiyle farklı din ve milletlere mensup kişilerce de saygı görmüş ve sevilmiştir. Düşünceleri insanlar tarafından o derece benimsenmiştir ki, hayat tarzı olarak kabul edilmiştir. Onu bu kadar yücelten sebep duyuş ve düşünüş sahibi insanın varlığında taşıdığı, Yüce Yaratıcının nurunu görebilmesidir. Ona göre bu, insana insan olarak değer vermeye yeterli bir sebeptir. O, insanın maddi ve manevi olarak "en güzel yaratılışa" lâıyk olması gerektiğini söyler. "Ya görüldüğün gibi ol, ya da olduğun gibi görün." diyerek riyakârlığa ve sahtekârlığa da asla taviz vermez. Her milletin moral kaynağı, gönül mimarları vardır. Mevlânâ Celâleddin Rûmî de bizim gönül mimarlarımızdandır. Onun aydınlık düşünceleri sadece yaşadığı zamanı değil, yedi yüz yıldır bütün insanlığı aydınlatmıştır ve aydınlatmaya devam edecektir. Çünkü "birlik, beraberlik, sevgi, saygı ve hoşgörü" su gibi, ekmek gibi, hava gibi bütün insanlık için her zaman gereklidir. İnsanlık, bu değerlere sahip çıktığı müddetçe huzur içinde yaşama imkânı bulacaktır Mevlânâ, sadece kendisi için yaşamamıştır. Aldığı eğitimin ve yetiştirme tarzının bir gereği olarak büyük bir sorumluluk örneği göstermiş ve toplumun ahlaki gelişiminden kendisini sorumlu tutmuştur. Bu yolda da hocası Şemsi Tebrizinin çok büyük tesiri altında kalmış ve hizmetlerde bulunmuştur. Ona göre toplum içinde yaşayan her insanın böyle bir vazifesi vardır. Ruhun ve bedeninin, söz ve ses coşkunuğu içinde Allah'a teslim olduğu vecd hâli, zamanla bir sema kültürü olarak ortaya çıkmıştır. Onun bütün düşünceleri daha kendisi yaşarken sanat ve kültür okulu haline gelmiş, bu yönüyle her geçen gün önemini artırarak devam etmektedir. Horasan diyarından başlayıp, Konya'da sona eren uzun yürüyüş sırasında oldukları, öğrendikleri, gördükleri, konuştukları, yaşadıkları ile kazandığı bütün birikimlerin meyvesi olan yüce düşünceleri, bütün insanlığa huzur kaynağı ve yaşama sevinci olmuştur. Elbette ki Mevlânâ'yı, Mevlânâ yapan Şems olmuştur. Mevlânâ'nın nazarında Şems-i Tebrizi bütün varlığın sırrıydı. Mevlânâ ile şems arasındaki tefeyyüz, karşılıklıdır. Mevlânâ'nın yolu, aşk yoludur. Bu yolda mürit ve murat, şeyh ve derviş, âşık ve maşuktur. Mevlânâ ile Şems-i Tebrizi arasındaki fâni olan bu âşık ve maşuk, birbirinden ayırt edilemez. İçinde bulunduğumuz çağda insanlık Mevlânâ ve Şems-i Tebrizi gibi abidevi şahsiyetlerin öğretilerine muhtaçtır. Aynı bedende vucut bulan bu güzide mimarlarımızın insanlığa bırakmış olduğu düsturlara insanlığın birlik ve beraberliği için sahip çıkmalıyız ki tüm dünyaya barış gelebilsin. Bu durumda sadece Türk İslam âlemine değil tüm insanlığa görev düşmektedir. İnsanları hoşgörüye ve kardeşliğe çağıran ünlü bir tasavvuf âlimi olan Mevlâna Mektubat, Fihimafih, Divanı Kebir ve Mesnevi gibi eserleriyle insanlara güzelliği anlatmıştır. Özellikle Mesnevi Dünya'nın birçok yerinde okutulmuş ve en çok çevirisi yapılan eserlerden biri olmuştur. "Gel gel yine gel, ne olursan ol yine gel. Yüz kere eğer tövbeni kırsan yine gel" dizeleriyle, insanları dil, din, ırk, mezhep ayrımı gözetmeden, kardeş olmaya, barışa ve hoşgörüye çağıran Mevlânâ XIII. yüzyılda yaşamış olmasına rağmen eserleri ve düşünceleri çağları aşmış merhameti ve karşılıksız olan insan sevgisiyle sadece İslam âlemini değil, diğer dinlerdeki insanları da kendine hayran bırakmıştır. Öyle ki bugün Batılı birçok entelektüel ve sanatçı onun eserlerinden faydalanmaktadır. Örneğin, Polanyanın en büyük besteci olarak kabul edilen Szmanowski Mevlânâ'nın bir şiirinden esinlenerek bestelediği "3. Senfoni"si 15. Uluslararası İstanbul Festivalinde seslendirilmiştir.

KAYNAKÇA

- Akdağ, Mustafa. (1974), *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, Cilt-I, Cem Yayınevi, İstanbul.
- Banarlı, Nihat Sami .(2001), *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, C.I, MEB Yayınları.
- Barkan, Ömer Lütfi.(1974), “Kolonizatör Türk Dervişleri”, *Vakıflar Dergisi*, S.II., İstanbul.
- Bayur, Hikmet.(1946), *Hindistan Tarihi*, Türk Tarih kurumu Basımevi, Ankara.
- Bozkurt, Turan.(2011), *Anadolu Müslümanları Gönül Sultanı Mevlânâ*, Halk Kitabevi, İstanbul.
- Can, Şefik.(2008), *Mevlânâ ile Bir Ömür*, Sufi Kitap, İstanbul 1995.
- Cebecioğlu, Ethem.(1991), *Hacı Bayram Veli*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Eflaki, Ahmed.(2006), *Ariflerin Menkıbeleri*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Elitez, Ziya.(2004), *Mevlanadan Altın Öğütler*, Kozmik Kitaplar, İstanbul.
- Erkan, Arif. (Tarihsiz), *İslâm Dîni Açısından Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul.
- Fürûzanfer, B.(1986), (Çev. Feridun Nafiz Uzluk), *Mevlânâ Celâleddin*, İstanbul.
- Gölpınarlı, Abdulkadir.(1969), *100 Soruda Türkiye’de Mezhepler ve Tarikatlar*, İstanbul.
- Gölpınarlı, Abdülbâki. (1985), *Mevlânâ Celâleddin Hayatı, Felsefesi, Eserleri, eserlerinden seçmeler*, İnkilap Yayınevi, İstanbul.
- Gölpınarlı, Abdülbâki.(1983), *Mevlânâ’dan Sonra Mevlevîlik*, (İkinci baskı), (İnkılâp ve Aka kitap evleri, İstanbul.
- Gündüz, İrfan.(1989). *Osmanlılarda Devlet-Tekke İlişkileri*, Seha Neşriyat, İstanbul.
- Hûri, Sôfî. (1964), “ Garp Tefekkür Âleminde İslamiyet’in Tesiri ve Hz. Mevlânâ”, *Türk Yurdu Dergisi*, C.3, Mevlânâ Özel Sayısı, s.61-65.
- İzmirli, İsmail Hakkı. (1973), (Sad. Süleyman Hayri Bolay), *İslâm Mütefekkirleri İle Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayese*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Kabaklı, Ahmet.(1972), *Mevlânâ*, Toker Yayınları, İstanbul.
- Kara, Mustafa.(1985), *Tasavvufî Hayat*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Keklik, Nihat.(1986), *Türkler ve Felsefe (Türk-İslâm Felsefesi)*, Fatih Yayınevi Matbaası, İstanbul.
- Keleş, Fevzi. “Belhten Konyaya Akan Yıldız, Beşinci Mevsim Dergisi”, *Özel FezaLiseleri Yayın Organı*, S.2,s.3-5
- Kılınç, Tekin.(2013), *Mevlânâ ‘dan Torunlarına Yol Rehberi*, Gülnesli yayınları, İstanbul.
- Köprülü, Fuat.(1976), *Türk Edebiyatında ilk mutasavvıflar*, DİB yayınları, Ankara.
- Kuds, Saide.(2015), *Mevlânâ Celâleddin-i Rumi’nin Hareminden Kimya Hatun*,(Çev. Veysel Başçı),Sonsuz Kitap, İstanbul.
- Mauguin, B.(1964), “Mevlevî Müziği Teksif Müziği”, *Türk Yurdu Dergisi*, C.3, Mevlânâ Özel Sayısı.
- Özdemir, Gazi.(2010), *Mevlânâ’dan Geriye Kalanlar*, Neden Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Taneri, Aydın.(1997), *Mevlânâ Ailesinde Türk Milleti ve Devleti Fikri*, Ocak Yayınları, İstanbul.

-
- Turan, Osman.(1971), *Selçuklular ve İslâmiyet*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul.
- Türk Klâsikleri-2. (1985), *Mevlânâ Celâleddin-i Rumî*, Serhad Yayınları, İstanbul.
- Usluer, Fatih.(2009), *Hurufîlik İlk Elden Kaynaklarla Doğuşundan İtibaren*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Ünal, Tahsin. (1977), *Türk'ün Sosyo Ekonomik Tarihi*, Emel Yayınları, Ankara.

Article Info/Makale Bilgisi

Referees/Hakemler: Prof. Dr. Hakkı UYAR - Doç. Dr. Erdal ASLAN

This article was checked by iThenticate.

KÖY ENSTİTÜLERİ TARİHİNDEN BİR KESİT: KIZILÇULLU KÖY ENSTİTÜSÜ TARİHÇESİ

Melih TINAL* - Hüseyin BOZDAĞ**

ÖZET

Özellikle II. Meşrutiyet'in ilânından itibaren tartışılmaya başlanan köy öğretmeni yetiştirmeye yönelik öneriler Cumhuriyet dönemi ile birlikte olgunlaşarak köy enstitülerinin kuruluşunu sağlamıştır. Uygulanan eğitim sistemi incelendiğinde özgün nitelikleriyle dikkat çeken Cumhuriyet aydınlanmasının bu temel kurumlarından biri de 1937 yılında köy öğretmen okulu adıyla açılan İzmir-Kızılçullu Köy Enstitüsü'dür. Basın organlarında enstitü olarak nitelendirilse de köy enstitüsü adını alması yasal zemine kavuşmasını sağlayan 3803 numaralı kanunun 17 Nisan 1940 tarihinde kabul edilmesi ile gerçekleşmiştir. İlgili yasanın kabulünden kısa bir süre sonra yurt çapında açılmaya başlanan köy enstitülerinin amacı 40000 olarak tespit edilen köy öğretmeni ihtiyacını kısa sürede gidermenin yanı sıra bu öğretmenlerin aynı zamanda köye yararlı, köylüyü kalkındırabilecek donanımına sahip olmalarını sağlamaktır. Tüm enstitüleri kapsayan öğrenim programı 1943 yılında çıkarılmıştır. Bu tarihe dek enstitüler bölgesel özelliklerini de göz önüne alarak kendi öğrenim programlarını uygulamışlardır. Köy enstitüleri sistemini özgün olmaktan çıkaran öğrenim programı ise 1947 tarihli ve bu program ile enstitülerdeki iş içinde eğitim uygulaması eski önemini kaybetmiş, tarım ve teknik uygulamalarının ders saatleri azaltılarak kültür derslerine ağırlık vermeye başlanmıştır. Kızılçullu Köy Enstitüsü 1937-1952 yılları arasında Türk eğitim sisteminde yerlerini alan eğitimci, öğretmen ve sağlık memurları yetiştirmiştir. Enstitü, 1952 yılında binalarının NATO'ya devredilmesiyle kapanmıştır. Bu makalede eğitimci kursu ve köy öğretmen okulundan enstitüye giden süreçte Kızılçullu Köy Enstitüsü'nün tarihçesi değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Köy Enstitüsü, İzmir Tarihi, Türk Eğitim Tarihi, Öğretmen Okulu

*Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, El-mek: melih.tinal@deu.edu.tr

** Dokuz Eylül Üniversitesi, Köy Enstitüleri ve İsmail Hakkı Tonguç Araştırma Merkezi, El-mek: huseyin.bozdogan@deu.edu.tr

A SCENE FROM THE HISTORY OF THE VILLAGE INSTITUTES: THE HISTORY OF KIZILÇULLU VILLAGE INSTITUTE

ABSTRACT

The proposals for the training of the village teachers, which started to be debated since the announcement of the Second Constitution, have matured together with the Republican era and established the foundation of the Village Institutes. İzmir-Kızılçullu Village Institute was one of the village institutes that attract attention with its unique qualities in terms of the education system applied. The institute was opened in 1937 with the name of village teachers' training school. Although it is known in the press as the institute, it officially took the name of the Village Institute with the law numbered 3803 issued on April 17, 1940. After the adoption of this law, the village institutes started to open around the country. The purposes of the village institutes were to meet the village teacher needs determined as 40000 in a short time and to ensure that these teachers are beneficial to the village and have the equipment to develop the village. A curriculum covering all institutes was issued in 1943. Until 1943, the institutes have implemented their own teaching plans taking into account their regional characteristics. With the 1947 curriculum, the course hours of agricultural and technical applications have been reduced and emphasis was given to cultural lessons. Thus the village institute system lost its originality. The Kızılçullu Village Institute trained instructors, teachers and health officers who took part in the Turkish education system between 1937-1952. The Institute was closed in 1952 when its buildings were transferred to NATO. In this article, the history of the Kızılçullu Village Institute will be examined during the period from the instructor course and the village teacher school to the institute.

STRUCTURED ABSTRACT

The efforts that started with the 2nd Constitutional Monarchy about the education of the village and the villagers have stood as a big problem until it comes to 1935, despite the attempts of many intellectuals, politicians and educators from both local and foreign countries. The founder will of the Republic of Turkey reveals that they regard to importance of education of villages and the villagers whose made decisions in İzmir Economy Congress. This was the decision to increase the agrarian knowledge of the village, to provide 5000 square meters of farmland for village schools, to provide the necessary equipment for barn, poultry and beekeeping. Although the reports of foreign experts J. Dewey and A. Kühne and the breakthroughs during the M. Necati period are important it backfired. During the R. Galip Bey period the establishment of the Village Affairs Commission aiming at the total development of the village, after adding of invigorate the economy of the village to the teachers' tasks working in a village, village teachers should be subjected to attend courses in the field of agriculture and animal husbandry were concrete steps in terms of solving the problem. In the meantime I. Hakkı Tonguç, who had been in charge of the Gazi

Education Institute Directorate, attracted attention with responses to a questionnaire prepared by the ministry and Saffet Arıkan opened the way to the General Directorate of Primary Education for İ. Hakkı Tonguç. Tonguç's report foresee that village children who had served military as corporal and sergeants were subjected to a six months course and to be employed as instructors in three classrooms schools in the villages which has a population less than 250 inhabitants. In 1936, the first village training course was opened in Eskişehir - Mahmudiye and because of successful results, instructor courses were opened in many places including Kızılçullu-İzmir Instructor Course. Village instructor courses and village teachers' schools are the substructure of Village Institutes. The legal basis is the concept of "Village Missionary Schools", which is based on the Law on the Establishment of the Ministry of Education dated 22 March 1926. On April 17, 1940, all these projects became legal institutions with the Village Institutes Law. Within this scope, İzmir Kızılçullu Village Instructor Course and Village Teacher School are one of the most deep-rooted practices initiated in İzmir. The first characteristic of the Kızılçullu Village Institute in its historical sense is that it is founded on campuses and structures belonging to the American College founded by missionaries. After the developments in accordance with the Law on Unification of Education, the land, belonging to the school which did not have enough students and closed, was bought as a result of the conversion of the legal position into a village. The school has technological possibilities considered to be of high standards, suitable modern buildings for boarding school and land for agricultural work. The school is near the city center within walking distance. Almost all of the other institutes are built by the hands of their students and they are located far away from the city settlements and this situation has been criticized. The founder of Kızılçullu is M. Emin Soysal and they have been in different attitudes with İ. Hakkı Tonguç, the designer of the Village Institutes, in terms of forming, interpreting and practicing the institute system. For this reason, between 1937 and 1942, the Kızılçullu Village Institute had caused different results from the expected educational climate. At the beginning Soysal who was supporter of Village Institute had become prominent in the political life with the opposition of the Village Institutes and then he had become forceful and effective in the process of closing the institutes. Another characteristic of Kızılçullu is that it is the first educational institution that provides mixed and boarded education. The step initiated by Tonguç in 1938 to ensure participation of even the spouses, siblings and even the mothers of the trainees participating in the instructor courses was maintained at the point of positive discrimination after the transformation to the Village Institute. The first program of the Village Institutes was constituted in 1943 and every institute developed programs under the dominance of work and business by way of business with its own facts and necessities and with this aspect they took the place of multi-programming in a sense in the Turkish education system. According to the program prepared for five years, 114 weeks were allocated for culture courses and 58 weeks were allocated for agricultural and technical courses and their applications. At the Kızılçullu Village Institute, there were 22 hours of culture courses, 11 hours of agricultural courses and 11 hours of technical training courses, which consist of 44 hours of weekly study. At the beginning, students

who are graduated from village schools and have not completed the 18-year-old from Aydın, Balıkesir, Denizli, Manisa and Muğla were taken to Kızılçullu. In addition to cultural courses, students are specialized in applied agricultural courses, as well as in branches of ironmongery, constructivism and carpentry. An institute is not only an education institution but also is a living village. The farm village, which is run by the senior students, is accustomed to the life of the village in every way. From 1943 onwards, with adding the Health Branches to the system, Village Institutes were aiming to solve one of the most important problems of our villages. Students are given the opportunity to practice what they learn by participating in the production of new institutes and are often taken as a reward to tour historical and cultural places to identify national riches for holiday. Sports and music are integral part of institutes. Folk dance shows, led by Hasan Çakı Efe from Bergama and Mehmet Kasnak Efe, have been still remembered.

After World War II, Turkey had been changed and H.Â Yücel hadn't been taken to the government formed after the election of 1946. This was followed by discharging of Tonguç from the General Directorate of Primary Education and the changes called as "Islahat" which against to the Village Institutes. The link between business and institutions had been reduced, number of general knowledge lessons had been increased, reading hours and reading resources had been restricted, costumes changed and students' performance started to be graded. Perennial education approach has been abandoned and students had been vacationing for nearly three months. The condition of student being peasant had been removed, female student intake decreased and then mixed education ended. The girl students had been gathered at İzmir Kızılçullu and Trabzon Beşikdüzü Village Institutes. Even though the Village Institute written on their signboard, they were converted into content teachers' schools and their names were changed and removed in 1954. Unlike this process, The Kızılçullu Village Institute was closed in 1952. In the summer of 1952, İzmir was designated by NATO as the headquarters of the Land Forces of the Southeastern Europe Region, and with the approval of the Ministry of Education, Kızılçullu Village Institute was transferred to NATO with all the buildings on the territory. At the end of August, 1952, NATO Headquarters had been settled in the institute buildings with the whole organization. The students of Kızılçullu Village Institute were transferred to Bolu Girls' Teacher School and Beşikdüzü Girls' Village Institute and its buildings were handed over to NATO and it had been closed.

Keywords: Village Institute, History of İzmir, History of Turkish Education, Teacher's Training School

Giriş

Bilindiği gibi Türkiye'de köy eğitimi ve kırsal kesimin eğitim aracılığıyla kalkınması tartışmaları II. Meşrutiyet dönemine kadar uzanmaktadır. Nitekim yerel düzeyde bazı vilâyetlerde köy öğretmenleri yetiştirme konusunda projeler geliştirilmiş olsa da bunlar amacına ulaşamamıştı (Ergün, 1996: 323,324). Bununla birlikte cumhuriyetin köy enstitüleri projesinin prototipi olarak ilk teorik yaklaşımlar da bu dönemde dillendirilmeye başlandı. Örneğin 1912 yılında, Darülmuallimin

öğretmenlerinden Ahmet Tevfik Bey aynı okulun yayımladığı Yeni Mektep dergisinde, öğretmen okulları öğretim programlarına ziraat derslerinin de eklenmesini ve bu okullardan mezun olacak öğretmenlerin köylerde kurulacak çiftlik okullarında görevlendirilmesini savundu (Tonguç, 1947: 180-181). Bu konuda bir başka eğitimci de İkinci Meşrutiyet döneminin ünlü eğitimcilerinden Ethem Nejad Bey idi. Nitekim O; Yeni Fikir dergisindeki makalelerinde 6 yıllık öğretim programlarında tarım, sanat ve ticaret derslerinin de yer alacağı okullardan mezun olan öğretmenlerin görev yaptıkları bölge kalkınmasına katkı sağlayabileceklerini belirtiyordu (Altın, 2008: 87; Akyüz, 2008: 296,297). Bu dönemde köy eğitimi sorunuyla ilgili bir diğer öneri de Kastamonu Mebusu İsmail Mahir Efendi'den gelmişti. O'nun önerisinde köye öğretmen yetiştirme sisteminde ilk kez kız öğrencilerin eğitiminden de bahsediliyor ve bunun leyli yani yatılı olması öngörülüyordu. Ayrıca bu kurumlarda eğitim alacak kızlar dokumacılık, dikiş-nakışçılık gibi gündelik hayatın pratiklerine ilişkin bilgiyle donatılacaklardı (Başgöz, 1995: 42). İkinci Meşrutiyet döneminin getirdiği canlı siyasal yaşam içerisinde köylünün eğitimi konusunda böylesi dikkat çekici öneriler gelmesine rağmen dönemin genel koşulları sorunu çözüme kavuşturmayı engelledi (Arslan, 2016: 253). Kurtuluş Savaşı günlerinde ise Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün demeçlerindeki Türk köylüsünün refahı ve eğitimine ilişkin ifadeleri ileride bu konuda atılacak adımların habercisi niteliğindedi. Köy Enstitülerine giden süreçte önemli aşamalardan bir tanesi 17 Şubat 1923 tarihinde toplanan İzmir İktisat Kongresi idi. Bu kongrede tarım ve köylü kesimlerinin sorunlarına ilişkin olarak alınan kararda köylünün ziraî bilgisinin artırılması, köy okullarına 5 dönümlük uygulama tarlası, ahır, kümes ve arıcılık için gerekli donanımların sağlanması dikkat çekmekteydi (Tinal, 2008: 182). Ayrıca, cumhuriyetin ilânından kısa bir süre sonra John Dewey ve Alfred Kühne gibi farklı ülkelerden uzmanlara Türk eğitim sisteminin geleceğine ilişkin raporlar hazırlatıldı. Bu raporların içeriklerinde köylünün eğitime dair öneriler yer almaktaydı. Buna göre öncelikli olarak köy okulları köyün ekonomik ve sosyal yaşamına yabancı olmayan programlara sahip olmalıydı. (Çetin, 1998: 215) 1925 yılı Aralık ayında Milli Eğitim Bakanı olan Mustafa Necati Bey'in ilk icraatlarından biri Kayseri ve Denizli'de iki köy öğretmen okulunun açılışı oldu (İnan, 1980: 164); ancak bu iki köy öğretmen okulu 1 Eylül 1932 tarihinde kapatıldı. Bunun nedeni köy okullarında görevlendirilen öğretmenlerin kent kökenli olmaları nedeniyle köy yaşamına uyum sağlayamamaları ve ilk fırsatta kentlerde görev almak için çaba göstermeleriydi (Süral-Kıran, 2009: 249,250). 1933 yılında, Reşit Galip Bey'in Milli Eğitim Bakanlığı döneminde ise köyün topyekûn kalkınmasını amaçlayan *Köy İşleri Komisyonu* kuruldu. Komisyonun hazırladığı raporda köy öğretmenin görevleri arasında köyün ekonomik yaşantısını canlandırmak da amaç olarak sunuluyordu (Başgöz, 1995: 161; Binbaşıoğlu, 1993: 19,20). Nitekim bu amaç doğrultusunda köy öğretmenleri tarım ve hayvancılık alanında kurslara tabii tutuldu (Anadolu, 21 Temmuz 1933).

Tüm bu girişimlere rağmen köyün ekonomik ve sosyal ihtiyaçlarını karşılayabilecek öğretmenleri Türk milli eğitim sistemine kazandırmak mümkün olmadı. 1935 yılına gelindiğinde 40000 köyün yaklaşık 4000'inde okul ve öğretmen bulunmaktaydı. Ayrıca görev başındaki öğretmenler köyün ve köylünün kalkınmasını sağlayabilecek donanımına sahip değillerdi (Soysal, 1943: 22).

I-Kızılçullu Köy Enstitüsü'ne Giden Yol: Köy Eğitmen Kursu ve Köy Öğretmen Okulu Dönemi

Türk eğitim tarihinin en özgün kurumlarından biri olan köy enstitülerine giden yolda eğitmen kursları projesi önemli bir kilometre taşıdır. Amaç nüfusları itibariyle öğretmen gönderilemeyen köylerin öğretmen ihtiyacını karşılayabilmektir (Balkır, 1998: 14). Bu proje 1936 yılında, Saffet Arıkan'ın Milli Eğitim Bakanlığı döneminde ilköğretim genel müdürlüğü görevine getirilen İsmail Hakkı Tonguç ile başlar (Yiğit, 2002: 447). İsmail Hakkı Tonguç'un köy eğitmen kursları denemesi ile ilgili olarak hazırlanmış olduğu raporda askerliğini onbaşı ve çavuş olarak yapmış köy çocuklarının

altı aylık bir kursa tabi tutularak köylerde eğitimci olarak istihdam edilmeleri öngörülmektedir (Gümüsoğlu, 2011: 27,28;Çıkar, 1997: 89). Buna göre nüfusu 250'den az olan 3 sınıflı köy okullarında görev yapacak olan eğitimci 24 Haziran 1937 tarihinde 3238 sayılı Köy Eğitimci Kanunu ile yasal statüye kavuşmuşlardır (Tonguç, 2009: 279,280). Bu gelişmeler ışığında önce 6 Temmuz 1936'da Eskişehir-Mahmudiye-Çifteler Çiftliği'nde ilk köy eğitimci kursu açılmış (Türkoğlu, 2004: 127), denemenin başarılı sonuçlar vermesi üzerine 1944 yılına kadar Kızılçullu-İzmir, Karaağaç-Edirne, Arifiye-Kocaeli, Cılavuz-Kars, Erzincan, Horozköy-Manisa, Gököy-Kastamonu, Gönen-Isparta, Pazarören-Kayseri, Sultansuyu-Malatya, Düziçi-Adana, Beşikdüzü-Trabzon, Evrensekiz-Lüleburgaz, Savaştepe-Balıkesir, Aksu-Antalya, Gamlik-Samsun, İvriz-Konya, Hasanoglan-Ankara, Dicle-Diyarbakır ve Aydın-Ortaklar'da köy eğitimci kursları açılmıştır (Altunya, 2012: 64-67). Hemen belirtmek gerekirse, köy eğitimci kursları ve köy öğretmen okulları 17 Nisan 1940 tarihinde yürürlüğe girecek olan Köy Enstitüleri Kanununun alt yapılarını oluşturmuşlardır. Hiç kuşkusuz bu sürecin yasal dayanağı 22 Mart 1926 tarihli Maarif Teşkilâtına Dair Kanun uyarınca temellendirilen "Köy Muallim Mektepleri" kavramıdır. 17 Nisan 1940'a gelindiğinde bütün bu projeler köy enstitüleri yasası kapsamında artık köy enstitüsü olmuşlardır (Altunya, 2010: 29,30). Anılan süreç içinde İzmir Kızılçullu Köy Eğitimci Kursu ve Köy Öğretmen Okulu uygulaması cumhuriyetin öncü kenti İzmir'de eğitim alanında başlatılan en köklü uygulamalardan birisi olarak karşımıza çıkar. Zira Kızılçullu örneği, köy enstitüleri sistemi içerisinde kız ve erkek öğrencilerin birlikte eğitim gördüğü karma eğitimin ilk uygulamasının yapıldığı yerdir (İsmail Hakkı Tonguç Belgeliği, Belge no: D0600x023b050501; Gedikoğlu, 1971: 34).

İzmir'de böyle bir eğitim kurumunun faaliyete geçirilmesi çalışmaları İlköğretim Genel Müdürü İsmail Hakkı Tonguç ve dönemin İzmir İl Milli Eğitim Müdür Yardımcısı Rahmi Balaban'ın inceleme ve önerileri doğrultusunda Kızılçullu'daki Amerikan Kolejinin devlet tarafından satın alınmasıyla 1937 yılında başladı (Tinal, 2008: 185). Ocak ayı ortalarında bina ve arazi 62.500 liraya satın alındı. Şubat ayında binaya Türk bayrağı çekildi. Türk bayrağı çekilmesi nedeniyle yapılan törende bir konuşma yapan İzmir Milli Eğitim Müdürü Ali Rıza Bey, Amerikalılardan satın alınan bina ve arazi üzerinde bir köy öğretmen okulu açılacağını müjdeliyordu (Elmacı, 2013: 249). Bu gelişmelerden kısa bir süre sonra dönemin Milli Eğitim Bakanlığı Müsteşarı Rıdvan Nafiz Edgüer'in onayıyla, 14 Mayıs 1937'de yasal mevzuat tamamlandı (Kocabaş, 2016: 23). İsmail Hakkı Tonguç'un bu amaçla hazırlayıp Milli Eğitim Bakanlığı'na sunduğu rapor *Amerikalılardan satın alınan Eski Kolej Binasında Açılması Düşünülen Öğretmen Okulu Hakkında Rapor* başlığını taşımaktaydı (İsmail Hakkı Tonguç Belgeliği, D02047005B090901 numaralı belge). Kızılçullu Eğitimci Kursu ve Köy Öğretmen Okulu'nun önceki yıllarda Amerikan misyoner okulu olan binalarda açılacak olması kurucularının işlerini bir anlamda kolaylaştırmıştı (Kirby, 2010: 199). Zira okulun 200 dönümlük arazisi üzerinde 36 bina ve 4 baraka bulunmaktaydı. Bu arazinin yaklaşık 127 dönümü ise tarım dersleri için tahsis edilmişti. İzmir şehri içinde kendi başına mütecanis bir köy özelliği taşıyan okulun arazilerinde yörenin bitki örtüsüne uygun ağaç ve fidanların yanı sıra özellikle arpa, buğday, yulaf, patates, tütün, incir ve üzüm yetiştirilebiliyordu. (Soysal, 1940: 3-8). Okulun bulunduğu yer Helenistik dönemden itibaren cennet anlamına gelen Paradiso adıyla anılmaktaydı. Ancak İzmir'de Türk egemenliğinin başlaması üzerine Türkler tarafından Kızılçullu adıyla soğuk savaş döneminde ise Şirinyer adıyla anılmıştır (Gökdemir, 2011: 64).

Kızılçullu Köy Öğretmen Okulu 30 Ekim 1937 tarihinde İzmir Valisi Fazlı Güleç ve okul müdürü Emin Soysal'ın hazır bulunduğu bir törenin ardından açıldı (Yeni Asır, 1 Teşrinisani 1937). Açılış töreninde Emin Soysal bu okulların kuruluş amacını hem kırsal kesimin öğretmen sorununu çözmek hem de Türk köyünde modern tarımın uygulamalı yöntemlerini bilen eğitilmiş insanları köye göndermek ve bu suretle köyü yine köyden çıkmış insanlar aracılığıyla içerden canlandırarak cumhuriyet değerleriyle buluşturmak olduğunu ifade etti. Soysal'ın konuşmasında altını çizdiği bir diğer nokta okulun üretici olacağı ve ihtiyaçların öğretmen ve öğrencilerin ziraî faaliyetleriyle

karşılanacağı idi: “Mümkün olursa yiyecek bal, yumurta, un, ekmek, yakacak odun, üzüm yetiştirilerek okulun kendi ihtiyaçları temin edilecektir. Mektebin işlerini talebe görecek ve pek az hademe kullanılacaktır. Okulun iş karakterini işletmek için çalışma sahası içine bir de yakın köy alınacaktır. O köyün okuma yazma işinden başka, yollarını tamir etme, umumî helâ inşa etme, çamaşırhane yapma gibi işleri okul talebesi tarafından karşılanacaktır. Bütün bu hava ve iş içerisinde köy hayatının basit ve fakat faydalı karakteri daima göz önünde tutulacaktır. Okulda kullanılacak eşyalar seçilirken bu gaye daima göz önünde tutulacaktır” (Yeni Asır, 2 Teşrinisani 1937).

Milli Eğitim Bakanlığı’nca yapılan düzenleme ile Kızılçullu Köy Öğretmen Okulu’na kabul edilecek öğrencilerin köylü ve köy okullarında öğrenim görmüş olmaları ve 18 yaşını tamamlamamış olmaları gerekmekteydi (Atmaca, 2009: 55). Yine aynı düzenlemeye göre öğrenci velilerinden bir kereye mahsus olmak üzere kayıt esnasında 30 lira ya da eşdeğerinde ayniyat alınacak ve diğer tüm masraflar ilgili bakanlıkça karşılanacaktı (Yeni Asır, 1 Ağustos 1937; Anadolu, 8 Eylül 1937; Halkın Sesi, 22 Birinciteşrin 1937). Okulun sıra, karatahta ve sandalye gibi ahşap eşya ihtiyaçları ise İzmir Sanatlar Okulu tarafından karşılandı (Yeni Asır, 9 Eylül 1937). Amerikan Koleji 1934 yılında kapanmış, binalar 3 yıl boyunca kullanılmamıştı. Şüphesiz bu durum binaların boya ve tesisat gibi temel tamiratlarını da gerekli kılmaktaydı. Türkiye Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu Kararı uyarınca bu gibi masrafların mümkün olduğunca hızlı karşılanabilmesi için gerekli düzenlemeler yapıldı: “İzmir ve civarında Kızılçulluda Amerikalılardan satın alınan Kolej binasında ve Eskişehir Vilâyetinin Çifteler Çiftliği Bölgesinde ve Mahmudiye köyünde açılacak öğretmen okulu binalarında yapılacak tamir ve tesisat işlerinin eksiltme yoluyla yapılması işin tehhürüne sebep olacağı ve bir kısım malzemenin satın alınarak eğitmenler vasıtasıyla ucuza yaptırılacağı anlaşıldığından ve bedelleri onar bin lirayı geçen bu tamirat ve tesisatın 2490 sayılı arttırma, eksiltme ve ihale kanununun 50 inci maddesinin (E) fıkrası hükmüne göre emaneten yaptırılması Maarif Vekilliğinin 27/7/937 tarih ve 7104 sayılı teskeresile yapılan teklifi ve Maliye Vekilliğinin 28/7/937 tarih ve 4453 sayılı mütalâanamesi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 31/8/937 de onanmıştır. 31/8/937” (T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Başbakanlık Kararlar Müdürlüğü, Dosya no: 145-114, Fon kodu: 30..18.1.2 Yer no: 78.74..10) Kızılçullu Öğretmen Okulu’nun kuruluşunda hayli zengin bir öğretmen kadrosu da oluşturulmuştu. Eğitim kadrosu Müdür: Mehmet Emin Soysal; Müdür Yardımcısı Şevket Ertay; Öğretmenler Rıza Öztükel, Zekeriya Tonguç, Burhan Eliçin, Şaban Güler, Enver Kartekin, Bahri Yörük, M. Yekta Yenal, Kenan Gürgün, Ahmet Bilge, Mehmet Simter, Melal Yurdayol, Cahit Barlas, Emine Ertay, İsmet Gökalt, Hasan Gökalt, Fahriye Ersoy, Bekir Atakan, Hayri Çakaloz, Osman Yalçın, Sıtkı Göksal, Vahap Okay, Nuriye Çakaloz, Abdullah Erhan, Kemal Arkun, Abdülkerim Işık, Talat Ersoy, Nejat İdil, Mehmet İnal, Ömer Epçim, Sabahat Kartekin, İsmail Güçlü ve Nihat Resne’den oluşuyordu (İsmail Hakkı Tonguç Belgeliği, D090470180141402; Ulus, 30 Eylül 1937). Kızılçullu Köy Öğretmen Okulu bünyesinde bir de eğitmen kursu açılmıştı. Kursun şefliğine Ferit Oğuz Bayır getirildi (Yeni Asır, 29 İlkanun 1937). Kızılçullu Köy Eğitmen Kursu’ndan 1938 yılında 90 eğitmen mezun oldu ve bu eğitmenler İzmir’e bağlı köylerde görev yapmaya başladı.(Anadolu, 14 Birinciteşrin 1938) Bunun yanı sıra kuruluşundan kapanışına dek Kızılçullu Köy Enstitüsü’nde müdür olarak görev yapanlar ise 1937-1942 Emin Soysal, 1942-1946 Hamdi Akman, 1946-1947 Talat Ersoy, 1947-1950 Osman Faruk Verimer, 1950-1952 de Ahmet Önertürk idi (Kocabaş, 2016: 16).

Eğitmen kurslarına başlangıçta askerliğini yapmış erkekler alınsa da 1938 yılından itibaren kız öğrenciler de eğitim sürecine kabul edilmişlerdir (Yeni Asır, 16 Sonkanun 1938). Nitekim İsmail Hakkı Tonguç 8 Ocak 1938 tarihinde Ferit Oğuz Bayır’a gönderdiği bir mektupta kız öğrencilerin okullara kabul edilmesini şu sözlerle ifade etmiştir: “Size bir iştigal mevzuu daha yepyeni bir tecrübeye girişmek istiyoruz. Sizde ki talebe ve eğitmenlerden anasını, karısını, kız kardeşini veya ablasını getirip okutmak isteyenler bulunursa onları başlangıçta 15-20 kişi olarak toplayıp okuma

yazmayı öğretmek, okuma yazma ile birlikte dikiş, biçki ve ev idaresi göstermek. Bu suretle köy öğretmeninin kadını yetiştirmeye çalışmak' (Tonguç, 1990: 14) Anadolu gazetesinde yer alan bir haber bu gelişmeleri okuyucularına şu satırlarla duyurmuştu: "Köy kız ve kadınlarına köylerde geçen ev işlerini göstermek ve öğretmek için Kızılçullu Köy Öğretmen Okulu'nda bir kurs açılması muvafık görülmüştür. Haber aldığınıza göre bu kursa on beş ile otuz beş yaşları arasında köylü kız ve kadınları alınacaktır. Kurs birkaç ay devam edecek ve kursa iştirak edecek köy kızları ve kadınlarına ders gösterecek öğretmenler de tamamen kadınlardan olacaktır...Kursa gelecek kadınlar ve kızlar kurs müddetince okulda yiyip içecek, yatıp kalkacak ve dersleri takip edeceklerdir. Kurstan çıkanlar devlet parasıyla köylerine gönderilecekler, dikiş öğrenenlere taksitle dikiş makinesi verilecektir." (Anadolu, 15 Kanunusani 1938). Aslında Tonguç'un ve cumhuriyet devrimi önderlerinin üzerinde durduğu nokta sadece köye bir kadın eğitmen göndermek değildi. Türk kadınının erkeklerle birlikte toplumsal yaşam içinde eşit rollere sahip bir birey olmasını istiyorlardı. Nitekim İsmail Hakkı Tonguç yine Ferit Oğuz Bayır'a gönderdiği bir başka mektupta "bugün köylü kız talebe için yaptırılacak elbiseye ait örnek resim gönderdik. Türk kadını şöyle bir arsana dönsün bakalım. O çok pratik bir elbisedir. Bizim şalvarlarımızın modernize edilmişidir, denirse sezadır." sözleriyle bu durumu dile getirmişti (Bayır, 1971: 129-130). Eğitmen kurslarına kadın katılımını artırmak için bu kurslara karı koca olanların devam edebilmeleri olanaklı hale getirilmiş, erkekler tarım ve inşaat alanlarında eğitim alırlarken kadınlar ise biçki-dikiş, ev ekonomisi ve sağlık alanlarında eğitim almışlar ve köylerine geri döndüklerinde ise öncelikli olarak kendi ailelerinde ve köy okullarında eğitmenlik yapmışlardır (Erdem, İ, 2001: 12). Gerçekten de 1938 yılı Mart ayına gelindiğinde bu amaca yönelik olarak Kızılçullu'daki erkek eğitmen sayısı 65, kadın eğitmen sayısı ise 28'e ulaşmıştır (Tonguç, 2009: 224). Şu da belirtilmelidir ki, yaşama geçirilen yeni köy öğretmeni okullarının öğrenci kaynağı da köy okullarından mezun olmuş öğrencilerden oluşmaktaydı. 3 sınıflı okullardan mezun ya da 5 sınıflı okulların 4. sınıfına gitmekte olan öğrenciler köy öğretmeni okulunun ilk kısmına alınarak buradan mezun olmaları sağlanmıştı. 5 sınıflı köy okullarından mezun olanlar da doğrudan ortaokul bölümüne yazılıyorlardı (Yeni Asır, 7 Eylül 1937; Gedikoğlu, 1971: 34). Bu denemelerde ülke gerçeklerine uygun eğitim programları yürürlüğe konuluyor ve Türk eğitim sisteminde bir anlamda çok programlılığın temelleri atılıyordu (Türkoğlu, 2004: 130-131). Derslere baktığımızda ise kültür ve pedagojik alan eğitiminin yanı sıra günde 4 saat tarım ve teknik çalışma olmak üzere haftada toplam 44 saati bulan bir program uygulanıyordu. (Altunya, 2012: 67). Öğrencilerin yılda 15 gün tatilleri bulunmaktaydı. Yaz aylarında verilen eğitimde ağırlık ziraî ve teknik eğitim derslerindeydi (Cumhuriyet, 16 Mayıs 1938). 1938 yılında çıkarılan Köy Eğitmeni Yetiştirme Yönergesi'ne göre ise 210-285 saat arası Türkçe, 175-240 saat arasında Aritmetik ve Geometri, 210-285 saat arasında Yurt ve Yaşam Bilgisi, 50-60 saat arasında Atölye dersleri ve 85-90 saat arasında eğitim bilgisi dersleri verilmesi tasarlanmıştı (Köy Eğitmeni Yetiştirme Kursları Müfredat Programı Taslağı, 1938: 2).

Açılışından yalnızca bir yıl sonra İzmir'in tanınmış simalarından Adnan Bilget Kızılçullu Köy Öğretmen Okulu'nu Yeni Asır gazetesinde şu satırlarla tanıtmıştı: "Tarihini pekiyi hatırlayamayacağım galiba 932 yılı idi. Bir gün Kolejin emektar direktörü Mr. Reed ile mektebin çiftliğinde dolaşıyorduk. Kolej içinden kaynaklı hoşnutsuzluk havası içinde artık inhidama yüz tutmuştu. Çiftlikte bal peteklerini gösteren Mr. Reed –bilir misiniz neden endişe ediyorum? Biz bu mektebi kapayıp gidersek bu modern müessese heba olup gidecek. Burada belki muhacirler tüütün ziraatı yapacaklar, Kolej binasına belki bir gazino kuracaklar ve belki de bir ilk mektep olarak kullanmak isteyeceklerdir- O zaman bu zata yanıt vermemiştim. Okula girdim ki benim vermediğim yanıtı köy çocukları vermiş. Çok isterim ki bugün Kıbrıs Amerikan Koleji tarih öğretmeni olan Mr. Reed bugün yanımda olsun. Bu defasında bu modern müessesenin kapısında asker ayağıyla dolaşan ve sağ elini yana getirerek good morning my boy diyen misyoner papazı göremedim. Saint Polikarp için dua serpuşlu adamlar da kilisenin kapısında değillerdi. Köy muallim mektebinin Türk köyünün

aydın havasında yükselmiş ışıklı bir direktörü vardır. Bir zamanlar talebe için tamamen kapalı olan o oda şimdi her Türk çocuğunun sık sık ziyaret ettikleri bir yer olmuştur. Bir nevi köy üniversitesi olarak faaliyet gösteren bu müesseseye kabul edilmek için köylü olmak, ışıklandıktan sonra köyde köylü için çalışmağı taahhüt etmek şarttır. Köy muallim mektebi direktörü Bay Emin Soysal bana okulu anlatıyor: Tarihimizde ilk defa köylü için ele alınan bu iş köylüyü modern teçhizata kavuşturmak, yeni köy kadrosunu teşkil etmek için, köy için ve köylü için olmaktır. Buradan mezun olacak zeki ve akıllı köy insanları yakın senelerde köylünün içine girecek kültür kolonileri teşkil ederek civar köylerin hayatları üzerinde müessir olmaya çalışacaklardır... Sayın direktörün refakatinde atölyeleri dolaşırken göğsümü dolduran gururun en üstünü inşaatçılık atölyesinde hissettim. Burada yarın ki Türk köyünün usta inşaatçıları Türk köyüne yararlı evlerin nasıl olabileceğini etüd ediyorlar. Türk köyünde ev konforlu değildir. Türk köyü tek ve çift kat üzerine kullanışlı eve muhtaçtır. Bunları başarmak için köy insanların aynı zamanda dülgerlikten anlaması, inşaatçılığa önem vermesi faydalı görülmüştür. Sonra bir de ziraatçıların istediği aletleri yapacak işler de vardır. Bunlara da önem veriliyor. Ziraat aletlerini yapmak üzere demir ve teneke işlerini öğreniyorlar. Maksat köyün ihtiyacını köy hududu içinden temin etmektir.” (Yeni Asır, 19 Şubat 1938). Adnan Bilget’in izlenimlerine de yansdığı gibi köy çocuklarına ziraat bilginin yanında tarım makinelerini kullanma becerisi de kazandırılıyor ve uygulanan iş eğitimiyle ileride görev yapacakları köylerde dülgerlik, demircilik ve inşaatçılık gibi konularda atölyeler kurarak köyün ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri amaçlanıyordu.

1939 yılında toplanan I. Milli Eğitim Şûrası’nda cumhuriyet hükümeti kırsal kesimin eğitim sorunlarının çözümlenmesini daha köklü ve çağdaş yöntemlerle ele almak konusunda bir dizi karar aldı. Hiç kuşkusuz bu kararların alınmasında köy eğitmen kursları ve köy öğretmen okulları denemelerindeki başarı önemli bir rol oynamıştı. Köy okullarının öğrenim sürelerinin 3 yıldan 5 yıla çıkarılması ve artık köye öğretmen kişiliğinde cumhuriyetin bütün değerlerinin aktarılacağı ve modern tarımsal esaslara geçmek için bir teknik eleman gönderilmesi amaçlanıyordu. Bu yeni arayışların sonucu olarak 17 Nisan 1940 tarihinde köy enstitülerinin kuruluşunu içeren yasa kabul edildi (Koçak, 1996: 116; Akçalı, 2015: 31).

II. Kızılçullu Köy Enstitüsü Yılları

Köy enstitüleri yasası yürürlüğe girdikten sonra Kızılçullu Köy Öğretmen Okulu da yasa gereği köy enstitüsüne dönüştürüldü (Akdemir, 2013: 18). Bu dönüşüm İkinci Dünya Savaşı’nın başlangıcındaki bu dönemde yaşanan tüm olumsuzluklara karşın kolay ve sorunsuz oldu. Zira 3 yıllık bir köy öğretmen okulu deneyimi vardı. Ayrıca enstitü uygun bina ve müstemilâta sahipti. Diğer köy enstitülerinde olduğu gibi öğrenciler bedeni yükümlülük olarak enstitü binalarını inşa etmeden doğrudan eğitim ve uygulama faaliyetlerine başlayacaklardı (Soysal, 1943: 220-222). 1940 yılında Kızılçullu Köy Enstitüsü’nde uygulanan beş sınıflı program şöyleydi:

Birinci Sınıf

- A- Ziraat: İpek Böcekçiliği, Arıcılık, Bahçecilik, Bağcılık, Sebzecilik, Sütçülük.
- B- Sanat: Demircilik, Dülgerlik, Yapıcılık, Fotoğrafçılık; kız öğrenciler için Biçki-Dikiş, Nakış ve Halıcılık.
- C- Genel Kültür: Türkçe, Tarih, Coğrafya, Matematik, Tabiat Bilgisi, Makine, Resim, Müzik, Milli Oyun ve Jimnastik.

İkinci Sınıf

A- Ziraat: Ziraat Araçları ve Tavukçuluk

B- Sanat: Demircilik, Dülgerlik, Marangozluk, Yapıcılık; kız öğrenciler için Biçki-Dikiş, Nakış, Halıcılık ve Dokumacılık.

C- Genel Kültür: Türkçe, Tarih, Coğrafya, Matematik, Tabiat Bilgisi, Resim-Yazı, Fizik, Müzik, Milli Oyun, Jimnastik; kız öğrenciler için Ev İdaresi.

Üçüncü Sınıf

A- Zooteknik ve Sebzecilik

B- Sanat: Demircilik, Dülgerlik-Marangozluk, Yapıcılık; kız öğrenciler için Halıcılık, Dokumacılık ve Nakış.

C- Genel Kültür: Türkçe, Tarih, Coğrafya, Matematik, Fizik, Kimya, Resim-Yazı, Müzik ve İngilizce; kız öğrenciler için Ev İdaresi.

Dördüncü Sınıf

A- Ziraat: Tarla Ziraati, Meyve Ağaçları, Ziraî İktisat ve İşletme.

B- Sanat: Demircilik, Dülgerlik-Marangozluk ve Yapıcılık; kız öğrencilere Biçki-Dikiş, Nakış, Halıcılık ve Dokumacılık.

C- Genel Kültür: Türkçe, İnkılâp Tarihi, Coğrafya, Vatandaşlık Bilgisi, Matematik, Fizik, Sağlık Bilgisi, Kimya, Resim, Müzik, Kooperatifçilik ve İngilizce; kız öğrenciler için Çocuk Bakımı.

Beşinci Sınıf

A- Ziraat Sanatları: Sütçülük, Konservecilik, Şarapçılık, Sirkecilik ve Nebatî Hastalıklar.

B- Sanat: Demircilik, Dülgerlik-Marangozluk, Yapıcılık, Fotoğrafçılık ve Makine; kız öğrenciler için Dokumacılık-Örücülük ve Biçki-Dikiş.

C- Genel Kültür: Vatandaşlık Bilgisi, Sosyoloji, Fizik, Kimya, Resim, Müzik, Milli Oyunlar, Jimnastik, Kooperatifçilik ve İngilizce.

D- Mesleki Bilgi: Eğitim Psikolojisi, Pedagoji, Düşünce ve Eğitim Tarihi, Öğretim Metodu ve Uygulaması (Tinal, 2008: 193,194).

1940 yılında Kızılçullu'da konaklayarak gözlemlerini “Kızılçullu Enstitüsü'nde Müşahedeler” başlığı altında toplayan B. Erdem, okul için “... bütün vasıflarını kendisinde toplayan ve bir saat gibi işleyen ve hakiki manasıyla öğretmen yetiştirecek bir müessese karakterindedir” sözlerini sarf etmekteydi. Aynı makalesinde fiziksel koşullarına, öğrencilerine, işliklerde geçen zamana, bağ ve bahçelerin nasıl şekillendiğine ve öğrencilerin enstitü içindeki etkinliklerine değinen Erdem, “buranın idaresi tamamen kendilerine bırakılmıştır. Muhtar ve azaları vardır. Kendi köy kanunlarını kendileri yapmışlardır. Devletin köy kanunundan istifade etmişler; aradan bazı maddeleri aynen, bazılarını da kendi bünye ve ihtiyaçlarına göre tadil ederek almışlardır. Çiftlik köyünde yatıp kalkan ve mütalaa yapan talebe her işini kendi görür. Yaptıkları kanuna göre aralarından iki ay müddetle seçtikleri bir ihtiyar heyeti ve bir muhtar çiftlik köyünü çekip çevirmektedir. Köyün temizlik ve sağlık işleri yerinde ve yolunda yürütülmüştür. “ sözleriyle köy öğretmeni olacak öğrencilerin köy yaşamını uygulamalı olarak burada bütün ayrıntılarıyla öğrendiklerini bir saptama olarak ortaya koymaktaydı (Erdem, 1940: 524,525). Bütün bu

gelişmelerin sonucunda köy öğretmenleri görev yaptıkları köylerde tam anlamıyla modern bir ziraat mühendisi örneği sergilemişlerdir. Köylerde kurdukları fidanlıklar, arıcılık ve tavukçuluk uygulamaları, sıtma ve frengi gibi bulaşıcı hastalıklara yönelik olarak alınacak önlemler konusunda geliştirdikleri modern yöntemler geleneksel köy yaşamında önemli değişimlere yol açmıştır (Gül, 2013: 35).

Öğrenci sayısının 915'e ulaştığı 1941 yılında Kızılçullu Köy Enstitüsü yönetici ve öğretmen kadrosu şu eğitimcilerden oluşmaktaydı: Müdür: Emin Soysal, Müdür Yardımcıları: Şevket Ertay ve Zekeriya Tonguç; Öğretmenler: Rıza Öztükel, Burhan Eliçin, Şaban Güler, Bahri Yürük, M. Yekta Yenal, Kenan Gürgün, Ahmet Bilge, Mehmet Sinter, Melâl Yurdayol, Cahit Barlas, Emine Ertay, İsmet Gökalt, Hasan Gökalt, Fahriye Ersen, Bekir Atakan, Hayri Çakaloz, Osman Yalçın, Sıtkı Göksay, Vahap Okay, Nuriye Çakaloz, Abdullah Erhan, Kemal Arkun, Abdülkerim Işık; Doktor: Ali Rıza Doyran; Memurlar: Ahmet Çelikkat, Hüseyin Avni Gülçür, Ubeydullah Daner (Köy Enstitüleri I, 1941: 38).

Kızılçullu Köy Enstitüsü öğrencileri, kendi okul binalarını inşa eden Ankara-Hasanoğlan, Sivas-Pamukpınar-Yıldızeli ve Aydın-Ortaklar köy enstitülerinin kuruluş çalışmalarına bizzat katılmışlar ve yapılar inşa etmişlerdi (Yeni Asır, 3 İlkanun 1941; Yeni Asır, 12 Sontesrin 1941; Kocabaş, 2016: 83,91,114). 1943 yılında Kızılçullu Köy Enstitüsü'nden mezun olan İbrahim Hakkı Kavasoglu, enstitülü öğrencilerinin diğer bazı enstitü binalarının inşalarındaki katkılarını şu cümlelerle aktarmaktadır: *"Köy Enstitülerinin kuruluşlarında okulda yetiştirilen yapı, marangoz ve demircilik sanatlarındaki öğrenciler 25-30 kişilik gruplar halinde, Sivas, Konya ve Ankara gibi kurulmakta olan enstitülere çalışmaya gittiler. 1942 yılında Hasanoğlan'a giden ekipte ben de vardım. İki ay içinde bir öğretmenevi yapmıştık. Orada Ruhi Su, Tonguç ve Aşık Veysel'i görmüştüm. Bu okulların açılışında devlete çok yük olmadan öğrencinin güç yardımıyla yapımı düşünülmüş ve inşaatı bitirilmişti. O yıllarda devletin gücü bunlara yetmiyordu. Kızılçullu Köy Enstitüsü hazır bina ile kurulmuştu."* (Elmacı, 2013: 291). Enstitülü öğrenciler bu imce faaliyetleri sırasında Türkiye'nin değişik tarihi ve ören yerlerini de gezerek bilgi ve görgülerini artırmışlardı. Bunun yanı sıra öğrenciler enstitünün çevresindeki Kaynaklar, Kırıklar, Uzundere ve Tahtalı gibi köylere geziler düzenliyor ve böylece köy hayatından kopmamış oluyorlardı (Soysal, 1943: 215,216; Tükel, 1950: 3-6). Öğrencilerin yine yakın çevrelerindeki kültürel ve tarihsel ören yerlerine geziler düzenlemeleri dönemin İzmir basınında oldukça önemli bir yer kaplıyordu. Nitekim Selçuk, Bergama ve Ödemiş'e yapılan geziler Anadolu gazetesinin nüshalarında sıklıkla yer bulmuştu (Anadolu, 12 Ekim 1941; 8 Nisan 1942; 10 Haziran 1942). Enstitüde eğitim ve öğretim olabildiğince doğal koşullarda ve doğa içerisinde yapılmaktaydı. Pedagojik olarak en önemli ilkesel yaklaşım ise iş içerisinde iş için eğitim idi. Ayrıca, başta müzik olmak üzere güzel sanatlar eğitimi insan yetkinliğinin ve olgunluğunun olmazsa olmaz bir aracı olarak görülüyordu. Bu nedenle tüm enstitülerde olduğu gibi (Apaydın, 1990: 256) Kızılçullu Köy Enstitüsü'nde de güzel sanatlar eğitime ayrı bir önem verildi. Öyle ki 1940 yılında enstitüde 150'si öğrencilere 55'i de okula ait olmak üzere 205 mandolin bulunuyordu. İlgi duyulan diğer müzik aletleri ise bağlama ve akordeondur. Yine bu kapsamda her sabah öğrenciler enstitü meydanında halka oluşturarak usta öğretici olarak görevlendirilmiş bulunan Bergama'dan Mehmet Çavuş'un çaldığı klarnetle ve yine Bergama'lı Mehmet Kasnak Efe ve Hasan Çakı Efe'nin yönetiminde Harmandalı, Somalı, Yalabık, Gündoğdu, Aydın zeybeği gibi halkoyunları sergilemekteydi. Milli bayramlarda topluca Alsancak Stadı'na gidilir ve orada enstitüde öğrenilmiş millî oyunlar sergilenirdi (Tinal, 2008: 192) Enstitünün ilk yıllarında köy kökenli öğrencilerin kent ile olan sosyo-kültürel ilişkiler içinde olmalarına da özen gösterilmişti (Sofuoğlu, 1954: 10). Kızılçullu Köy Enstitüsü öğrencilerinin önemli sosyalleşme alanlarından biri de öğrenci kol faaliyetleriydi. Örneğin Kızılçullu Köy Enstitüsü köycülük kolu enstitü bünyesinde istihlâk kooperatifi kurmuş ve enstitünün bütün öğrencilerini bu kooperatifin üyesi yapmıştı (*İzmir Kızılçullu Köy Enstitüsü İstihlâk Kooperatifi Ana Mukavelename ve İdare Talimatnamesi*, 1941: 5-6).

Köycülüğe ilişkin bir diğer kol projesi çiftlik köyü idi. Öğrenciler proje kapsamında kendileri için hazırlanan çiftliklerde konaklıyor ve burada tarım ve hayvancılık alanında uygulamalı eğitim alıyorlardı (Tutsak, 2002: 367). Aynı zamanda enstitüde bir köylü misafir evi oluşturulmuş ve enstitü öğrencilerinin velileri çocuklarını ziyarete geldiklerinde burada misafir edilmişlerdi (Soysal, 1943: 231). Ayrıca, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Milli Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel ve İlk Öğretim Genel Müdürü İsmail Hakkı Tonguç zaman zaman enstitüyü ziyaret ederek çalışmalar hakkında bilgi almışlardı. Bu ziyaretlerden biri 1941 yılı Eylül ayında Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün gerçekleştirdiği geziydi. İnönü bu gezi esnasında enstitü öğrencilerine “*Köy enstitülerine çok ehemmiyet veriyorum. Sizlerden çok ümidimiz vardır. Ahlaklı, haysiyetli insanlar olarak yetişiniz. Köylerimiz sizi bekliyor*” cümleleriyle seslenmişti (Anadolu, 2 Eylül 1941). Kızılçullu Köy Enstitüsü ilk mezunlarını 1942 yılında verdi (Tinal, 2008:195). Mezun olan 72 köy öğretmeni Hasanoğlu Yüksek Köy Enstitüsü'ne kabul edildi (Soysal, 2016: 66). Aynı yıl Kızılçullu Köy Enstitüsü'nde *köy üniversitesi* adı altında bir de yüksek kısım açılması plânlanırsa da yaşama geçirilemedi (Anadolu, 20 Mayıs 1942).

Köy enstitüleri 1943 yılına dek kendi oluşturdukları öğretim programlarını uygulamışlardı. Programlar kültür dersleri, tarım ve teknik alanlarla ilgili ders ve iş konularından oluşurdu. Her köy enstitüsü programlarının hazırlanmasında doğal çevrelerini dikkate alırdı. (Özsoy, Y. 1990: 53). 1943 yılında toplanan II. Maarif Kongresi'nde ülkedeki tüm köy enstitüleri için geçerli olacak Köy Enstitüleri Öğretim Programı hazırlandı (Çağlayan, 2014: 123; Çıkar, 1997: 91). Programa göre okutulacak dersler; kültür dersleri, ziraat dersleri ve teknik dersler olmak üzere üç ana gruba toplandı. Beş yıllık hazırlanan programa göre kültür derslerine 114, ziraat ve teknik dersler ile uygulamalarına ise 58'er hafta ayrıldı. Kızılçullu Köy Enstitüsü'nde de uygulanan ve köy ihtiyaçları göz önüne alınarak hazırlanan program gereği 44 saatten oluşan haftalık çalışma süresinin 22 saati kültür dersleri, 11 saati tarım dersleri ve 11 saati de teknik eğitim derslerine ayrılmıştı. Eğitim-öğretim yılı 10.5 ay, tatil 1.5 ay idi. Bu beş yıllık süre içinde aldıkları öğrenim ile devletin kendilerine sağlayacağı toprak, bağ, bahçe, atölye, ev, teknik, sanat ve tarım araçlarının köylüler tarafından kullanılmasını ve yararlanmalarını sağlayacak meslekî donanımına sahip olmuşlardı (Yiğit, 2002: 450). Yine 1943 yılı içinde, Kızılçullu Köy Enstitüsü'nde köye yararlı meslek erbabı yetiştirme amacının bir gereği olarak sağlık kolu açıldı (Güvercin-Aksu-Arda, 2004: 101). Buna göre öğrenimlerdeki ilk üç yılı tamamlayan öğrenciler tercih etmeleri durumunda bu kola geçiş yapabiliyor ve mezuniyetleri sonrasında köylerde sağlık memuru olarak görev alabiliyorlardı (Elmacı, 2013: 296-29). Bu kolda *sıhhat memurları okuluna mahsus müfredat* uygulanıyordu. 4. ve 5. sınıf programlarına yayılan programda genel kültür derslerine ek olarak 10 saat Anatomi ve Fizyoloji, 8 saat Sağlık Bilgisi, 6 saat Genel Patoloji, 2 saat Askerlik Sağlık Bilgisi, 6 saat Hasta Bakıcılığı, 9 saat Küçük Cerrahi ve İlk Yardım ve 9 saat Çocuk Bakımı dersleri bulunmaktaydı (Yeni Asır, 30 Senteşrin 1944; Dirican, 2003: 74-76).

21 Temmuz 1946 seçimlerinden kısa bir süre sonra kurulan yeni kabinede Hasan Âli Yücel tercih edilmemiş, yerine Reşat Şemsettin Sırer atanmıştı (Türkoğlu, 2004: 546). 1939 yılında toplanan I. Maarif Kongresi'nde “*Köylerde çalıştıracağımız öğretmenleri ilk numuneleri kurulmuş ve faaliyete geçmiş bulunan yeni tip köy öğretmen okullarında yetiştirmemiz ve bu tip müesseselerin asli vazifelerinin de bu vazifeyi yapmak olduğunu sarahatle ifade etmemiz lazımdır. Bazı arkadaşların plân komisyonundaki müzakerelerimizde yeni tip okulların asıl hedeflerinin köylünün sosyal inkişafını temin etmek gibi şeyler olduğunu söylediler. Bu tabirler müphemdir.*” (Yiğit, 2002: 451) cümlelerini içeren bir konuşma yapan ve ayrıca 1943 yılında İsmail Hakkı Tonguç'a “*Bindiğim atın benden akıllı olmasını istemem ben. Biz yöneticilerin kapısına, kazma küreklerle dayanmalarını mı istiyorsun bu köylülerin*” sözlerini sarf eden Sırer'in (Bozkurt-Bozkurt, 2010: 349) ilk icraatlarından biri İsmail Hakkı Tonguç'u İlköğretim Genel Müdürlüğü görevinden alarak Talim ve Terbiye Heyeti üyeliğine atamak oldu. (İnan, 1988: 310) Şüphesiz bu gelişme Sırer'in köy enstitüleri

eğitim programında yapmayı arzuladığı değişikliğin habercisiydi. Nitekim 1947 yılında köy enstitüleri eğitim programında önemli değişikliklere gidildi. Bu yeni programı 1943 tarihli programdan ayıran temel fark tarım ve teknik ağırlıklı ders saatlerinin neredeyse yarı yarıya azaltılması oldu (Yiğit, 2002: 451). Gerçekte bu değişiklik köy enstitülerinin öğretmen okullarına dönüştürülmesi sürecinin başlangıcıydı. Zira köy enstitülerinin temelinde yatan iş içinde eğitim ilkesi böylelikle terk edilmişti. 1947 tarihli köy enstitüleri eğitim programının kabulünden Kızılçullu Köy Enstitüsü'nün kapanışına dek geçen süre içinde kurumdaki eğitim-öğretim faaliyetlerine dair bilgileri dönemin İzmir basınından öğreniyoruz. Buna bir örnek Matematik öğretmeni Bedri Konuşur'un Yeni Asır gazetesinde köy enstitülerinin 10. kuruluş yıldönümünde kaleme aldığı ve enstitüde kooperatifçilik dersinin köy yaşamı için önemini içeren *"Köy Enstitüleri Köy Yolunun Meşalesidir"* başlıklı makalesidir. Gerçekten de ekonomik kalkınma amacıyla işbirliği ruhunu yaşatan kooperatifçilik dersi diğer köy enstitüleri gibi Kızılçullu Köy Enstitüsü'nde de okutulmaktadır. Dersin amacı eğitim programında *"öğrencilere köy ve köy okulunda kooperatifler kurarak işletebilecek ve bu bakımdan köylülere rehberlik edecek bilgiler kazandırmaktır"* ifadesiyle yer almıştır. Bu amaçla, enstitünün daha ilk yıllarında *"Kızılçullu Köy Enstitüsü Üretim ve Tüketim Kooperatifi"* kurulmuştur (Anadolu, 17 Nisan 1949). Kızılçullu'da uygulanan bir diğer öğretim metodu da İzmir'deki farklı okullardan gelen öğretmenlerin verdikleri dersler oldu. Bir anlamda konferans niteliğinde olan bu dersleri öğrencilerin yanı sıra okul yönetici ve öğretmenleri de takip ediyordu (Anadolu, 17 Nisan 1950).

Şüphesiz köy enstitülerinin kuruluş amaçları düşünüldüğünde temel uygulama amaçlarından biri tarım ders ve çalışmalarıydı. 1950 yılında Kızılçullu Köy Enstitüsü'nde Tarım Başı olarak görev yapan Mustafa Şölen tarım derslerindeki amaç ve yöntemleri Anadolu gazetesinde şu cümlelerle ifade etmişti: *"... en büyük düşüncemiz köy öğretmenini tarım alanında teknik bilgiye sahip kılmak ve onu bu alanda amelî ve nazari bilgilerle teçhiz etmektir. Aynı zamanda tarım dersi ile birlikte bu derse çok yakın bağlılıkları bulunan fizik, kimya, matematik ve diğer derslere ait bilgileri de uygulama yollarıyla sağlamlaştırmaya ve işbirliği yapmaya başlıyoruz. En büyük arzumuz, köye gönderdiğimiz öğretmenin bir makineyi kullanıp bağı ve ağacı diker, bakar ve aşılar, hasta bir hayvan karşısında ne yapmayı bilir kılmaktır. Ve diğer tüm tarım alanlarında köylüye örnek olabilir bir duruma sokmaktır... Tarım okulu, bağcılık istasyonu, haşarat, zeytincilik, tütün ıslah istasyonları, orman nebatları, süs fidanlığı. Tarih, şarap fabrikası gibi yerlerden de faydalanılıyor, ürünlerimizin hangi yollarla değerlendirildiklerini ve dış piyasalara gönderildiklerini de öğrencilerimize öğretiyoruz."* (Anadolu, 18 Nisan 1950). Kızılçullu Köy Enstitüsü özellikle 1940'lı yılların ikinci yarısından itibaren spor alanında da gerek İzmir sınırları içindeki okullar arası yarışmalarda gerekse köy enstitüleri arasında gerçekleştirilen sportif turnuvalarda aldığı başarılarla dikkat çekmiştir. Nitekim enstitünün spora verdiği önem yerel basında sıklıkla işlenmiştir: *"Eski Amerikan Kolejinin etrafında yapılan ve halen yapılmakta olan irili ufaklı tesisleriyle, kendi eğitim sistemine göre teşkilâtını tamamlamaya çalışan Enstitü geniş ve müsait araziye yayılmış. Yeni yapılan yemekhanenin arkasında ve tamirhanenin karşısında asıl spor sahası olarak kullanılan yer görülecek yer doğrusu. Burada yüzlerce öğrenci sporun her çeşidiyle meşgul ve her grup etrafındaki çalışmalardan sanki habersizmiş gibi kendi işiyle meşgul. Bir tarafta futbol, diğer tarafta basketbol ve voleybol, öbür yerde hentbol, karşıda atletizm vb. İnsan gözüyle görmese okulun 4 voleybol, 2 basketbol, 1 futbol ve istenildiği kadar atletizm ve güreş çalışma yerlerinde bir mektebin hem de bütün talebesi köy çocuklarından ibaret olan bir mektebin en büyüğünden en küçüğüne kadar büyük bir neşe içinde spor yaptığına biraz güç inanır. İşin asıl hayret edilecek tarafı; köyünde sporun ne olduğunu bilmeyen bu Anadolu çocuklarının diğer okullara nispetle daha ağır olan enstitü tedrisatına rağmen ve meselâ günde sekiz saat ders ve hem de amelî olarak toprakla, tamir veya inşaatla uğraşarak geçirdiği saatlerden sonra boş zamanında spor yapması ve bilhassa ağır sporlarda büyük bir kabiliyet göstermesi ve gizli kalmış kabiliyetler taşıdığının en güzel delilidir."*

(Demokrat İzmir, 13 Aralık 1948). 1949-1950 eğitim-öğretim yılında Kızılçullu Köy Enstitüsü öğrenci mevcudu 200'ü sağlık kolu, 625'i köy öğretmenliği kolu olmak üzere 825 idi. 1949 yılında enstitüden 72 köy öğretmeni ve 86 sağlık memuru mezun oldu. Yine aynı yıl enstitüye 150 öğrenci kayıt yaptırmıştı (Anadolu, 2 Ekim 1949).

III-Kızılçullu Köy Enstitüsü'nün Kapanışı

Demokrat Parti iktidarı ile birlikte Türk eğitim sisteminde Amerikan eğitim sisteminden esinlenen uygulamalar görülmeye başlandı. Bu yeni dönemde köy enstitüleri de ilköğretim sorunu çerçevesinde tartışılan kurumlardan biriydi. Bu süreçte köy enstitüsü sistemine karşı olan kesimin de eleştirileri yoğunlaşmıştı. Bu eleştirilerin sonucu olarak ilk aşamada, 1950-1951 eğitim-öğretim yılından itibaren köy enstitülerindeki karma eğitime son verildi (Gedikoğlu, 1971: 217). Ülke çapındaki tüm köy enstitülü kız öğrenciler Kızılçullu ve Beşikdüzü köy enstitülerine, bu enstitülerdeki erkek öğrenciler de diğer köy enstitülerine nakledildi (Kocabaş, 2016, s. 43). 15 Ekim 1950 tarihinde dönemin İlköğretim Genel Müdürü Kâzım Köni'nin de katılımıyla açılan Kızılçullu Kız Köy Enstitüsü'nün 750 öğrencisi bulunmaktaydı (Ulus, 16 Ekim 1950). Kısa bir süre sonra köy enstitülerinin sonunu getirecek bir adım atıldı. Demokrat Parti hükümetinin daveti ile Türkiye'ye gelen Amerikalı eğitimci Kate V. Wofford aralarında Kızılçullu Köy Enstitüsü'nün de bulunduğu birkaç köy enstitüsündeki incelemeleri sonrasında kaleme aldığı raporda, bu kurumların öğretmen okullarına dönüştürülmesi gerektiğini öne sürdü (Uçar, 2009: 49). Böylece köy enstitülerinin 1954 yılında öğretmen okullarına dönüştürülmesi süreci de başlamış oluyordu. Kızılçullu Köy Enstitüsü ise bu süreçten farklı olarak 1952 yılında kapandı. Bu yılın yaz aylarında İzmir, NATO tarafından Güneydoğu Avrupa Bölgesi Kara Kuvvetleri Karargâh merkezi olarak belirlendi (Milliyet, 19 Ağustos 1952). Kısa bir süre sonra da karargâh komutanlığının talebi ve Milli Eğitim Bakanlığı'nın onayıyla Kızılçullu Köy Enstitüsü, arazisi üzerindeki tüm binalarıyla NATO'ya devredildi. Yeni Asır gazetesi gelişmeleri okuyucularına şu cümlelerle aktarmıştı: *"Aldığımız malumata göre Kızılçullu Köy Enstitüsü binaları en küçük bir gecikmeye meydan verilmeden NATO Güneydoğu Karargâhı askerî heyetine teslim edileceğinden Enstitü, Forbes binalarıyla, eski Kültür Lisesi'nde ve bakanlıkça hazırlanacak binalara yerleşecektir. NATO Güneydoğu Karargâhı en geç ay sonuna kadar Kızılçullu binalarına yerleşecektir."* (Yeni Asır, 23 Ağustos 1952). Gerçekten de Ağustos ayının sonunda NATO karargâhı tüm teşkilâtıyla enstitüsü binalarına yerleşmişti. (Elmacı, 2013: 309). Yine aynı günlerde İzmir Valisi Sabri Adal ve İzmir Milli Eğitim Müdürü Osman Faruk Verimer, Kızılçullu Köy Enstitüsü'ne uygun bina ve arazi tespiti için Foça ve Menemen ilçelerinde incelemelerde bulundu (Yeni Asır, 26 Ağustos 1952). Uygun arazi ve bina arayışları kısa bir süre daha devam etse de bu çözümden vazgeçildi ve öğrenciler Bolu Kız Öğretmen Okulu'na ve Beşikdüzü Kız Köy Enstitüsü'ne nakledildi. Bolu Kız Köy Enstitüsü'ne nakledilen öğrencilerden biri olan Kadriye Girgin Yılmaz enstitü binasının NATO'ya devredilmesinin ardından yaşadıkları üzüntüyü şu cümlelerle nakletmektedir: *"... Enstitü mekânları tekrar Amerikalılara bırakılıyordu. Buraya alışmış ve çok sevmiştik. Ben Bolu'ya giden gruptaydım. Hepimiz çok üzgündük. 1952'nin sonbaharında İzmir'den ayrıldık...25 öğretmenimizde bizimle birlikte Bolu'ya geliyordu. Bolu Orman Okulu, Bolu Kız Köy Enstitüsü'ne dönüştürülmüştü. Biz toplam 800 kişiydik. 400 kişi Beşikdüzü'ne, 400 kişi de Bolu'ya gönderiliyordu. İzmir'deyken, İzmir Sevgisi adlı bir şarkı söyledik. Yolda hem ağladık, hem de bu şarkıyı söyledik."* (Kocabaş, 2016: 575). Aşağıda isimleri verilen enstitü öğretmen kadrosu da bu süreçte Bolu Kız Öğretmen Okulu'na nakledildi: Ahmet Önerürk, Mehmet Gürsel, Kemal Akgün, Muzaffer Kutluay, Mustafa Şölen, Zübeyde Akgün, Ayşe Turhan, Mehmet Sinter, Reşat Turhan, Hayri Akay, Bedri Konuşur, Dr. Hayriye Aykan, Şaban Güler, Müjgan Konuşur, Nermin Yalçın, Halil Çimenoglu, Hikmet Uras, Cumhuriyet Yetkin, Mebruke Tabu, Necibe Metin, Hatice Ketin, İsmet Gökay, Huriye Atay, Cahide Altıntaş ve Hasan Gökalp (Anadolu, 22 Ekim 1952; Elmacı, 2013: 303).

Sonuç

Bugüne kadar ulusal ya da uluslararası nitelikte sayısız araştırmaya konu olan köy enstitüleri, hayata geçirilmelerini sağlayan yasada belirtildiği gibi *köy öğretmeni ve köye yarayan meslek erbabı yetiştirmek* amacı ile kurulmuşlardı. Kuruluşları II. Meşrutiyet döneminden itibaren gittikçe artan köylünün eğitimi ve köyün kalkınması tartışmalarının bir sonucuydu. Bu tartışmaların 1930'ların ikinci yarısındaki denemeleri olan köy eğitmen kursları ve köy öğretmen okulları ise köy enstitüleri sisteminin öncüleriydi. Şüphesiz köy enstitüleri sistemi köyü tüm yönleriyle ele almaktadır. Zira sorun yalnızca eğitim-öğretim sorunu değil köyün bir bütün olarak kalkınmasıdır. Kuruldukları dönemde nüfusun %80'ini oluşturan kırsal kesimin sosyal ve ekonomik açıdan canlanmasını amaç edinen köy enstitüleri bu yönüyle Türk devriminin halkçılık ilkesiyle yakından ilgilidir. Nitekim yalnızca köy çocuklarının kabul edildiği enstitüler ile eğitimde fırsat eşitliği sağlanmış, bu da kısa sürede köy kökenli bir aydın kesimin oluşumuna olanak sağlamıştır.

İşte tüm bu ihtiyaçlar ve arayışların sonucu olarak kuruluşu tamamlanan ve bakıldığında coğrafi anlamda tüm yurdu kucaklayan köy enstitüleri 17 Nisan 1940 tarih ve 3803 numaralı yasa ile Türk eğitim sistemindeki yerlerini aldılar. Türk eğitim sisteminin bu özgün kurumlarından biri de Kızılçullu Köy Enstitüsü'dür. Belirtilmelidir ki Kızılçullu Köy Öğretmen Okulu adıyla 1937 yılında açılan kurum, Eskişehir-Çifteler'deki örnekle birlikte köy enstitülerinin deneme sürecini oluşturmaktadır. 1913 yılında Amerikan Koleji olarak hizmet vermeye başlayan binada açılan Kızılçullu Köy Enstitüsü konuya ilişkin çalışmalarda *lüks köy enstitüsü* olarak nitelendirilmiştir. 1950-1951 eğitim-öğretim yılından itibaren Milli Eğitim Bakanlığı'nın köy enstitülerinde karma eğitime son veren kararıyla *kız köy enstitüsü* olan kurum, binalarının 1952 yılında NATO'ya devredilmesiyle kapanmıştır.

EKLER

Kızılçullu Köy Enstitüsü, Zekeriya Tonguç Arşivi.

Kızılçullu Köy Enstitüsü öğrencileri bir köy gezisinde, Zekeriya Tonguç Arşivi.

Kızılçullu Köy Enstitüsü öğrencileri Ortaklar Köy Enstitüsü inşası yolculuğu öncesi, Zekeriya Tonguç Arşivi.

Enstitü öğrencileri Selçuk-Efes gezisinde, Zekeriya Tonguç Arşivi.

Cumhurbaşkanı İnönü Kızılçullu Köy Enstitüsü'nde. Zekeriya Tonguç Arşivi.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
KÜLTÜR BAKANLIĞI

İlk Öğretim Genel Direktörlüğü

Sayı: _____

Ankara; / /193

Özet: İzmir civarında Amerikalılardan satın alınan eski kolej binasının açılması düşünülen öğretmen okulu H.

D-2 Bakanlık Katına

İzmir civarında Amerikalılardan satın alınan eski kolej binalarında açılması düşünülen öğretmen okulu işi için yapılan teplantıda bu işle ilgili Sayre Direktörlerinin mütaleelerini yazılı olarak Bakanlık katına sunmaları kararlaştırılmıştı. Bu karara uyularak, saptanan düşünceler aşağıya sıralanmıştır.

1. Köylerimizin öğretmen ihtiyacı

a) 50 talebeye bir öğretmen hesabına şehir ve kasabalardaki okullar için bugün iş başında olan öğretmenlerden başka 2500 öğretmene ihtiyaç vardır. Faal bir halde bulunan bugünkü öğretmen okullarımızdan her sene mezun olan 550-600 genç öğretmenle bu ihtiyacın 4-5 yıl içinde giderilebilmesi mümkündür. Hususi idarelerin mali durumları şehir ve kasabaların öğretmen kadrolarını bundan fazla artırmaya müsait değildir.

b) Köylerimizin öğretmen ihtiyacına gelince : Beherinin nüfus sayısı 400 den çok olan 8000 köyümüzdeki ilk okulları tam teşkilâtli ve aynı zamanda bölge okulları haline getirmek ve bu okullardan az nüfuslu köylerin bölge okulu olarak da istifade edebilmek için bugün iş başında olanlardan başka 10.000 öğretmene daha ihtiyaç vardır. Bu öğretmenleri, köylerde çalışabilecek evsafa yetiştirmek de bir zaruret haline gelmiştir.

c) Nüfusları yekünü 7.000.000 e yaklaşan ve her birinin nüfus sayısı 400 den az bulunan 32.000 köyün kanuni ve mecburi ilköğretim işi yukarıda sayısı saptanan 12.000 öğretmen yetiştirilip

-1-

Kızılçullu Amerikan Koleji binasının satın alınması hakkında rapordan, İsmail Hakkı Tonguç Belgeliği, Belge no: D02047005C100901

Kızılçullu köy enstitüsünden mezun olan
bütün erkek talebelere verilen istihsal aletleri

Sırık makası
Kürek
Belkürek
Kazma
Bağ bıçağı (Çekme)
Aşı çakısı
Bağ desteresi
Tırmık
Aşı yarma bıçağı
X) Arı kovanı
Pulluk
İnek
Kısarak

Kızılçullu köy enstitüsünden mezun olan
kızlara verilen istihsal aletleri

Dikiş makinası
Ütü
Bıçkı makası
Mezûre
X) Dokuma tezgâhı
X) İplik eğirme çıkrağı
X) Halı tezgâhı
Su terazisi
Ekremüz
Sabun bıçağı
Bağ desteresi
Aşı bıçağı (Çekme)
Aşı çakısı
Aşı yarma bıçağı
Üzüm ezme presi
Nakış kasnağı
İnek
Badana fırçası
X) Arı kovanı

Not:

- 1- X) İşaretli aletler Enstitümüz işliklerinde öğrencilerimiz
tarafından yapılmıştır.
2- Ziraat aletleri bütün öğrencilere verilmiştir.

Enstitü mezunlarına verilen üretim araçları listesi, İsmail Hakkı Tonguç Belgeliği Belge no: D15066011C010101

Millî oyunlar usta öğreticisi Hasan Çakı Efe, Zekeriya Tonguç Arşivi Belge no: 10410423_280874042102712_5260030406882799252_n

Zekeriya Tonguç Belgeliği, Belge no: 558850_124789311044520_1921684136_n numaralı belge

KAYNAKÇA

a) Arşivler

İsmail Hakkı Tonguç Belgeliği

T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Başbakanlık Kararlar Müdürlüğü

Zekeriya Tonguç Arşivi

b) Resmi Yayınlar

İzmir Kızılçullu Köy Enstitüsü İstihlâk Kooperatifi Ana Mukavelename ve İdare Talimatnamesi, (1941). İzmir: Cumhuriyet Matbaası.

Köy Eğitmeni Yetiştirme Kursları Müfredat Programı Taslağı, Tarım ve Kültür Bakanlıkları Köy Eğitmeni Yetiştirme Kursları Neşriyatı, Devlet Basımevi.

Köy Enstitüleri I, (1941). İstanbul: Maarif Basımevi.

c) Süreli Yayınlar

Anadolu

Cumhuriyet

Demokrat İzmir

Gayret

Halkın Sesi

İlköğretim

Milliyet

Ulus

Yeni Asır

Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk

Yeniden İmece

d) Kitap, Tez ve Makaleler

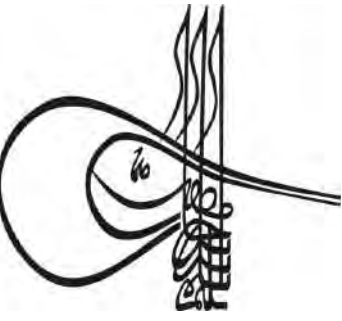
Akçalı, A.A. (2015). “Karanlık Sokağı Aydınlatan Enstitü: Aksu Köy Enstitüsü”, *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume: 10/5, Spring 2015 p. 27-56, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net. DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.8070>, ANKARA-TURKEY

Akdemir, A.S. (2013). “Türkiye’de Öğretmen Yetiştirme Programlarının Tarihçesi ve Sorunları”, *Turkish Studies International for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume: 8/12, Fall 2013 p. 15-28, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net. DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.5706>, ANKARA-TURKEY

Akyüz, Y. (2008). *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000- M.S. 2008*, Ankara: Pegem Akademi Yayınları.

- Altın, H. (2008). “Ethem Nejat ve Eğitim Tarihimizdeki Yeri”, *Turkish Studies International for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume: 3/4, Summer 2008, p.73-96, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net. DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.359>, ANKARA-TURKEY
- Altunya, H. (2012). Düşünen Tohum Konuşan Toprak Cumhuriyet'in Köy Enstitüleri 1940-1954, Cilt1, *Türkiye'de Köy Eğitimi Yetiştirme Deneyimi (1936-1948)*, İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.
- Altunya, N. (2010). *Köy Enstitüleri Sistemine Toplu Bir Bakış*, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.
- Apaydın, T. (1990). “Köy Enstitülerinde Müzik Eğitimi”, *Kuruluşunun 50. Yılında Köy Enstitüleri*, Ankara: Eğit-Der Yayınları.
- Atmaca, H. (2009). *Bir Köy Çocuğunun Serüveni Köy Enstitüsünden Parlamenta*, Ankara: Abis Yayınları.
- Arslan, B. (2016). “II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İki Devrim; İki Süreç, Tarihsel, İdeolojik ve Olgusal Bir Karşılaştırma”, İstanbul: Isık Yayınları.
- Balkır, S.E. (1998). *Eski Bir Öğretmenin Anıları 1908-1940*, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.
- Başgöz, İ. (1995). *Türkiye'nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Bayır, F.O. (1971). *Köyün Gücü*, Ankara: Ulusal Basımevi.
- Binbaşoğlu C. (1993). *Çağdaş Eğitim ve Köy Enstitüleri Tarihsel Bir Çerçeve*, İzmir: Dikili Belediyesi Kültür Yayınları.
- Bozkurt, B.-Bozkurt, İ. (2010). “İlköğretim Davasında İki Portre: İsmet İnönü ve İsmail Hakkı Tonguç”, *Aramızdan Ayrılışının 50. Yıldönümünde İsmail Hakkı Tonguç Sempozyumu Bildirileri*, İzmir: Yeni Kuşak Köy Enstitülüler Yayınları.
- Çağlayan, E. (2014). “Köy Enstitülerinin Açılması ve Diele Köy Enstitüsü”, *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume: 9/1, Winter 2014, p. 119-132, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net. DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.6428>, ANKARA-TURKEY
- Çetin, T. (1998). “Cumhuriyet Döneminde Köycülük Politikaları: Köye Doğru Hareketi”, *75 Yılda Köylerden Şehirlere*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Çıkar, M. (1997). *Hasan Âli Yücel ve Türk Kültür Reformu*, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Dirican R. (2003). “Köy Sağlık Memurları”, *Yeniden İmece*, 1, İzmir.
- Elmacı M.E. (2013), *Bir Semt Bir Bina: NATO Binası Amerikan Koleji'nden Kızılçullu Köy Enstitüsü'ne*, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı.
- Erdem, B. (1940). “Kızılçullu Köy Enstitüsünde Müşahedeler”, *İlköğretim*, Ankara: Sayı: 51.
- Erdem, İ. (2001). *Bir Öğretmen Yetiştirme Modeli Olarak Köy Enstitüleri ve Beşikdüzü Örneği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ergün, M. (1996). *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ankara: Ocak
- Gedikoğlu, Ş. (1971). *Evreleri Getirdikleri ve Yankıları Köy Enstitüleri*, Ankara: İş Matbaacılık ve Ticaret.

- Gökdemir, O. (2011). *Ihlamur ve Fesleğen Kokulu Buca*, İzmir: Heyemola Yayınları.
- Gül, S.S. (2013). *Gönen Köy Enstitüsü Işığı*, İzmir: Yeni Kuşak Köy Enstitülüler Derneği.
- Gümüšoğlu, F. (2011). *Cılavuz Köy Enstitüsü: Sözlü ve Yazılı Belgeler Işığında*, İzmir: Yeni Kuşak Köy Enstitülüler Derneği Yayınları.
- Güvercin, C.H.-Aksu, M.-Arda, B. (2004), “Köy Enstitüleri ve Sağlık Sistemi”, *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, Cilt 57 Sayı 2, Ankara,
- İnan, M.R. (1980). *Mustafa Necati*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnan, M.R. (1988). *Köy Enstitüleri ve Sonrası*, Ankara: Öğretmen Yayınları.
- Kirby, F. (2010). *Türkiye’de Köy Enstitüleri*, İstanbul: Tarihçi Kitabevi.
- Kocabaş, K. (2016). *Kızılçullu Köy Enstitülü Yıllar*, İzmir: Yeni Kuşak Köy Enstitülüler Derneği Yayınları.
- Koçak, C. (1996). *Türkiye’de Millî Şef Dönemi (1938-1945)*, Cilt: 2, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özsoy, Y. (1990). “Köy Enstitüleri Programları”, *Kuruluşunun 50. Yılında Köy Enstitüleri*, Ankara: Eğitim-Der Yayınları.
- Sofuoğlu, (1954). “Kızılçullu Köy Enstitüsünde Yükselme, Gerileme ve Islahat Devirleri”, *Gayret*, Yıl: 3, Sayı: 29, İzmir.
- Soysal, M.E. (1940). *Kızılçullu Köy Enstitüsü Sistemi*, İzmir: Marifet.
- Soysal, M. E. (1943). *Köy Enstitülerinin Tarihçesi ve Kızılçullu Köy Enstitüsü*, Bursa.
- Süral, S.-Kıran, H. (2009). “Köy Enstitüleri Öncesi Öğretmen Yetiştirme Denemeleri”, *Ölümünün 80. Yıldönümünde Mustafa Necati ve Cumhuriyet Eğitim Devrimi Sempozyum Bildirileri*, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Ahmet Piriştina Kent Arşivi ve Müzesi Yayınları.
- Tinal, M. (2008). “Kızılçullu Köy Enstitüsü: Kuruluşundan İlk Mezunlarına”, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21, 181-198
- Tonguç, E. (2009). *Bir Eğitim Devrimcisi İsmail Hakkı Tonguç, Yaşamı, Öğretisi, Eylemi*, İzmir: Yeni Kuşak Köy Enstitülüler Derneği.
- Tonguç, İ.H. (1990). *Mektuplarla Köy Enstitüsü Yılları*, (Ed.) Engin Tonguç, İstanbul: Çağdaş Yayınları.
- Tonguç, İ.H. (1947). *Canlandırılacak Köy*, Ankara: Remzi Kitabevi.
- Tutsak, S. (2002). *İzmir’de Eğitim ve Eğitimciler (1850-1950)*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri.
- Tükel, A.R. (1950). *Okul Çevresinin İncelenmesi ve İşlenmesi*, Kızılçullu Köy Enstitüsü Köycülük Kolu Yayını, İzmir: Ticaret Borsa Piyasa.
- Türkoğlu, P. (2004). *Tonguç ve Enstitüleri*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür.
- Uçar, F. (2009). “Milli Eğitimde Türk-Amerikan İlişkilerinin Başlaması ve İzmir Basınındaki Yansımaları”, *Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk*, Sayı: 125.
- Yiğit, A.A. (2002). “İnönü Döneminin Köye Özel Öğretmen Yetiştirme Projesi: Köy Enstitüleri”, *Türkler*, Cilt: 17, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Article Info/Makale Bilgisi

Referees/Hakemler: Prof. Dr. Davut KILIÇ –
Prof. Dr. Mehmet KÖÇER

This article was checked by iThenticate.

19. YÜZYILDA KUZEY KAFKASYA'NIN BAĞIMSIZLIK VE ÖZGÜRLÜK MÜCADELESİ VE KABİLELER ARASINDA İLETİŞİMSİZLİK SORUNU

M. Murat YEŞİL*

ÖZET

Büyük Kafkas sıradağları Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar 500 mil boyunca uzayan ve Avrupa ile Asya arasında kocaman bir set gibidir. 10. Yüzyıl coğrafyacılarından birisi olan al-Mas'udi, Kafkasya'ya, “*Diller Dağı*” adını vermiştir. Günümüzde Kafkaslarda çoğu tanınmış dil ailelerine mensup 50'den fazla dil konuşulmaktadır. Bu dillerin dışında Kafkasya'da tanınmış hiç bir dil ailesine ait olmayan, sadece bölgeye has 37 farklı dil de konuşulmaktadır. Bu özellik bu bölgede yaşayan kabileler arasında iletişim sorunları yaşanmasına neden olabilmektedir. 16. yüzyılın başlarında Dağıstan, İslami ilimlerin öğrenildiği bir merkez olmuş ve çok sayıda insan din bilimleri eğitimi almak için buraya gelmiştir. Bölgede Nakşiliğin yayılmaya başlamasıyla birlikte İslam dininin eğitim dili olan Arapça giderek daha çok insanın okuyup yazdığı bir dil haline gelmiş ve Dağıstan kabileleri arasında haberleşmelerde Arapça kullanılmaya başlanmıştır. 19. Yüzyılda Kuzey Kafkasya dağlı kabilelerinin işgalci Rus ordusuna karşı başlattığı bağımsızlık ve özgürlük mücadelesinin son lideri olan İmam Şamil, bu hareketin tüm Kafkasya'ya yayılmasını istemiş ve bu amaçla Kafkasya'da yaşayan Çerkez kabilelerini, bir kaç kez Ruslara karşı birlikte hareket etmeye davet etmiştir. Bu temaslardan olumlu bir netice çıkmayınca, İmam Şamil, en büyük Çerkez topluluğunun yaşadığı Kabarda'ya gitmiş, orada kendisini karşılamaya gelenlere hitaben yaptığı konuşmayla onları kendisiyle birlikte hareket etmeye ikna etmeye çalışmıştır. Arapça yaptığı konuşmalarla kitleleri harekete geçirebilen Şamil, Çerkezler arasında bu dilin yaygın olmaması nedeniyle konuşmasını Türkçe- Tatarca karışımı bir dil ile yapmak zorunda kalmıştır. Çerkez kabilelerinin bu dili de tam olarak anlayabildikleri kuşkuludur. Ortaya çıkan bu iletişimsizlik sorunu nedeniyle Şamil, Çerkezlerden beklediği ölçüde bir destek alamamıştır. Dış dünya ülkelerinden destek alamayan, içte de kabileler arasındaki iletişimsizlik sorunu nedeniyle saflarını sıklaştıramayan dolayısıyla Rus ordusu karşısında gittikçe güç kaybeden Kuzey Kafkasya'nın bağımsızlık ve özgürlük mücadelesi Gunip kalesinde sona ermiştir.

* Doç. Dr. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Gazetecilik ve Medya Çalışmaları El-mek: myesil@konya.edu.tr

Anahtar Kelimler: İmam Şamil, Kuzey Kafkasya, Rusya, İletişimsizlik, Dağıstan, Çeçen

THE INDEPENDENCE AND FREEDOM STRUGGLE OF THE NORTH CAUCASUS IN THE 19TH CENTURY AND THE PROBLEM OF INTERTRIBAL NONCOMMUNICATION

ABSTRACT

The Greater Caucasus Range stretches 500 miles from the Black Sea to the Caspian Sea and is like a huge set between Europe and Asia. Al-Mas'udi, who is one of the 10th century geographers named Caucasus "mountain of tongues." Today, more than 50 languages are spoken in the Caucasus, most of which belong to most recognized language families. There are 37 more different languages spoken only in the region, not belonging to any language family. This feature has often caused communication problems between tribes living in this region. In the early 16th century Daghestan has become a center where Islamic sciences were learned, and many people came here to study religious sciences. As the Sufism began to spread in the region, Arabic language which is the education language of the Islamic religion became a language that more and more people can read and write, and as a result Arabic was used in correspondence between the Dagestani tribes. In the 19th century, Imam Shamil, the last leader of the struggle for freedom and independence against the invading Russian army, wanted to spread this movement throughout the Caucasus and for this purpose he invited the Circassian tribes living in the Caucasus to act together against the Russians several times. When there was no positive outcome from these contacts, Imam Shamil went to the Kabarda, where the largest Circassian community lived, and tried to persuade them to act with him by talking to those who would meet him there. Shamil, who can affect the masses when he speaks in Arabic, had to speak with a language which was a mixture of Turkish and Tatar languages because Arabic language was not common among Circassians. It is doubtful that Circassian tribes can fully understand this language. Due to this problem of lack of communication, Shamil did not get as much support as he expected from Circassians. As a result, the struggle for freedom and independence of the North Caucasus, which has been unable to get support from the outside world and could not to compress its ranks due to the lack of communication between the tribes, has thus lost strength against the Russian army and ended in Gunip castle.

STRUCTURED ABSTRACT

This study was conducted to investigate the role played by intertribal noncommunication problem in the failure of the war of independence and freedom of the North Caucasus.

The North Caucasus is a region where many different languages are spoken. In some cases, two neighbouring villages speak different different

languages. The mountain tribes of the North Caucasus, a unique community of nations, share the same geography but belong to different cultures. They were living under the management systems organized as independent khanates and principalities before Russia seized the region. The economic, social and cultural life is organized according to "adats" which can be defined as traditions, behavior styles. The "adats", which were stronger than the laws, played a guiding role in everyday life of people of mountain tribes.

Islam, with its entry into the Caucasus, has affected all aspects of everyday life of mountain tribes and people started to follow the principles of "Islamic way of life" leaving "adats" of the past aside. This wind of change caused social conflicts. Majority of Circassian tribes who can not give up their old traditions continue to adhere to "adats" even though they converted to Islam. This constituted a major obstacle to the expansion of the independence and freedom struggle to all of the Caucasus.

Naqshbandiyya entered the North Caucasus through the deputies of Ismail al-Shirvani al-Khurdemir, who was the student of Mevlana Khalid Baghdad, one of the caliphs of the Imam Rabbani Ahmad Faruk Serhendi, Has Muhammad, Muhammad al-Yaraghi and Cemalaeddin Kumuki. It has played an important role in the development of the independence and freedom struggle of the North Caucasus. However, "loyalty to the adats and language differences" in Circassian tribes hampered efforts to spread this struggle among more tribes, and as a result a noncommunication problem has arisen in the North Caucasus. Personal efforts made by Imam Shamil to overcome this problem have also failed. In this context, Shamil, who went to Kabarda region with his army, made a speech addressing people who met him there but this speech was not as effective as expected on the Kabarda Circassians. Shamil, who can affect the masses when he speaks in Arabic, had to speak with a language which was a mixture of Turkish and Tatar languages because Arabic language was not common among Circassians. Historians, who studied this subject, said that it was doubtful that Circassian tribes could fully understand this language. As a result, the problem of noncommunication between Imam Shamil and Circassian people of Kabarda couldn't be overcome.

The only common element that can gather the mountain tribes of the North Caucasus together, each of which has different language and cultural characteristics, under a banner was the Islamic religion. Arabic, the education language of Islam, has served as a very useful tool that sets the ground for communication between these tribes. Since the Circassians insisted on organizing their daily lives according to their own old "adats", not according to Islamic precepts, even after accepting Islam, the Naqshband clergy coming to this region to spread Islam were not effective enough to educate people on Islamic way of living and Arabic language. As a result, Arabic remained a language that only few people could read, write and speak in these regions.

The struggle of independence and freedom of the North Caucasus mountain tribes against the invading Russian army, has been the most remarkable movement of the 19th century. None of the independence movements, that have taken place in different parts of the world in the

same century, have not been followed with such interest. The first resistance movement that started with Imam Mansur, turned into an independence and freedom struggle against the invading Russian army, under the leadership of Imam Ghazi Mohammed, Imam Hamzat and Imam Shamil. During this long struggle, which lasted for many years, glorious victories were won, which the whole world applauded, and some heavy defeats were taken from time to time. After the Crimean War, the independence and freedom struggle of the North Caucasus mountaineers has gradually begun to lose power against the superior Russian army, which is more powerful both in terms of weapons and number of soldiers, and finally ended with the surrender of İmam Shamil in Ghunip in 1859.

While analyzing the independence and liberation struggle of mountain tribes of North Caucasus against the occupying Russian army, under the leadership of Imam Mansur, Ghazi Mohammed, Hamzat, Shamil, some historians described it as a futile effort, but some other analysts said that this independence and liberation struggle has played an important role in preventing the Russian plans which was aiming to go to the south and to seize Iran and Ottoman State.

The reasons for the failure of the independence and freedom struggle of the North Caucasus can be listed as follows:

As it was mentioned above, the intertribal uncommunication problem prevented this independence and liberation struggle to spread to more mountain tribes. It can be said that if all muslim tribes of the North Caucasus came together the result might not be a failure. Another important reason is that İmam Shamil left alone in his struggle against Russia by the major powers of the region. It was necessary for Imam Shamil to get support from the outside world in order to reach a definite success against Russia, which was the world's greatest military power. For this purpose, Imam Shamil, wrote letters to the Ottoman Empire and the British authorities calling for their support. These calls have coincided with a period that the Ottoman Empire was the most powerless. Due to the limitations in communication technologies at that time, a direct communication channel couldn't be established between İmam Shamil and the Ottoman Sultan. As explained in detail in the introduction to this study, Europeans and Americans closely recognize and sympathize with Imam Shamil, thanks to memoirs written by travelers visiting the Caucasus. Especially in Great Britain, people would follow all the fights between forces of Shamil and the Russian army day by day. Despite this support of the public, the British administration has not made any attempt to aid Shamil. During the Crimean War, the allied forces of the Ottoman Empire, Britain and France were predicted to enter the North Caucasus and support Imam Shamil, but these estimates were not realized, and the mountain tribes of the North Caucasus were abandoned at the mercy of Russia.

After the heavy defeat in the Crimean War, the Russian army was loaded with all the power into the North Caucasus. The Russian army started to raid the villages of war tired mountain tribes, that were at the point of exhaustion economically, began to burn houses and pulling the whole villages down. Russian army burned forests, where the mountain tribes seek shelter during raids, and cut large beech trees and opened

wide roads in the forests in order to reach mountain villages easily. Then the Russian troops, by making use of these roads, started to occupy all settlements in the North Caucasus. Before these changes, mountain tribes used the forest both as a base of self defence and a shelter to escape from the Russian army raids. Mountain tribes of the North Caucasus who lost this advantage had no choice but to submit to Russian sovereignty.

Keywords: İmam Shamil, North Caucasus, Russia, non-communication, Daghestan, Chechen

GİRİŞ

Büyük Kafkas sıradağları, Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar 500 mil boyunca uzayan ve Avrupa ile Asya arasında kocaman bir set gibidir. Antik Yunanlılar, Kafkas Dağlarını ve onun etrafındaki toprakları “mistik ve efsaneler diyarı” olarak nitelendirmişlerdir. Herodot'dan bu yana geçen ikibin beş yüz yıldanberi, Kafkasya konusunda yazılan eserlerde devamlı olarak bölgenin etnik ve dil farklılıkları dile getirilmiştir. Strabo (Yunan coğrafyacı, tarihçi ve felsefeci), bu konuda yazılan abartılı rakamları makul bir seviyeye çekerek Dioscurias (Bugünkü Abhazya'nın başkenti Suhumi) şehrinde 70 ayrı kabile ve dil olduğundan söz ederken, kendisinden 30-40 yıl sonra gelen Pliny (Romalı doğa felsefecisi), aynı şehre ticaret amacıyla uğrayan Romalı tüccarların 130 tercümanı da yanlarında götürdüklerini ifade etmektedir. Kafkasları ziyaret eden Arap seyyahlar, bölgedeki çok dilliliğin kendilerine sıkıntı verdiğini anlatmış, 10. Yüzyıl coğrafyacılardan al-Mas'udi, Kafkasya'ya, “*Diller Dağı*” adını vermiştir. Günümüzde Kafkaslarda çoğu tanınmış dil ailelerine mensup 50'den fazla dil konuşulmaktadır. Bu dillerin dışında Kafkasya'da 4.000 yıldır konuşulduğu tahmin edilen ve tanınmış hiç bir dil ailesine mensup olmayan, sadece bölgeye has 37 farklı dil de konuşulmaktadır (Catford, 1977, s. 283,284).

Gammer, Catford'ın gözlemlerini doğrular nitelikte bir açıklamada bulunmuştur:

Kafkasya, etnik köken ve konuşulan dil açısından farklılıklar diyarıdır. Bunca farklılığı bir arada taşıyan topraklarda önceliği Dağıstan alır. Dağıstan'da 30 ayrı dilin, kimi kaynaklara göre 100'den fazla dilin konuşulduğu dikkate alındığında bölgede yaşayan milletlerin sayısının ne kadar çok olduğu ortaya çıkar. Ancak bu milletlerin bazıları sadece bir veya ona komşu bir kaç köyün nüfusu ile sınırlıdır (Gammer, 2013:704-707).

Avrupa'dan Asya'ya ve güneyin sıcak denizlerine giden yolların giriş kapısı durumunda olan Kafkasya, bu özelliğinin yanı sıra doğal güzellikleriyle de tarih boyu bir çok ülkenin sahip olmak için can attığı bir bölge olmuştur. “*Kafkasya, öteden beri büyük devletlerin ilgisini çekmiştir. Bu durum XIX. Yüzyılın başlarına gelindiğinde daha da belirginleşerek adeta büyük devlet olma iddiasının denendiği ve pekiştirildiği bir arena niteliği kazanmıştır. (Bi, 2000:111)*”. Bölgenin stratejik bir öneme sahip olması nedeniyle büyük güçler bu topraklara hakim olmak istemiştir. Bu yüzden Kafkas dağlı kabileleri tarih boyunca topraklarını işgal eden Araplar, İranlılar, Atilla ve Cengiz Han'ın ordularıyla en sonra da Rus ordularıyla savaşmıştır. “*Kafkas Dağlarında üç ayrı sesin yankılandığı duyulurdu: Bunlardan birisi savaşa çağrı sesi, ikincisi düğünlerde çalınan lezginkanın sesi, diğeri de çobanların kaval sesleri idi*” (Blanch, 1995:3).

1. Kuzey Kafkasya'da İslamiyetin yayılması, Arapça'nın Dağıstan kabileleri arasında ortak iletişim dili olması

16. yüzyılın başlarında Dağıstan, kendi bölgesinde İslami ilimlerin öğrenildiği bir merkez olmuş ve çok sayıda insan din ilimleri tahsil etmek için Dağıstan'a gelmiştir. Dağıstan'da, başta Gazi Kumuk, Akuşa, Kudutl, Hunzah, Enderi Tşakur ve Yaraghi olmak üzere farklı yerleşim bölgelerinde

seçkin bir medreseler zinciri kurulmuş ve bu bilim merkezlerinde, Kur'an-ı Kerim ve Hadis-Sünnet, Fıkıh, Tasavvuf, Mantık ve Arapça dersleri eğitimi verilmiştir. Bunun yanında daha az ağırlıklı olsa da tıp ve fen bilimleri derlerine de yer verilmiştir. Bu dönem, Arap dili ve kültürünün, dünyanın Hindistan, Malezya ve Balkanlar gibi uzak yerlere kadar yayıldığı bir zamana rastlamaktadır. Dağıstan'da Arap-İslam kültürünün yayılmasında en önemli etkenlerden birisi fetih hareketleri ve sonrasında bölgeye yerleşen Arap göçmenlerdi ve bunların çok büyük bir kısmı Hicaz, Suriye, Irak ve Yemen'den gelen eğitim seviyesi yüksek bilgin kişilerden meydana geliyordu. Diğer önemli bir etken de Dağıstan ve Arap ülkeleri arasında karşılıklı bilim insanı değişimi programlarıyla gelmiş bulunan Araplar ile Hac vazifesini ifa etmek üzere veya eğitim almak için Arabistan ve Yemen'e gidip gelen Dağıstanlıların eğitim faaliyetlerinde görev almasıydı. Dağıstan ile Arap dünyası arasında kurulan bu bağ sayesinde, Dağıstan bilim adamları sadece Arapça eserleri kopyalayıp çoğaltmakla kalmayıp kendileri de özgün Arapça eserler yazmaya başlamışlardı. Arapça, ülkede hakim bir dil olmuş, Dağıstan kabileleri arasında haberleşmeler Arapça yapılmaya başlanmıştı.... Çeçenlerin, İslamiyeti kabul etmeleri 16. Yüzyılın ikinci yarısında başlayan ve uzun bir zamana yayılan bir dönemi içine aldığı kuvvetli bir ihtimaldir. Halk arasında dolaşan öykülere göre, halkın İslamiyet ile tanışması bu bölgeye gelen Kumuk tebliğ grupları vasıtasıyla oldu. Kumuk ve Kabartay din adamları, Çeçenistan'da çeşitli kabilelerde (tukumlar) çoban olarak işe başlayarak halkı devamlı olarak İslam'a davet etmişlerdir. Başlangıçta düzlük alanlardaki yerleşim bölgelerinde yayılan İslamiyet 150 yıl sonra da dağlık alanlardaki halk arasında yaygınlaşmaya başladı. İslamın tüm Çeçenistan'a yayılması 18. Yüzyılın ikinci yarısına kadar sürdü. İnguşların, İslamiyetle tanışması da işte bu dönemde yani aynı yüzyılın ikinci yarısında başlar (Zelkina, 2000: 30-34).

İslamiyetin, Kuzey Kafkasya'da yayılmasının çok uzun yıllar almasının ardında yatan iki farklı neden olduğuna işaret eden tarih araştırmacıları (Gammer, 1994; Baddeley, 1995; Zelkina, 2002) bu nedenlerden birisinin bölge insanların yaşadığı coğrafyanın zorlukları olduğunu belirtmişlerdir. Özellikle Kuzey Kafkasya dağlı kabilelerinin, Kafkasların ulaşılması zor yüksekliklerinde yaşıyor olması İslamiyeti yayma girişiminde bulunanların faaliyetlerini sınırlandırmıştır. İslamiyetin, yayılmasının önündeki ikinci önemli engel de bölge insanların ortak kültür yapısının temel dayanaklarından olan “*adetler*” geleneğidir. Kuzey Kafkasya dağlı kabilelerine mensup insanların günlük hayatlarını düzenleyen ve yazılı olmayan kanunlar dizisi olarak da adlandırılabilir “*adetler*”, İslamiyetin sosyal ve kültürel hayata dair hükümleriyle çeliştiği noktalarda çatışma konusu haline gelmiştir. Sosyal ve kültürel hayatlarını “*adetler*” geleneğiyle düzenlemeye alışmış olan bölge insanın aynı düzeni “*İslami hükümlerle*” sürdürme konusunda isteksiz olması Kuzey Kafkasya'da bütün kabileleri tek bir yönetim altında toplama çabasında olan İmam Gazi Muhammed, İmam Hamzat ve İmam Şamil yönetimlerini yıllarca uğraştırmıştır.

2. Rusların Kafkasya'ya ilgi duymaya başlamaları

Astrahan Hanlığı'nın Rusya'nın eline geçmesi, bölge tarihinde bir kırılma noktası olmuştur. Astrahan'ın düşmesiyle başlayan Rus akınları, giderek önü kesilemez hale gelmiş, Kuzey Kafkasya artık hedefteki bölge haline gelmiştir.

“Ruslar, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'da artan nüfuzuna mani olmak için Kafkasya'yı kontrolleri altına almaları gerektiğini düşünerek ve aynı zamanda da Büyük Petro'nun (1682- 1725) meşhur vasiyetnamesi ile Rusya'nın doğu siyasetini şekillendirmeye karar vermişlerdir (Yel ve Gündüz, 2008:951)”.

Bu konuyu irdeleyen Zelkina (2000), sonraki gelişmeleri değerlendirdiği çalışmasında Korkunç İvan'ın 1556 yılında Astrahan Hanlığını eline geçirmesi sonucu Rusya'nın, Osmanlı

Devleti ve İran'dan sonra Kafkasya'da hakimiyet iddiasında bulunan üçüncü güç haline geldiğini ifade etmektedir:

19. Yüzyıla gelindiğinde Rusya, Kuzey Kafkasya üzerine yaptığı saldırıları arttırmaya başlamıştır. Rusya, Osmanlı Devleti ve İran'dan başka bölgede güç mücadelesi veren Kırım Hanlığı, Nogay Ordası ve Şeybani Hanlığı gibi aktörler de bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı, İran ile olan mücadelelerinde Kuzey Kafkasya'nın kendi kontrolleri altında bulunmasına büyük bir önem veriyorlardı. Şeybani Hanlığı ise Buhara'dan Mekke'ye direk bir hat kurulması ve doğu ile batı Türkleri arasında sürekli bir bağlantının sağlanması amacıyla bu sahnede yer almıştı. Rusya ise o yıllarda Kuzey Kafkasya'yı kendi toprakları içine katma sevdasından ziyade bölge ticaretini ve askeri muhaberat kanallarını kendi kontrolü altında tutma amacını taşıyordu. Ancak bu ülkelerden hiç birisi bu dönemde Kafkas dağlı kabilelerin içişlerine karışmadı, hepsi de Kafkas kabilelerinde yönetimde bulunan kişilerle yakın ilişkiler içinde bulunmaya çalıştı. Bu kulis faaliyeti döneminden en karlı çıkan Rusya oldu. Rusya, dağlı kabileler içinde yöneticiler arasında süren rekabeti körükleyerek onları birbirine düşürdü ve sonunda bazı kabilelerin korumacılığını üstlendi. Rusların bu kazanımı uzun süre devam etmedi. Osmanlı Ordusu, Rus Ordusunu çok ağır bir mağlubiyete uğrattı. Kafkaslardan geri çekilmek zorunda kalan Ruslar, bir asırdan fazla bir zaman bölgeden uzakta kaldı. Ancak, Osmanlı Devleti'nin bu zaferinden faydalanan taraf ise İran'ın Safevi yönetimi oldu. İran, 17. Yüzyıl boyunca bölgenin egemen gücü oldu. Rusya'nın bölgeden çekilmesiyle meydana gelen boşluk, Rus Kazakları tarafından dolduruldu. 16. Yüzyıl sonları ile 17. Yüzyılın başlarında Rusya'da uygulanmakta olan kölelik sisteminden kaçan Rus Kazakları ve kanun kaçakları Terek Nehri ağzındaki topraklara yerleştiler. Sonradan bunların bir kısmı Terek Nehri boyunca yükselen dağların eteklerine doğru yayılmaya ve buralarda yerleşim bölgeleri kurmaya başladılar. Bunun sonucunda Kabardalar ve Vaynaklar arasında bir Rus Kazakları hattı oluştu. Rus Kazakları, yıllar geçtikçe Argun ve Sunja nehirlerinin birleştiği bölgeye kadar yayılarak bu hattı genişlettiler. Rus Kazaklarının yayılmacı tabiatı ileride Rusların, Kafkasya'yı işgal politikalarına sağlam bir altyapı hazırlamış oldu. 18. yüzyılın başlarında Ruslar, bir asırlık bir aradan sonra yeniden Kafkasya'da görülmeye başladı. Deli Petro yönetimindeki Rusya, 1722'de başlattığı İran Seferi sırasında Hazar kıyı şeridini ve bazı bölge kentlerini ele geçirdi. Ruslar, geleneksel taktikleri "*kaleyi içten fethetme*" politikasını uygulayarak ele geçirmeye karar verdikleri hanlıkların yönetici sınıfını rüşvet ve hediyeler vererek, makam ve mevkiiler vadederek elde ediyor ve oralarda hemen kaleler inşa ederek sınırlarını sağlamlaştırıyorlardı (Zelkina, 2000: 52, 53, 55).

1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşından sonra içlerinde II. Katerina'nın sevgilisi Grigori A. Potemkin'in de içinde bulunduğu, hükümet üzerinde etkili olan bir grup tarafından çizilen ve "*Rusya'nın güneye doğru ilerleyerek Kırım'ın ilhak etmesi, ardından Kuzey Kafkasya ve Gürcistan'da Rus manda yönetimlerinin kurulması ve Osmanlı'nın doğu Karadeniz kıyılardan çıkarılarak Trans-Kafkasya'nın Rus kolonisi haline getirilmesi*"ni hedef alan plan, sonraki yılların Rus yönetimlerinin vazgeçilmez bir amacı haline gelmiştir. Rusya'nın Kafkasları ele geçirme planı arada bir duraklasa da sonra yeniden gündeme taşınmıştır. Bu bağlamda, II. Katerina'nı ölümünden sonra Çarlık makamına oturan oğlu Paul'un, Gürcistan'daki Rus ordu birliklerini geri çekmesi üzerine bir süre rafa kaldırılan bu plan, 1801 yılında Çar olan I. Aleksandr'ın, reformcu danışmanlarının "*Rusya'nın yeteri kadar toprağı var, bunları yönetmek sana yeter, bırak bu Kafkasya macerasını..*" şeklindeki ısrarlarına rağmen, Gürcistan ve Kafkasya'yı ilhak etme kararı alması ve 1 Eylül 1801'de bu durumu açıklayan bir manifesto ilan etmesi üzerine yeniden devreye girmiştir (Hamburg, 2004:155).

2.1 Rusların, genişleme sürecinde kullandığı kooptasyon politikası

Asırlar süren bir yayılma politikası güden Çarlık Rusya'sı, bu kadar büyük bir yüzölçümüne ulaşırken sadece askeri güç kullanmadı. Ele geçirmeyi planladığı devletler, hanlık, beyliklerde

toplum önderlerini, mevki sahibi kişileri, ekonomik hayatı yönlendiren tüccarları, hediyeler ve rüşvet vererek kendi adamları haline getirmiş ve bu adamları kullanarak o diyarları kolayca kendi topraklarına katmıştır. Rusların, Kooptasyon (Co-optation) olarak adlandırılan bu politikayı nasıl uyguladıkları konusunu araştıran batılı bir bilim adamı şu bilgileri vermiştir:

Rusya, tarihi boyunca işgal ettiği veya göz diktiği ülkelerin yerel elit tabakalarından kendisine işbirlikçiler bulma yoluna gitmiştir. Kısmen Bizans, kısmen Moğol siyaset geleneği olan bu stratejiyi Rusya, Moskova Devleti gibi küçük bir prenslik olduğu dönemden bu güne kadar çok başarılı bir şekilde uygulamaya devam etmiştir. Rusya, bu politikayı 14. Yüzyılın Altınorda Devletinin ve bu devletin mirasçıları olan Kırım, Kazan, Astrahan ve Sibiryâ Tatar soyluları üzerinde başarıyla uygulamıştır. Rusya o zamandan bu güne İslam ülkeleri ile ilgili ilişkilerinde aynı stratejiyi uygulamaya devam etmektedir (Lemercier-Quelquej, 1992:20-21).

Aynı konuyu irdeleyen Erel(1961) de benzer görüşler paylaşmaktadır:

Ruslar, işgal ettikleri ülkelerde, beylik, hanlıklarda belli bir zümreye ekonomik ve siyasi ayrıcalıklar tanır, mevki ve makamlar verir, halkı ise her türlü haktan mahrum eder ve sürekli baskı altında tutar, sonuçta da orada yaşayan insanlar birbirine düşman olur. (Erel, 1961:123).

3. Kuzey Kafkasya’da “Rus işgalcilere karşı direniş” düşüncesinin kök salmaya başlaması ve İmam Mansur liderliğinde ilk direniş hareketi

Türk ve Moğol gibi disiplinli toplumlarda çok olumlu sonuç veren, ele geçirilmek istenen topraklarda hüküm süren toplumlarda lider konumundaki kişileri rüşvet vererek, makam ve mevki vadederek kendi bendeleri haline getirilmesi politikası, Dağıstan gibi kabileler arası anlaşmazlıkların hüküm sürdüğü, toplumsal yaşamı yöneten bir düzenin olmadığı bölgelerde başarıya ulaşamamıştır. ... Çeçenistan, Çerkezya’nın batısı ve Dağıstan’ın dağlık bölgelerinde ekonomik güç, diğer Türk ve Çerkez kabilelerinin aksine tek bir elde toplanmamış, farklı gruplara dağılmış bir yapı arz etmekteydi. Bu yüzden Ruslar, geleneksel kooptasyon politikasını uygulama imkanı bulamamışlardır. Bu nedenle Ruslar, bu bölgelerde askeri güç kullanarak amaçlarını gerçekleştirmek için harekete geçmiştir (Lemercier-Quelquej, 1992:20-21).

Kuzey Kafkasya’yı ele geçirme planı doğrultusunda büyük bir orduyu bölgeye gönderen Rusya, kısmen işgal ettiği toprakları daha da genişleterek tüm Kuzey Kafkasya’yı İmparatorluk sınırlarına katmak istemektedir. Başlangıçta bölgede geleneksel olarak uyguladıkları kooptasyon politikasıyla dağlı kabileler içinde kendilerine bağlı işbirlikçiler bulma yoluna gitmişler (King, 2008:37-39) ancak Lemercier-Quelquej (1992)’in de belirttiği gibi Rusların, bu politikası Kuzey Kafkasya’da işe yaramamıştır:

Bu yüzden, asırlar boyu bu topraklarda özgür yaşamış dağlı kabilelere sık sık yapılan baskınlarla halk sindirilmek istenmiştir. 19. Yüzyıl başlarında giderek artan bu baskınlar, halkı canından bezdirmiştir. O yıllarda yaşanan sıkıntılı günlerin kapsamlı bir değerlendirmesini yapan Gammer (1994), Rusya’nın Kuzey Kafkasya’yı tümüyle ele geçirmek ve dağlı kabilelere boyun eğdirmek için “cezalandırma operasyonu” adı altında Dağıstan ve Çeçen avullarına (köyler) baskınlar düzenlediklerini, evleri ve tarlaları yakıp yıktıklarını ifade etmiştir:

1820’li yılların başlarında Dağıstan bir kargaşa dönemi yaşıyordu. Rus yönetimi, sadece kendi kontrolleri altındaki topraklarda değil aynı zamanda henüz Rus hakimiyetine girmemiş kabilelerin geleneksel yaşam tarzını, siyasi, ekonomik ve sosyal yapıları alt üst etmişti. Rusya, bazı kabilelere ekonomik boykot uygulamakta, kimi kabilelerin de ovalık bölgelerde çiftçilik yapmalarını, hayvanlarını otlatmalarını yasaklamış ve bunun sonucu da gıda üretimi için tarlalarını ve otlaklarını kullanmak zorunda olan dağlılar çaresiz bir duruma düşmüştü. Bununla da yetinmeyen Rus ordusu zaman zaman dağlılar üzerine düzenlediği “cezalandırma baskınları” ile önlerine gelen köyleri yakıp

yıkıyorlardı. Çeçenistan'da durum daha kötüydü... Evler, köyler yerle bir ediliyor, yakılıyor, yıkılıyordu. Çeçenlerin, Ruslardan bu kadar çok nefret etmelerinin nedenlerini Rusların uyguladıkları bu zulüm politikasında aramak gerekmektedir (Gammer, (1994:208-209-210).

Bu olumsuz gelişmelerin sonunda, Rusların sürekli baskınlarından ve uyguladıkları şiddet politikasından bunalan Dağıstan ve Çeçen dağlıları arasında, bu amansız düşmanla başa çıkabilmek için kabileler arasında güç birliği yapılması ve işgalci Rus ordusuna karşı ortak bir direniş hareketinin başlatılması düşüncesi kök salmaya başlamıştır.

Dağlı kabilelerin tek bir bayrak altında birleşmeleri ihtimali Rusların korkulu rüyasıdır. Bu bağlamda, *Northern Warder and General Advertiser for the Counties of Fife* adlı bir İngiliz gazetesinde yer alan bir haberde, 1829 yılında General Emanuel'in Kafkasya'ya düzenlediği sefere katılan Rus Bilimsel Araştırma Komitesi Başkanı M. Kuptfer'in yaptığı bir konuşmada sarfettiği, *"Kafkas dağlı kabilelerinin tek bir lider etrafında birleşme ihtimali uyuklarımızı kaçırmanın bir kabus gibidir. Bu gerçekleşirse Rusya'nın güney sınırları çok büyük bir tehlikenin içine düşer"* şeklindeki sözlerine yer verilmektedir (Schamyl and the Circassians, 1854, 13 Nisan:6-7)".

Rusların, gerçekleşmesinden endişe duyduğu bu birleşme kısmi bir katılımı da olsa bir süre sonra gerçekleşmiş, sonraları İmam Mansur olarak tanınacak Uşurma adlı bir Çeçen liderliğinde 1785 yılında Rus işgalcilere karşı bir direniş hareketi başlatılmıştır. Mansur, yayınladığı bir beyanname ile tüm Kafkas kabilelerini Ruslara karşı başlattığı direnişe katılmaya davet etmiştir.

Batılı tarih araştırmacıları, İmam Mansur'un liderliği altında Kuzey Kafkasya dağlı kabilelerin, Rus işgalcilere karşı başlattığı direnişin ortaya çıkış nedenleri ve sonuçları ile ilgili olarak yaptıkları değerlendirmelerde, *"Bu direniş hareketinin, Rusların giderek artan baskı ve şiddet politikasına, dağlı kabilelerin karşı duruşu olduğu, direniş hareketi başarılı olmasa da Kuzey Kafkasya'da ileride ortaya çıkacak daha geniş katılımlı direniş hareketlerine zemin hazırladığı"* ortak görüşünde birleşmektedir:

Rusların, Müslüman imparatorluklarla birçok defa savaşa girmesi, Kuzey Kafkasya'da sürekli bir genişleme politikası uygulaması ve bunun sonucunda da doğal çevre şartlarının ve ekonominin gerilemesi ve dağlı halkların özgürlüklerini tehdit eder hale gelmesi gibi faktörler bir araya toplanınca Kuzey Kafkasya'da dine bağlı kişileri İslam'ı korumak için savunma mekanizmaları geliştirmeye mecbur etmiştir. Bu bağlamda ilk hareket Şeyh Mansur tarafından başlatılmıştır. 1785 yılında başlayan bu hareket bir kaç ay içinde kendi memleketi Çeçenistan ve sonra da Dağıstan'da hızla yayılmıştır. Hatta Kuzey Kafkasya'nın doğusunda Çerkezlerden de destek almaya başlamıştır (Hamburg, 2004:158).

"Rusların Kuzey Kafkasya'yı istila hareketlerine karşı Çeçenistan ve Dağıstan'da Şeyh Mansur önderliğinde başlayan direniş ciddi başarılarla sonuçlanmıştır. Ruslar buralarda çok büyük kayıplar vermişlerdir (Adiloğlu, 2008:151)".

Kuzey Kafkasya'da Rus işgalcilere karşı ilk büyük çaplı ayaklanma İmam Mansur tarafından organize edilmiş 17. ve 18. Yüzyıllarda belli aralıklarla benzer ayaklanmalar devam etmiştir. 1785 yılında Çeçenistan'da yerel bir lider olarak ortaya çıkan Mansur, belki de Nakşibendi tarikatına mensup bir kişi idi. Mansur, Kafkasya'yı işgal hareketi başlatan Rusya'ya karşı Gazavat ilan etti. Bu çağrıya Kuzeydoğu Kafkasya'da Avar ve Nogayların da içinde olduğu gruplardan destek verildi. İmam Mansur, hareket halindeki Rus birliklerine ve Rus ileri karakollarına baskınlar düzenledi. Önemli başarılar kazanıldı ancak bir süre sonra gruplar arasında anlaşmazlıklar baş gösterdi ve bu hareket güç kaybetmeye başladı (King, 2008:66).

Mansur'un yenilerek Ruslara esir düşmesi, Ruslara karşı başlatılan direnişi sona erdirmemiştir. Aradan bir nesil geçtikten sonra Kuzey Kafkasya'da Nakşibendi hareketi öncekinden daha canlı olarak ortaya çıkmıştır (Gökay, 1998:27).

İmam Mansur'un, Ruslara karşı başlattığı ayaklanmanın temelinde Sufizm'in yayılması hareketi vardır. İmam Mansur, çok başarılı olamadıysa da sonrasında başlayacak ayaklanma serilerinin ilki olarak Kafkas milletlerinin hafızasında (Ruslara karşı) bir gazavat yapılabileceği fikrinin yerleşmesine yol açmıştır (Khodarkovsky, Haziran 1999:400-414).

4. Kuzey Kafkasya'nın Nakşiliğin yayılması ve dağlı kabilelerde bağımsızlık ve özgürlük mücadelesininin doğuşu ve gelişmesinde Nakşiliğin oynadığı rol

Kuzey Kafkasya dağlı kabilelerin Rus işgal güçlerine karşı başlattığı direnişte Nakşiliğin oynadığı rol konusunda çok sayıda araştırma yapılmıştır (Bennigsen ve Wimbush, 1985; Gammer,1994; Zelkina, 2000; Yemelianova, 2001; Knysh, 2002; Reynolds, 2004; Hamburg, 2004; King, 2008).

Bu bağlamda *Bennigsen ve Wimbush*, "*Mystics and commissars – Sufism in the Soviet Union*" başlıklı çalışmada, Sufizm hareketinin, Rusya'nın, Kuzey Kafkasya'da, Türkmen steplerinde, ve Orta Asya'da Fergana vadisini işgaline karşı halkın ayaklanması ve bağımsızlık mücadelesi başlatılmasında gerek bir ilham kaynağı olarak ve gerekse bu mücadelelerin organizasyonunda ve yürütülmesinde önemli bir rol oynadığına işaret etmektedir (1985: 3-4).

"*Sufizm and politics in the Northern Caucasus*" adlı başka çalışmada da Nakşibendiğin, bölgede Rus yayılmacılığına karşı başlatılan hareketin çerçevesini oluşturduğunu, Kuzey Kafkasya dağlı kabilelerinin tek bir bayrak altında toplanmasını sağladığı belirtilmiştir (Yemelianova, 2001:663).

Nakşibendiliğin Kuzey Kafkasya'ya komşu ülke Azerbaycan'dan girdiğini belirten Zelkina, "*In quest for God and freedom: Sufi responses to the Russian advance in the North Caucasus*" başlıklı çalışmada İmam-ı Rabbani Ahmed Faruk Serhendi'nin halifelerinden Mevlana Halid Bağdadi'nin talebesi olan İsmail el Şirvani el Kürdemir'in halifeleri Has Muhammed, Muhammed el Yaraghi ve Cemalaeddin Kumuki tarafından Kuzey Kafkasya dağlı kabileleri arasında yayılmaya başladığını belirtmiş ve sonraki gelişmeleri şu şekilde özetlemiştir:

Mevlana Halid Bağdadi'nin ilk halifelerinden olan ve İsmail el Şirvani'nin, Şirvan'da bulunduğu yıllarda Dağıstan'da Kura Hanlığında Muhammed el Yaraghi adında meşhur bir İslam alimi yaşamaktadır. Ömrünü İslam dinini yaymak ve talebe yetiştirmeye adanmış olan Yaraghi bölge halkı tarafından sevilip sayılan bir bilge zattır. 1813-1814 yılları arasında Yaraghi'nin talebesi olan Has Muhammed, alanında daha da derinleşmek için o zamanlar bir bilim merkezi olan Buhara'ya gitmek üzere yola çıkar yolu üzerinde bulunan Şirvan'a vardığında adını çok duymuş olduğu İsmail el Şirvani'yi ziyaret eder, sohbetinden çok etkilenir ve Buhara'ya gitmekten vazgeçerek onun talebesi olur. Bir yıl devam eden eğitimi sırasında Nakşiliğin temel esaslarını öğrenen Has Muhammed, tekrar Dağıstan'a önceki hocası Yaraghi'nin yanına gider ve öğrendiklerini ona anlatır. Yaraghi, duyduklarından etkilenir ve talebesi Has Muhammed ile birlikte Şirvan'a giderler. İsmail el Şirvani'nin yanında birkaç hafta kalırlar. Bu süre zarfında Şirvani, ilmi derecesi yüksek olan bu zata Nakşibendi yolunu anlatır ve sonunda da kendisine halife tayin ederek Dağıstan'a gönderir (Zelkina, 2000: 100-107).

Tarihi belgeler, Kuzey Kafkasya'da müslüman halkın Rus işgalcilere karşı başlattığı direnişte bazı yerel Sufi teşkilatların, özellikle Nakşibendiye, sonraları da Kadiriyenin rol oynadığını göstermektedir (Knysh, 2002:145-146).

Güney Asyalı Şeyh Ahmed Serhendi ve Mevlana Halid Bağdadi ile Nakşibendi tarikatı sistemi ve Sufi kardeşliği, Kuzey Kafkasya direnişinde kabul edilebilir bir etkiye sahip olmuştur. Kafkas savaşlarında İslam'ın önemi, ayaklanma hareketinin veya gazavat fikrinin birinci nedeni olması değildir. Savaşanlar, Sufizm konusunda neredeyse yok dencek kadar az bilgi sahibi olan köylülerdi.... Burada, İslam'ın asıl önemi merkezi bir devlet kurma fikrinin mimarı olmasındadır. İslam, dağlılara siyasi bir organizasyon kurma konusunda kritik öneme haiz üç temel esas sağlamıştır: Bu esaslar, Ruslara karşı yapılacak mücadelenin başarıya ulaşabilmesi için kabileleri bir araya getirecek ortak bir kimlik altında toplanılmasına, bürokratik bir devletin teşkilatlanması için gerekli olan şeri hukuki ve ahlaki altyapının kurulmasına, Şamil ve kendisinden önceki liderlerin yerel adetlerle mücadele edebilmesine imkan veren gerekli dini hükümlerle desteklemesine zemin hazırlanması olarak sıralanabilir. (Reynolds, 2004:38-39-42).

Sufi hareketinin önde gelen lideri, İran'ın Azeri bölgesi içinde bulunan Şirvan'a yerleşen Hz. Halid Bağdadi'dir. Onun halifesi olan Şeyh İsmail, Şeyh Has Muhammed'i yetiştirdi. O da Dağıstan'daki halifeleri olacak Şeyh Muhammed el-Yaraghi ve Şeyh Cemaleddin Kumuki'yi eğitti. Bu şeyhler, Dağıstan'da Müslüman halka İslam Peygamberi Hz. Muhammed Aleyhisselam'ı taklit etmelerini, Şeriata uygun bir hayat sürmelerini ve günahlarına tevbe etmelerini tavsiye etmeye başladılar. Bu iki şeyhin 1830'dan önce sevenlerini gazavata davet edip etmedikleri konusu net olarak bilinmemekle beraber, Rus kafirlerine karşı yapılacak muhtemel bir gazavata hazırlık olmak üzere onlardan günahlarına tevbe etmelerini istedikleri bilinmektedir. Dağıstan'da giderek halk üzerindeki etkilerini arttıran bu iki Nakşibendi şeyhi, Rusların, 1828'de İran, 1829'da de Osmanlı ordularını yenmelerinden sonra bölgeyi kuşatmakta olan Rus hegemonyasına karşı Müslümanları ayaklandırmak için samimi bir çaba gösterilmesine karar vermiştir. Nakşibendi tarikatının kurucusu 14. Yüzyılda Buhara'da yaşamış olan İslam alimi Bahaeddin Nakşibend'dir. Bahaeddin'in büyük ölçüde Farisi kaynaklardan, özellikle de Abdülhalık Goncdivani'den etkilenmiştir. Nakşibendi tarikatı, Buhara'dan batıya doğru İstanbul'a, doğu yönünde de Hindistan'a kadar yayıldı. 15. Yüzyılda İstanbul, Nakşiliğin merkezi haline geldi. Doğu yönünde yayılan Nakşilik de Hindistan'a yerleşti burada kendine uygun bir ortam bulan Nakşilik, Moğol imparatorları ve elit yönetici tabaka arasında büyük ilgi gördü. Hindistan'da Nakşi alimler içinde en önemli olanı Şeyh Ahmed Serhendi (1564–1624)'dir. Serhendi'nin, Nakşilik tarikatına yaptığı katkı, Müslüman ülkeler yasalarında İslam inancına uymayan cahiliyet döneminden kalma hükümlerin çıkarılmasını talep etmek olmuştur (Hamburg, 2004:159).

Benzer görüşleri savunan Gammer (1994), araştırmasında, Batılı bilim adamlarının genellikle görmezden geldiği Nakşiliğin, modern Dağıstan tarihindeki öneminin çağdaş tarihçiler tarafından da kabul edildiğini ifade etmektedir:

Şeyh Halid Bağdadi ve halifeleri, ümmetin yanlış yola saptığına inanıyordu. Onlar, ideal bir zaman olan Peygamber zamanının örnek alıp aynı yolu taklit ederek ümmeti yeniden doğru yola çevirmenin kendi görevleri olduğunu düşünüyorlardı. Nakşibendiler, bu yüzden, hayatlarını Peygamber'in sünnetine uygun olarak düzenliyor, Şeriatın bütün emirlerine harfiyen uyuyor ve bidatlardan kaçınıyorlardı. Nakşibendilere göre, Şeriata bağlı olmak sadece bireylere has bir görev değildir. Aynı zamanda yöneticiler de tebalarını Şeriat kurallarına uygun bir şekilde yönetmeliydi. Ümmetin doğru yoldan sapmasının nedeni de yöneticilerin bu kurallara uymakta ihmalkar davranmasıydı. Bu yüzden, Nakşibendiye'nin görevi yöneticilerin yeniden doğru yola girmesine rehberlik etmektir. Aksi durumda *"Halkın yöneticilerine itaat görevi, yöneticilerin emirlerinin Şeriata uygun olduğu sürece geçerlidir"* şeklinde örtülü bir tehdit hükmü de vardı. Şeyh Halid, ehli sünnet dışında kalanlara karşı idi ve müridlerine din düşmanlarına karşı savaşan ve İslam'ı temsil eden asil Osmanlı Devleti'nin varlığının devamı için dua edilmesini istiyordu. Bu görüşler

doğrultusunda harekete geçen Nakşibendi-Halidiye hareketi Dağıstan ve Çeçenistan'da olağanüstü bir başarıya ulaştı (Gammer,1994: 212).

Kafkasya'nın kuzey ve batı bölgelerinin önemli bir bölümünde dini hayat, Sünni Müslüman olan Kırım Tatarları ve Osmanlı Devleti ile kurulan ilişkiler yoluyla şekillenmiştir. Kuzey Kafkasya, Sufizm'in ileri karakolu olmuştur. Nakşibendi tarikatı 18. Yüzyılın sonlarında Dağıstan'a hakim olmuş, burada dini uyanışın öncüsü olmuş ve belki de 19. Yüzyılda Ruslara karşı direniş hareketini başlatan altyapının networkunu kurmuştur denilebilir (King, 2008:65).

4.1 Gazi Muhammed'in imamlığa seçilmesi

Nurmuhamadil Muhammed (1998) tarafından derlenen "Dağıstan'ın İlk Lideri: İmam Gazi Muhammed" adlı eserde, Gazi Muhammed ve Şamil'in Dağıstan avullarını tek tek dolaşarak halkla ve zamanın önde gelen din alimleriyle görüştükleri anlatılmaktadır. Bu görüşmeler yıllarca sürececek bir bağımsızlık ateşinin ilk kıvılcımlarını çakmıştır. Söz konusu eserde bu konudaki gelişmeler şöyle özetlenmektedir:

Gazi Muhammed, 1793 yılında Gimri'de doğdu. Çocukluğu ve gençliği ilim tahsil etmekle geçti. Gazi Muhammed, komşusu ve çocukluk arkadaşı Şamil ile birlikte bir yandan bütün Dağıstan avullarını dolaşıyor halka İslamiyet'i anlatıyor ve günlük hayatlarını İslamın emir ve yasaklarına göre düzenlemelerini tavsiye ediyor, bir yandan da arkadaşı Şamil ile işgalci Rus ordusunun Dağıstan'dan, sonra da tüm Kuzey Kafkasya'dan sökülüp atılması için neler yapılması gerektiği üzerinde konuşuyorlardı. Gazi Muhammed ve Şamil'in yoğun gayretleri sonunda Şeyh Muhammed el Yaraghi'nin de desteğiyle 1829 yılı ilkbaharında bir Cuma günü Unsukul'da bir kurultay toplandı. Kurultay'ın açış konuşmasını yapan Muhammed el Yaraghi, "Ey cemaat-al Müslim'in, Dağıstan'a musallat olan Rus istilasını püskürtmek için Gazavat ilan edilerek, herkesin bu harekâta katılması gerekir. Şeriat kanunlarına temel teşkil eden İslam dininin aslı Kur'anı Kerimdir. Fakat sadece ibadet etmekle iş bitmez. Vatanımızı korumak ilk görevimiz olmalıdır. Kimse şüphe etmesin, bizim başlattığımız bu kutsal iş Allahın izni ile başarıya ulaşacaktır. Bütün bunları uygulayabilmek için, biz evvela bir İmam (Lider) seçmeliyiz. O seçeceğimiz İmam öyle biri olmalı ki, âlim, yiğit, akıllı ve saygılı biri olmalı. Bizim aramızda öyle biri var. Bahsettiğim bu yiğit, Gimrili Gazi Muhammed'dir."dedi. "Ey cemaat, Dağıstan'ın muhterem delegeleri, işte Dağıstan'ın İmam (Lider) adayı Gimrili Gazi Muhammed. Onu Dağıstan'ın İmamlığına-Liderliğine kabul ediyor musunuz?" Orada hazır bulunan Dağıstan Delegeleri ve cemaat hep bir ağızdan "Evet" diye cevap verdiler. Dağıstan'ın ilk Lideri olarak İmamlığa seçilen İmam Gazi Muhammed'e, Kongreyi yöneten Şeyh Muhammed Yaraghi, besmeleyle ve hayır dualarıyla kılıcı ve İmamet sarığını taktı. Aynı yıl içinde, Arapça yazılan bir bildiri, İmam Gazi Muhammed, Dağıstanlıları Rus işgal ordusuna karşı gazavata davet etti.... Dağıstan'da ciddi bir halk ordusu oluşturan İmam Gazi Muhammed, Rusların işgal ettikleri yerlere ve yaptıkları birçok kalelere akınlar düzenleyerek, işgal altında olan bu yerlerin ve kalelerin bir kısmını geri almayı başardı.... İmam Gazi Muhammed'in imamlığı yaklaşık dört yıl sürdü. Bu süre içinde, Hanlıklar ve kabileler halinde yaşamlarını sürdüren ve 30 dolayında ayrı lisan konuşan Dağıstan Halklarını birleştirerek bir çatı altında toplamak için büyük çaba sarf etti. Bu konuda büyük ölçüde başarılı olan İmam Gazi Muhammed, böylece Dağıstan devletinin temellerini de atmış oldu. Nihayet Gimri savunmasında, Rusların hiç de müsavi olmayan ve kat kat fazla askerinin yanı sıra yerli milislerin de Rusların yanında yer aldığı savaşta, birçok müridi ile birlikte İmam Gazi Muhammed 17 Ekim 1832'de şehit oldu (Muhammed, 1998).

Baddeley (1994) ve Zelinka (2000), İmam Gazi Muhammed dönemi ile ilgili benzer değerlendirmelerde bulunmuştur:

Gazi Muhammed, tüm insanların, eşit olduğunu belirtiyor, onların sadece Allah'a daha yakın kimselere ve kendi kendilerine güvenmelerini söylüyordu. Ona göre, Ruslara boyun eğmek, ne

mecburi ne de övgüye değer bir olaydı. Sadece, karşı koymanın imkânsız olduğu durumlarda geçici olarak buna başvurulabilirdi. Gazi Muhammed, akıllı bir hareketle ilk başlarda "gazavat" ilan etmekten kaçındı. Çünkü henüz bu işin tam zamanı değildi. Gazi Muhammed, sadece büyük bir hatip değil, aynı zamanda da büyük bir âlimdi. Kur'an-ı Kerim'in yüzlerce Ayeti'ni ve birçok Hadis-i Şerifi ezbere bilir, her olaya bir yorum getirir, gelişmeleri değerlendirir ve çevresindekileri kavrayış gücüyle hayretler içinde bırakırdı. Esas amacını bir süre gizleyerek sadece dînî bir kişilikle büyük bir üne kavuştu. Kendisini izleyenlerin sayısı arttıkça yavaş yavaş gerçek düşüncelerini ortaya koymaya başladı. Dağıstan'ın her tarafından gelen dini liderlerin de katıldıkları bir halk toplantısında Gazi Muhammed "İmam" olarak ilan edildi ve onun "Gazavat" çağrısı da benimsendi. (Baddeley, 1995: 237-245).

Kuzey Kafkasya'nın Rusya'ya karşı başlattığı özgürlük mücadelesinin üç imamı içinde, zamanın nakşı alimlerinin onayıyla askeri ve dini liderliği kendi üstünde toplayan ilk isim Gazi Muhammed olmuştur. Gazi Muhammed, İmamlık görevi süresince Kuzey Kafkasya kabilelerinin asırlardır günlük hayatın her alanında uydukları "geleneksel adetler"i terkedilerek yönetimde ve halkın günlük yaşantısında Allah'ın emirlerinin ve onun Peygamberinin sünnetinin hakim kılınması için çalışmıştır. Son olarak da Dağıstan ve Çeçenistan'da Nakşiliği güçlendirmiş, gelecekte kurulacak dini esaslara dayalı devletin temelini atmıştır (Zelinka, 2000: 159).

Gammer (2013) de İmam Gazi Muhammed'in, Kuzey Kafkasya'nın bağımsızlık ve özgürlük mücadelesinin başarıya ulaşması için uygun bir düzen kurarak kendisinden sonra gelecek liderlerin işlerini kolaylaştırdığına işaret etmiştir:

Gazi Muhammed, ilk imam olarak, halefleri tarafından takip edilen politikaların, uygulamaların, stratejilerin ve taktiklerin hepsini değilse de çoğunun alt yapısını kurdu. Gazi Muhammed, Rusların zayıf noktalarını çok iyi kavramıştı. Müridlerine verdiği talimatta bir yandan kendi mevzilerini güçlü bir biçimde savunurken, bir yandan da düşmana bu zayıf noktalardan saldırılması gerektiğine işaret ediyordu. Haleflerine inisiyatif kullanmanın ne kadar önemli olduğunu gösterdi. Düzenlediği uzun süreli tatbikatlarla Kafkas dağlı halkını, kendi yaşadıkları bölgeler dışında da devam edecek bir özgürlük mücadelesine hazırladı. Çeçenlere, ovada buğday yetiştirme yerine ormanlık alanlara taşınarak mısır yetiştirmelerini tavsiye etti. Bu tavsiye olağanüstü bir önem taşıyordu. Bu tavsiyeye uyan Çeçenler, ulaşılmaz ormanların ortasında yaşayacaklar ve kulübeleri tahrip edildiğinde hiçbir şey kaybetmeyecekler ve kulübelerini yeniden inşa edebileceklerdi. Ormanlar, Çeçenlerin aileleri, hayvanları ve aynı zamanda sahip oldukları küçük mülkleri için de için sığınak görevi görecekti. Bu dönemde, Çeçen kabilelerinin yerel şartlarına ve ilkel yaşam tarzına daha uygunu bulunamaz denilecek kadar iyi tasarlanmış bir halk savaşı sistemi kuruldu. Bugün bile iyi bir lider olarak anılan Kuzey Kafkasya özgürlük mücadelesinin ilk imamı, üç yıldan az bir sürede, amaçlarının büyük bir kısmını gerçekleştirdi. Halefleri tarafından oynanacak oyunun kurallarını ortaya koydu (Gammer, 2013:63-67).

4.2 İmam Hamzat dönemi

İmam Gazi Muhammed'in şehid edilmesinden sonra onun naiplerinden birisi olan Hamzat, Kuzey Kafkasya'nın özgürlüğü için başlatılan hareketin yeni lideri oldu. Hamzat'ın imamlığa seçilmesi konusu tartışmalı geçti. Muhaliflerin eleştirileri, Hamzat'ın, İmamlık makamının gerektirdiği derecede bir dini eğitim almadığı ve İmam Gazi Muhammed'in şehid olduğu Gimri'deki çatışmalara destek vermediği konularında yoğunlaşıyordu. İmam Gazi Muhammed'in annesinin ve Şeyh Muhammed el Yaraghi'nin bu seçimi onayladıklarını bildirmeleri üzerine muhalif sesler kesildi (Gammer, 2013:63-67; Zelinka, 2000: 162-163).

İki yıl gibi kısa bir zaman süren İmam Hamzat döneminde, Avar Hanlığı ortadan kaldırıldı. Kuzey Kafkasya'nın özgürlük mücadelesinin devam edebilmesinin önünde bir engel olarak duran

Rusların kontrolü altında bulunan bu hanlığın kaldırılması olumlu bir gelişme olarak değerlendirildi. Ancak, han ailesinin bütün fertlerinin öldürülmesi sürekli olarak eleştirilen bir konu olarak kaldı. İmam Hamzat, 19 Eylül 1834'de Cuma namazı için Hunzah camisine girişinde yapılan bir silahlı saldırı sonucu şehit edilmiştir.

4. 3 İmam Şamil dönemi

Şamil, Dağıstan'da yüksek dağların ziresinde bir kartal yuvasını andıran Gimri Avul'da doğmuştur. Çocukluğu ve gençlik yılları boyunca zamanın en ünlü din adamlarından dersler aldı. Bu arada kendisini fiziki açıdan da güçlendirecek çalışmalar yaptı. Rus işgal ordusunun halk üzerindeki baskısının giderek artması üzerine yakın arkadaşı Gazi Muhammed'in liderliğinde işgalci Ruslara karşı Kuzey Kafkas kabilelerinin bir direniş hareketi başlatması kararlaştırılmıştır. Şamil, Gazi Muhammed liderliğindeki bu hareketi sonuna kadar desteklemiştir.

Blanch (1995), *"The Sabres of Paradise"* adlı eserinde Şamil'in hayat hikayesini anlatırken, onu İslam dininin Kafkasya'nın dağlı kabilelerinin hayatına hakim olmasına adan bir lider olarak nitelemektedir:

Şamil, çocukluğundan itibaren usulüne uygun bir dini eğitim almış, zeki, gelecek vadeden bir çocuk olarak Kur'an-ı Kerim'i hıfz etmiştir. Onbeş yaşında kendisine İslam dini ve hukuku eğitimini verecek hocalar bulmak amacıyla evden ayrılmıştır. Dönemin en iyi hocalarından dersler alan Şamil, delikanlılık çağına geldiğinde Dağıstan'daki tüm İslam alimleri arasında İslam hukuku ile ilgili en önemli Arapça metinleri çok iyi yorumlayabilen bir öğrenci olarak ün yapmıştır. Ancak Şamil, hocalarını ve kitaplarını çok sevdiği halde kendisini bilimsel çalışmalara değil, Kafkasya'nın dağlı kabilelerine İslamiyeti yaymaya adanmıştı. 1820'li yılların sonlarına doğru, çocukluk arkadaşı Gazi Muhammed'in *"Dağıstan'da geleneksel adetlerin kaldırılarak toplum hayatına Şeriatın hakim kılınması"* çalışmalarına katıldı. Halka, İslam dininin ve onun şer'i hükümlerini anlatılması şeklinde süren bu vaaz ve nasihat çalışmaları büyük ilgi görmeye başlayınca, geleneksel adetlerin devamından beslenen yerel seküler çevrelerden muhalif sesler yükselmeye başlamış, hatta bu muhalefet zaman zaman şiddete başvurmaya boyutuna kadar ilerler olmuştur. Şamil'in, İslam dininin Kafkas dağlı toplumların hayatına hakim kılmak için yaptığı bu çalışmalar zamanın İslam alimleri tarafından da destek görmüştür. Şamil'in hocası, Peygamber soyundan gelen Molla Cemaleddin (Cemaleddin Kumuki) idi. İslami bilimlerde derinliği olan Kumuki, büyük hayalleri olan Şamil'i sevdi, o da hocasını sevdi ve ona bağlandı. Şamil, disiplinli ve çalışkandı. Hocasından Arap dili ve edebiyatı, felsefe ve din bilimleri öğrendi ve tasavvufun temel ilkeleri dersleri aldı. Bunun yanında Hazreti Adem, İbrahim, Musa, İsa ve Muhammed Aleyhisselamın hayat hikayelerini çalıştı. Şamil'in sıradan bir öğrenci olmadığı açıktı ve Molla Cemaleddin, bazılarına göre, zaten alınaya yazılan, bu büyük kader için Şamil'i ileride yükleneceği zor göreve hazırlamaya çalıştı. Hem Şamil hem de arkadaşı Gazi Muhammed, kendilerini din bilimlerinde derinleşmeye adanmış ve bunun ilahi bir yönlendirme olduğuna inanmıştı. Çok geçmeden her ikisi de ileride bu dini diriliş hareketinin askeri ve siyasi bir harekete dönüşeceği ve Ruslara karşı bir direnişin başlatılacağı müridizmin merkezi durumundaki Yaragl'da tasavvuf dersleri almaya başladılar. Kuzey Kafkasya dağlı kabilelerinin, Ruslara karşı başlattıkları direniş hareketi, 1829'dan 1859'a kadar sürmüştür. Bu süre zarfından Rusya bölgede 20 bin ile 30 bin askerini tutmak zorunda kaldı. Bu direniş hareketi sadece cesaret isteyen değil aynı zamanda olağanüstü organizasyon becerileri gerektiren bir hareket idi. Direnişçilerin, Çeçenistan ve Dağıstan'da kurdukları İslam Devleti, hiç de ilkel bir yapıda değildi. Yeni doğan bu İslam Devleti'nin merkezinde üç lider imam bulunuyordu. Gazi Muhammed, Hamzad Bek ve Şamil (Blanch, 1995:54-63-64).

Üç İmanın liderliğinde 1830'lı yılların başlarında şekillenmeye başlayan bu küçük İslam Devleti kendisine, Rus kültürünün etkisinden kurtaracak, aynı zamanda Müslüman toplum

içerisindeki yolsuzlukları da ortadan kaldıracak bir İslami bir yaşam tarzı kurmayı hedef almıştı. Bu büyük amaca ulaşmak için İmamlar, ahlak değerleri ve kişisel karizmalarını da kullandılar. 1830'lı yıllarda en güçlü dönemini yaşayan bu küçük İslam Devleti, Çeçenistan ve Dağıstan'da sınırları 900 km'ye ulaşan bir alanı kontrolü altında tutuyordu (Hamburg, 2004:168).

Şamil, 19. Yüzyılda ülkesini işgal eden Rus Çarlığı ordularına karşı bağımsızlık savaşı veren çok yürekli bir kahramandır. Bu kahraman, Rusları dize getiren ve Tolstoy ve Chekov gibi Rus edebiyat dünyasının usta kalemleri etkileyen bir dev adamdır. Marx, Şamil'i büyük bir demokrat olarak nitelemiştir. SSCB'nin 1930 yılında yayınlanan KP Merkez Komitesi bildirisinde, “ *İmam Şamil, dini bir hareketin lideri de olsa, bu sıfatı onun ilerici karakterini ortadan kaldırmaz*” şeklinde bir değerlendirme yapılmıştır. Sovyetler Birliği yönetimleri 1947 yılına kadar bu tanımlamayı değiştirmemiş, Şamil'i bir halk kahramanı olarak görmüştür. Ancak, bu tarihten sonra bu bakış açısı tam tersine dönmüş Rus kanı döken bir kişi olduğu gerekçesiyle Şamil, düşman ilan edilmiştir (Ahmed, 2002: VII -X).

Şamil'in hayatı bir roman gibidir. Hiçbir insan göğsünde yanan vatan ve iman ateşi onun içindeki kadar yakıcı alevlere sahip olmamıştır.... Gerilla savaşlarında onun kadar becerikli ve hünarlı olan askeri liderlerin sayısı bir kaç geçmez. Şamil, düşmana karşı ölümüne mücadele veren başarılı bir general ve ilmi derinliği olan bir dini liderdi (Schamyl, the Circassian patriot, 13 Nisan 1871:4).

Şamil, bir fatih ve uygarlık getiren ve Kafkas dağlıları üzerinde inanılmaz bir etkisi olan bir liderdi. Yumuşak tabiatlı ama kararlarından asla taviz vermeyen tutumu geniş halk kitleleri arasında otoritesini perçinlemiştir (Schamyl, The Warrior, 1856, 31 Ocak: 6).

Şamil, Avrupa ve bazı İslam ülkelerinde mezhep çatışmalarının yoğun olduğu bir dönemde, bütün mezheplere ve dinlere gösterdiği tolerans sonucu içlerinde kendi ordularını terkederek binlerce Rus askerinin de bulunduğu doğu Avrupa ve Asya kökenli askeri kardeşlik temel ilkesi etrafında Ruslara karşı örgütleyebilmiş, Dağıstan'da yargı, yürütme, posta sistemi, belli bir rütbe düzeni içinde görev yapan, maaşları ödenen ordusu olan bir devlet düzeni kurmuş, Kafkasya'yı ziyaret eden seyyahları korumak için güvenlik birimlerini hayata geçirmiş, onların barınmalarını sağlayacak hanlar inşa ettirmiştir. Kurduğu bu devletin yaşayabilmesi için bütün uygar ülkelerde olduğu gibi bir vergi düzeni oluşturmuş bir liderdir (Schamyl, the Hero of the Caucasus, 1854, 03 Haziran: 7).

4.3.1 İmam Şamil döneminde gelişen olaylar

Yakın arkadaşı olan İmam Muhammed Gazi ile birlikte Kuzey Kafkasya'da İslam dinini hakim kılmak için yıllarca mücadele eden Şamil, Rusların Gimri avula düzenledikleri baskında ağır bir şekilde yaralanmış, İmam Gazi Muhammed de şehit düşmüştür. Şamil, düşman askerlerini atlatarak gözden kaybolmuştur. Gazi Muhammed'in şehit edilmesinden sonra 3 Mayıs 1833 günü Kuzey Kafkasya dağlı kabilelerinin Rus işgalcilere karşı başlattığı direniş hareketinin liderliğine Hamzat seçilmiş, aylar süren bir tedavi sürecinden sonra sağlığına kavuşan Şamil de Hamzat'ın yanında yerini almıştır. Ancak Hamzat'ın liderliği uzun sürmemiş ve 19 Eylül 1834'de Cuma namazı kılmak için geldiği Hunzah mescidinde şehit edilmiştir. Gammer (2013), bu elim olaydan sonra yaşanan süreci şöyle özetlemiştir:

İmam Hamzat'ın şehadetinden sonra, hemen harekete geçen Şamil, bölgenin alimlerini ve toplum önderlerini acil olarak toplantıya çağırdı. Aşilta avul yakınlarında bir yerde yapılan toplantıda Şamil oy birliğiyle imamlığa seçildi. Şamil, bu göreve kendisinden daha çok layık olan başka adaylar olduğunu söyleyerek bu karara itiraz etti. Bu bağlamda bir kaç kişinin adını da verdi. Ancak, toplantıya katılanlar imamlık görevine en uygun kişinin Şamil olduğu söyleyerek bu görevi kabul etmesi için ısrar ettiler. Sonunda Şamil, görevi kabul ettiğini bildirdi ve böylece Kafkas Gazavatının

üçüncü imamı olarak göreve başladı. Yıllar sonra o anı anlatan Şamil, ilk defasında imamlığı kabul etmeyince toplantıya katılanların ağlamaya başladıklarını, bu duruma daha fazla dayanamayarak görevi üslenmeyi kabul ettiğini ve bunu duyanların sevinç çılgınlıkları attıklarını söylemiştir. Şamil'in görevi kabul etmesinden hemen sonra toplantıda hazır bulunanlar Şamil'e bağlılık yemini ettiler (Gammer, 2013: 1699-1731).

Aynı konuyu irdeleyen Smith (1998), Blanch (1995) ve Moser (1856), şu değerlendirmeleri yapmışlardır:

1834 yılında İmam Hamzat'tan boşalan İmamlık makamına seçilen Şamil, kendisinden önceki iki imam tarafından alt yapısı hazırlanmış bir Gazavat döneminin yeni lideri olarak aldığı seri kararlarla Nakşibendi tarikatın gönül vermiş müridlerinden ileride düşmanla savaşacak ordusunun çekirdek kurmay kadrosunu kurmuştur (Smith, 1998: 41-42).

Şamil'in, üçüncü İmam olarak iktidarının ilk yılları dört temel üzerine oturdu. İlk olarak bütün Kafkas dağlı kabilelerinin kendi liderliği altında birleşmesi. Rus birliklerinin zaman zaman yapılacak baskınlarla taciz edilmesi ancak kendi ordusu güçlenip mükemmelleşene kadar, Ruslarla doğrudan bir savaşa girilmemesi, Dağıstan'da kanunlara dayalı yeni bir devlet düzeninin kurulması. Bu üç temel politikanın uygulanmasında en önemli etken de halkta Şamil'in, Kafkasya'ya Allah'ın bir lütfu olduğu inancının yerleşmesi oldu. Gimri'de ölümden döndüğü yenilgi sonrasında tekrar ortaya çıktığı zaman, onun gerçekten de Allah'ın sevdiği bir kulu olduğu halk arasında yerleşik bir kanı haline gelmiştir (Blanch, 1995:132).

Şamil, her ne kadar parlak bir gelecek ödülü vaat ederek taraftarlarının saflarını şişirebilecekse de, kuruluş aşamasında bulunan bu yeni devletin kalıcı olması için öncelikle kabilelerin çağ dışı kalmış adetler ile sürdürülmeye çalışılan eski yönetim düzeninin tamamen ortadan kaldırılması gerektiğini, bunun gerçekleşmesi halinde kabileler arasında birlik ve beraberliğin sağlanacağını ve dolayısıyla kendi otoritesinin de güçleneceğinin farkına varmıştı. Bu amaçla önce dağlı kabileler arasında İslamiyetin canlanmasını teşvik etmiş; sonra halkın kendi yönetimine samimi olarak bağlı olmasının sağlamış son olarak da farklı kavimler arasındaki bütün düşmanlıkların mümkün olduğunca ortadan kaldırılması için çalışmıştır. Kabileler arasında yaygın olan korkunç ve tahrip edici kan davalarını ortadan kaldırmak için kabul edilen ve ihlal edilmesi halinde taraflara ağır cezalar verilmesini hükme bağlayan kanunun hiç taviz vermeden uygulanması sonucunda kan davaları bir kaç olumsuz örnek dışında yok denecek kadar azalmıştır (Moser,1856:185-186)

İmam Şamil, saldırı kaç taktikleriyle işgalci Rus ordusuna göz açtırmamakta, bir yandan da müridlerden meydana gelen birliklerini güçlendirmeye çalışmaktadır. Yeni bir devlet olma yolunda ilk adımlar atılmaktadır. Bu bağlamda, doğal korunaklı bir tepe olan Ahulgoh'u kendisine karargah olarak seçer. Dağıstan'da pek çok dağlar ve tepeler mevcuttur. Fakat halk arasında en meşhur olanı Ahulgoh'tur (Çağrı Tepesi). Söylentilere göre Ahulgoh, eski çağlardan beri düşman baskınları esnasında ve tehlikeli durumlarda Çağrı Tepesi ve bir sığınma yeri olarak kullanılagelmiştir. Dikkat edildiğinde bu yerin ölçülüp biçilip, sanki özel olarak yapılmış tabii bir kale konumunda olduğu görülür.... Ayrıca adeta birer dev muhafız gibi hemen yanı başında Nuhheçebgoh (Yolu Olmayan Tepe) ile biraz üst tarafındaki Şulatulgoh (Kale Tepe) yer alır (Muhammad, 2010:32).

1839 yılı İlkbaharında emrine verilen 30 bin kişilik bir orduyla Dağıstan'a gönderilen General Grabe komutasındaki bir Rus ordusu, geçtiği yerlerdeki avulları, bağ ve bahçeleri yakıp yıkarak Ahulgoh önlerine geldi. Rus Çarı'na biat eden vatan haini Mehtulili Han Ahmet de 3 bin kişilik ordusuyla General Grabe'nin yanında yer aldı. Daha sonra gelen takviye güçlerle birlikte düşman ordusunun sayısı 40 bine ulaştı. Şamil'in yanında sadece 10 bin kişiden oluşan bir Lezgi ve Çeçen muharibi vardı. 30 Mayıs günü Erguvani avul civarında başlayan savaş 28 Ağustos akşamına

kadar sürdü. Şamil ve muhاریlerinin yanısıra, kadın ve kızlar da Ahulghoh'u savunmak için can başla mücadele etti. Ancak, etrafları Rus askeri tarafından kuşatılan ve üç ay gibi uzun bir süre devam eden bu savaş sırasında muhاریler açlık ve susuzluktan yorgun düşmüş, ellerindeki tüm cephane stokları da bitmişti. Bu halde bile mücadeleyi bırakmadılar ve Çar birliklerine esir düşmektense şehadeti tercih ettiler. Savaşın son zamanları İmam Şamil birliklerinde hal takat kalmamıştır, ancak herşeye rağmen Ruslarla çarpışmaya devam etmektedirler. Çarpışmalar sırasında bir ara General Grabe tarafından görevlendirilen bir elçi İmam Şamil'e, "*Teslim olun. Kendinizi düşünmüyorsanız, kadın ve çocukları düşünün!*" şeklinde bir mesajını getirdi. Bun karşılık Şamil, karşısında duran elçiye, "*Generaline söyle! Asla teslim olamayacağız... Kendisi o kadar merhametliyse ona söyle, onbeş gün ateşkes ilân etsin de şehitlerimizi defnedelim, kadın ve çocuklarımızı buradan tahliye edelim.*" der. Bu isteği bir şartla kabul edeceğini belirten General Grabe, "*Şamil, çocuklarından birisini bize rehin verirse atekes ilan edebilirim*" şeklinde bir cevap gönderdi. Çaresiz kalan Şamil, oğlu Cemaleddin'i Rus tarafına gönderdi... Ancak General Grabe verdiği sözü tutmamıştır. Cemaleddin gittikten sonra şehitlerin naaşlarını alarak kale dışına çıkararak defnetmeye başladıkları anda yeniden başlayan Rus topçu ateşi altında kalan çok sayıda mürid hayatını kaybetmiş geriye kalanlar da yaralı olarak kaleye sığınmışlardır. Sonunda Ruslar, Ahulghoh'u yerle bir etmiş, binlerce Müslümanı şehit etmiştir ancak Şamil'i ellerinden kaçırmışlardır (Baddeley,1989:300-313 ; Göztepe,1994:44-62; Yeşil, 2010:251-268).

Ahulghoh'ta Rusların ellerinden kaçırdığı İmam Şamil, Çeçenistan'a geçti. Burada Çeçenler tarafından büyük saygıyla karşılandı. Çeçenistan'ın farklı bölgelerinden gelen Çeçen savaşçılar, işgalci Ruslara karşı gazavata devam edilmesi halinde Şamil'e istediği her tür desteği verecekleri ve şehit olana kadar onun yanında olacaklarına dair söz verdiler. Çeçenlerin verdiği destekle moral kazanan İmam Şamil, kendisine yeni karargah olarak Dargo'yu seçti.

Mackie (1856), "*Life of Schamyl and narrative of the Circassian War of Independence Against Russia*" adlı eserinde, Şamil'in Ahulghoh'tan sonra kurduğu yeni karargahını şöyle tasvir etmektedir:

Şamil'in yeni karargahı Dargo'da kurulmuştu. Dargo, önceki karargahı Ahulghoh'un Kuzeybatısına düşüyordu. İçinde 70 evin bulunduğu Dargo avul dört yanını kuşatan dağlar ve sık ormanlarla kapı bir alan olduğu için doğal olarak korunaklıydı. Tarih öncesi çağlardan bu tarafa bu bölgelerde yerleşmiş bulunan hiçbir medeniyetin balta vurmadığı meşe ağaçlarının dalları iki yüzyılın ihtişamı ile taçlandırılmış gökyüzüne doğru bükülmüş uzanmıştı. (Mackie, 1856:227)

Ahulghoh tecrübesinden çok şey öğrenmiş olan İmam Şamil, Dargo karargahını düşman saldırılarına karşı dayanıklı bir hale getirmek için her tür önlemi almıştı. Bu bağlamda, karargahın etrafına derin hendekler açılmış, belli aralıklarla gözetleme kuleleri inşa edilmişti.

Ahulghoh'ta Şamil'i yakalayamayan Çar Birinci Nikola, ne pahasına olursa olsun, İmam Şamil'i ele geçirmek istiyordu. Bu amaçla General Grabe'nin komutasında onbinden fazla mevcudu olan bir ordu kurulmuş ve Çeçenistan'da yeniden bir direniş hareketi başlatan Şamil'in üzerine gönderilmişti. Ancak bu defa şans Şamil'den yana idi. Çeçenistan'ın sık ormanları arasında sıkışıp kalan Rus birlikleri, dört bir taraftan açılan ateşle çok sayıda zayıat vermiştir. Şamil'in en çok değer verdiği naiplerinden olan Şuayp Molla, komutasındaki müridler birliği, ayrı gruplar halinde önceden yapılan plan gereği ormanda Rus askerlerinin muhtemel geçiş noktalarını tutmuş, ağaçların arkasına saklanmışlardı. Rus birlikleri ormanın derinliklerine doğru ilerlemeye başlayınca birden nereden geldiğini anlayamadıkları bir yayılım ateşiyle karşılaşmış, daha Rus askerlerinin şaşkınlığı geçmeden birdenbire ağaçların arkalarından çıkan müridler, Rus askerleriyle göğüs göğüseye çarpışmaya başlamıştı. Çok sayıda askerini kaybeden General Grabe, atına atladığı gibi kaçmaya, askerleri de

darmadağınık bir halde onu takip etmeye başlamıştı. Böylece General Grabe, Ahulgoh döktüğü müslüman kanın bedelini ödemiş, Şamil'i yakalama hayallerine de veda etmek zorunda kalmıştı. Çar I. Nikola, bu ağır mağlubiyetin intikamını almak üzere en iyi generalleri olan Fraytag, Svarts, Klugenav, Argutinski'nin komutasındaki ordularını farklı yönlerden Şamil'in üzerine göndermiş ancak Napolyon'u yenen bu generaller, mürid birlikleri karşısında hiç bir varlık gösterememişlerdir. Daha sonra General Vorontsov komutasında daha büyük bir orduyu Dargo'ya gönderen Çar I. Nikola, yine amacına ulaşamamıştır. Merkezde kendisinin komutasında, farklı bölgelerde Şuayb Molla, Ulubi Molla, Hacı Murâd, Murtazâ Ali, Nûr Muhammed ve Kabet Muhammed komutasında üslenen mürid birlikleri kendilerinden yirmi kat daha güçlü olan General Vorontsov komutasındaki 60 bin kişilik Rus ordusunu darmadağın etmiş, Vorontsov da kendinden önceki generaller gibi büyük bir mağlubiyete uğramıştı (Baddeley,1989: 327-341; Göztepe, 1994:70-240; Şeyh Şamil, 1993; Yeşil, 2010: 269-370).

4.3.2 İmam Şamil'in Kabarda seferi - Çerkezlerin destek vermeyi kabul etmemesi

Şamil, İmamlığının ilk yıllarında farklı birçok kesimlerin muhalefetiyle karşı karşıya kaldı. O, ilk olarak farklı grupların tek bir birlik altında toplanması için büyük bir mücadele verdi. Şamil, Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar tüm Kafkasya'yı tek bir bayrak altında toplamaya çalıştı. Ancak Kafkasya nüfusunu meydana getiren kabilelerin kendi aralarındaki düşmanlıklar, Rusların da kışkırtmasıyla, sık sık alevlendi, çok sayıda insan bu yüzden canını kaybetti, kısır menfaat çekişmeleri Kafkas dağlılarının asıl menfaatleri olan kafirlere karşı verilecek ortak özgürlük mücadelesinin başarıya ulaşmasına en büyük engeli teşkil ediyordu.

İleri görüşlü bir lider olan Şamil, Ruslara karşı sürdürülen bağımsızlık ve özgürlük mücadelesinin başarıya ulaşabilmesi için, Kafkas Dağlarının kuzeybatı eteklerinde, Karadeniz kıyılarında ve Kuban Nehri boyunca uzanan topraklarda yaşayan Çerkez kabilelerinin de desteğinin alınması gerektiğini çok iyi biliyordu. Bu nedenle onları bu mücadeleye katılmaya ikna etmek için naibi Muhammed Emin'i gönderdi.

Hamburg (2004), *“War of worlds -A commentary on the two texts in their historical context”* başlıklı çalışmasında, 1852 yılının İmam Şamil açısından sıkıntılı geçtiğini, Rusların çeşitli taktikler uygulayarak mürid birliklerini büyük Çeçenistan sınırları dışına çıkardığını, İmam Şamil'in Ruslara karşı direnişi tüm Kafkasya'ya yaymak için büyük çaba harcadığını, bu amaçla naibi Muhammed Emin'i, Ruslara karşı yapılacak topyekün bir saldırı için destek vermeye ikna etmek amacıyla Batı Kafkasya Çerkeslerine (Kabarda)'ya gönderdiğini ancak burada başarılı olamadığını ifade etmiştir.

Çerkezler, Şamil'in davetini kabul etmediler. Çerkez kabileleri önderleri, Şamil'in liderliğinde devam etmekte olan bağımsızlık ve özgürlük mücadelesine saygı duyduklarını ancak kendileri bu harekete bizzat katılmak istemediklerini bildirdiler. Onların bu davranışlarının altında yatan farklı nedenler vardı. Çerkezler, Ruslara karşı bir bağımsızlık ve özgürlük mücadelesi verilmesi konusunda Şamil ile hemfikirdir ancak onlar bu mücadeleyi öteden beri devam ettirdikleri gibi yine kendi başlarına “baskın ve yağmalama” yöntemleriyle sürdürmek istediler.

Bu temaslardan bir netice çıkmaması üzerine İmam Şamil, 20 bin kişilik ordusuyla en büyük Çerkez topluluğunun yaşadığı Kabarda'ya gitti. Amacı orada yapacağı bir konuşma ile Kabartay Çerkezlerini Ruslara karşı kendisiyle birlikte hareket etmeye ikna etmektir.

İmam Şamil, iyi bir asker, iyi bir din adamı olduğu gibi aynı zamanda hitabeti çok güçlü olan,yaptığı konuşmalarla kitleleri harekete geçirebilen bir liderdi. Bir liderde bulunması gereken temel özelliklerden birisi etkili bir hitabet gücüne sahip olmasıdır. “Lider, etkili bir şekilde iletişim kurabilmelidir (Barrett, 2006 :385

İmam Şamil'in Kabarda'da kendisini dinlemek üzere toplanan Çerkezlere hitaben yaptığı bu tarihi konuşma şöyle özetlenmektedir:

Rahmani kelimâ, çölde susuz dolaşan bir kişinin karşısına çıkan bir pınardan akan suyun şırıltısını duyduğu andaki gibi bizi etkileyen Allah'ın adıyla. O, bizi iman mabedinin temel direği, özgürlük meşalesinin taşıyıcısı yaptı. Ey büyük ve küçük Kabardey'in savaşçıları!.. Size son bir defa daha yemininizi hatırlatmak ve kafir Moskoflara karşı bir savaş başlatmanızı istedim. Size konuştuğum bu kelimeleri içeren çok mesaj gönderdim ama siz benim gönderdiğim habercileri küçümsediniz. İhtarlarımı dikkate almadınız. Bu nedenle Allah sizi düşmanlarınızın eline, ruhlarınızı ise yağmacının kılıcına verdi. Çünkü Peygamberimiz buyurdu ki, *“Allah, asla imana gelmeyecek kâfirlere en vahşi hayvanlara nasıl muamele ediliyorsa öyle muamele edecektir.”* Biz inanıyoruz, mübarek Peygamberin öğütlerini kutsal kabul ediyoruz, demeyin. Doğrusu, Allah sizi cezalandıracak, yalancılar. Kur'an da tarif edildiği gibi biz inanarak abdest alıyor, namazlarımız kılıyoruz, sadaka veriyor ve oruç tutuyoruz, demeyin. Şüphesiz ben size diyorum ki, Allah'ın adalet kürsüsü önüne yüzünüz kara olarak geleceksiniz. Su ağzınızda çamur olacak sadakalarınız günahınızın bedeli olacak, ibadetleriniz size beddua edecek. Gerçek müslüman kişi kalbinde iman ve elinde kılıç olmalıdır. İmanı güçlü olan savaşta da güçlü olur. Düşmanlarımızdan bile daha çok lanetlendiniz, çünkü onlar cahildir ve karanlıktadır. Gerçeğin ışığı yolunuzu aydınlatmıştı ama siz onu takip edemediniz. Düşman bizden güçlüydü, sayı üstünlüğünü kullanarak bizi kaçmak zorunda bıraktı, demeyin. Size Peygamberimizin bildirdiği şu ayet-i kerimeyi kaç defa tekrarlayacağım:

Ey iman edenler! Toplu olarak kâfirlerle karşılaştığınız zaman, onlara arkalarınızı dönmeyin (kaçmayın). Böyle bir günde her kim onlara, tekrar dönüp çarpışmak için geri çekilmek veya diğer bir safta yeniden mevzilenmek hâlleri dışında, arkasını dönerse, muhakkak Allah'dan bir gazaba uğramış olur ve varacağı yer cehennemdir, orası da ne kötü bir akıbetir.

Ruslar, kendi askerlerinin sayısının deniz kenarındaki kum gibi çok olduğunu söylediler. Ben de onlara “Kafkasyalılar, o kumları denize sürükleyip dökerek güçte dalgalar gibidir.” cevabını verdim. Çevrenize şöyle bir bakın. Görebildiğiniz her şey benim size söylediğim sözleri doğrulamaktadır. Allah, sayıca çok olanların değil iyilerin yanındadır. İmansızların sayısı çok inananların sayısı azdır. Tohumlar mı çoktur yoksa güller mi? Çöpler mi çoktur yoksa inciler mi? Haşarat mı çoktur yoksa faydalı hayvanlar mı? İşe yaramaz metaller mi çoktur yoksa altın mı? Bizim altın, gül ve at gibi faydalı hayvanlar kadar da mı değerimiz yok? Dünyadaki bütün zenginlikler geçicidir ama bize ebedi bir hayat vadedilmiştir. Tohumlar, güllerden daha çok diye onları imha etmek için mücadele etmek yerine bu tohumlardan çıkacak yabani otların gülleri boğmasını mı bekleyeceğiz. Düşmanlarımız bizden çok diye, onların bizi çepeçevre kuşatmasını mı bekleyeceğiz? Muhammed Aleyhisselam aşkına düşmanla çarpışan savaşçılarımıza katılın. Böylece benim desteğimi kazanın ki, ben de sizin koruyucunuz olayım (Golovin, 1854: 35-36; Moser, 1856: 177-179; Mackie, 1856: 265-266).

Yaradılıştan gelen etkili bir konuşma yeteneğine sahip olan Şamil, yıllar boyu aldığı Arap edebiyatı, İslami bilimler dersleriyle kendini geliştirmişti. Şamil'in yaptığı konuşmalardan etkilenmemek mümkün değildi. Bu bağlamda, The Aberdeen Press and Journal gazetesi (1854, 05 Temmuz:6), Şamil'in, Kabarda halkına yaptığı konuşma ile ilgili olarak J.S.B. adlı edebiyat eleştirmeninin yaptığı değerlendirmeyi yayınlamıştır: *“Şamil'in, Kabarda halkına yaptığı konuşma, Ben-i İsrail Peygamberlerinin yaptıkları konuşmaları andırır. Hitabetiyle ünlü Fransa İmparatoru Napolyon'un ordusuna yaptığı konuşma, Şamil'in yaptığı bu konuşmanın yanında çok sönük kalır”.*

Ancak, Şamil'in bu konuşması da sonucu değiştirmemiş ve Çerkezler, kendisiyle birlikte hareket etmeyi kabul etmemişlerdir.

Şamil, güçlü bir konuşma yeteneği olduğunu düşmanları bile kabul ediyordu ancak Kafkasya’da ortak bir dil birliği olmamasından kaynaklanan bir iletişimsizlik sorunu vardı.

Şamil, çok iyi eğitim görmüş liderdi. O zamanlar Dağıstan’da eğitim dili Arapça idi. “*Şeyh Şamil’in kurmuş olduğu hükümetin resmi dili de olan Arapça, Kabartay ve Çerkes ülkeleri ile özellikle Dağıstan, Çeçenistan ve İnguşetya’da 19. asrın başlarına kadar sadece yazı dili olarak değil din adamları ve aydınlar arasında bir konuşma dili olarak da kullanılmıştır (Peler, 2013: 181)*”. Arapçayı çok iyi bilen Şamil, bu dilde yaptığı konuşmalarda son derece başarılıydı. Onu dinleyen kitleleri istediği şekilde harekete geçirebiliyordu.

Ancak, Çerkez kabilelerinde Arapça bilenlerin sayısının sınırlı olması nedeniyle Şamil, onları kendi safına çekmek için yaptığı konuşmada o zamanlar Kafkasya’da ortak bir dil sayılan yerel dillerin karışımı bir dil kullanmak zorunda kalıyordu. Çerkez kabilelerinin bu dili de tam olarak anlayabildikleri kuşkuluydu. Bu nedenle Şamil ile Çerkezler arasında bir iletişimsizlik sorunu yaşanıyordu.

Bu iletişimsizlik sorununun ortaya çıkmasındaki temel faktörün o zamanların Çerkez kabilelerinin İslam’a karşı mesafeli duruşları olduğu söylenebilir.

Kafkasya’da her biri farklı dil ve kültür özelliklerine sahip olan dağlı kabileleri bir bayrak altında toplayabilecek tek ortak özellik İslam dini olmuştur. Arapça, İslam’ın bilim dili olarak bu kabileler arasında iletişimin kurulabilmesine zemin hazırlayan çok faydalı bir araç görevini görmüştür. Çerkezlerin, İslamiyeti kabul ettikten sonra bile günlük hayatlarını İslami hükümlere göre değil, kendi eski adetlerine göre düzenlemekte ısrarlı olmaları nedeniyle bu bölgeye gelen din adamları yeterince etkili olamamışlardır. Bunun sonucu olarak Arapça bu bölgelerde çok az insanın okuyup yazabildiği bir dil olarak kalmıştır.

Şamil’in Arapça yaptığı konuşmaları sadece Çerkezlerin kabile reisleri ve din adamları anlayabiliyordu. Bu nedenle Şamil, Kabarda’da halka hitaben yaptığı konuşmada o devirde tüm Kafkasya’da ortak bir dil sayılan Türkçe- Tatarca karışımı bir dil kullanmak zorunda kalıyordu. Ancak, Şamil, bu dil ile konuştuğunda Arapça’da olduğu kadar etkili olamıyordu. (Blanch, 1995:125-126).

Golovin de “The Caucasus” adlı eserinde benzer görüşleri paylaşmıştır:

Şamil, Karadeniz Çerkezleri ile güçlü bir bağ oluşturmaya çalıştı; Kendisi bu savaşçı kabileleri ziyaret etmiş ve doktrinini onlara anlatmıştır. Ancak Şamil’in hatipliği Çerkezler üzerinde etkili olamamıştır. Bunun nedenlerinden birisi Çerkezlerin farklı diller konuşuyor olmasıydı. Bir diğer neden de Çerkes kabilelerinin Ruslara karşı Şamil’den ayrı olarak bağımsız mücadele yürütme isteği olmuştur (Golovin, 1854: 38).

Şamil ile Çerkesler arasında bir yakınlaşma sağlanamamasını farklı bir nedene bağlayan bir başka batılı yazar da şu öngöründe bulunmuştur: “Şamil, orta yaşlarında değil de genç bir lider olmuş olsaydı, Batı Kafkasya’nın Çerkezleri, ona tabi olma konusuna ve genel olarak karşı çıksalar da çoğunluk olarak İslamiyeti kabul etmiş kişiler olarak, Şamil ile birlikte harekete geçebilirlerdi (Moser,1856: 191)”.

4.4 Kırım Savaşı ile ortaya çıkan tarihi fırsatın kaçırılması

İmam Şamil, Ruslara karşı verdikleri bağımsızlık ve özgürlük mücadelesinin dış dünyadan destek alınmadan başarıya ulaşabilmesinin mümkün olmadığını iyi bilen bir liderdir. Bu nedenle Şamil, bir yandan Ruslarla çarpışırken bir yandan da Osmanlı Devleti ve İngiltere ile temas kurmaya çalışmıştır. Ancak, o devrin teknik imkanlarıyla doğrudan bir iletişim kurma imkanı yoktur. Tek alternatif mektup yazıp özel kurye ile göndermektir. Ancak bu yöntemin garantisi yoktur. İmam

Şamil, bu yöntemi kullanarak her iki ülke liderlerine mektuplar göndermiştir. Mektuplarında mevcut durumlarını anlatan Şamil, kendilerine destek verilmesi halinde Rus işgal ordusunun Kafkasya'dan sökülüp atılabileceğini ifade etmiştir. Ancak bu mektupların yerlerine ulaşip ulaşmadıklarını bilememektedir. O yıllarda haberleşme imkanlarının kısıtlı olması, ortaya bir iletişimsizlik sorunu çıkarmaktaydı ve bunun mevcut şartlar içinde çözümü mümkün değildi. İmam Şamil, her iki büyük ülke liderleriyle doğrudan iletişim kurabilseydi, belki de Kafkasya haritası bugünkünden çok daha farklı bir şekilde çizilmiş olabilirdi.

1853 yılında patlayan Kırım Savaşı, İmam Şamil için bir ümit ışığı olmuştur. Rusya'ya karşı birleşen Osmanlı Devleti, İngiltere ve Fransa'nın Kuzey Kafkasya'ya da müdahale edebilecekleri ihtimali ortaya çıkmıştı. “*Kırım Savaşı'nda Fransa ve İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile ittifak kurarak savaşa girmesi İmam Şamil'in geleceğe ümitle bakmasını sağlamıştır*” Hamburg (2004).

Kırım Savaşı sırasında, Şamil liderliğindeki direniş hareketinin başarıya ulaşabilme şansı belirdi. Şamil, Kafkasya'da Ruslara karşı İngiltere, Fransa ve Osmanlı ordularının başlatacağı ortak bir saldırı sonucunda Rus ordusunun kesin bir mağlubiyete uğrayacağını düşünüyordu (Gökay, 1998:27).

Savaş normal seyrinde gitmiş olsaydı Şamil'in tahminleri gerçekleşebilecekti. Bu ihtimali gözönünde bulunduran, Rus Genel N.A. Read, Çar I. Nikola'ya yazdığı bir mektupta, “*Rus ordusu, müttefik ordularının yapacakları topyekün bir saldırıya karşı koyamaz. Bunun için Gürcistan ve Doğu Kafkasya'yı boşaltmamız gerekmektedir*” şeklinde bir tavsiyede bulunmuştu (Hamburg, 2004:164).

Beklenmedik bir anda çıkan bu fırsatı değerlendirmek isteyen İmam Şamil hemen harekete geçerek, müttefiklerle bir bağlantı kurmaya çalışmış, ancak müttefiklerden beklediği desteği alamamış, ümitler boşa çıkmıştı:

Kırım Savaşı, Kafkasyalılar için bir umut olmuştur. İmam Şamil, Osmanlı Devleti ve müttefiklerine gönderdiği heyetle onları Kafkasya'ya çıkmaya çağırır: “*Sizi üç milyon nüfus ve ikiyüz bin savaçı beklemektedir*” der ancak bu çağrı cevapsız kalır (Peker, 2015: 12”).

Hamburg (2004) ve Peker (2015)'in görüşleriyle örtüşen bir yorumun yayınlandığı *Falkirk Herald* gazetesinde, Müttefiklerin, Şamil'i boş vaatlerle oyaladıklarını sonuçta da tarihi bir fırsatın kaçırıldığına işaret edilmektedir:

Kırım Savaşı'nın başlaması Şamil'de sadece Dağıstan ve Çeçenistan'nın değil aynı zamanda tüm Çerkeslerin de özgürlüğüne kazanabileceğine dair ümitlerin yeşermesine neden olmuştu. Müttefikler, Şamil'i boş vaatlerle oyaladılar. Böylece tarihi bir fırsat kaçırılmış oldu. İngiltere, Fransa ve Osmanlı İttifakı, Şamil'e istediği desteği vermiş olsalardı, bunun sonucu kendileri de kazançlı çıkacaklardı. Ancak müttefikler, önlerine çıkan bu şahane fırsatı kaçırdılar. Sonunda Rusya ile imzalanan Paris barış antlaşması Kafkasya'nın özgürlük direnişinin sonunu getirdi. Şamil ve taraftarları bundan sonra üç yıl daha Rus işgalcilere karşı var güçleriyle savaştılar. Ta ki, her biri ölünceye veya Ruslara esir düşüncüye kadar. İşte büyük Şamil'in hayat hikayesi budur. Sadece başarıyı alkışlamaya odaklanmış dış dünya insanları onun ismini kısa bir süre sonra tamamen unutsa bile dağları ve ovaları onun yaptığı hayırlı işlerle özdeşleşmiş Kafkasyalılar için çok değerli ve gurur verici bir hatıra olarak kalacaktır. O, vatanının özgürlüğü için kahramanca çarpışan gerçek bir Kafkas evladydı (Schamyl, the Circassian patriot, 13 Nisan 1871:4).

Osmanlı Devleti, İngiltere ve Fransa'nın, bölgedeki en güçlü rakipleri Rusya'ya tarihinin en büyük darbesini vurma imkanı yakaladıkları halde son anda bundan vazgeçmeleri farklı nedenlere bağlanabilir. Bu nedenlerden birisi olarak Osmanlı Devleti'nin Kafkasya' konusunda milli bir politika geliştirememiş olması gösterilebilir. Ahmet Cevdet Paşa, “*Tezakir*” adlı eserinde Paris Barış

Konferansı sırasında İngiliz Delegasyonu Başkanı Lord Clarendon ile Osmanlı Delegasyonu Başkanı Ali Paşa arasında geçen ve bu bağlamda değerlendirilebilecek gizli bir görüşmeden söz etmektedir:

Kırım Savaşı sonrasında toplanan 25 Şubat 1856 tarihinde toplanan Paris Barış Konferansında görüşmeler devam ederken bir ara salondan dışarı çıkmakta olan İngiltere Dışişleri Bakanı ve İngiliz Delegasyonu Başkanı Lord Clarendon ve İngiltere'nin Paris Büyükelçisi ve ikinci delegesi, Osmanlı Delegasyonu Başkanı Ali Paşa'ya işaret ederek onun da kendileriyle gelmesini isterler. Lord Clarendon, Ali Paşa'ya dönerek: *"Biz Kafkasya memleketinin başka bir hale konulmasını teklif edeceğiz fakat bu sadece bizimle olmaz. Bunda asıl çıkarı olan Osmanlı Devleti'dir. Bu nedenle siz bize yardımcı olmalısınız"* demiştir. Ali Paşa bu teklife cevaben, *"Bizce oraların o kadar önemi olmayıp, bizim Batum taraflarında anlaşmazlık konusu olan yerlerimiz var. Onları kurtarmak biz yeter"* şeklinde bir cevap verince hayrete düşen Lord Clarendon, *"Ben bir Türk'ten daha fazla Türk olamam"* demiştir (Paşa, 1953:101).

İngiliz tarafının teklifinde Kafkasya'ya nasıl bir statü verilmesini düşündüğü, bunun karşılığında Osmanlı Devleti'nden ne istediği hiçbir zaman öğrenilememiştir. Ancak, Ali Paşa'nın bu teklife olumlu bakmış olması halinde Kafkasya'da farklı bir oyun kurulabileceği ve müttefiklerin Rus ordusunun tümüyle imha edilmesine yönelik bir hareket başlatılabileceği, bu olmasa bile, Rus ordusunun Kuzey Kafkasya'dan uzaklaştırılabileceği dolayısıyla İmam Şamil liderliğindeki direniş hareketinin verilen bu destekle bölgede hakimiyeti sağlayacağı düşünülebilir. Ali Paşa'nın bu teklifi içeriğini bile dinlemeye gerek görmeden reddetmesi sonucunda dağlı kabileler tümüyle Rusya'nın insafına bırakılmış ve Kuzey Kafkasya direnişinin sonunu getirecek dönüşü olmayan bir yola girilmiştir.

4.5 Kuzey Kafkasya direnişinde kırılma noktası: Kırım Savaşı sonrasında Rusya'nın bütün gücüyle Kuzey Kafkasya'ya yüklenmesi

1856 yılında Kırım Savaşı sona ermiş, tüm yabancı güçler de Kafkasya'yı terketmiş, Rusya, bütün gücüyle Kuzey Kafkasya'ya saldırmaya başlamıştır. Kırım Savaşı sırasında kendi eliyle kurduğu ordunun Osmanlı, İngiliz ve Fransa ittifak güçleri karşısında tutunamaması üzerine Rus Çarı I. Nikola üzüntüsünden hastalanmış kısa bir süre sonra da ölmüştür. Sonrasında tahta geçen oğlu II. Alexandre, müttefiklerle barış anlaşmasını imzalamıştır. Paris Barış Konferansı sırasında delegeler arasında sadece gayri resmi temaslar sırasında adından sözedilen Kuzey Kafkasya'nın geleceği konusu, resmi görüşmeler gündemine girmemiş ve sonuçta da antlaşma metninde hiçbir şekilde yer almamıştır.

Osmanlı, Fransız ve İngiliz ittifakı tarafından imha edilme tehlikesinden kurtulduklarına sevinen Ruslar, Kırım Savaşı'nda aldıkları aşağılayıcı mağlubiyeti bir zafer saymıştır. Çar Aexandr, müttefiklerle barış anlaşması imzaladıktan sonra Kafkasya'ya yönelmiş, 40 yıl önce General Yermelov'un yardımcısı General Velyaminof tarafından çizilen plan yeniden uygulamaya konulmuştur. Bu plan, Kafkasyayı, Rusya'nın bir kalesi, Kafkas dağlı kabilelerini de askeri karargahın içinde yaşayanlar olarak kabul etmektedir. Nihai hedef, Kuzey Kafkasya'nın dağlı kabilelerden temizlenmesi, onlardan boşalacak yerlere Rus çifçi ve köylülerinin yerleştirilerek bölgenin Ruslaştırılmasıdır. Söz konusu plan doğrultusunda, Rus cepheleri yeniden organize edilmiş, sistemli bir şekilde yapılan saldırılarla Şamil'i kendi hakimiyet merkezinde köşeye kısırmak üzere yoğun bir baskı kampanyası uygulanmaya başlamıştır. Bölgeye giden ormanlık alan içindeki yolların her iki tarafındaki ağaçlar kesilerek genişletilmiş, yeni kaleler inşa edilmeye başlanmış ve bu uygulamalar sonucunda, Şamil'in müridlerinin Rus birliklerini ormanlık alanlara çekip imha etme avantajları ellerinden alınmıştır (Bullough, 2010: 99-101-282).

Binlerce ağacın kesildiği bu katliam sonucunda ormanlarla kaplı bölgeler içinde bulunan yerleşim alanlarına giden yollar genişletilmiş, Kuzey Kafkas dağlıları böylece doğal bir korunaktan

mahrum edilmiştir. Rus topraklarına yıllarca karşı koyan Kuzey Kafkasya ormanları baltaya direnememiştir. Bu olayı ve sonrasında meydana gelişmeleri yorumlayan Bullough, “*Ağaçların kesilmesi sonucu açılan bu yollardan Ruslar, istedikleri bölgelere kolayca girmeye başlamış, dağlılara kendilerini savunma fırsatı vermeden her tarafı işgal etmiş, çaresiz kalan Şamil'in birlikleri de kendiliğinden dağılmaya başlamıştır* (Bullough, 2010: 99-101-282)” demiştir.

1908 yılında yayınlanan “*The Russian Conquest of the Caucasus*” başlıklı çalışmada Baddeley, ormanların Çeçenlerin hayatındaki önemini ve Ruslar tarafından yapılan orman katliamını ve sonuçlarını yorumlarken, Çeçen avullarının ormanlık alanlara bitişik yerlerde kurulduğundan bahsetmektedir. Bunun en önemli nedeninin, Rus birliklerinin baskın yapması halinde, kadınlar ve çocuklara toplayabildikleri eşyalarla birlikte hemen ormanlık alana kaçabilme imkanı sağlaması olduğunu anlatan araştırmacı, Çeçenlerin hayatlarında ormanların çok çok önemli bir rol oynadığını, Çeçenlerin, uzun süre devam ettirebilecekleri bu direnişden en büyük dayanakları olan ağaçların kesilmesi ve yerleşim alanlarına bitişik ormanların yakılması sonucu vazgeçmek zorunda kaldıklarını, Çeçenlerin, Rus silahlarına değil baltaya yenik düştüklerini ifade etmiştir (Baddeley, 1908: xxxv- xxxvi).

Bir başka çalışmada Ruslar, Kuzey Kafkasya'da orman katliamına başlamadan önce Şamil'in ikinci önemli karargahı olan Dargo avul ve çevresi şu şekilde tasvir edilmektedir:

Şamil'in yeni karargahı Dargo, önceki karargahı Ahulgoh'un Kuzeybatısına düşüyordu. İçinde 70 evin bulunduğu Dargo avul dört yanını kuşatan dağlar ve sık ormanlarla kaplı bir alan olduğu için doğal olarak korunaklıydı. Tarih öncesi çağlardan bu tarafa bu bölgelerde yerleşmiş bulunan hiçbir medeniyetin balta vurmadağı meşe ağaçlarının dalları iki yüzyılın ihtişamı ile taçlandırılmış gökyüzüne doğru bükülmüş uzanmıştı. (Mackie, 1856:227).

Yukarıdaki satırlarda sözedildiği gibi, geçmişte General Velyaminov tarafından çizilen ancak o güne kadar uygulanamayan plan doğrultusunda Rusya, bölgedeki kabileler arasındaki düşmanlıkları körüklemeye başlamış, Kırım Savaşı sonrasında bölgeye yönlendirilen Rus ordu birlikleri, Şamil'in etrafındaki çenberi gün be gün daraltmaktadır. Şamil, ne yaptıysa etrafını giderek saran bu çenberi kıramamakta, Rus askerlerinin ilerleyişini durduramamaktadır. Düşman birlikleri sürekli ilerlemekte, dağları sarmaya devam etmektedir. Stratejik önemi büyük olan Argun geçidini ele geçiren Rus ordusu, 11 Ağustos 1858 tarihinde İsmail avul civarında yapılan kanlı bir çarpışmada Şamil güçlerini mağlup etmiş ve uzun süren bir kuşatmadan sonra 12 Nisan 1859 günü Şamil'in merkez karargahı olan Vedene'yi ele geçirmiştir. Rusların bu son başarısı, Kafkas davasında bir kırılma noktası olmuştur. Uzun bir mücadele döneminin yorgunluğunun ardından üzerlerine çöken umutsuzluk havası halkta moral bırakmamış ve o zamana kadar Şamil'i destekleyen kabileler birer ikişer Rus hakimiyetini kabul etmeye başlamıştır (Sanderson, 1901:264-265).

Şamil, 1858'de son bir ümitle elinde kalan birliklerle Çeçenistan'dan çıkarak ayaklanan İnguşetya'ya yöneldi. Bu hareketin amacı daha önce kendisine söz veren Müslüman Rus Generali Aytek Kunduk'tan destek almaya yönelikti. Ancak beklediği bu destek de gelmeyince Şamil artık sonun başlangıcına giden yola girmişti. Son olarak Gunip kalesine çekildi. Ancak Ruslar, sistemli manevralarla Şamil'in kurduğu savunma hatlarında bulunan birliklerini dağıttılar. Şamil'in hazinesi ve kitapları ve diğer eşyası kendi emrinde çalışan adamları tarafından yağmalandı. Şamil, atı üstünde son savaşına giderken yanındaki arkadaşlarına dönerek bir şiir okudu:

“*Kardeşlerime güvendim,
Onların benim zırhım olduğuna inandım.
Şimdi anladım ki, onlar benim değil düşmanlarımin zırhı oldular.*”

*Onların okları düşmanlarımı hedef alıyor sandım,
Oysa yanılmışım, onlar benim kalbimi hedef almış..”*

İmam Şamil, son sığınakları olacak Gunip’e yaklaştıklarında damadı ve hatırat yazarı Abdurrahman’a dönerek, “*Et kokmaya başladığında onu tuzlarsınız ama tuz kokarsa ne yapabiliriz?*” dedi (Bullough, 2010: 99-101-282).

Şamil’in yanında sadece ona son derece bağlı kişiler kaldı. Boyun eğmez lider Şamil bu taraftarları ile birlikte son sığınma evine, Dağıstan’da yükselen kayalık bir tepe üzerinde bulunan Gunib Dağı kalesine yöneldi (Sanderson, 1901:264-265).

4.6 Şamil’in teslim olması

Son sığınak olan Gunip’e gelmeden kısa bir süre önce binlerce kişilik bir orduya komuta eden Şamil’in şimdi yanında sadece 400-500 civarında müridi kalmıştır. Daha kötüsü onları takip eden Rus ordusu geliş yolunu kapatmış, Şamil ve etrafındaki bir avuç taraftarına teslim olmaktan başka bir seçenek bırakmamıştır. Bu arada süren çatışmalar nedeniyle Şamil’in yanındaki müridlerin sayısı da hızla azalmaktadır. Rus kuvvetler komutanı teslim olması için Şamil’e arka arkaya heyetler göndermektedir. Görüşme trafiği aylar süren uzun bir zamana yayılmıştır. Hayatını Kuzey Kafkasya’nın bağımsızlığına adanmış Şamil’in, 35 yıl sürdürdüğü bir mücadele döneminin böyle bir sonuçla kapanmasına gönlü razı olmamaktadır.

Bu arada arda arda verilen kayıplar nedeniyle Şamil’in etrafında kalanların sayısı ailesi ile beraber sayıldığında ancak 50 kişiye düşmüştür. Koca Rusya’ya yıllarca karşı koyan büyük Kafkas Gazavatının üçüncü İmamı Şamil teslim olmayı bir türlü kabullenmek istememektedir. Ancak kurulan bu kapandan kurtulma imkanı da yoktur. Ya teslim olmayı kabul edecekler, ya çarpışa çarpışa şehit olmayı..

Başta Şamil’in kendi aile bireyleri olmak üzere yanındakiler teslim olmaktan yanadır. Karargahı hüznün bulutları kuşatmış kimsenin ağzını bıçak açmamaktadır.

Rus karargahında ise durum farklıdır. 35 yıldır kendilerine dünyayı dar eden, Kafkas dağlarının ele geçirilemez aslanı Şamil sonunda kapana kısıtılmıştır. Rus ordusu komutanı General Baryatinski, bu göreve başladığından itibaren uygulamaya koyduğu planın son safhasında olduklarını bildiği için avını ele geçireceği anı sabırsızlıkla bekleyen bir kurt gibidir.

Mevcut durum, Rusların son bir hamle ile Şamil, ailesi ve yanındaki bir avuç müridi kolaylıkla ele geçirebileceklerine işaret etmektedir. Ancak böyle bir hareket Şamil’in şehit edilmesiyle sonuçlanabilecektir. Oysa General Baryatinski’nin kaç yıldır üzerinde çalıştığı plan Şamil’in sağ olarak yakalanması üzerine kurulmuştur. İlerleyen zamanlarda görüleceği gibi Baryatinski, İmam Şamil’i kendi siyasi amaçları doğrultusunda kullanmak istemektedir.

Kuşatmanın başladığı günden itibaren Çar Alexandr ile Baryatinski arasında yapılan mektuplaşmalar sonucunda plan çizilmiştir: Bütün imkanlar kullanılarak Şamil’in teslim olması sağlanacak, bu gerçekleştiğinde de ona bir esir değil misafir muamelesi yapılacak kendisi Çar tarafından sarayda kabul edilecektir.

Aslında bu plan, General Baryatinski’nin Kafkas Orduları komutanlığına tayin edilmesinden sonra şekillenmeye başlayan bir oyunun son perdesini teşkil etmektedir. Baryatinski, göreve başlar başlamaz yaptığı ilk iş, kendinden önce bu görevde bulunan ancak Dağıstan’da bir avuç insanın başlattığı direniş hareketinin gelişip güçlenerek Kuzey Kafkasya’nın bağımsızlık ve özgürlük mücadelesi haline gelmesini bir türlü engelleyemeyen generallerin nerelerde ne gibi hatalar yaptığını tespit etmek olmuştur. Yaptığı bu çalışmadan faydalanarak yeni bir plan hazırlamış ve Çar’ın onayını aldıktan sonra dağlı halklar üzerinde uygulamaya başlamıştır. Baryatinski’nin hazırladığı bu planın

hedefi, asırlardır Kuzey Kafkasya'nın yüksekliklerinde yaşayan dağlı halkları buradan Rusya içlerindeki ovalara indirmek bu olmazsa onları Türkiye'ye göçe zorlamaktır.

Şamil, yanında sadece 400 mürid kalmasına rağmen teslim olma konusuna şiddetle karşı çıkmaktadır. Artık tek bir amacı kalmıştır: Ruslarla sonuna kadar savaşmak ve şehit olarak bu alemden göçmektir. Bu düşüncesinde ısrarlıdır. Kendisini terkedenlere kızgındır, küskündür. Lideri bu düşünceye sevk eden 35 yıl süren Gazavat sırasında Ruslara karşı gözünü kırpmadan savaşan ve sonunda şehit düşen müridleri ve onların yanında çarpışan dağlılardır. Teslim olmayı ahde vefasızlık olarak değerlendirmektedir. Bir yandan da aklına getirmek bile istemese de teslim olması halinde kendisine nasıl davranılacağını tahmin edemediğinden endişelidir. Gunip Camisinde toplanan müridleri ve aile bireylerinin teslim olma yolundaki ısrarlı ricalarına karşı direnmeye çalışmaktadır.

Aslında Gunip, savunma için ideal bir yerdi. Şamil'in yanında kendilerini savunacak kadar insan gücü olmuş olsaydı onları kimse esir alamazdı. Doğal bir kale olan Gunip, aşağıda bulunan Rus toplarının menzili dışında kalıyordu. Haftalar önce binlerce kişilik bir orduya sahip olan Şamil'in yanında sadece 400 kişi vardı. Onların da Şamil'e kesin kes bir bağlı oldukları belli değildi. Ruslar, Şamil'in canlı olarak ele geçirilmesini istiyordu. Kaçmaya kalkması ihtimaline karşı onu canlı olarak yakalayana mükafat verileceğini çevreye ilan etmişlerdi. Bazı kaynaklar, Şamil'in Ruslara bir heyet göndererek *“Ancak ben ve ailemin Kutsal Topraklar'a gitmeme izin verilmesi” halinde teslim olmak istediğini bu şartı kabul edilmediği takdirde kılıç kınında çıkmıştır ve kullanacak el çok güçlüdür*” şeklinde isteklerini belirttiğini, fakat Ruslardan beklediği yönde bir cevap gelmediği için çarpışmaya devam ettiğini ifade etmektedir. 6 Eylül 1859 günü şafak sökmeden Rus askerlerinin kurt sürüsü gibi yukarıya tırmanmaya başladıkları görüldü. Savunmada hattında bulunanlar taşlar ve kaya parçalarını aşağıya doğru yuvarlayarak bu akını durdurmaya çalıştılsa da bu mümkün olmadı. Rus askerleri Şamil ve aiesi ve geriye kalan müridlerinin kaldığı alanın etrafını sarmış durmadan ateş ediyorlardı. Baryatinski komutasındaki Rus birlikleriyle peşpeşe yapılan bu umutsuz çatışmalar sonunda Şamil'in yanında bulunan 400 müridten sadece 47 kişi sağ kalabilmişti (Sanderson, 1901:264-265).

Bir ara Rus tarafından bir anons yapıldığı duyuldu. Müridler ateşi kesti. *“Cephanenizi boşuna harcamayın, etrafınız sarılı, kanınızı boşuna dökmeyin. Onurunuzla teslim olun.”* Müridler bir an durakladı.. Gözleri Şamil'i aradı. Şamil, elinde kılıç karşısındaki Rus askeriyle çarpışıyordu. Şamil bir ara, müridlerine: *“İçinizden beni öldürecek kimse yok mu? Öldürün beni de düşman eline geçmeyeyim.”* dedi. Ama hiç kimse bu teklifi kabul etmedi. O zaman onların hepsine gitme izni verdi. *“Kendi başıma çarpışa çarpışa ölürüm”* dedi ama müridler bunu da kabul etmedi. Bu sırada Şamil'in oğlu Gazi Muhammed babasının önünde diz çökerek, teslim olmayı kabul etmesini rica etti. İmam kabul etmedi, ama oğlu bir daha tekrarladı Şamil dinlemedi.. Gazi Muhammed, yalvaran bir ses tonuyla teklifini üçüncü defa tekrarlayınca dayanamadı. Baba şefkati ağır bastı. 12 arkadaşı ile birlikte Ruslara doğru atlarını sürdüler. Ne sağa bakıyordu ne de sola gözleri atının yelesine çakılmıştı. Atından indi ve karşısında küçük bir taşın üstünde oturan General Baryatinski'ye teslim olduğunu bildirdi. Rus general Şamil'e *“Esaret hayatına hoş geldin”* dedi. Şamil, kılıcını tutan kemerini çözerek Baryatinski'ye uzattı. Şamil'in savaşı da böylece noktalanmış oldu (Bullough, 2010:284-285). *“1859'da, Şeyh Şamil'in, Ruslara teslim olması ile Kafkasya'daki mücadeleyi Ruslar kazanmış ve bu durum Kafkas halklarının kötü kaderini belirlemiştir (Kızılkaya ve Akay, 2013:139)”*.

Sonraki zamanlarda ortaya atılan *“Şamil, Ruslarla çarpışarak şehid olma yerine neden teslim olmayı seçti?”* sorusuna Şamil'in hatıratını yazan Muhammed Tahir el Karahi, şöyle bir cevap vermektedir:

Şamil her yerde hatta kendi ailesinde hep şeriata titizlikle uyulmasını istemiştir. Ancak sözü dinlenmemiştir. Gunip'te camide toplananların her birine ismen hitap ederek: “*Şehid olana kadar çarpışalım*” demiştir ancak kendi iki oğlu da dahil olmak üzere hiç kimse onun bu isteğine destek vermemiştir. O da sonunda oğlu Gazi Muhammed'in ısrarları sonucu teslim olmayı kabul etmiştir (Hamburg, 2004:179-180).

5. Sonuç ve değerlendirme

Kuzey Kafkasya dağlı kabilelerinin topraklarını işgal eden Rus ordusuna karşı verdikleri bağımsızlık ve özgürlük mücadelesi 19. yüzyıla damgasını vurmuş, aynı yüzyılda dünyanın farklı bölgelerinde meydana gelen bağımsızlık hareketlerinin hiç birisi bu kadar ilgi ile takip edilmemiştir. İmam Mansur ile başlayan ilk direniş hareketi, üç imamlar dönemi olarak da bilinen İmam Gazi Muhammed, İmam Hamzat ve İmam Şamil'in liderliğinde işgalci Rus ordusuna karşı verilen bir bağımsızlık ve özgürlük mücadelesine dönüşmüştür. Yıllar süren bu uzun mücadele döneminde tüm dünyanın alkışladığı parlak zaferler kazanılmış, zaman zaman ağır mağlubiyetler de yaşanmıştır. Kuzey Kafkasya dağlılarının bağımsızlık ve özgürlük mücadelesi, gerek silah ve gerekse asker sayısı bakımından kendisinden kat kat üstün Rus ordusu karşısında giderek güç kaybetmeye başlamış nihayet 6 Eylül 1859 tarihinde Gunip'te noktalanmıştır.

Kuzey Kafkasya dağlı kabilelerinin İmam Mansur, Gazi Muhammed, Hamzat, Şamil'in liderliklerinde, Rus işgal Rus ordusuna karşı verilen bağımsızlık ve özgürlük mücadelesi (Gazavat) kimi çevrelerce bir hata, beyhude bir gayret olarak olarak değerlendirilmiştir. Örneğin Kutlu, “*Kafkasya savaşları binlerce canın yok olmasından ve oldukça bir yekun tutan toplu göçten başka hiçbir yarar sağlamamıştır (Kutlu, 1987:132)*” şeklinde yorumlarken, Broxup (1992) ve Blanch (1995), Kuzey Kafkasya direnişinin, Rusların güneye inme ve Osmanlı Devleti ve İran'ı ele geçirme planına engel olma gibi önemli bir hizmete vesile olduğunu ifade etmektedirler:

Kuzey Kafkasya, 200 yıl boyunca sürdürdüğü direnişle, Rusya'nın Türkiye ve İran'ı kendi idealleri doğrultusunda dizayn etmesine engel oldu.... 19. yüzyılda Kuzey Kafkasya'nın Rusya'ya karşı verdiği savaş, bu ülkenin askeri gücünü zayıflatmış ve Kırım Savaşı'nda müttefiklere yenilmesinde birinci derecede etkili olmuş bir faktördür. İmam Şamil liderliğinde süren Kafkasya gazavatı, geçmişte, zorla Rus İmparatorluğu topraklarına katılan Polonya ve Ukrayna gibi ülkelerin bağımsızlık ve özgürlük için ayaklanmalarına da ilham olmuştur (Broxup, 1992: X-11).

Şamil'in direnişi ve Kafkas Dağları, Rusları güneye inmekten alıkoyabilirdi. Bu yüzden Rusların doğu yönüne hareketleri sırasında ele geçirdikleri her şehir veya kasaba, tüm Avrupa, İstanbul ve Vatikan'da dikkatle takip ediliyordu. Bu nedenlerle, Şamil'in tarihi Rusların doğuya düzenledikleri seferler tarihinin ayrılmaz bir parçasıdır. Kafkas Dağları, işgalci Rus ordularının ilerleyişini durduran doğal bir duvar gibi idi. Bu öyle bir duvardı ki, İslam ile Hristiyan dünyalarını birbirinden ayıran bir sınır sıradağ gibi.. (Blanch, 1995:2-3).

19. Yüzyılda meydana gelen bağımsızlık hareketlerinin en çok tanınanı olan ve aynı yüzyılda ve sonrasında dünyanın farklı bölgelerinde ortaya çıkan bağımsızlık hareketlerine ilham veren Kuzey Kafkasya dağlı kabilelerinin bağımsızlık ve özgürlük mücadelesinin beyhude bir gayret sayılamayacağını söyleyen Sanderson (1901), Kuzey Kafkasya'nın dağlı kabilelerine, uygar bir toplum olma yolunda önemli kazanımlar sağladığını ifade etmiştir:

Kafkasya'nın dünyaca ünlü özgürlük savaşçısının Ruslara teslim olmasıyla, Kafkasya davası için çekilen bunca emek boşuna gitmedi. Bu dava bitmedi. Şamil'in bu muhteşem mücadelesi Kafkas dağlarında derin ve silinemez izler bıraktı. Şamil, uyguladığı yönetim biçimiyle, Kafkas kabilelerine teşkilatlanma ve uygar yaşamın ilkelerini, disiplinin değerini, otoriteye ve yasalara saygı gösterilmesi gereğini zihinlerine yerleştirdi. Kabileler arasında düşmanlık ve nefretin bastırılmasında,

başkalarının hayatlarına ve mal varlıklarına saygı duyulmasını sağladı, Kafkas dağlarının kanun tanımaz, kendi davasını güç kullanarak halletmeye alışkın insanlarını, herkese eşit adalet sağlayan bir düzende hakkını arama alışkanlığı kazandırdı. Taviz vermez sert bir yönetim tarzı olan ve özelliği ile eleştirilen Şamil, kendi yaşadığı zaman ve şartlar bağlamında değerlendirilmelidir. Şamil'in yönetimi sırasında uyguladığı sert yöntemler boşuna yapılmış faydasız uygulamalar değildi. Her bir uygulaması mutlaka zorunlu şartlar ve ihtiyaçlardan kaynaklanmıştır. Dağların, kanun tanımaz, başına buyruk şiddet taraftarı insanlarını başka türlü bir arada tutamazdı. Onun ne kadar merhametli bir insan olduğunu, Rus esirleri de dile getirmiştir. Esir düşen Rus askerleri esir tutuldukları yerler Şamil'in karargahına ne kadar yakınsa o kadar daha rahat yaşadıklarını ifade etmişlerdir (Sanderson, 1901:264-265).

Kuzey Kafkasya'nın bağımsızlık ve özgürlük mücadelesini tükenme noktasına getiren nedenler şöyle sıralanabilir:

Dünyanın en büyük askeri gücüne karşı başlatılan bu mücadelenin kesin bir başarıya ulaşabilmesi için İmam Şamil'in dış dünyadan destek alması gerekliydi. İmam Şamil, bu amaçla zaman zaman Osmanlı Devleti ve İngiltere yönetimlerine mektuplar yazarak Ruslara karşı sürdürdükleri bu mücadeleye destek vermeleri çağrısında bulunmuştur. Bu çağrılar Osmanlı Devleti'nin en güçsüz olduğu bir döneme rastlamıştır. O zamanlar haberleşme imkanlarının da sınırlı olması nedeniyle Şamil ile Osmanlı Padişah'ı arasında sağlıklı bir iletişim kurulamamıştır. Bu çalışmanın giriş bölümünde detaylı olarak açıklandığı gibi Kafkasya'yı ziyaret eden seyyahların yazdıkları hatıratlar ve gazeteler yer alan haberler sayesinde Avrupalı ve Amerikalılar İmam Şamil'i yakından tanıdı ve ona karşı sempati duymaya başladılar. Özellikle İngiltere'de halk Şamil'in bütün çarpışmalarını gün be gün takip eder oldu. Ancak kamuoyunun bu desteğine rağmen İngiliz yönetimi, Şamil'e destek verilmesi konusunda herhangi bir girişimde bulunmadı.

İmam Şamil, bir yandan dış dünyada destek arayışlarını sürdürürken bir yandan da Dağıstan ve Çeçenistan'da devam etmekte olan bağımsızlık ve özgürlük mücadelesini tüm Kafkasya'ya yaymak için Çerkezlerin de desteğini kazanmaya çalışmış ama yukarıda "*İmam Şamil'in Kabarda Seferi - bağımsızlık ve özgürlük mücadelesine Çerkezlerin destek vermeyi kabul etmemesi*" başlığı altında detaylı olarak anlatıldığı gibi Çerkezlerle iletişim kuramadığı için onlardan beklediği desteği alamamıştır. Çerkez kabileleri ile iletişim kurulamaması Kafkasya'daki Müslüman kabilelerin tek bir bayrak altında toplanmasına engel olmuştur.

Kırım Savaşı sırasında, Osmanlı Devleti, İngiltere ve Fransa'dan oluşan müttefik kuvvetlerin, Kuzey Kafkasya'ya da girerek İmam Şamil'e destek vereceği yolunda tahminler yapılmış ama bu tahminler gerçekleşmemiş, bağımsızlık ve özgürlük mücadelesi veren dağlı kabileler Rusya'nın insafına bırakılmıştır.

Kırım Savaşı'nda aldığı ağır mağlubiyetin ardından bütün gücüyle Kuzey Kafkasya'ya yüklenen Rus ordusu, ekonomik açıdan tükenme noktasına gelmiş, yılların savaşı yorgunu dağlı kabilelere ard arda düzenlediği baskınlarla evleri, köyleri yakıp yıkmaya başlamıştır. Kimi yerlerde dağlı kabilelerin sığınağı olan ormanları yakmış kimi yerlerde dağların zirvelerindeki avullara kolaylıkla ulaşabilmek için dev kayın ağaçlarını keserek ormanlarda geniş yollar açmış ve bu yollardan askeri birliklerini hareket ettirerek bütün yerleşim alanlarını işgal etmeye başlamıştır. Böylece, Rus baskınları sırasında ormanlara kaçan ve Rus birliklerini bu ormanlara çekerek imha eden dağlıların savunma düzenleri de ellerinden alınmış ve sonunda Rus egemenliğine boyun eğmekten başka çareleri kalmamıştır.

KAYNAKÇA

- Abtorkhanov, A., Broxup, M.B., Henze, P. B., Bryan, F.E.B., Gammer, M. ve Lemercier Quelquejay, Ch. (1992). *The North Caucasus barrier: The Russian advance towards the Muslim World*. King Street, London: C. Hurst & Co.
- Adiloğlu A.,(2008). Karaçay-Malkar Türklerinin Rus hakimiyetine girişi. Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 3/1 Winter 2008
- Ahmed, S. Z. (2002). *Twilight on the Caucasus*. Haverford, PA: Infinity Publishing.com
- Baddeley, J. F. (1908). *The Russian conquest of the Caucasus*. London: Longmans, Green and Co.
- Baddeley, J. F. (1995). *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*. (S. Özden, Çev.). İstanbul: Kayıhan Yayınları. (Orjinal çalışma basım tarihi. 1908)
- Paşa, C. (1953). *Tezahir 1-12*. C. Baysun, (Ed.), Tezahir No: 11. S. 101. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi
- Bennigsen, A. ve Wimbush, S.E. (1985). *Mystics and commissars – Sufism in the Soviet Union*. Berkeley & Los Angeles: University of California Press
- Blanch, L. (1995). *The sabres of Paradise*. New York: TPP
- Broxup, M. B.(1992). Russia and the North Caucasus. M. Broxup-Bennigsen(ed.). *The North Caucasus barrier: The Russian advance towards the Muslim World* içinde (s. 1-17). King Street, London: C. Hurst & Co.
- Bullough, O. (2010). *Let our fame be great*. New York: Basic Books
- Catford, J.C.(1977). *Mountain of tongues: The Languages of the Caucasus*. Annual Reviews Anthropol. 1977. 6:283-314.
- Erel, Ş. (1961). *Dağıstan ve Dağıstanlılar*. İstanbul: İstanbul Matbaası
- El Karahi, M. T. (1999). *Dağıstan kılıçlarının parlaması*. İstanbul: İnsanYayınları
- Gammer, M.(2003). *Proconsul of the Caucasus': a Re-examination of Yermolov*. Social Evolution & History. Volume 2, Number 1 / March 2003. Pp. 177-188. 30 Kasım 2015, <http://www.sociostudies.org/journal/articles/140480/>
- Gammer, M. (2013). *Muslim resistance to the Tsar: Shamil and the conquest of Chechnia and Daghestan* (Kindle Location 42). Taylor and Francis. Kindle Edition
- Gammer, M. (1994). *The Beginnings of the Naqshbandiyya in Dāghestān and the Russian Conquest of the Caucasus*. Die Welt des Islams 34 (1994). 17 Nisan 2016, <http://www.jstor.org/stable/1570930>.
- Golovin, I. (1854). *The Caucasus*. London: Trübner, & Co.
- Göztepe, T. M. (1994). *Dağıstan aslanı İmam Şamil*. (8. Baskı). İstanbul: Sebil Yayınevi
- Gökay, B. (2004). The longstanding Russian and Soviet debate over Sheikh Shamil: Anti imperialist hero or counter-revolutionary cleric? *Russia and Chechnia: The Permanent crisis*. (1. Baskı) içinde (25-65). New York: St. Martin's Press, Inc.
- Hamburg, G. (2004). War of worlds -A commentary on the two texts in their historical context. *Russian-Muslim confrontation in the Caucasus: Alternative visions of the conflict between*

- Imam Shamil and the Russians, 1830-1859* (1. Baskı) içinde (153-223). New York: Routledge
- Khodarkovsky, M. (June 1999). *Of Christianity, enlightenment, and colonialism: Russia in the North Caucasus, 1550-1800*. The Journal of Modern History. Vol.71, No. 2. pp. 394-430
- Kızılkaya O., Akay T., (2013). Kafkasya muhacirlerinin Suriye vilayetine iskânı ve karşılaşılan zorluklar. Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/2, Winter 2013
- Knysh, A. (2002). *Sufism as an explanatory paradigm: The issue of the motivations of Sufi resistance movements in Western and Russian scholarship*. Source: Die Welt des Islams, New Series, Vol. 42, Issue 2 (2002), pp. 139-173. BRILL. 22 Nisan 2016, <http://www.jstor.org/stable/1571267>
- Kutlu, T. C.(1987). *Notlar ve Açıklamalar*. T. C. Kutlu (ed.). Kafkasya Müridizmi – Gazavat Tarihi içinde (s. 132-133). İstanbul: Gözde Kitaplar Yayınevi
- Lemercier-Quelquejay, C. (1992). *Cooptation of the elites in the sixteenth century in Kabarda and Daghestan*, M. Broxup-Bennigsen(ed.). The North Caucasus Barrier- The Russian Advance towards the Muslim World içinde (s. 18-44). King Street, London: C. Hurst & Co.
- Mackie, J. M. (1856). *Life of Schamyl and narrative of the Circassian war of independence against Russia*. Boston: John P. Jewett and Company
- Moser, L. (1856). *The Caucasus and its people with brief history of their history wars and a sketch of the achievements of the renowned Chief Schamyl*. London: David Nutt
- Motadel, D. ve Perović, J.(2015). Highland Rebels: *The North Caucasus During the Stalinist Collectivization Campaign*. Journal of Contemporary History 0022009414562821. 01 Ekim 2015, doi:10.1177/0022009414562821.
- Muhammad, B. (2010). *İmam Şamil Ahulgoh'ta*. (S. Özden, Çev.). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları
- Muhammed, N. (1998). Dağıstan'ın İlk Lideri: İmam Gazi Muhammed. (Ş. Özden, Çev.). Yalova: Dağıstan Kültür Derneği
- Özden, H. (2014). *Şeyh Şamil ve Hacı Murat üzerine*. Bizim Ahıska. Kış. Sayı: 33. S. 40-45 11 Kasım 2015, http://www.ahiska.org.tr/wp-content/uploads/BizimAhiska-33-site_11.pdf
- Peker, E. H. (2015). *Kafkasya'dan Anadolu'ya*. Kastaş Yayınevi: İstanbul.
- Peler, G.Y.A.(2013). *Kafkasya'da Türk lehçelerinin fonksiyonları*. Karadeniz Araştırmalar. Kış 2013. Sayı 36. 163-188
- Reynolds, M. A. (2004). *Myths and Mysticism: A Longitudinal Perspective on Islam and Conflict in the North Caucasus*. Middle Eastern Studies, Vol. 41, No. 1 (Jan., 2005), pp. 31-54
- Sanderson, E. (1901). *Schamyl of the Caucasus*. Hero patriots of the nineteenth century içinde (s. 236-266). New York: Thomas Y. Crowell & Co. Publisher
- _____. *Schamyl and the Circassians*.(13 Nisan 1854). Northern Warder and General Advertiser for the Counties of Fife, 6-7
- Smith, S. (1998). *Allah's mountains*. New York: I.B.Tauris Publishers.

- Yel S., Gündüz A., (2008). XIX. Yüzyılda Çarlık Rusyası'nın Çerkesleri. Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 3/4 Summer 2008
- Yemelianova, G. M. (2001). *Sufizm and politics in the Northern Caucasus*. Association for the Study of Nationalities. Nationalities Papers, Vol. 29, No. 4, 2001. 11 Kasım 2015, DOI: 10.1080/00905990120102138
- Yeşil, M., (2010). *Kafkas kartalı- İmam Şamil*. (9. Baskı). İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı
- Zelkina, A. (2000). *In quest for God and freedom: Sufi responses to the Russian advance in the North Caucasus*. King Street, London: C. Hurst & Co.
- Zelkina, A. (2002). *Jihād in the name of God: Shaykh Shamil as the religious leader of the Caucasus*. Central Asian Survey, 21(3), 249-264. 09 Mayıs 2016, doi:10.1080/0263493022000039971. EBSCO database